سلسلة مطبوعات ِكتابخـانة رياست رامپور ــ نمبر ١

نجم الدوله دبیر الملك میرزا اسد الله خان بهادر نظام جنّكِ دهلوی متخلص به غالب کے اون عرایض و خطوط کا بحموعه جو نواب فردوس مکان، نواب خلد آشیان (طَابَ ثَرَاهُما) یا دیگر وابستگانِ دربار کی خدمت مین لکھے گئے تھے

باطافه مقدمه و حواثی از **امتــیاز علی عرشی** ناظـــم کتابخــانة ریاست رامـپور

حسب الحكم فرمانرواي رامپور دام اقبالهم و ملكهم

مطبعة قيمه بيميثي واولاده) (مالكان: شرف الدين الكتبي واولاده)

(جمله حقوق محفوظ هين)

فهرست ِ مضامین

۹ - ۰		••••	••••	••••	••••	••••	••••	••••		رِ کماب	تقريب
	•									جــه:	ديبا
יוו – דו					••••			••••	••••	مهـيد م	<u>-</u>
۲۸ - ۱۷	••••	•…							لب	ىرگذشت غــا	
11 - 79	••••	••••		••••	••••	••••		• • • • •		صانيف	
17 - 10	••••	••••	••••		••••	••••	••••	••••		لامده	
٤٧	•••	,,,,,,,,	••••	••••	• • • •	••••		••••		وازمات امار م	
•V - {A	••••	••••	••••		••••	• • • • • • • • • • • • • • • • • • • •	••••	••••		نگريزى تعاقمار	
• 4 - •A	••••	••••		••••	• • • • •	••••	• • • •	تعاقمات		ہادر شــاہ ظف	
114 - 1.	••••	••••	••••	••••	••••	••••	••••	••••		ملقات رامپور	
10V - 11E	• • • •		••••	••••	••••	••••	••••			نشای غالب	
178 - 101	••••	••••	••••				• • • •	••••		تعلقات انشيا	
117 - 170	••••	••••	••••		• • • •	••••		••••		لباعت خطو	
٤٧ - ١	••••		<u>``</u>	₹ 7	ثراه	طاب	ان ،	ں مکا	ِ د و س	۔ نواب فر ۔ نواب خ	بحضور
۱۰۸ – ٤٨		(.). (/	ثراه	طاب ٔ	ان ، ،	آشــــيـ	سلداً	۔ نواب خ	بحضور
111 - 1.9	(/	/`		: ر	sLr.	, خان	مابدين	زين ال	سيد	ت نواب	بخدمه
117-117					نشى	میر ما	حب	۔ صـا	يلچند	هٔ منشی س	بمطالع
119 - 114		••••			پوري	ند راه	ب اح	صاح	. على	خليفه احمد	بنام
171 - 170		••••			مطبع	مالك	خان	حسن	_ـد	مولوی محم	بنــام
171 - 175		••••	••••	••••	••••	••••		قبــائل	ل و	رِ اشخــاص	فهرست
۱۳۰ - ۱۲۹		••••			••••			••••	ت	رِ مقــامار	فهرست
177 - 171				••••				لمرات	اخب	لي كتب و	فهرست
140 - 144								싀	ـتدر	ح و اســـ	تصحي
(فهرست تصاویر پشت پر)											

فهرست ِ تصاویر

مقابل صفحه	
	١ — شبـيه ِ نجم الدوله دبير الملك اسد الله خان بهادر نظام جنَّك
۱۷ دیاچه	متخلص به غالب سن
	۲ ــ عکس ِ خطرِ میرزا اسد الله خان غالب دهلوی محفوظهٔ
۱٤٦ دياچه	دار الانشاء
	٣ ـــ شبيه ِ مبارك جناب نو َاب سيد محمد يوسف عليخان بهــادر
١	فردوس مکان ، طاب ثراه
	ع ــ شبیه ِ مبارك جناب نو اب ســـید محمـد کلب علیخان بهاد ر
٤٨	خلد آشیان، طاب ثراه

النقال الخالج المنائة

دياچـه

نحمده و نستعينه و نصلي على رسوله الكريم

سنه ۱۹۳۵ ع مین جنابِ معلی القاب عالیم تبت سید بشیر حسین صاحب بهادر زیدی ، چیف منسٹر ریاست رامپور ، نے حقیر عرشی کو حکم دیا ، که بندگان ِ اعلی حضرت هز هائنس کپتان عالیجاه ، فرزند دلپزیرِ دولت ِ انگلشیه ، مخلص الدوله ناصر الملك امیر الامرا ، نواب سید محمد رضا علیخان بهادر مستعد جنگ فرمانروای رامپور دام اقبالهم و ملکهم کے ایمای همایون کے مطابق ، میرزا اسد الله خان بهادر غالب دهلوی کے مکاتیب ، جو موصوف نے نواب فردوس مکان ، نواب خلد آشیان (طاب ثراهما) یا دیگر وابستگان دربار کے نام لکھے تھے ، اور عرصه سے محکمة عالیة دار الانشا مین محفوظ تھے ، نوروی حواشی اور ایك سیر حاصل مقدمه کیساتی مرتب کرون .

میری علمی بے بضاعتی اس بار گران کی کسی طرح متحمل نہ تھی، اور دامن ِ ہمت اس شرف ِ بے پایان کے احاطہ سے کو تاہ نظر آتا تھا. مگر بمقتضای من درین رتبہ از کجا؟ لیکن ، مور پروردۂ سلمیان است بتعمیل ِ حکم ترتیب ِ مکاتیب کا کام شروع کیا ، اور مسلسل دو سال کی شب و روز کی محنت کے بعد اس بحموعہ کی ترتیب کے فریضہ سے سبکدوش ہوا. مجھے اسکا اعتراف ہے کہ میرزا غالب کے سہل ِ ممتنع مکتوبات پر حواشی

کا اضافہ ریشمی لباس مین ٹاٹ کا پیوند لگانا، اور اونکی انشا پر اظہار ِرای آفتاب کو د نیا سے روشناس بنانا ہے. تاہم اسکی قبولیت کا خواستگار، اور یہ سوچکر کہ قبولیت کے لئے نازِ خوبی سے زیادہ نیازِ خلوص کی ضرورت ہے، جو میرا واحد سرمایۂ حیات ہے، اپنی مراد کے حصول کا امیدوار ہون . دیاجہ کی ضرورت

میرزا غالب مرحوم کے سوانح ِ حیات اور کلام ِ نظم و نثر کا انداز و مرتبه سمجھنے کیلئے خواجہ الطاف حسین حالی مرحوم کی ، یادگار غالب، مولانا غلام رسول مہر کی ، غالب ، اور مسٹر محمد اکرام ، ایم ، اے ، کی تازہ ترین کتاب ، غالب نامیہ ، عصر حاضر کی وہ میایہ ناز تصنیفات هین ، جنکے بعد اس مضمون پر کسی مطول یا مختصر تالیف کی ضرورت عرصه تک محسوس نہین کیجائیگی . اسلئے کہ ان حضرات نے اندرونی و بیرونی شہادتون پر اپنے بیانات کی بنیاد استوار کی ہے ، جسکے باعث انکا مطالعه کرنیوالا میرزا صاحب کی مادی و فکری دنیا مین باریاب ہونیکا شرف حاصل کرلیتا ہے ، اور یہی ایک شاعر و مفکر کے خیالات سمجھنے کا بلند ترین درجه ہے ۔ لیکن یہی ایک شاعر و مفکر کے خیالات سمجھنے کا بلند ترین درجه ہے ۔ لیکن با اینہمه میرے لئے ناگزیر ہے کہ میرزا صاحب کے حالات ِ زندگی اور انشای اردو کی خصوصیات پر خامه فرسائی کرون .

اولاً اسلئےکہ ضروری مواد دستیاب نہونیکے باعث مذکورہ بالا تصنیفات میرزا صاحب کے تعلقات ِ رامپور پر ، جو اونکی آخری زندگی کا اہم باب ہے ، کاحقه روشنی ڈالنے سے قاصر نظر آئی ہین .

ثانیا اسلئے کہ ان تالیفات کا دائرہ میرزا صاحب کی ساری کائنات ِ ادب کو محیط ہے ، جسکے سبب سے ان مین خاص انشای ِ اردو سے سیر حاصل بحث نہیں کیگئی ہے . حالانکہ یہ صنف ِ ادب اونکی خصوصیت ِ خاصــــه تسلیم کیگئی ہے ، جس مین ہندوستان کا کوئی ادیب ، بغیر ِ استثنا ، آجتك شرکت

کی جرات نہین کرسکا ہے .

ثالثاً اسلئے کہ خود میرزا غالب نے ۱۶ جنوری سنه ۱۸۵۸ع کو نواب فردوس مکان کی خدمت مین عرض کیا تھا، کہ میری یه آرزو ہے کہ ولی نعمت کو اپنی ساری روداد سنا دون، تا کہ کسیطرح کا پردہ درمیان نر ہے. میرزا صاحب کے الفاظ یہ ہین:

« هر آئیسه در دل چنان گزشت ، که درین باربد انسان سخن سرای توان گشت ، که سرگزشت
 من از ولی نعمت نهان و حجابی درمیان نماند . ، (۱)

دیباچه کی مباحث

لیکن میرزا صاحب کے سوانح لکھتے وقت اس امرکا لحاظ رکھا گیا ہے، کہ صرف وہی واقعات بیان کیے جائین جو خود میرزا صاحب نے ان مکا تیب مین دربار رامپور یا وابستگان دربار کو تحریر کیے تھے لور عام حالات سے، جو اردوی معلی یا عود ہندی وغیرہ مین مذکور ہین، قطعا عیث نکجائے. البتہ تعلقات رامپورکی بنا میرزا صاحب کی تمام اردو فارسی تحریرون پر رکھی گئی ہے . کیونکہ اس موضوع سے کسی بزرگ نے تفصیلی بحث نہین کی تھی .

میرزا صاحب کے حالات ِ زندگی کے بعد اونکی انشای ِ اردو کے انداز ،
اور اوسکے اجزاکی خصوصیات سے علیحدہ علیحدہ تفصیلی بحث کیگئی ہے ،
اور کوشش کی ہے کہ حتی الامکان زیرِ نظر مکاتیب سے مثالین مہیا کیجائین .
لیکن اردوی ِ معلی اور عود ِ ہندی کو بھی ہر جگہ پیش ِ نگاہ رکھا ہے ، اور نئی امثلہ کیساتے ساتے قدیم نظائر بھی درج کی ہین . اس ضمن مین بعض ایسی چیزین بھی زیرِ بحث آئی ہین ، جنکا تعلق انشا سے زیادہ میرزا صاحب کے عادات و خصائل یا عام حالات سے تھا . لیکن ، جیسا کہ ابھی عرض کیا جا چکا ہے ، دیباچـ ڈ ہـ ذا مین عنوان ِ سرگزشت کے ماتحت صرف وہی حالات

⁽۱) مكاتيب ص ۱۱ .

لکھے گئے ھین، جنکا ذکر اس بھکرے کے مکاتیب مین ھوا ھے، دیگر تمام عام حالات نظر انداز کردئیے گئے ھین. ایسی صورت مین یہی مناسب نظر آیا کہ ان مباحث کو انشا کے ساتھ بیان کیا جائے. چونکہ ان کا انشا سے بھی کافی تعلق ھے، اسلئے امید ھے کہ مطالعہ کیوقت ہے۔ محل معلوم نہ ھونگے.

ماخذ دیساچه و حواشی

حواشی اور دیباچه کی ترتیب مین جن کتابون سے امداد حاصل کیگئی ہے، اونکے اسما اور سنین طباعت حسبِ ذیل ہین :

- (١) اردوي معلى، طبع ِاول، آكمل المطابع دهلى سنه ١٢٨٥ﻫ (١٨٦٩ع)٠
 - (٢) ايضاً ، طبع لاهور سنه ١٩٢٦ ع٠
- (٣) عود ِ هندی، طبع ِ اول، مطبع ِ مجتبائی میرٹر ۱۰ رجب سنه ۱۲۸۵ ه.
- (٤) كليات ِ نظم ِ فارسى، طبع ِ اول، مطبع ِ نولكشورسنه ١٢٧٩ھ (١٨٦٣ع).
 - (ه) كليات ِ نثر ِ فارسى ، طبع ِ دوم ، مطبع ِ نولكشور سـنه ١٨٧١ع ·
- (٦) قاطع ِ برهان، طبع ِ اول، مطبع ِ نولکشور سنه ۱۲۷۸ هـ (۱۸٦٢ع).
 - (٧) ابرِ گهر بار ، طبع ِ اول ، اكمل المطابع دهلي سنه ١٢٨٠ ه.
- (٨) ديوان ِ غالب مع شرح ِ نظامی، مطبوعة نظامی پريس بدايون سنه ١٩٢٢ع.
 - (۹) یادگار غالب ، مطبوعهٔ نامی پریس کانپور سنه ۱۸۹۷ ع .
 - (١٠) غالب، مصنفة مولانا مهر، طبع لاهور سنه ١٩٣٦ ع.
- (۱۱) خزانـهٔ عامره ، مصنفهٔ آزاد ِ بلگرای ، مطبوعـــهٔ نولکشور پریس کانیور سنه ۱۸۷۱ ع .
- (۱۲) انتخابِ یادگار، مصنفهٔ امیرِ مینائی، مطبوعهٔ رامپور سنه ۱۲۹۰ ه.
 - (١٣) اخبار الصناديد، مطبوعة نولكشور پريس لكهنو سنه ١٩١٨ع .
 - (١٤) تذكرهٔ كاملان ِ رامپور ، مطبوعهٔ همدرد پريس دهلي سنه ١٩٢٩ع .
 - (۱۵) انشای ِ نور چشم ، مطبوعهٔ نظامی پریس کانپور سنه ۱۲۹۱ ه.

- (۱۶) ڈکشنری آف انڈین بیاگرفی، مصنفہ بکلینڈ بزبانِ انگریزی مطبوعہ سنہ ۱۹۰۶ع (اس کتاب سے صرف انگریز حکام کے حالات ماخوذ ہین) .
- (۱۷) اورینٹل بیاگرفیکل ڈکشنری، مصنفۂ بیل بزبانِ انگریزی، مطبوعـۀ ســـنه ۱۸۹۶ع .

ان مطبوعه کتابون کے علاوہ حسبِ ذیل قلمی کتابین بھی زیرِ مطالعہ رہی ہین :

- (۱) تاریخ ِ محمدی ، مصنفهٔ محمد ِ حارثی ِ بدخشی ، نسخهٔ مولف .
- (٢) تاریخ ِ لطیف، مصنفهٔ مولوی مهدیعلیخان رامپوری، نسخهٔ مولف.
 - (٣) تشريح السنين، مصنفة محمد بشير الدين كاكوروى، نسخة مولف.
 نصاء.

کتاب مین نواب فردوس مکان، نواب خلد آشیان اور میرزا غالب کی تصویرین اور موخرالذکر کے ایك خطکا فوٹو شامل ہے.

نواب فردوس مکان کی تصویر اونکےکلیات اردو کے آغاز کی قلمی تصویر کا عکس ہے. یہ تصویر نوابصاحب کے درباری مصور محمد جان کی بنائی ہوئی ہے، اور اصل کتاب مین رنگ آمیز ہے. تصویر کے چارون طرف کشمیری طلاکاری مرزا محمد حسن کشمیری کے قلم کی رہین منت ہے. مرزا محمد حسن دربار رامپور کے متوسلین مین تھے، اور یہان کی قدردانی کی بدولت اپنے وطن کو خیرباد کہکر رامپور مین قیام پزیر ہوگئے تھے. انکے آخلاف ابتک کتب خانہ کے اسٹاف مین موجود ہین.

نواب خلد آشیان کی قلمی تصویر، جسکا عکس شایع کیا جارہا ہے، کسی نامعلوم پینٹر کی بنائی ہوئی ہے. لیکن یہ بھی ندرت ِ فن کا اعلی نمونہ ہے، اور اصلاً رنگ آمیز ہے.

میرزاغالب کی تصویراوس قلمی تصویرکا عکس ہے، جو اونکی زندگی مین کلیات ِ نظم ِ فارسی کے پہلے ایڈیشن مطبوعۂ نولکشور پریس لکھنو (۱۸۹۳ ع) مین شایع ہوئی تھی . یه ایڈیشن اب نایاب ہے . اسلئے مناسب خیال کیا

گیاکہ بجائے عام تصاویر کے ، جنکی تاریخی حیثیت مشتبہ ہے ، اوس تصویر کا عکس پیش کیا جائے ، جو خود میرزا صاحب شایع کراچکے ہیں.

میرزا صاحب کا رسم تحریر پیش کرنیکے لئے وہ خط منتخب کیا گیا ہے، جو اون کے تعلقات ِ رامپور کے آغاز کی تاریخی سند ہے. اس سے بیك وقت معلوم ہوسکے گا کہ میرزا صاحب کا رسم ِ خط کیسا تھا، اور رامپور سے اونکے تعلقات کس سنہ مین شروع ہوئے.

شكريه

میرا فرض هے که جناب سے شوکت علیصاحب ڈپٹی سیکریٹری دار الانشا اور حکیم انوارالحسن صاحب محافظ دفتر دارالانشاکا شکریه اداکرون. ان حضرات نے اپنے قیمتی وقت کا بڑا حصه صرف کرکے ، امشله کی تلاش مین مجھے امداد بهم پہنچائی هے . اسیطرح میسرز شرف الدین اینڈ سنس مالکان مطبع قیمه ، بمبئی ، کا شکریه بھی میرے ذمه واجب هے . ان اصحاب نے طباعت کے سلسله مین هر قسم کے فتی مشورے دیئے ، اور تغیر و تبدل الفاظ و فقرات کی انتہائی فراخ حوصلگی سے تعمیل کی . آخر مین مین سرکار کی درازی عمر و ترقی جاہ و جلال کی دعا پر تمہید ختم کرتا ہون .

از دست گدای بینوا ناید هیچ ه جز آنکه بصدق دل دعائی بکند

احقر امتــیاز عــلی عرشی ناظم ِکتبخانه

کتبخانه ، قلعهٔ معلی ، ریاست رامپور . ۱۵ مارچ سنه ۱۹۲۷ ع .

سرگزشت ِ غالب

آتش غدر سرد ہو جانیکے بعد میرزا غالب نے نواب فردوس مکان کی خدمت میں ایک عریضہ لکھا تھا، جسکا یہان سے جواب نہیں گیا. میرزا صاحب نے خیال کیا کہ غالباً میری روداد غدر سے واقف نہونے کے باعث سرکار کو شبہ ہے کہ میں بھی باغیون کا شریك کار رہا ہون، اور اس بنا پر از راہِ احتیاط مراسلت سے احتراز فرمایا ہے. اس شبہہ کے ازالہ کیلئے 18 جنوری سنہ ۱۸۵۸ع کو انھون نے دوسرا عریضہ ارسال کیا، اور اوس مین اپنے انگریزی روابط، حقیقت ِ تعلق ِ قلعہ، اور ایام ِ غدر مین اپنی گوشہ گیری کے تذکرہ سے پہلے سرکار کو لکھا:

« در زمان چیره دستی کور نمکان سپاه روسیاه سر رشتهٔ یام از هم گسست. ناچار بفرستادن نامه بر رساندن نامه و پیام صورت بست. درین روزگار ، که فرمان داوران دادگر روانی وسلسلهٔ آمد شد نامه رسائی یافت ، نامه در یام روان داشته شد ، و نا رسیدن پاسخ آنرا چنان پنداشته شد ، که مگر آن نیایشنامه نرسیده باشد . هر آثینه در دل چنان کنیشت که درین باربد انسان سخن سرای توان گشت که سرگزشت مرب از ولی نعمت نهان و حجابی درمیان نماند . ه (۱)

میرزا صاحب کی اس توجیہ کے پیش نظر مین نے بھی یہی مناسب خیال کیا کہ کم از کم وہ حالات، جو خود میرزا صاحب اس عریضہ یا دیگر عرایض و مکا تیب ِ رامپور کے ذریعے نواب فردوس مکان، نواب خلد آشیان، یا وابستگان ِ دربار کے علم مین لانا ضروری سمجھتے تھے، آغاز مکاتیب مین شامل کردون، تاکہ اس مجموعہ کے مطالعے کرنیوالے کی نگاہ سے بھی وہ حجاب دور ہوجائے، جو مکتوب الیہم کے درمیان سے اوٹھایا گیا تھا،

⁽۱) مکاتیب، ص ۱۱

نام تخلص اور القاب شاهی

میرزا صاحب کا نام ، اسد الله خان ، تخلص ، غالب ، اور شاهی لقب ، نجم الدوله دبیر الملك نظام جنگ ، تها . عریضهٔ نمـبر ۱۳ کے آخر مین نام ، نمبر ۷ اور ۱۱ کے خاتمه مین نام اور تخلص ، اور نمبر ۱ کے زیرین گوشه کی مهر مین نام مع القابِ شاهی مذکور ہے . (۱)

عرف

عرایض مین میرزا صاحب کا عرف کمین مذکور نمین. لیکن سرکاری جوابات کے مسودون کے آغاز مین همیشه « بنـام میرزا نوشه صاحب » درج هوتا هے. نیز قصیدهٔ « همانا اگر گوهر جان فرستم » کے لفافه کی پشت پر بھی میر منشی صاحب نے یہی نام لکھا هے. اس سے معلوم هوتا هے که میرزا صاحب کا عرف « مرزا نوشه » تھا. (۲)

تاريخ پيدايش

عریضه نمبر ۷ مین میرزا صاحب لکھتے دین:

ه از سر آغاز ســال یکهزار و هشت صد و شش که درانگاه شمــار عنین عمر من از ده نگزشته بود (۳)

اس سے واضح ہوتا ہے کہ سنہ ۱۸۰٦ع مین میرزا صاحب کی عمر کا دسوان سال تھا . گویا وہ سنہ ۱۷۹۷ع مین پیدا ہو ہے تھے . اردوی معلی اور عود ِ ہندی مین ۸ رجب سنه ۱۲۱۲ ہ تاریخ ِ پیدایش بتائی گئی ہے ، (۱) جو سنه ۱۷۹۷ع کے مطابق ہے . اسلئے اس انگریزی سنه کو صحیح سال ِ پیدایش شمار کرنا چاہیے .

نسبی خاندان _ چچا

میرزا صاحب نصراللہ بیگخان بہادر کے بھتیجے تھیے . نصر اللہ بیگخان چار سے سوارون کے رسالہ کے افسر تھیے ، اور جنرل لارڈ لیك بہـــادر کی

⁽۱) مکاتیب، ص ۲۰ و ۱۶ و ۱۸ و ۶ (۲) ایضاً، ص ۳ حاشیه نمبر ۱ (۳) ایضاً، ص ۱۱

⁽٤) اردوی معلی ، ص ۴۹۹ و عود هندی ، ص ۹۹

معیت مین حکومت ِ انگریزی کی گرانقدر فوجی خدمات انجام دیجکے تھے، جسکے صلہ مین پرگنة «سونك سونسا » بقید ِ حین ِ حیات جاگیر مین عطا ہوا تھا . سنه ۱۸۰٦ع مین نصرالله یک خان بہادر کا یکایك انتقال ہوگیا . گورنمنٹ نے جاگیر والس لیکر اونکے ورثا کی پنشن مقرر کردی ، جو ابتداء ریاست فیروزپور جھرکہ کے خزانہ سے اور بعد ازان غدر تك خزانه کلکٹری دھلی سے تقسیم ہوتی رہی . یہ تمام تفصیل میرزا صاحب نے عریضة نمبر ۷ مین تحریر کی ہے . فرماتے ہین :

و حالی رای جهان آوای باد که دیرینه تمکخوار سرکار انگریزم. و از سر آغاز سال یکهزار و هشت صد و شش که درانگاه شمار سنین عمر من از ده نگرشته بود، بعوض جاگیر عم حقیق نسی خود نصر الله بیگخان بهادر ، که با جمعیت رسالهٔ چهار صد سوار بمعیت جرنیل لاژد لیك بهادر در فتج هندوستان کو ششهای نمایان کرده، و پرگنهٔ سونك سونسا بقید حین حیات جاگیر یافته، و هم دران عهد بمرگ ناگاه از جهان رفته بود، بغرمان جرنیل لاژد لیك بهادر ومنظوری گورمنك مشت زری شامل جاگیر عم سبی من نواب احمد بخش خان بهادر در وجه معاش من منجملهٔ زر استمراری سرکاری، که بذمهٔ احد بخش خان بهر دوام و اجب الادا بود، قرار یافت . ، (۱)

حقيق بهيائى

ایک عریضه مین میرزا صاحب نے اپنے چھو ٹے بھائی میرزا یوسف خان کا بھی تذکرہ کیا ہے. فرماتے ہین :

ه بهر حال دو امر هنوز مبهم همین . آیك اس انگریزی تحریر کا حال ، اور دوسری میری بهائی کی پنسن کی حقیقت . ، (۲)

میرزا یوسف خا<u>ن نے</u> ۲۹ صفر سےنه ۱۲۷۶ ه مطابق ۱۹ اکتوبر سنه ۱۸۵۷ ع کو بحالت ِ دیوانگی دلی مین انتقال کیا . ^(۳)

سببی خاندان ــ بی بی

میرزا صاحب کی بی بی امراؤ بیگم نواب الهی بخش خان معروف کی بیٹی تھین . یه ۷ رجب سے نه ۱۲۲۵ ہ (۱۸۱۰ع) کو میرزا صاحب کے عقد مین آئین ، اور اونکی وفات کے چند ماہ بعد تك زندہ رھین . نواب فردوس

⁽۱) مکاتیب، ص ۱۱ (۲) ایمناً، ص ۲۷ (۳) کلیات نثر فارسی، ص ۹۹۹ یه -- الف

مکان کی مـزاج پرسی کرتے ہوے میرزا صاحب نے انکے متعلق لکھا ہے:
ا جب سی حضرت کی ناسازی مزاج مبارك كا حال عارج سی مسموع ہوا ہی ، عالم الغیب گواہ ہی
کہ مجھیر اور میری بی بی بر ... کیا گزر رہی ہی . . ، (۱)

میرزا صاحب کے انتقال کے بعد امراؤ بیگم نے اپنی مالی مصیبت کا سارا کچا چٹھالکھکر کمشنر دھلی سے درخواست کی تھی کہ میرزا صاحب کی پنشن حسین علیخان پسر متبنی کے اور میر ہے نام منتقل کردیجا ئے. لیکن ڈپٹی کمشنر کی ہمدردانہ رپورٹ کے باوجود کمشنر دھلی نے جواب دیا کہ متبنی بیٹے کے نام پنشن کسیطر حاری نہین ہوسکتی. البتہ بیوہ کچھری مین حاضر ہو تو اوسکے نام دس روپیہ ماہوار وظیفہ مقرر کردیا جائیگا. اس باغیرت بی بی نے کچھری کی حاضری کو گوارا نہ کیا، اور دس روپیہ ماہوار کے وظیفہ سے انکار کردیا. کی حاضری کو گوارا نہ کیا، اور دس روپیہ ماہوار کے وظیفہ سے انکار کردیا. خدمت مین ایک عریضہ ارسال کیا تھا. اوس مین میرزا صاحب کے قرض کی خدمت مین ایک عریضہ ارسال کیا تھا. اوس مین میرزا صاحب کے قرض کی ادایگی کی درخواست ، اور اپنے حاضر نہوسکنے کے عذر کے بعد ، بیگم صاحبۂ غالب کی درخواست ینشن کے مارے مین لکھتے ہین:

 پنشین سرکار انگریزی کی یه صورت هوئی، که هنگام ثبوت و تحقیق مفلسی و بیمقیدوری و قرصداری دُپنی کشنر صاحب نو رپووٹ اچهی کی. اوسپر صاحب کشنر بهادر نی حکم دیا که پسر متبنی کی پنشن نهین هوسکتی. هان زوجه کیواسطی مبلغ دس روییه تجویز هونگی. جناب دادی صاحبه نو دس روییه نامنظور کیج. یه امید بهی جاتی رهی. ، (۲)

اس عرضی کے آخر مین بیگم صاحبہ نے لکھا ہے:

و از جانب امراژ بیگم . بعد کورنش بتو حد مضمون عرضی هذا به گزارش هم . کترینه اول بعمر هفتادساله حرکت و نقل مکان سی معذور . اور سوائر اوسکی صدمهٔ انتقال شوهر اور هجوم قرض خواهان سی اور معیشت آینده سی مجبور . با این همه بسبب عدت کر خانه سی باهر نهین نکلسکتی . بدین وجوه مانع حضوری هی . اور سوای در دولت کی کوئی ملجا و ماوا نظر نهین آثا . حضور کو دستگیری مجمح .بیکسه عاجزه کی واجب هی . اور یه اراده همی که بعد انقضای ملت عدت خدمت مین حاضرهون ، اور وهین انفاس بقیه کو گزارون . اب نان شبینه کو محتاج هون .

⁽١) مكاتيب، ص ٤٠ (٢) مثل نمبر ١٧٩، صيغة احباب، عهد نواب خلد آشيان، محافظخانة دارالانشا

چاره اسکا بجز بندگان عالی کر ممکن نهین . رحم فرمانیِ اور خبرگیری کیجی، که بدعاگوئی دولت ابد مدت مشغول رهون . .

۲۲ ربیع الثانی سنه ۱۲۸٦ ه (اگست سنه ۱۸۶۹ ع) کو بیگم صاحبه نے نواب خلد آشیان کو پھر لکھا :

وجنابعالي ! جس روز مي مرزا اسد الله خان غالب نو وفات يائي هو ، تو يه عاجزه بيوه اسقدر مصائب مین گرفتبار هم ، که تحریر سے باہر هم . اول تو یه مصبت هم که مرزا صباحب ر مرحوم آلیم سو روییه کی قرضدار مری . دوسری مصبیت به که پنشن انگریزی مسدو د هوئی . تیسری یه که تنخواه سو روپیه ماهوار، جو آپ از راه قدر دانی کر مرزا مرحوم کو ارسال فرماتی نهیی ، وه بهی یك لخت موقوف هوئی . ابتك قرض لیكر اوقات بسری كی . اب قرض بھی نہیں ملتا . نوبت فاقبہ کشی کی بہنچی . اس حالت حیر آنی اور پریشائی میں بھر بھی خیال آما، که الله تعالی نو. همارا وسیله پرورش اور اوقات گزاری کا اس دنیا مین آیکی ذات بایرکات کو بنایا هم، اور سوائر آیکی ذات بابرکات کی دوسرا کوئی نظر نه آیا. لاچیار برخوردار حسین علیخانکو آیکی قدمون پر ڈالا . آینی بسبب شرفا یروری اور اقتضای مروت اور فتوت کر اوسقدر اویر حال برخوردارکر عنایت فرمائی ہی ، کہ بیان سے باہر ہی . اب دعاگر کی یه تمنا هی که ایسی برورش مجم ضعیفه کی هوجائی، که مرزا مرحوم حق عباد سی بری هوجائین. که یه سخت عذاب هی . اگر حضور صورت ادای قرض فرمادین تو کمال ثواب عظیم هوگا. اور اگر دفعه صورت ادای قرض مناسب رای بیضا ضیاکی نہو، تو یه تنخواہ ششماہ کی بحساب في ماه صد رويسه بالفيعل مجمر بيوه كو عنيات هوجائو . باقي ٦ ماه اور بحساب مبذكورة بالا مرحمت فرمائهی، تاکه مین بیوه قرض مرزا صاحب کا ادا کردون، اور ظاهرا بقین همی که ; ندکے, ممیری بھی اسی میعاد مین یوری ہوجائیگی. اور پنشن میری دس روپیمه انگریز کرتا هی ، بشرط اینکه کچهری مین حاضر هون . اور جانا میرا کچهری مین هرگز نهوگا . گو فاقون سے مر جاؤن . کیا میں اپنے باپ اور چچا اور شوہر کا نام روشن کرون . اور جو عزت اور ریاست میری چچاکی اور حرمت میری والدکی اور شوهرکی آگی خاص و عامکر تھی حضور پر سب روشن هی . . (۱)

اس عریضه پر بھی سرکار نے کوئی حکم نه دیا . تو ۲۶ جمادی الاول سنه ۱۲۸۸ هکو بیگم صاحبه نے مکرر درخواست پرورش پیش کی . اسکا مضمون تقریباً سابق درخواست کے مطابق ہے، اسلئے اعادہ مناسب معلوم نہین ہوتا . البته اس عرضی کے لفافه پر میر منشی صاحب کا نوٹ ہے:

⁽١) مثل نمبر ٢٥٤، صيغة احباب، عهد نواب خلد آشـيان، محافظخانة دارالانشا.

« پیش نموده شد . حکم نفاذ یافت که درین خصوص به نواب مرزا خان فیهایش و هدایت بعمَل آمده . ۹ ستمبر سنه ۱۸۶۹ع . »

اس تاریخ کے بعد صرف ایک اور درخواست کا پت ہ چلتا ہے، جو شعبان مین بھیجی گئی تھی. لیکن مثل مین اوسکا لفافسہ شامل ہے. اصل عرضی موجود نہیں. اسکے بعد امراؤ بیگم کا تذکرہ نہیں ملتا. اس سے یہ خیال ہوتا ہے کہ اونکی یہ پیشینگوئی کہ «مین اسی ششہاہی مین فوت ہوجاؤنگی » درست نکلی. اور وہ سنه ۱۲۸۲ ہ هی مین فوت ہوگئین.

بی بی کر چچا اور بھائی

نواب احمد بخش خان بهادر والی فیروزپور جهرکه و جاگیردار لوهارو میرزا صاحب کی بی بی کے حقیق چچا اور میرزا صاحب کے چچیا سسر تھے۔ انھون نے اپنی زندگی مین اپنے بڑے لڑکے نواب شمس الدین احمد خان کو فیروزپور کا رئیس بنا دیا تھا، اور خود گوشه گیر هوگئے تھے۔ نواب شمس الدین احمد خان بهادر کو ولیم فریزر ریزیڈنٹ دهلی کے قتل کے الزام مین شمس الدین احمد خان بهادر کو ولیم سرگزشت مین ان دونون کا ذکر کیا ھے، بھانسی دیدیگئی. میرزا صاحب نے اپنی سرگزشت مین ان دونون کا ذکر کیا ھے، اور اوسی مین نواب شمس الدین احمد خان کے قتل کی طرف بھی اشارہ کر گئے ھین. فرما نے ھین:

ه بفرمان جرنیل لاژد لیك برادر و منظوری گورمنث مشت زری شامل جاگیر عم سبی من نواب
 احمد بخش خان بهادردر وجه معاش من منجملهٔ زراستمراوی سركاری، كه بذمهٔ نواب احمد بخش خان بهر دوام واجب الادا بود، قرار یافت . چون جانشین احمد بخش خان كیفر كردار یافت و جاگیر
 بسركار باز یافت شد، رسیدن آن وجه مقرری از خزانه كا یكتری دهلی صورت بزیرفت . . (۱)

نواب احمد بخش خان نے سنه ۱۸۲۷ ع مین اور نواب شمسالدین احمد خان نے سنه ۱۸۳۵ ع مین اس دار ِ فانی سے کوچ کیا .

بی بی کی پوتی ۔ باقر علی خان

امراؤ بیگم کے سات اولادین هو ثین، لیکن ان مین سے کسی نے پندرہ ماہ

سے زیادہ عمر نہیں پائی. ان میان بی بی نے زین العابدین خان عارف کو، جو امراؤ بیگم کے حقیق بھانجے تھے، منہ بولا بیٹا بنالیا. یہ دو خورد سال بچے چھوڑ کر جو آبی میں انتقال کرگئے، ان دونون مین بڑے باقر علیخان تھے، جو والد کے انتقال کے بعد کچھ عرصہ تك اپنی دادی بنیادی بیگم کے هان رہے اور اونکے بعد میرزا صاحب کے پاس چلے آئے، میرزا صاحب نے انکی پرورش کی، پڑھایا لکھایا، اور جب جو ان ہوگئے تو ڈھائی ہزار روپیہ لگا کر نواب ضیاء الدین خان بہادر کی صاحبزادی سے شادی کردی. نواب خلد آشیان کو انکی شادی اور اوسکے اخراجات کے بارہے مین لکھا ہے:

وباقر علیخانکی شادی نواب صیاء الدین عان کر هان هوئی. او نهون نو کهانو جوڑی کی دوهزار دوپیه دبیی. اورمیری دوجه نو پانسو روپی کا زیور لگاکر پچیس سوروپی صرف کمی . . (۱) باقر علیخان نے سنه ۱۲۹۳ هـ (۱۸۷۳ ع) کو انتقال کیا .

حسين عليخان

عارف کے چھوٹے لڑکے حسین علیخان کو میرزا صاحب نے عارف کی جگہ متبی کر لیا تھا . چنانچہ نواب فردوس مکان کی مزاج پرسی کے پہلے خط مین انکو اپنا فرزند لکھا ہے . فرماتے ہیں :

ه جب سی حضرت کی ناسازی مزاج مبارك كاحال خارج سی مسموع هوا هی عالم الغیبگواه هی که مجمهر..... اور میری فرزند حسین علی خان پر کیاگزر رهی هی . . (۲)

نواب خلد آشیان کی خدمت مین انکے متعلق میرزا صاحب نے بار بار تحریرین لکھی ہین . چنانجے۔ ہ سب سے پہلے ۱۹ اگست سنہ ۱۸۹۷ع کو انکی منگنی کے بارے مین لکھا :

• آپکو غلام زرخرید، یمنی حسین علیخان، کی منگنی هوگئی. اور اپنو کنبی مین هوئی. یمنی نواب احمد بخش خان مرحوم کی حقیق بهائی کی پوتی سی . اور رجب کا مهینا قرار پایا . اب میری بزهاید اور میری مفلسی کی شرم آپکو هاتی هی . ، (۳)

سرکار نے جو آباً تحریر فرمایا کہ آپکی تحریر مجمل ہے. خلاصۂ مکنونِ خاطر (۱) کاتیب، ص ۹۷ (۲) ایشا، ص ۶۰ (۲) ایشا، ص ۹۰ تحریر فرمائیسے . اسکے جو اب مین میرزا صاحب نے ، ستمبر کو لکھا :

• مجملا یہ کہ مین در دولت کا گدای خاك نشین اور وہ آپ کا غلام . تفصیل یہ کہ میری پاس

نقد ، جنس ، اسباب ، املاك ، اور میریگھر مین زیور زریسہ و سیمینه کا نام و نشان نہین ،

هت اودهار قرض كوئى دیتا نہین . آپ روپیه عنایت فرمائین ، تا یہ كام سر انجام بائو ، اور

بوڑھی فقیر كی برادری مین شرم رهجائو . دوسری بات یہ كہ سو روپیئو آپكی سركار سی بطریق

خیرات اور باسٹے روپیه آئے آئے ہمینا سركار انگریزی سی بعوض جاگیر بانا هون . عالم الغیب جاننا

هی كه اس مین میرا بڑی مشكل سی گزارا هو تا هی . بهو كوكهان سی كهلاؤنگا ؟ حسین علیخان كی

کچھ تنخواہ مقرر ہوجائو . لیكن توقیع تنخواہ اوسكی نام جاری نہو . بلكہ اوسكی زوجہ حسن جہان

شادی کی مقدار اور تنخواہ کی مقدار جو خدارند کی همت اور اس کنگال اباهج کی قسمت ، (۱)

سرکار نے ارقام فرمایا کہ آپ مصارف کی مقدار لکھیہے . اسکے بعد حکم ِ مناسب دیا جاسکیگا . ما بدولت کو بر بنای موانست و اتحاد ِ قدیمه آپ کی خوشنو دی ِ خاطر مد ِ نظر ہے . اسکے جواب مین میرزا صاحب نے ۲۳ ستمبر کو تحریر کیا :

بیگم بنت اکبر علیخانکر نام وه تنخواه مقرر هو. اور اوسکی مهری رسید سی ملاکری. زر مصرف

و حضرت نی غمخواری و تفقد و درویش نوازی کو اوس پایه پر پهنچایا که شاهان عجم مین سلطان سنجر نی اور شاهاب های هند مین شاههان نی ملازمون کی اتنی پرسش اور نوازش کی هوگی . باقر علیخان کی شادی نواب ضیاه الدینخان کی هان هوئی . او آهون نی کهانی جوژی کی دو هزار روپیه دیئی . اور میری زوجه نی پانسو روپی کا زیور لگا کر پچیس سو روپی صرف کی . حسین علیخان کا سسرا ، یعنی اکبر علیخان ، اپنی خاندان کا هی . لیکن امیر نهین . نوکری پیشسه هی . اب یه مین کیونکر عرض کرون که مجهی کیا دو . سائل هون . یه رسم نهین که سائل مقدار سوال عرض کری . حالادان لکهدیا هی . دو ذهائی هزار مین شادی اچهی هرجائیگی . لیکن یه بهی ساتی عرض کرتا هی که میرا حق خدمت اتنا نهین که اسقدر ما نگ سکون . جو کچی دوگی اوس مین شادی کردونگا . ه (۲)

اس عریضه کا سرکار کیجانب سے کوئی جواب نگیا ، اور رجب مین شادی ملتوی ہوگئی . میرزا صاحب نے ۲ رمضان سنه ۱۲۸۶ ه مطابق ۲۹ دسمبر سنه ۱۸۶۷ ع کو یادد هانی کرتے ہوئے لکھا :

ه ماه صیام مین سلاطین و امرا خیرات کرتی هین . اگر حسین علیخان یتیم کی شادی امی صیغی مین هوجائی ، اور اس بوزهمی ایاهج فقیر کو روپیه ملجائی تو اس مهینی مین تیاری هو رهی ، اور

⁽۱) مكاتيب، ص ٩٥ (٢) ايساً، ص ٩٧

شوال مین رسم نکاح عمل مین آئر . اور چونکه اس ماه مبارك مین در فیض باز اور سال انگریزی کا بهی آغاز هی ، وه پچیس روپیی مهینا جو زبان مبارك سی نکلا هی ، جنوری سنه ۱۸۹۸ سی بنام حسین علیخان مذکور جاری هوجائی ، و (۱)

لیکن اس عریضه کا جواب بھی صیغـهٔ التوا مین رهـا ، اور ذیقعده آپہنچا . میرزا صاحبنے ۹ مارچ سنه ۱۸٦۸ع کو لکھا :

و مرزا حسین علبخان کی شادی رجب کی مهینی مین قرار پائی تهیی . عطیهٔ حضور کی نه پهنچنی کی سبب ملتوی رهی . آج جو ذیقعده کی ۱۵ دن یه اورمهینا ذی الحجه کا . اگر اسی ذیقعده کی مهینی مین کچی حضرت عطا فرمائینگی ، تو آخر ذی الحجه تك نكاح هوجائیگا . خدا کری ! خداوند کی ضمیر مین یه بهی گزری ، که غالب جب بهو بیاه لائیگا ، تو اوسکو رونی کهان سی کهلائیگا . غرض اس سی یه که حسین علیخان کی تنخواه جاری هوجائی . حضرت! کوئی ایسا نهین که جو میری مطالب حضور مین عرض کرتا رهی اور مجهی باربار لیکهتی هوی شرم آتی هی . ، (۲)

سرکارنے یہ درخواست منظور فرمالی، اور آمدِ زمستان تک شادی سے فراغت کی امید ہوگئی. نواب مرزا خان داغ دہلوی، اور حکیم مظفر حسین خان ہادر لکھنوی نے علی الترتیب میرزا صاحب کو قبولیت ِ التماس کی اطلاع دی. اسکی تو ثبق نیز مکرر یاد دہانی کی خاطر میرزا صاحب نے ۱۳ اگست سنه ۱۸۶۸ع کو لکھا:

و تین التماسین سابق پیش هوئی تهین . سو اب پهلی برخوردار نواب مرزا خان کی تحریر سی اور پهر جناب مظفر حسین خان بهادر کی خط سی اون خواهشون کی منظور و مقبول هونیکی نوید پائی . انشاء الله النکریم حسب ارشاد حضور اسی برس ۱۸ مین آمد زمستان یعنی نومبر و دسمبر مین میرا قرص بهی ادا هوجایگا ، اور حسین علیخان کی شادی بهی هوجایگی ، اور اوسکیواسطی اوسکی زندگی تك تنخواه جداگانه مقرر هوجایگی . ه(۳)

اس عرصه مین حسین علیخان کی سسر ال سے شادی کا تقاضا شروع ہوگیا . میر زا صاحب نے مجبور ہوکر ۷ ستمبر کو ولی نعمت کی خدمت مین عرض کیا : «پیر و مرشد! حسین علیخان کی سسرال والون کا بڑا تقاضا ہم . زندگی مشکل ہوگئی ہم . بطریق «ثبتا فه » سوال مختصر یه ہم کہ جو حضرت کی مزاج مین آوی وہ عطاکیجی ، اور حسین علیخان کی نام جداگانه تنخواہ مقرد کردیجی . لیکن یه دونون امر جلد صورت پکڑ جائین . . (3)

سرکار نے ابھی اسکا جواب ارقام نہین فرمایا تھا کہ اس عرصہ مین

⁽۱) مكاتيب، ص ۱۰۰ (۲) ايضاً، ص ۱۰۲ (۳) ايضاً، ص ۱۰۵ (٤)ايضاً، ص ۱۰۹ د د – مكاتيب ظالب

میرزا صاحب پر قرضخواہوں کا سخت تقاضا ہونے لگا، اور شادی کی خوشی کے حصول سے قبل قرض کے غم کا رفع کرنا ضروری ہوگیا. ادایگی ِقرض کی سبیل صرف عطیۂ سرکار ِرامپور تھا. بنابرین ۱٦ نومبرکو میرزا صاحب نے بحالت اضطرار لکھا:

وحال میرا تباه هوتی هوتی اب یه نوبت پهنچی ، که ابکی تنخواه مین سی ۶۶ روپئی بچی . ۱۳ روپئی کا چنها ماهوارکا سو سه ماده دینا . مجملا آثمی سو روپئی هون تو میری آبرو بچی هی . ناچار حسین علیخان کی شادی اور اوسکی نام کی تنخواه سی قطع نظر کی . اب اس باب مین عرض کرون کیا مجال . کبھی نکمونگا . آثمی سو روپئی مجکو اور دیجی . شادی کیسی ؟ میری آبرو بچ جائی ، تو غیمت هی . ، (۱)

میرزا صاحب مرتے دم تك اپنے اس عهد پر قائم رھے. آخری عریضه مین بھی، جو ۱۰ جنوری سنه ۱۸۶۹ ع کو تحریر کیا تھا^(۲)، حسین علیخان کی شادی کا ذکر نہین کیا، اور یه ارمان ساتھ لیکر دنیا سے رخصت ہوگئے. حسین علیخان نے انکے انتقال کے ایک مہینے بعد ۱۷ مارچ سنه ۲۹ ع کو اپنے تقرر تنخواہ کی درخواست بھیجی. بعد ازان ۱۲ جون کے عریضه مین بھر اپنی خواہش وظیفه کا اعادہ کیا، اور یه بھی عرض کیا کہ فدوی بیار ہے، اسلئے حاضر خدمت نہین ہوسکتا. انشاء الله صحت کے بعد قدمبوسی کی سعادت حاصل کر یکا.

۲۲ ربیع الثانی سنه ۱۲۸۱ ه (اگست سنه ۱۸۲۹ ع) کو بیگم غالب نے سرکار کو جو عریضه لکھا ہے اوس سے معلوم ہوتا ہے کہ اوسوقت حسین علیخان ملازم ہو چکے تھے. لیکن ابھی انکی شادی نہین ہوئی تھی. ۲۱ فروری سنه ۱۸۷۰ ع کو حسین علیخان نے رامپور سے دلی واپس جاکر منشی سیلچند صاحب کو ایك خط لکھا ہے. اوس سے معلوم ہوتا ہے کہ حسین علیخان اگست سنه ۲۹ ع کے بعد رامپور آئے ، اور فروری سنه ۷۰ ع مین میرزا صاحب کی برسی کی فاتحه کیلئے رخصت لیکر دلی گئے. وہان سسرال والون صاحب کی برسی کی فاتحه کیلئے رخصت لیکر دلی گئے. وہان سسرال والون

⁽۱) مكانيب، ص ۱۰۷ (۲) ايعنا، ص ۱۰۸

نے شادی کا تقاضا کیا . ان کی تنخواہ صرف پچیس روپیے ماہوار مقرر ہوئی تھی، اور ابھی 7 ماہ ملازمت پر گزرے تھے، اسلئے کچے پس انداز بھی نہونے پایا تھا . لہذا بذریعۂ عریضۂ جداگانہ سرکار سے درخواست کی مصارف شادی عطا فرماکر بندہ کی پرورش فرمائیسے، اور منشی صاحب سے خواہش کی کہ اس کام مین آپ کوشش کرین . «یقین تو ہے کہ حضور دام اقبالہ بس رحم فرماکر کچھ عنایت فرمائینگے . آگے مقدر . »

اسکے بعد امثلہ مین شادی سے متعلق کوئی تحریر نہیں. اسلئے قیاس یہ ہے کہ حسین علیخان کو امداد ملگئی، اور سننہ ۷۰ع مین انکی شادی کی تقریب انجام پائی.

تعلیم ـــ عربی و فارسی

میرزا صاحب نے عربی و فارسی کی صرف ابتدائی تعلیم حاصل کی تھی.
لیکن زبانِ فارسی سے فطری دلچسپی تھی. خوش قسمتی سے عنفوان شباب
مین ایك ایرانی نژاد بزرگ ملا عبد الصمد آگرہ وارد ہوا ، اور دو سال تك
انکے مکان پر مقیم رہا. یہ اصلاً زرتشتی تھا، اور فلسفۂ و حکمت مین دستگاہ کامل رکھتا تھا . میرزا صاحب نے اوس سے زبان فارسی کے حقایق و دقایق سیکھے ، اور اسطرح اپنی بواسطہ تحصیل ادب فارسی کو پایۂ تکمیل تك
ہنچالیا . چنانچہ ایك عریضہ مین فرماتے ہین:

و بدو فطرت سی میری طبیعت کو زبان فارسی سی ایك لىگاؤ تها . چاهتا تها ، که فرهنگون سی بژهکر کوئی ماخذ مجکو ملی . باری حراد بر آئی ، اور اکابر پارس مین سی ایك بزرگ یهان وارد هوا ، اور اکبرآباد مین فقیر کی مکان پر دو برس رها ، اور مین نی اوس سی حقایق و دقایق زبان پارسی کی معلوم کیئی . اب مجھی اس امر خاص مین نفس مطمئنه حاصل هی . مگر دعوی اجتهاد نهین هی . بحث کا طریقه یاد نهین ۰۰ (۱)

قاطع ِ برہان سے معلوم ہوتا ہے کہ ملا عبد الصمد سنہ ۱۲۲7 ہ (۱۸۱۱ ع) مین آگرہ وارد ہوا تھا^(۲).

⁽۱) مکاتیب، ص ۸۲ (۲) قاطع برهان، ص ۷

طب

میرزا صاحب نے ایک عریضہ مین اپنے طبی تجربہ کا بھی ذکر کیا ہے. جو غالباً قدر کے کتب طب کے از خود مطالعہ سے اور زیادہ تر ایام امراض کی طوالت اور کثرت ِ استعمال ِ ادویہ سے حاصل ہوا تھا. فرما نے ہین: مین طیب نین مگر تجربہ کار ہون. ستر برس کا آدی ہوشیار ہون. ۱۰(۱)

اسکے بعــد مختلف ادویات تجویز کی ہـین، اور بعض اشــیا سے پرہیز کی ہــدایت کی ہے.

علم نجوم

نواب فردوس مکان کے جشنِ غسلِ صحت کی تہنیت مین میرزا صاحب نے جو فارسی تہنیت نامه لکھا ہے اوس کے مطالعہ سے اندازہ ہوتا ہے کہ انھین علم نجوم مین بھی دخل تھا . اس مکتوب مین از روی نجوم ثابت کیا گیا ہے کہ مرضِ سرطان سے سرکار کی صحتیابی ایسی مبارك ساعت مین واقع ہوئی ہے کہ اسكے اثرات کے ماتحت عرصة دراز تك سركار مہلك امراض کے حملون سے محفوظ رھین گے .(۱)

وطن اور سکونت دهلی

میرزا صاحب کا وطن اکبرآباد (آگرہ) ہے. چنانچہ اپنے ایرانی استاد کے ذکر مین نواب خلد آشیان کو لکھا ہے:

• اکابر پارس مین سی ایك بزرگ یهان وارد هوا ، اور اکبرآباد مین فقیر کم مکان پر دو برس رها . ، (۳) لیکن شادی کے بعد دلی مین آر ہے تھے . یکم ستمبر سنه ۱۸۶۹ع کو لکھتے ہین : مین باون ترین برس سی یهان رهنا هون . ، (٤)

اس حساب سے اونکا دلی مین قیام سنه ۱۸۱۳ ع یا سسنه ۱۸۱۶ ع سے ہونا چاہیےے. میرزا صاحب نے دلی مین ذاتی مکان کبھی نه بنایا. ہمیشه کرایه کے مکانات مین رہے. ان مین سے دوکا ذکر ایك عریضه مین کیا ہے. فرما تے ہیں:

⁽١) مكاتيب، ص ٦٢ (٢) ايضاً، ص ٤٤ (٣) ايضاً، ص ٨٢ (٤) ايضاً، ص ٧٧

د دبیران خاص بر عنوان نامههای پیشین نشان کلبـهٔ این درویش دلریش عقب مسجد جامع نبشته اند . و من از هفت هشت سال در محلهٔ بلبار می مانم . . (۱)

مسكن كر حالات

جس عہد مین میرزا صاحب دلی تشریف لائے وہ اگرچہ دلی کی پیرانہ سالی کا زمانہ تھا، لیکن آثار شگفتگی و آبادانی ہر طرف ہویدا تھے۔ غدر سنه ۷۰ع نے اس شہر کی بچی کھچی دولت لوٹکر نیا سکہ چلایا . عمارات گراکر سڑکین بچھائی گئین . شہر اوجاڑ کر قبرستان آباد کیے گیے، اور اہل ہنرکو شہربدر کرکے فوج کا شہر مین پڑاؤ ڈالاگیا . ایکبار نواب فردوس مکان کو چوب چینی کی ضرورت پیش آئی . دلی اطبا اور عطارون کا مخزن تھا، اسلئے سرکار نے میرزا صاحب سے فرمایش کی . اسکے جواب مین ۲۲ دسمبر سنه ۱۸۶۶ ع کو میرزا صاحب تحریر کرتے ہین :

ددلی اب شهر نهین . چهاژنی هی . کنپ هی . نه قلعه . نه شهرکی امرا ، نه اطراف شهرکی روسا ۰ ه ۲۱)

۱۸ ستمبر سنه ۱۸٦٦ع کو دلی مین کا تبون کے فقـدان کی وجـه بتـا تے ہوئے لکھتے ہین:

وشهر سراسر ویوان هی . کاتب کهان ؟ . (٣)

خشك سالى

سنه 70 ع مین دلی باران ِ رحمت کے فیض سے محروم رہی ، جولائی بھری برسات کا مہینا ہے ، لیکن اس زمانه مین شہر کے اندر لو چلتی رہی ، ۲۳ جولائی کو میرزا صاحب نے دلی کی محرومی کا رونا رویا ہے ، فرما تے ہین :

دیبان خلق کو مینے درکار ہم ، اور ہوا شرارہ بار ہم . دموب کی تیزی سی آدمی کی تیور اور بہاؤ کی پتھر جل جاتی ہین . پانی جگر گداز ، ہوا جانستان ، امراض مختلفه کا هجوم جہان تہان . جز اعضای انسان ، کہ وہ بسینی مین تر ہین ، طراوت و رطوبت کا کمین پتا نہین . یا لو چلتی ہم یا مطلق ہوا نہین . یا او

١١ ماه اگست كو پهر لكهتے هين:

ه بهان مینیم اسیقدر برسا هی که جسکم پانی سی زمیندار حاصل فصل ربیع سی هاتیم دهو لین . ، (د

⁽١) مكاتيب، ص ١٤ (٢) ايضاً، ص ٢٤ (٣) ايضاً، ص ٨٠ (٤) ايضاً، ص ٥٥ (٥) ايضاً، ٥٦

لیکن آینـده سـال بارش نے ســنه 70عکی کمی باران کی تلافی کی، اور شهر مین اسقدر پانی برساکه گزشته باون تریپن برس سے ایسا نه برسا تھا . یکم ستمبر سنه ۱۸۶۲ع کو میرزا صاحب نے لکھا ہے:

دبرسات ایسی هوئی هی که مین باون تریین برس س_{ی ت}بهان رهتا هون . عرش آرامگذه اکبر شاه کر عهد مین ایکبار ایسی برسات دیکهی تهی یا امسال نظر آئی همی . . ۱۱)

عفائد

میرزا صاحب کے ایک عریضہ سے اونکے عقائد ِ اسلامی پر بھی روشنی پڑتی ہے. فرماتے ہین :

. اگرچه فاسق و فاجر هون ، مگر وحدانیت خدا اور نبوت خاتم الانبیا کا بدل معتقداور بزبان معترف هون . . (۲)

اخلاق و عادات

میرزا صاحب کے اخلاق و عادات اوس عہد کے شرف کے اخلاق و عادات کا نمونہ تھے۔ لغوگوئی سے پرھیز، جھوٹ اور تکلف سے نفرت، احساب کی تکلیف سے رنج، خوشی سے راحت، چھوٹون پر مہربانی، اور بزرگون کی خیرخواہی، اونکا شعار تھا.

صدق و سداه

ایکبار نواب فردوس مکان کی جانب سے مراسلت مـین تاخـیر ہوئی . میرزا صاحبنے ۱۵ ستمبر سنه ۱۸۶۲ ع کو لکھا :

ه نقیر کا شیوه صدق و سداد کا هی . چند روز سی تفقد و التفات قدیم مین ، خدا نخواسته باشد ، کچیر کمی پاتا هون . اگر غلط هی مسیرا گمان تو بشرف اطلاع مشرف فرمائیی . اور اگر مسیرا دل دیوانه سچ سمجها هی تو متوقع هون که عتاب کی سبب سی آگهی پاؤن . ، (۳)

انمو گوئی سی نفرت

۲۲ جولائی سنه ۱۸٦۱ عکو ایك سفارش کے سلسله مین تخزیر کر تے ہیں: « لازم کر لیا می که بهوده گزارش نکرون اور کبھی کسی کی سپارش نکرون . ، (؛)

(۱) مكاتيب، ص ۷۷ (۲) ايضاً، ص ٨٤ (٣) ايضاً، ص ٣٤ (٤) ايضاً، ص ٢١

قسم می پرهسیز

جھوٹی قسم کھانے کے بار ہے مین لکھتے ہیں:

« خدا و رسولکی قسم جهوئی نکهاؤنگا . ، (۱)

رنج پر دنج

نواب فردوس مکان کی والدهٔ ماجده کا انتقال هوا تو اونکی تعزیت مین ۲۸ مارچ سنه ۵۹ ع کو تحریر کیا :

ه کیا کمون کیا غم و اندوه کا هجوم هوا . حضرت کر غمگین هونیکا تصورکرکر اور زیاده مغموم هوا . . (۲)

سنه ۱۸٦٥ ع مين نواب خلد آشيان کی بياهتا بيگم فوت هوئين تو ۱۸ ستمبر سنه مذکور کو لکها:

وجاهتا هون که کچی لکهون. مگر نهین جانت که کیا لکهون. لازم تها که تعزیت نامه بزبان فارسی و عبارت بلیخ لکهون. آپکی قدمون کی قسم! دل نی قبول نکیا. . ه (۳)

خوشی می خوشی

سنه ٥٩ ع مين نواب فردوس مكانكو بصلة خدمات غدر علاقة جديد عطا هوا. اسكى تهنيت مين لكهتيے هين:

ه یه چار بالش عمارت اور کائیپورکا ضمیمهٔ ملك موروثی هونا پهل آپکو اور پهر ولیمهـد بهادر کو اور پهر آپکی اولاد و اخوان و انصارکو اور سبکی بعـد غالب دعاگری گوشـه نشین کو مبارك هو . . (٤)

خيرخواهي

جون سنه ٦٥ ع مين نواب خلد آشــيارـــ کو از راهِ خــيرخواهي تحرير کيا هے:

ه پیر و مرشد! از راه خیر خواهی ایك امر عرض كرتا هون. حضرت كی جد امجمد كو احمد شاه درانی در مخاطب به مخلص الدوله فرمایا. حضرت اگر مناسب جانین تو اوس خطاب كو مع دو جزو دشمس الملك و بهرام جنگ، جناب ملكة معظمه سی بذریسة گورمند اینی واسطی لین. ه (٥)

قدماكا اعتراف 🗸

میرزا صاحب شعرای ِ قدیم کے فئی مرتبہ اور اونکے کلام سے استشہاد

(١) مكاتيب، ص ٨٤ (٢) ايضاً، ص ١٨ (٣) ايضاً، ص ٦٤ (٤) ايضاً، ص ٢٢ (٥) ايضاً، ص ٥٥

کو تسلیم کر نے تھے۔ چنانچہ اسبارے مین نواب خلد آشـیان کو صراحتاً لکھا ہےکہ:

وفقیر اشعار قدماکا معتقد . اون لوگون کی کلام کا عاشق . ، (۱)

نیز خلیفہ احمد علیصاحب رامپوری کو دور ِمتاخرین کے گل ِشگفته مولانا عرفی شیرازی کے متعلق لکھتے ہین :

وقواعد زبان فارسی کا ماخذ تو ان حضرات کا کلام هی عرفی کی زبان سی جو نکلجائی وه سند هی . هماری و اسطی وو ایك قاعدهٔ محکم هی . وه وطاع هی اور هم اوسکم مقلد اور مطبع هین . ، (۲)

هنىدى شعرا اور فرهنگ نويسون كا انكار

لیکن ہندی شعرای فارسی گو اور ہندی فرہنگ نویسون کے قائل نه تھے۔ اونکا خیال تھا،کہ یه حضرات اہل زبان کا کلام پڑھکر اپنے قیاس سے اوسکے محاورات و الفاظ کے معنی قائم کرتے ہیں. اور یه ضروری نہین کہ ہر جگہ اونکا قیاس صحیح نکلے، بنابرین بارہا اون سے غلطیان سرزد ہوئی ہین. اس سلسلہ مین نواب خلد آشیان کو لکھا ہے:

ومیان آنجو جامع فرهنگ جهانگیری، شیخ رشید راقم فرهنگ رشیدی، عظمای عجم مین می نهین.
 هند انکا مولد. ماخند انکا اشعار قدما. هادی انکا انکا قیاس. ٹیکچند اور سیالکوٹیمل آنکی
 پیرو. سبحان افد! هندی بهی اور هندو بهی.، (۳)

اس عریضہ کے جواب الجواب مین لکھتے ہین:

دشعرای هندکر کلام مین جو غلطیان نظر آئی هین . یا هندی فرهنگ لکهنی والون کر بیان مین جو نادرستی اور باهم جو اونکر عقول مین اختلاف هین . اوس مین مین کلام نهین کرتا . اپنی تحقیق کو مانی هوئر هون . . (٤)

ږ تکلنی

اپنے مخلص احباب اور محسنون سے میرزا صاحب تکاف برتنا ناسزا جانتے تھے۔ نواب فردوس مکان سے انکا تعلق سراسر اخلاص پر مبنی تھا. اسلئے اگر روپیہ کی ضرورت آپڑتی تو میرزا صاحب بلاتکاف سرکار سے مانگ لیا

⁽١) مكاتب ، ص ٨٣ (٢) ايضاً ، ص ١١٩ (٣) ايضاً ، ص ٨٢ (٤) ايضاً ، ص ٨٤

کر تے تھے۔ اپنے اس رویہ کو ایك خط مین ظاہر بھی کر دیا ہے. فرماتے ہیں: • جو آپ بن مانگی دین اوسکی لین مین مجھی انکار نہیں. اور جب مجھی حاجت آپڑی تو آپ می مانگنی مین عار نہیں. • (۱)

قرض سی نفرت

اگرچه میرزا صاحب عمر بهر مقروض رهے، لیکن اونهین طبعاً قرضداری سے نفرت تهی . وه همیشه کوشش کرتے رهے که اس مصیبت کا سامنا نهو ، مگر ایك متعوّل اور ذیعزت خاندان کا فرد هونے کے سبب اخراجات زیاده تھیے ، اسلئے اونکی رامپور اور سرکارِ انگریزی کی ماهوار آمدنی ، ایکسوباسٹی روپیے آئی آنے ، ضروری اخراجات کو ناکافی هوتی ، اور تقریباً هر مہینے قرض لینا پڑتا . سرکارِ رامپور اونکا ملجا و ماوا تھی . جب قرض خواهون کا تقاضا سخت هوجاتا تو ادایگی قرض کیلئے روپیہ کا سوال پیش کردیتے ، اور یہان کی امداد سے بارگران سے سبکدوشی حاصل کرتے ، اس سلسله کی جسقدر تحریرین اس بجموعه مین پائی جاتی هین ، اون کے اور چاهئے تھیے کہ جبلد از جلد اس بلا سے نجات حاصل هوجائے . چنانچه اور چاهئے تھیے کہ جبلد از جلد اس بلا سے نجات حاصل هوجائے . چنانچه سب سے پہلی تحریر مین ، جو ۱۷ نومبر سنه ۱۸۵۸ ع کو نواب فردوس مکان سب سے پہلی تحریر مین ، جو ۱۷ نومبر سنه ۱۸۵۸ ع کو نواب فردوس مکان کی خدمت مین ارسال کی ہے ، لکھتے هین :

 و بار کر ان غم سی پست هوگیا هون ر آگی تنگدست تها ر اب تهی دست هوگیا هون . جلد میری خبر لیجی ، اور کچی بهجوادیجی . ۶۱

اسکے بعد ۸ دسمبر سنه ۱۸۵۹ ع کو پھر لکھا ہے:

ه سوروپیه کی هنڈوی ... پهنچی . اور روپیه وصول مین آیا ، اورصرف هوگیا، اور مین بدستور , بهوکا اور ننگا رها . تم سی نکبون توکس سی کهون . اس مشاهرة مقرری سی علاوه دو سو روپیه اگر مجکو اور بهبجدیجیگا تو جلا لیجیگا . لیکن اس شرط سی که اس عطیة مقروی مین محسوب نهو اور بہت جلد مرحمت هو . ، (۲)

۲۲ اگست سنه ۱۸٦٥ ع کو نواب خلد آشیان کی خدمت مین تحریر کیا ہے :

 ⁽۱) مكاتيب، ص ۲۶ (۲) ايصناً، ص ۲۹ (۳) ايصناً، ص ۲۶ و ۲۵ هـ -- مكاتيب غالب

ه ان دنون مین متفرقات کی قرضدار سرگرم تقاضا بلکه آمادهٔ شور و غوغا تهمی . دو سو رو په کی هـنـُـوی صراحی آب حیات هوگئی . دام مرگ سی نجات هوگئی . ، ۱۱)

ایکبار رامپور سے تنخواہ کی روانگی مین دیر ہوگئی تھی. میرزا صاحب کو قرضخواہون کی رقمین ادا کرنی ہونگی، اسلئے ۱۰ اگست سنه ۱۸۹۹ع کو سرکار کی خدمت مین لکھا:

میرا حال یه که انگریزی تنخواه گهر مین اور کچی قرض کی قسط مین جاتی هی . حضور کی عطیه پر
 میرا اور شباگرد پیشه کا اور حسین علی کا گزارا هی . عالم الغیب جانشا هی جسطرح گزرتی هی .
 چار سو ساژهی چار سو کا قرض باقی هی . اب کوئی قرض بهی نهین دیتا . ه (۲)

۱۳ اگست سنه مذکورکو بهر لکهتے هين:

ه غم نی بشمول بزها پی کم پست ومضمحل کر دیا هی. حضرت کم قدمون کی قسم! نه حواس درست نه رای صحیح . برسون سی مکروهات مین مبتلا رهتی رهتی اب طاقت تحمل کی نرهی . خدا جانی کیا هوتا هی کیا حضور کا خط هوتا هی کیا حضور کا خط آخر روز میر منشی حضور کا خط آیا . جون کی تنخواه کی رسید نه پهنچنی کی اطلاع پائی . تهیدستی و قرض کی رنج مین خسته و آزرده بینانی از دوسی وقت عرضی لکهی . اگرچه ذاك کا وقت نه تها ، مگر بهیجدی . ، (۳)

ہ اکتوبر سنہ ٦٦ع کے عریضہ مین میرزا صاحب نے راحت کا انحصار قرض
 کی ادایگی مین بتایا ہے . تحریر کرتے ہین :

و حضور ملك ومال جسكو جسـقدر چاهين عطا كرسكتى هين . •ين آپ مى صرف راحت مانگنــا هــون . اور راحت منحصر اس مين هى كه قرض باقيمانده ادا هوجانى ، اور آينــده قرض لينى كى حاجت نه پزى . . (٤)

سرکار نے میرزا صاحب کا قرض ادا فرمادیا تو ۸ جنوری سنه ۲۷ ع کو اوسکے شکریه مین لکھتے ہین:

ه حصرتکی تصدق سی قرض ادا هوگیا . تنخواه نو قسط سی اور مین نو رنج سی رهانی پائی. . (٥)

اگست سنه ۱۸۶۸ع مین میرزا صاحب کے قرض کی ادایگی کا سرکار نے پھر وعـدہ فرمایا. اس وعـــدہ سے میرزا صاحب کو جو مسرت ہوئی، اوسکا اندازہ ان الفاظ سے بخو بی ہوتا ہے:

وتین التهاسین سابق پیش هوئی تهین . . . اون خواهشونکم منظور ومقبول هوئوکی نوید پائی. انشاء

⁽١) مكاتيب، ص ٦٢ (٢) ايضاً ، ص ٧٥ (٣) ايضاً ، ص ٨٩ (٤) ايضاً ، ٨١ (٥) ايضاً ، ص ٨٩

اقه الکریم حسب ارشادحصور امی برس ۹۸ مین آمدزمستان یعنی نومبر و دسمبر مین میرا قرض… ادا هوجایگا. . (1)

١٦ نومبر سنه ٦٨ع کو پهر لکها:

ه حال میرا تباه هوتی هوتی اب یه نوبت پهنچی که ابکی تنخواه مین می ۵۶ روپی بچی مجملا آثم سو روپیی هون تو میری آبرو بچی هی . ناچار حسین علیخان کی شادی اور اوسکی نام کی تنخواه سی قطع نظر کی . اب اس باب مین عرض کرون کیا مجال . کبهی نکمونگا . آثم سو روپیی مجکو اور دیجی . شادی کیسی ؟ میری آبرو بج جائی تو غنیمت هی مختصر یه که اب میری جان اور میری آبرو آیکی هاتم هی مختصر یه که اب میری جان اور میری آبرو آیکی هاتم هی مختصر یه که اب میری

۱۷ دسمـبرکو میرزا صاحب نے یاد دہانی کی ، اور پھر آخری خط مین اپنے اضطراب کو ان الفاظ سے ظاہر کیا :

حضور قرضخوا هـون نی بهت عاجز کر رکها هی . بس مبرا یهی کام هی که یاد د لادون . آگی
 حضرت مالك هین. . (۳)

لیکن ابھی یہان سے رقم پہنچنے نہائی تھی کہ میرزا صاحب کا انتقال ہوگیا . امراض اور صف پری

میرزا صاحب نے سب سے پہلے عریضۂ نمبر ۱۶ مورخۂ یکم اکتوبر سنہ ۱۸۰۹ع مین عوارضِ جسمانی کا ذکر کیا ہے. لیکن وہ ضعف پیری تك محدود ہے. فرماتے ہین:

وخدمتگزار هون اور دعا و ثنا میراکام هو . بُزهاپو نو کهودیا · جز نفس_ی چند مج_{ده} مین کچی_ه یاقی نهین . ه (٤)

قو لنج

امراض کا شکوہ ۱۱ نومبر سنه ۳۱ ع سے شروع ہوتا ہے. اس زمانه مین میرزا صاحب ابتداء دردِ قولنج اور بعد ازان بخار مین مبتلا ہو ہے ، اور ایك ماہ تك ان امراض کی مصبت جھلتے رہے. فرما تے ہین:

ددعا کو ایك مهینا بهر سے بیمار هی . ابتدا وهی قولنج دوری . بسبب استمال ادویة حاره . که اس مرض مین اوس سی گزیر نهین ، تپ نو آگهیرا . کئی باریان بهگتین . اب دو باریان ٹلگئی هین . لیکن طاقت بالکل سلب هوگئی هی . اور ضعف دماغ نو قریب بهلاکت پهنچا دیا هی . ایالفعل آب سیب کا استمال هی . ه (ه)

⁽۱) مكاتيب ، ص ١٠٥ (٢) ايصناً ، ص ١٠٧ (٣) ايصناً ، ص ١٠٨ (٤) ايصناً ، ص ٢٠ (٥) ايصناً ، ص ٣٣

امراض مختلفه كا هجوم

نواب خلد آشسیان کی دعوت قدوم رامپور کے جواب مین امراض مختلفہ اور صعوبت سفر تابستان کا عمدر کرتے ہوے لکھتے ہیں: ،و، آگ برس رہی ہو کہ طبور کی بر جل رہم میں. بعد آگ کی پانی برسگا. سفر خصوصا مواجہ رنجور آدی کو دونون صورت میں متعذر . . (۱)

۲۳ جولائی کو پھر تحریر کیا ہے:

وبانی جگر گداز، هوا جانستان، امراض مختلفه کا هجوم جبان تهان. و (۱)

نیم مرده

سنه ۱۸۶۵ ع مین نواب سکندر زمانی بیگم صاحبه کا انتقال هوا. ایسے موقع پر میرزا صاحب کو بزبان فارسی و عبارت ِ بلیغ تعزیت نامه لکهنا چاهیے تها. لیکن بڑهاپا اور ضعف مانع آیا، اور انهون نے ۱۸ ستمبر سنه مذکور کو از رام معذرت لکها:

واب مین نیم مرده، دل پژمرده، خاطر افسرده، جس باب مین لفظ و معنی فراهم کیا چاهون وه سراسر طبعکی خلاف. . (۳)

كوفتة و رنجور

رامپور کے دوسر سے سفر سے واپس ہوتے ہو سے میرزا صاحب مراد آباد پہنچکر بیمار ہوگئے تھے۔ نواب خلد آشیان نے مزاج پرسی کی تو اسکے جو اب مین ۲۱ جنوری سے ۲۹ ع کو روداد ِ سفر بیان کر کے لکھتے ہین:

ایک ہنتکونتہ و رنجور رہا . اب ویسا پر و ناتوان ہون جیساکہ اس سفر یہ پہلے تھا . و (ع)

نيمجان هون 👚 🚉

سفر کی صعوبت اور عرضِ راہ کی بیاری نے میرزا صاحب کی رہی سہی صحت برباد کردی ، اور یہ اپنے آپکو نیمجان سمجھنے لگے . چنانچہ ۲۹ مارچ کو لکھتے ہیں :

ه اپنا حال اس سی زیاده کیا لکھون کہ آگر ناتوان تھا ، اور اب نیمجان ہون . برخوردار نواب مرزا خان اپنی مشاہدہ کی مطابق جو میری حقیقت عرض کری وہ مسموع و مقبول ہو . ، (۵)

⁽١) مكاتيب، ص ٥٥ (٢) ايضاً، ص ٥٥ (٢) ايضاً، ص ٦٦ (٤) ايضاً، ص ٦٨ (٥) ايضاً، ص ٦٩

حواس درست نهین

امراض اور مالی دقتون نے میرزا صاحب کے احساسات پر بھیکافی اثراندازی کی . چنانچه ۱۱ اگست سنه ٦٦ ع کو تحریرکیا ہے:

ه غم نی بشمول بژهاپیکی بست و مضمحل کردیا همی . حضرت کی قدمون کی قسم ! نه حواس درست ، نه رای صحیح . برسون سی مکروهات مین مبتلا رهتی رهتی اب طاقت تحملکی نرهی . خدا جانی کیا هوتا هی، کیا سمجهتا هون . کیا کرنا چاهی، کیاکرتا هون . . (۱)

ضعف بصر اور رعشه

۱۸ ستمبر سنه ٦٦ع کو چند نئے امراض کی شکایت کرتے ہوئے تحریر کیا ہے:

 و خاطر اقدس مین نگزری که غالب تعمیل احکام مین کاهل هی. بصارت مین فتور. هاتم مین رعشه . حواس مختل . ه (۲)

امراض قديم بزهكتي

اس کے 7 ماہ بعد ١٣ مارچ سنه ٧٧ ع کو لکھتے ہين :

«اس درویش کا حال اب قابل گزارش نہیں . امراض قدیم بڑھگئی. دوران سر ، اور رعشه ، اور ضعف بصر ، تین بیاریان نئی پیدا ہوئی ہیں . قلم نہیں بناسکتا . لڑکون سی بنوالیتا ہون . برسون کی بات نہیں رہی . ہفتون کی یا مہنون کی زندگری رہگئی ہی . ، (۲)؛

فرض محال

اسکے ایک مہنے بعد 15 اپریل سنہ 70ع کو نمایشِ باغ ِ بینظیر کی شرکت کی آرزو کرتے ہوئے تحریر کرتے ہین :

و نمایشگاه سرا سر سور رامپور کا ذکر اخبار مین دیکهتا هسون ، اور خون جگر کهاتا هسون ، که هائی مین و هان نهین ! بالاخانی پر رهتا هون . او تر نهین سکتا . مانا که آدمیون نو گو د مین لیکر او تارا ، او ر پالکی مین بنهادیا . کهار چلی ، راه مین نه مرا اور رامپور پهنچ گیا . کهارون نو جاکر بینظیر مین میری پالکی دکهدی . پالکی قفس اور مین طائر اسیر . وه یهی بو پر و بال . نه چل سکون . نه پهر سکون . (جو کچی او پر لکی آیا هون یه سب بطریق فرض محال هی . ورنه ان امورکی وقوع کی کهان مجال هی .) ه (٤)

اب دم مین

رفته رفته ماہ و سال کے سفر کیساتھ ساتھ میرزا صاحب کے اعضا بھی

(۱) مكاتيب، ص ٧٦ (٢) ايعناً، ص ٨٠ (٣) ايعناً، ص ١٩ (١) ايعناً، ص ٩٦

فرسوده و ما تو ان هو تے چلے گئے. تا آنکہ ۱۱ جون سنه ۱۸۹۷ ع تك یه نوبت پہنچی که او نهون نے منشی سیلچند صاحب کو صاف صاف لکھدیا :

دبھائی پر تکلف لکھتا ہوں کہ بچر میں اب دم نہیں. نه طاقت باقی ہو. نه حواس درست میں. لکھا کچر چاہتا ہون . لکر کچر جاتا ہون . بس ابتو یه نوبت پہنچی ہی کہ آج بجا کل مرا . کل بچا پرسون مرا . ، (۱)

وفات اور مدفن

آخرِکار وه دن بهی آگیا، جسکی میرزا صاحب کو برسون سے آرزو تهی، اور ۱۵ فروری سنه ۱۸۲۹ ع مطابق ۲ ذیقعده سنه ۱۲۸۵ ه کو ان کا انتقال هوگیا. لیکن انکی خواهش تهی که بعد ِ مرگ رامپور مین دفن کیا جاؤن. چنانچه ۳۱ دسمبر سنه ۵۹ ع کو حسین مرزا صاحب کو لیکها تها:

درایور زندگی مین میرا سک اور بعد مرگ میرا مدفن مولان، (۱)

قضا وقدر نے یہ تمنیا پوری نہو نے دی ، اور میرزا صاحب شاہ نظام الدین اولیا کے مزار کے قریب اپنے خاندان کے احاطے مین مدفون ہوئے . انا ملہ وانا الیم راجعون .

تصانف

میرزا صاحب نے زیرِ نظر عریضون مین اپنی متعدد تصنیفات کا تذکرہ کیا ہے. ان مین سے اکثر مشہور ہین اورکئیکئی بار طبع بھی ہوچکی ہین. لیکن بعض کے حالات سے ارباب علم ابھی تك آگاہ نہین. اسلئے مناسب معلوم ہوتا ہے كہ ان سب كا اجمالی ذكر كردیا جائے.

ثازيخ سلاطين تيموريه

۱۶ جنوری سنه ۵۸ع کے عریضہ مین میرزا صاحب نے اس کتاب کا ذکر کیا ہے . فرماتے ہین :

و از هفت هشت سال بتحرير تاريخ سلاطين تيموريه مي پرداختم . . و١)

وافعه یه هے که سنه ۱۸۵۰ع مین شاه ظفر نے میرزا صاحب کو تاریخ نویسی کی خدمت پر بمشاهرهٔ پچاس روپیه ماهوار مقرر فرمایا، اور حکم دیا که حکیم احسن الله خان بهادر تواریخ سے حالات اقتباس کرکے میرزاکو دیا کرین، اور میرزا صاحب اپنے انداز خاص مین ان واقعات کو تحریر کرین. میرزا صاحب نے کتاب کا نام پرتوستان رکھا، اور یه تجویز قرار پائی، که کتاب دو صاحب نے کتاب کا نام پرتوستان رکھا، اور یه تجویز قرار پائی، که کتاب دو حصون مین تقسیم کیجائے. پہلا حصه ابتدای آفرینش سے امیر تیمور گورگان تک بالاختصار اور تیمور سے همایون تک قدر سے تفصیل کیساتی مرتب کیا جائے. دوسر سے مین جدال الدین اکبر سے سراج الدین بهادر شاه تک کے واقعات هون. میرزا صاحب نے حصه اول کا نام ، مهر نیمروز، اور ثانی کا دماه نیم ماه، رکھا. حصه اول کے متعلق ۱۱ جون سنه ۱۸۵۲ع کو میرزا صاحب نے مشفی جواهر سنگی جوهر کو لکھا ہے:

⁽۱) مكاتيب، ص ۱۲

همسودهٔ روزنامهٔ روداد اورنک نشینان چغتائیه بدست هیرا سنگی روان داشته ایم، و هنوز از رسیدنش نشان نیافته ایم. اگر رسیده است بنویسند. ورنه از هیرا سنگی باز پرس کنند. ، (۱)

اس سےمعلوم ہوتا ہے کہ سال ڈیڑہ سال کے اندر ہی «مہرِ نیمروز» تمام ہو چکی تھی. لیکن سنه ۱۲۷۱ ہ تك زیورِ طباعت سے آراسته نہوسکی^(۲)، جسکی وجہ یه ہوگی کہ اگر میرزا صاحب فوراً حضورِ شاہ مین کتاب پیش کر دیتے تو حصه دوم کا تقاضا شروع ہو جاتا، جسکیو اسطے یہ اسقدر جلد تیار نہ تھے۔

بهرحال مطبوعه کتاب بادشاه کے روبرو سنه ۱۲۷۱ه (۱۸۵۶ع) مین پیش هوئی. چاهئے تها که میرزا صاحب حصة ثانی کی ترتیب شروع کردیتے . لیکن ایسا نهین هوا ، حتی که سنه ۷۵ع نے بساطر حکومت اولئدی ، اور و ماه نیم ماه ، شرمندهٔ طلوع نهوسکا . بظاهر اسکی ایك اهم وجه میرزا صاحب کی جدید طرز انشا بهی هے ، جو بادشاه تو بادشاه اوس عهد کے کسی ادیب کو بهی پسندیده نه تهی . ورنه ناممکن تها که سنه ۶۵ع سے سنه ۷۵ ع تك بادشاه تقاضا نکرتے ، یامهات عطا کردیتے اور قبل اتمام کتاب جلاوطن هوجاتے تو میرزاصاحب اپنے خطوط مین یه نه لکھتے که مین نے حصة ثانی کی ترتیب کا آغاز کردیا تها ، لیکن اوسکو انجام تك اسلئے نهین پهنچایا که اب اوسکا براهیم ذوق کا انتقال هوا اور میرزا صاحب به تنخواه موجوده استاد شه قرار براهیم ذوق کا انتقال هوا اور میرزا صاحب به تنخواه موجوده استاد شه قرار براهیم ذوق کا انتقال هوا اور میرزا صاحب به تنخواه موجوده استاد شه قرار و خدمتین انجام دین . والله أعلم .

ذيوان اردو

میرزا صاحب نے ہ دی الحجه سنه ۱۲۷۳ ه کے عریضه مین اسکا اسطرح ذکر کیا ہے:

⁽۱) کلیات نثر فارسی، ص ۲۵۰ (۲) ایضاً، ص ۱۵۷۶

• مجکو غم یه هی که غزلهای اصلاحی اور دیوان اردوکی رسید مین نو نه پائی دیوانکی رسید . . . ایسی هی باریك کاغذ پر لکهکر اس ساهوکار کو دیجیگا ، اور اوسکو تاکید کیجیگا که اسکو بهیجـدی . ، (۱)

منشی شیونرائن اکبر آبادی کو اس نسخه کے بارے مین لکھتے ہیں: داب تم سنو. دیوان ریختهٔ اتم و اکمل کہان تھا. مگر ہان مین نو غدر سے پہلے لکھواکر نواب یوسف علیخان بهادر کو رامپور بھیجدیا تھا. ، (۲)

اس بیان سے بظاہر یہ مترشح ہوتا ہے کہ میرزا صاحب نے مئی سنہ 80ع سے قبل دیوان ِ اردو رامپور بھیجا · لیکن در اصل نسخهٔ مذکور عریضہ نمبر ہ کے جواب کی تاریخ ۹ مئی اور تاریخ آشوب ِ غدر ۱۱ مئی کے درمیان کسی تاریخ کو بھیجا گیا تھا . چونکہ وہ تاریخ غدر سے قبل تھی اسلئے میرزا صاحب نے مجمد «غدر سے پہلے » کہا ہے .

میرزا صاحب کو اسکی رسید نومبر سنه ۵۸ ع تک موصول نهوسکی . جب ماه ِ مدنکور مین انهون نے «دستنبو» کی ایک جلد تحفیّه ارسال کی اور نواب صاحب نے جواب مین لکھا کہ عدیم الفرصتی کے سبب دیوان اور دستنبو ملاحظہ سے نگزرا، تو میرزا صاحب نے ۷ نومبرکو لکھا: «اس فرینی سے کہ بسب کم فرصتی کی اونکا ملاحظہ نکرنا مرفوم ہوا ریخہ کی دیوان اور اس

کتاب کا پہنچنا معلوم ہوا . . (۳) اس نسخہ کی مفصل کیفیت صفحۂ ۱۰ کے حاشیہ مین ملاحظہ ہو .

دستنبو

میرزا صاحب نے «آغاز یازدهم مئی سنه ۱۸۵۷ ع سے ۳۱ جولائی سنه ۱۸۵۸ ع سے ۳۱ جولائی سنه ۱۸۵۸ ع تك روداد شهر اور آپی سرگزشت یعنی پندره مهینے كا حال نثر مین لكها. . . اور الستزام اسكا كیا . . . كه دساتیر كی عبارت یعنی پارسی قدیم لكهی جائے ، اور كوئی لفظ عربی نه آئے »(٤) . . اور منشی شیو نراین كے مطبع واقع اكبرآباد (آگره) مین طبع كراكے ایك نسخه نواب فردوس

⁽۱) مکاتیب، ص ۱۰ (۲) اردوی معلی، ص ۳۸۱ (۳) مکاتیب، ص ۱۸ (٤) اردوی معلی، ص ۹۹ و — مکاتیب غالب

مكان كو ارسال كيا. ٧ نو مبر سنه ٥٥ عكو اسكى رسيد كي متعلق لكهتيے هين:

ه اس قريق سى كه بسبب كم فرصتى كى اونكا ملاحظه نكرنا مرقوم هوا، ريخته كى ديوان اور اس
كتاب كا پهنچنا معلوم هوا. ديوان كى ديكهنى نديكهنى مين آپ كو اختيار هى. مگر يه چار جزو
كا رساله جو اب بهيجا هى اسكا ديكهنا ضرور دركار هى. فارسى قديم اور پهر حسن معنى اور
صنعت الفاظ. با اين همه هر امركى احتياط اور هر بات كا لحاظ. جنابعالى! طرفه معامله هى.
خدا كا شكر هى اور اپنى قسمت كا گله هى. خدا كا شكر يه كه باوجود تعلق قلعه كسيطرح كى
جرم كا به نسبت ميرى احتمال بهى نهين. قسمت كا گله يه كه عطاى پنس قىديم كا حكام كو
خيال بهى نهين. يه نومبر سنه ١٨٥٨ انيسوان مهينا هى. گوبا بن كهائى جينا هى. كهتى هين كه
جنورى شروع سال مين پنسندارون كو روپيه مليگا. ديكهتى كيا نيا گل كهليگا. پهل نومبر كو
يهان اشتهار عام هوگيا هى. كه اب قلمرو هندوستان مين عمل ملكة معظمة عاليمقام هوگيا هى.
مين پهلي سى مداحون مين اپنا نام لكهوا چكا هون، اور وزراى ملكة دارا دربان كى دو
سارتيفك پاچكا هون. اگر اس اجمال كو به نفصيل معلوم كيا چاهي، نو اسى كتاب موسوم
سارتيفك پاچكا هون. اگر اس اجمال كو به نفصيل معلوم كيا چاهي، نو اسى كتاب موسوم
ده دستفو ، مين ديكها چاه شى . ١٠

اس سے یہ نتیجہ نکلتا ہے کہ ۷ نومبر سنہ ۵۸ ع سے قبل کتاب طبع ہو چکی تھی. اس کتاب کی طباعت مین میرزا صاحب نے جسقدر اہتمام اور کوشش کی ہے اوسکی داستان سے اردوی معلی اور عود ہندی کے صفحے کے صفحے پُر ہین. ارب خطوط کا ضروری اقتباس مولانا مہر کی کتاب کے صفحات پُر ہین ملاحظہ ہو .

كليات فارسى

کلیات ِ فارسی کا نسخه میرزا صاحب نے مارچ سے نه ۱۸۹۱ ع مین نذر کیا تھا. یه نسخه خاندان ِ لوهارو کے ایك بزرگ نواب فخر الدین خان مرحوم کے قلم کا لکھا ہوا ہے. ۷ اپریل سنه ۳۱ عکو اسکے بارہے مین میرزا صاحب تحریر کرتے ہین:

، کلبات فارسی کا پہنچنی سی اور اس نذر کا مقبول ہونی سی مجکو بہت خوشی حاصل ہوئی . ، (۲) 19 محرم سسنه ۱۲۸۲ ہے (۱۶ مئی سسنه ۱۸٦٥ ع)کو پھر اسکا ذکر کیا ہے . فرما تے ہین : و و قصیدهٔ سدحیه میری دیوان فارسی مین مهتوم اور وه دیوان حضرت کی کتابخانی مین موجود هی . . (۱)

بعد ازان ۱۸ جون سنه ۲۵ ع کو پهر لکهیتے هین :

واب عرض یه هو که حسب الحکم حضورکی یه قصیده میری دیوان فارسی مین ، جو کتابخانی مین موجود هو ، درج کیـا جائی. . (۲)

> نسخه کی مزید تفصیل ص ۲۸ کے حاشیه نمبر ۲ مین درج ہے. امہ غالب

میرزا صاحب نے سنہ ۱۸۹۰ ع مین فرھنگ برھان قاطع کے اغلاط پر مشتمل ایک رسالہ مسمی بہ ، قاطع برھان ، لکھکر نواب فردوس مکان کی امداد سے شایع کیا تھا. اسکے جواب مین ھندوستان کے متعدد اھل علم نے رسایل لکھے ، ان حضرات مین سے ایک مرزا رحیم بیگ تھے ، انھون نے ، ساطع برھان ، رسالہ تصنیف کیا ، اور اوسمین میرزا صاحب کو بہت جلی کئی باتین سنائین ، میرزا صاحب کو بہت جلی کئی باتین سنائین ، میرزا صاحب نے اسکا جواب الجواب لکھا ، اور اوسکے پانچ نسخے نواب مرزا خان داغ دھلوی کے توسط سے نواب خلد آشیان کی خدمت مین نذر مرزا خان داغ دھلوی کے توسط سے نواب عکو نوابصاحب کو لکھا :

وایك عبارت کا ایك جزو بطریق خط ایك انصاف دشمن کو لکهکر چهپوا دیا هی . پارسل اوسکا نواب مرزا کو ارسال کیا هی . پانچ رسالی و میریطرف سی نذر گزرانینگی . حضرت قبول نذر کو میرا عز و شرف جانین گی . ، (۳)

اس سے ظاہر ہوتا ہے کہ رسالۂ مسند کورہ شروع اگست سنہ 70 میں شایع ہوا تھا.

انتخاب ديوان اردو

نواب خلد آشیان اساتذہ فارسی و اردو کے منتخبہ اشعارکی ایک بیاض مرتب فرمانا چاہتے تھے۔ اسکے لئے میرزا صاحب کے چیدہ چیدہ اشعارکی بھی ضرورت تھی. لهذا اونھون نے ۲۰ اگست سنه ۱۸۶۲ع کو میرزا صاحب کو لسکھاکہ آپ اپنے اردو اور فارسی کلام کا انتخاب روانا فرمائیے، تاکہ

⁽۱) مكاتب، ص ٥٣ (٧) ايضاً، ص ٥٣ (٢) ايضاً، ص ٥٧

بحموعة مذكور مين شامل كيـا جائے. ميرزا صاحبنے ١٠ ستمبر كو جواباً تحرير كــا :

واردو كا ديوان ايك شخص كو ديا هو بعد اتمام تحرير نذر كيا جانيگا . ، ^(۱)

۱۸ ستمبر کو پھر تحریر کیا:

وخاطر اقدس مین نگزری که غالب تعمیل احکام مین کاهل هی . بصارت مین فتور . هاتیم مین رعشه . حواس محتل . ناچار کاتب کی تلاش کی . شهر سراسر ویوان هی . کاتب کهان ؟ یادی ایك دوست فی کاتب نشان دیا . اردو کا دیوان اشعار پر صاد کرکی اوسکو حواله کمیا . کل وه اجزای منقوله آئی . آج بطریق پارسل مع اس عرضی کم ارسال کیج . خط کاتب کا مجکو پسند بهین آیا . حضرت کو کیونکر پسند آئیگا . اغدلاط آئی تهی که مجکو تحریر کی برابر محنت یوی . ه (۲)

٢٤ ستمبر كو سـه باره اردو ديوان كا اسطرح ذكر كيـا هـے:

واردو دیوانکا انتخاب بھیج چکا ہون . یقین ہی کہ حضرتکی اظر انور سی گزرگیا ہو . ، (۳)

انتخاب ديوان فارسى

اسی سلسلہ مین میرزا صاحب نے اپنی فارسی غزلون کا انتخاب بھی روانا کیـا تھا . ۱۰ ستمبر کے خط مین اسکے متعلق فرماتے ہین :

وفارسي ديوان كا شيرازه كهولكر چند شخصون كر حوال كيا هي . . (٤) إ

۱۸ ستمبر کے عریضہ مین دیو ان اردو کے ارسال کی اطلاع کے بعد لکھتے ہیں:

• فارسی کی کلبات کا شیرازہ کھولکر اجزا اوسکر احباب پر تقسیم کردیئی ہیں. جابجا اشعار
پر صاد کردیئی ہیں. وہ بھی میری انتخاب کی مطابق نقل ہو رہم ہیں. بصد اتمام وہ بھی
پیشکش کرونگا. ، (د)

میرزا صاحب نے یہ انتخباب ۲۶ ستہ۔برکو روانا کرکے بطریق ِ اطلاع سرکار کو لکھا :

«آج فارسی دیوان کا انتخاب بطریق پارسل اس عرضی کیساتی بهیجتا هون. ... اس درویش فر صرف غزلین اور رباعیون کا انتخاب بهیجا هی. قصائد و قطعات و مشویات کا انتخاب ابهی نهین بهیجا. اگر حکم هو تو و « بهی بهیجون. » (۱)

لیکر ۔ اغلب یہ ہےکہ سرکار نے ان اصناف ِ لظم کا انتخاب طالب نہیں فرمایا. ان دونون نسخون کے متعلق ص ۷۹ کا حاشیہ نمبر ۱ ملاحظہ کیجیہے.

⁽اوع) مكاتبب، ص ٧٩ (٢و٥) ايضاً، ص ٨٠ (٣و٦) ايضاً، ص ٨١

میرزا صاحب کے شاگردون کی تعداد خاصی ہے. لیکن مکاتیب مین صرف چند اصحاب کا ذکر آیا ہے. ان مین سے باقرعلیخان اور حسین علیخان سببی خاندان کے عنوان کے ماتحت مذکور ہوچکے. بقیہ اصحاب حسب ِ ذیل ہین.

نیر

نواب ضیاء الدین خان بهادر نیریز و رخشان ابن نواب احمد بخش خان بهادر والی فیروزپور جهرکه و لوهارو میرزا صاحب کے ارشد تلامذه مین تھے۔ نواب خلد آشیان نے ۲۵ آگست سنه ۲٦ ع کے فرمان مین میرزا صاحب سے ارشاد فرمایا تھا که بھائی ضیاء الدین خانصاحب کے کلام کا انتخاب بھی بھجو ائیہے۔ اسکے جواب مین میرزا صاحب نے ۱۰ ستمبر کو لکھا:

ربھانی ضیاءالدین خان کا مجموعة نظم و نثر فارسی و اردو مراسر دیکھا ہوا میرا، جو اونکو کتا عانی مین تھا، غدر مین لنگیا. بعد غدر ذوق شعر باطل اور دل اضرده هوگیا. دو تین غزلین فارسی و مدی جو لکھی مین اوسکا انتخاب بھی پہنچگا. ، (۱)

۲۶ ستمبرکو انتخبابِ دیوانِ فارسی کیساتہ جو عریضے بھیجا تھا اوسمین ضیا۔الدین خان ہادر کے بارے مین تحریر کیا ہے:

و بهائی ضیاءالدین خان بهـادر نی جو اوراق میری پاس بهیجی هین وه بهی اس پارسل مین رکهدیؤ. هین . حضرت اس غریب کا مجموعهٔ نظم و نثر غدر مین لنگیا . بعد غدر جو کچی کها هم وه یهی هی ، جو بهنچتا هم . . (۲)

نواب ضیاءالدین خان بهادر کیلئے ص ۷۹کا حاشیه نمبر ۲ ملاحظه هو . ناظم

میرزا صاحب کے دوسرے قابلِ فخر شاگرد ، جنکا مکاتیب مین اسلئے

بارہا ذکر آیا ہے کہ ابتدائی ٤٢ عرایض اون کے نام نامی سے معنون ہیں، نواب سید محمد یوسف علیخان بہادر فردوس مکان ناظم تخلص ہیں. چونکہ دیباچہ مین موصوف الذکر کی شاگردی سے بالتفصیل بحث کیگئی ہے، نیز اونکے سوانح پر ایك مختصر نوٹ مکاتیب کے آغاز مین درج ہے، اسلئے یہان صرف ذکر پر اکتفا کیا جاتا ہے.

نواب خلد آشیان

نوآب سے محمد کلب علیخان بہادر خلد آشیان بھی میرزا صاحب کے زمرۂ تلامے ذہ کے رخشندہ گوہر ہیں. آپ نے ۲۷ اگست ۹۳ ع کو ایك فارسی نثر میرزا صاحب کو بغرض اصلاح بھیجی تھی، اور گرامی نامۂ مورخۂ ۲ اکتوبر مین تحریر فرمایا تھا:

ه مرا ازان مشفق واسطهٔ تلذ بوده است . ، (۱)

بعض وجوہ سے یہ رشت پایدار ثابت نہ ہوا ، اور غالباً صرف ایک نثر پر میرزا صاحب اصلاح دیسکے . مکاتیب ہداکی بڑی تعداد آپ کی خدمت اقدس مین لکھی گئی ہے . چونکہ آپ کے نام کے عرایض کے شروع مین سوانح ِحیات پر مشتمل ایک نوٹ اضاف کردیا گیا ہے ، اسلئے یہان تفصیل کی حاجت نہیں .

⁽۱) مكاتيب، ص ۸۴، حاشيه نمبر ۱ .

لوازمات امارت

شاگرد پیشه

آیك عریضه مین میرزا صاحب نے اپنے ملازمون کا بھی اجمالی ذکر کیا ہے.

فرماتے ہین:

وحضور کر عطبه پر میرا اور شاگرد پیشه کا اور حسین علی کا گزارا ہمی . عالم الغیب جانتا ہمی جسطرح گزرتی ہمی . ، (۱)

اس سے معلوم ہوتا ہے کہ میرزا صاحب کے ملازمون کی تعداد خاصی تھی، اور یہ کہ وہ اس غربت مین بھی لوازمات ِ امارت کے پابنے تھے . ان خدمتگارون مین سے بعض کا تذکرہ میرزا صاحب کے دوسر مے سفرِ رامپور کے ضمن مین آئیگا .

مختار **کار**

میرزا صاحب نے روساکیطرح مالی اور دیگر دفتری کاروبار کے انصرام کیلئے مختار کار بھی رکر چھوڑا تھا. یہ قوم کا بنیا اور ساہوکاری پیشہ تھا. بسا اوقات اسی سے میرزا صاحب قرض بھی لیا کرتے، اور اسی کے ہاتہ سرکار رامپورکی فرستادہ ہنڈوی فروخت کر ڈالتے تھے۔

۱۳ اگست سنه ۱۸۶۹ ع کے عریضہ مین میرزا صاحب نے پہلی بار اسکا ذکر کیا ہے. فرما تے ہین :

آخر روز توقیع وقیع مع جولائی کی تنخواه کی هنذوی کی پہنچا . هنڈوی مختار کار کو دی
 اور یه عرضی لکھنے بیٹھا . ، (۲)

بعد ازان ۱۸ ستمبر سنه ۱۸۶۸ ع کو منشی سیلچند کے نام کے مکتوب مین لکھتے مین :

واگل مهینی یعنی اگست سنه ۱۸۹۸ کی تنخواه کی هنائری جو تم نی بهیجی تهی اوسکا رویسه ابتك نمین پثا . مین تو جسدن هنائری آتی هی اوسیدن یا دوسری دن اپنی مختار کار کر هاتی ، که وه بهی مهاجن هی ، بیج ذالت هون . مگر اوس مختار کو جسکم هان هنائری آتی هی اوسنی رویسه ابتك نمین دیا . ، (۳)

انگریزی تعلقات

ديرينــه تمكخوار

حکومت انگلشیه سے میرزا صاحب کے تعلق کا آغاز اونکے چچا نصرالله بیگ خان بهادر کے توسط سے ہوتا ہے. نصرالله بیگ خان بهادر انگریزی فوج مین رسالدار ، اور پرگنة سونك سونسا کے جاگیردار تھے۔ ، میرزا صاحب اپنے والد کے انتقال کے بعد چچا کی سرپرستی مین پرورش پا رہے تھے۔ که سنه ایمی عمین ، جبکه انکی عمر هنوز دس سال کی بھی نه هوئی تھی ، نصرالله بیگخان بهادر کا انتقال هوگیا . لارڈ لیك بهادر نے دیرینه خدمات کا لحاظ کر کے جاگیر کے عوض اونکے متعلقین کی پنشن مقرر کرادی ، اور اسطرح میرزا صاحب انگریزون کے وظیفه خوار بنگئے . یه پنشن نواب احمد بخش خان بهادر والی فیروزپور جھرکہ ، برادر نسبی نصرالله بیگخان بهادر کے خزانه سے ماتی تھی . لیکن اونکے جانشین ، نواب شمسالدین احمد خان بهادر کو ولیم فریزر ریزیڈنٹ دھلی کے قتل کرانے کے الزام مین پھانسی دیدیگئی ، اور فیروزپور کی جاگیر ضبط ہوگئی ، تو مسیرزا صاحب اور دیگر ورثای نصر الله بیگخان کی پنشن خزانه کلکتری دھلی سے تقسیم ہونے لگی اور اپریل سنه ۱۸۵۷ ع تك میرزا صاحب کو ملتی رہی .

میرزا صاحب اپنی اس «دیرینسه نمکخواری » کے متعلق نواب فردوس مکان کو تحریر کرتے ہیں :

ه حالی رای جهان آرای باد ، که دیرینه تمکخرار سرکار انگریزم . و از سر آغاز سال یکهزار و هشتمند و شش ، که درانگاه شمار سنین عمر من از ده نگزشته بود ، بعوض جاگیر عم حقیق نسی خود نصراته یگخان بهادر ، که با جمعیت رسالهٔ چهار صد سوار بممیت جرنیل لاژد لیك بهادر در فتح هندوستان کوششهای نمایان کرده ، و پرگهٔ سونك سونسا بقید حین حیات جاگیر

یافته ، و هم دران عهد بمرگ ناگاه از جهان رفته بود ، بفرمان جرنیل لاؤد لیك بهادر و منظوری گورمنث مشت زری شامل جاگیر عم سبی من نواب احمد بخش خان بهادر در وجه معاش من منجملهٔ زر استمراری سركاری ، كه بذمهٔ نواب احمد بخش خان بهر دوام واجب الادا بود ، قراریافت . چون جانشین احمد بخش خان كیفر كردار یافت و جاگیر بدركارباز یافت شد ، رسیدن آن وجه مقرری از خزانه كلكتری دهلی صورت پزیرفت . چنانكه تا انجام اپریل سنه ۱۸۵۷ از كلكتری دهلی یافته ام . ، (۱)

دربار اور خلعت

پنشنخوارکی حیثیت سے میرزا صاحب اہم شخصیت کے مالک نہ تھے۔ اونہین ساڑھے سات سو روپیے سالانہ یا ساڑھے باسٹے روپیہ ماہوارکا معمولی وظیفہ ملتا تھا. نواب خلد آشیان کو ہ ستمبر سنہ ٦٧ ع کے عریضہ مین لکھا ہے:

«باسٹے روپئی آئی آنی مینا انگریزی سرکار سی بعوض جاگیر بانا مون . ، (۲)

در اصل اونکا حقیق اعزاز یه تهاکه گورنر جنرل کے دربار مین داهنی صف مین دسویر کی کورنر جنرل کے دربار مین داهنی صف مین دسویر کرسی اور سات پارچے مع جیغه، سرپیچ و مالای مروارید خلعت پاتے تھے . نواب فردوس مکارن کو یه تفصیل لکھتے ہو ہے فرماتے ہین :

مین انگریزی سرکار مین علاقه ریاست دو دمانی کا رکهنا هون . معاش اگرچه قلیل هی ، مگر عزت زیاده پاتا هون . گورمنت کی دربار مین داهنی صف مین دسوان لمبر اور سات پارچی اور جغه ، سر پیج، مالای مروارید خلعت مقرر هی . . (۳)

غدر اور قصور خدمت

سرکار آنگریزی سے میرزا صاحب کے تعلقات مئی سنہ ۱۵ ع تک خوشگوار تھے۔ جب دہلی اور دیگر اطراف ملک مین آنگریزون کے خلاف فوج اور رعایا نے بغاوت کا جھنڈا بلندکیا ، اور شاہِ ظفر مطلق العنان حکمران قرار دیسے گئے ، تو میرزا صاحب کیلئے بجز گوشہ گیری کوئی چارۂ کار نرھا . کیونکہ اگر اپنی محسن سرکار کا ساتھ دیتے ، تو باغی گھر بار لوٹ لیجاتے ، اور اہلِ قلعه کی کھلم کھلا حمایت کرتے ، تو بصورت ناکامی آنگریزون کی طرف سے بدسلوکی کا خوف تھا . نصیب کی تائید سے میرزا صاحب کی تدبیر کارگر ہوئی ، اور وہ کا خوف تھا .

⁽۱) مكاتيب، ص ۱۱ - (۲) ايضاً، ص ۹۹ (۳) ايضاً، ص ۲۱ ز – مكاتيب غالب

شہر دہلی کے اندر باغیـون کیساتھ • بیاطن بیکانه و بظـا ہرآشنا • ایام گزاری کرتیے رہےے . تا آنکہ انگریزی فوج نے دوبارہ شہر فتحکیا ، اور اون اشخاص کی دار و گیر شروع ہوئی ، جنھون نے باغیون کی جنبه داری کی تھی. اہلِ شہر نے انگریزی سپاہ کے داخل ِ شہر ہوتے ہی بھاگنا شروع کردیا ، لیکن میرزا صاحب اپنی جگہ سے نہ ہلے . شہر مین تحقیقات شروع ہوئی . مخبرون نے اطلاعین بہم پہنچاکر باغیون کی تلاش مینگورنمنٹ کی مدد کی ، مگر باوجو د تعلقِ قلعہ میرزا صاحب کے دامنِ وفاداری پر دھبے نہ آیا . حکام کو میرزا صاحب کے قیام ِ دہلی کی اطلاع ہـوئی ، مگر اونھون نے اس سے دلچسیی نلی . خود میرزا صاحب نے کسی حاکم سے اسلئے ملنــا مناسب نه جاناکه موجودہ اصحاب مین اونکا کوئی شـناسا نه تها. نتیجـه یه هواکه کچم عرصه کیلئیے انکے تعلقاتِ انگریزی منقطع ہوگئے. دوران بغاوت مین نواب فردوس مکان نے انگریزون کی بڑی امداد کی تھی . میرزا صاحب اس حقیقت سے واقف تھیے . جب غدرکی آگ بجہ گئی ، تو انھون نے از راہ ِ مصلحت ۱۶ جنوری سےنہ ۱۸۵۸ ع کو اپنی ساری روداد نوابصاحب کو لکھی ، اور آخر مین عرض کیا : • راستی اینکه درین فتنه و آشوب خدمتی بجا نیاورده ام . لیکن مقام شکر است که به تقدیم نرسیدن

خدمت از راه بیدستگاهیست و ذریعهٔ اخلاص و خلوص همان بیگناهیست . . (۱)

بعد ازان ۷ نومبر سنه ۸٫ ع کو تحریر کیا ہے:

ه خدا کا شکر یه که باو چود تعلق کسیطرح کی جرم کا به نسبت میری احتمال بهی نهین . ه (۱) اسی سلسله مین ۷ نومبر سےنه ٥٩ ع کو لکھتے ہین :

 دابتك مین اینی کو یه بهی نهین سمجها که بیگناه هون یا گناهگار. مقبول هون یا مردود. مانا که کوئی خیرخواهی نہین کی جو نئے انعام کا مستحق ہون . ایکن کوئی بیوفائی بھی سرزد نہیں ہوئی جو دستور قدیم کو برهم ماری . . (۳)

مسدودی در بار و خلعت و پنشن

میرزا صاحب نے ایام ِ غدر مین جو رویہ اختیار کیـا تھا اوسکی بنا پر

⁽۱) مكاتيب، ص ۱۴ (۲) ايضاً، ص ۱٥ (۳) ايضاً، ص ۲۲

حکومت ِ انگلشسیه کی نظر مین مجرم ثابت نهوے که سزا دیجاتی، لیکن کسی خاص خدمت کے انجام ندینے کے سبب اس کے بھی مستحق خیال نه کیے گئے که پنشن، دربار اور خلعت بحال رکھا جائے. چنانچه یه تینون اعزاز بند ہوگئے. نواب فردوس مکان کو ۷ نومبر سنه ۱۸۵۹ ع کے عریضه مین دربار و خلعت کے ذکر کے بعد لکھا ہے:

• لاؤد هاردنگ صاحب کر عهد تك پایا . لاؤد دلهوسی یهان آئر نهین . اب یه نواب معلی القاب آئر هین • زمانر کا رنگ اور . کوئی حاکم کوئی سکرتر میرا آشنا نهین . بژی میری مهی قدردان جناب المنشئن صاحب . وه بهی چیف سکرتر نرهی . لفٹنٹ گورنر هوگئی . وه سکرتر رهتی تو مجهی کچی غم نه تها . ، (۱)

پنشن کی مسدودی کے بارہے مین ۱۶ جنوری سنه ۸۵ ع کے محولہ بالا عریضه مین لکھتے ہین :

وچنــانکه تا انجام اپریل سنه ۱۸۵۷ از کلـکتری دهلی یافته ام . و از مثی خود آشکار است که حال چیست . . ۳(۲)

اسکے بعد ۷ نومبر سنه ۱۸۵۸ ع کو تحریر کرتے هین:

وجنابعالی! طرفه معامله هم . خداکا شکر هم ، اور اپنی قسمت کاگله هم . خداکا شکر یه که باوجود تعلق قامه کسیطرح کی جرم کا به نسبت میری احتمال بهی نهین . قسمت کا گله یه که عطای پنسن قدیم کا حکام کو خیال بهی نهین . یه نومبر سنه ۱۸۵۸ انیسوان مهینا همی .گویا بنکهائی جیناهی . ، (۳)

پنشن کی بحالی کیکوشش

غالباً مئی سنه ۱۸۰٦ ع سے اپریل سنه ۵۷ ع تك میرزا صاحب کو خاندانی وظیفه ملتا رها. مئی مین غدر هوگیا اور چند ماه تك اهل دهلی اور گورنمنٹ کے تعلقات منقطع رہے. فتح ِ دهلی کے بعد جنوری سنه ۵۸ ع تك میرزا صاحب نے اسلئے تجدید ِ راه و رسم کی سعی نکی ، که شناسا حاکمون مین سے اب کوئی نه رها تها ، اور نئے حکام سے ملاقات کی تقریب کوئی خدمت هونی چاهیے تهی ، جو از راه ِ احتیاط انهون نے انجام نہین دی تهی . چنانچه هونی چاهیے تهی ، عریضه مین نواب فردوس مکان کو لکھا ہے:

واز سر آغاز سال ۱۸۰۳ ... بعوض جاگیر عم حقیق نسبی خود ... مشت زری ... در وجه معاش من ... قرار یافت ... چنانکه تا انجام اپریل سنه ۱۸۵۷ از کلکتری دهلی یافته ام . و از مئی خود آشکار است که حال چیست می بایست که خود سلسله جنبان گشتمی . و با حکام پیوستمی . درین باره سخن آنست ، که درین فرماندهان با هیچ کس سابقه معرفتی ندارم . و معهذا موقع و محل آن نمی نگرم که نامه نویسم ، و خواهش ملاقات بمیان آورم . راستی اینکه درین فتنهٔ و آشوب خدمتی بجا نیاورده ام . ، (۱)

لیکن معلوم ہوتا ہےکہ ۱۶ جنوری اور ۲۰ مارچ سنه ۰۸ ع کے درمیان ہی مین بحالی پنشن کی سلسلہ جنبانی شروع کردی تھی. اسلئے کہ نواب فردوس مکان کی بالواسطه دعوت ِ رامپور کے جواب مین صاحبزادہ سید زین العابدین خان بہادرکو ۲۰ مارچ سنه ۵۸ ع کو لکھتے ہین:

ه مین نی اپنی پنسن کی باب مین چیف کمشنر بهادر کو درخواست دی تهیی . و هان سی صاحب کمشنر شهر کی وه درخواست حواله هوئی . صاحب کمشنر دهلی نی صاحب کلسکتر شهر سی کیفیت طلب کی هی . پس اگر وه کیفیت پنسن کی هم تو بهان کی کلسکتری کا دفتر اگر نهین رها نه رهی . رینو بوزد کی دفتر اور لفتنف گورنری آگره اور نواب گورنر جنرل کلسکته کی دفتر اس پنسن کی کیفیت سی خالی نهین هین . اور اگر میری کیفیت مطلوب هی ، تو میرا بیجرم اور بری اور الگ هونا فساد سی از روی دفتر قلعه و اظهار مخبرین ظاهر هی . بهر حال صاحب کمشنر شهر کیفیت صاحب کلسکتر سی طلب کرکر چیف کمشنر کی ساتی پنجاب کو گئی هین . دیکه ی کب آوین ، اور بعد ملاحظة کیفیت کیا حکم دین . ، (۱)

مداحون مین نام

اس عرصه مین میرزا صاحب نے مداحانِ حکومتِ انگاشیه مین اپنا نام درج کراکے وزرایِ ملکهٔ معظمه کے دو سارٹیفکٹ حاصل کر لئے تھے۔ لیکن اسکے باوجود نومبر سنه ۵۹ تک پنشن جاری نہوئی، اور جب شہر مین یه افواه مشہور ہوئی که جنوری سنه ۱۸۵۹ ع مین پنشندارون کو روپیه ملیگا، تو ۷ نومبر سےنه ۵۹ کو میرزا صاحب نے از راہ ِ شکایت نواب فردوس مکان کو لکھا:

• قسمت کاگله یه که عطای پنسن قدیم کا حکام کو خیال بھی نہین. یه نومبر سنه ۱۸۵۸ انیسوان مہینا هی . گویا بن کهائی جینا هی . کمتی هین که جنوری شروع سال مین پنسندارون کو روپیه ملیگا .

⁽۱) مكاتيب، ص ۱۱-۱۳ (۲) ايضاً، ص ۱۱۰

دیکهتی کیا نیا گل کهایگا . پهلی نومبرکو یهان اشتهار عام هوگیا هی ، که اب قلمرو هندوستان مین عمل ملکهٔ معظمهٔ عالیمقام هوگیا هی . مین پهلی سی مسداحون مین اپنیا نام لیکهوا چکا هون . اور وزرای ملکهٔ دارادربان کی دو سارتی فک پا چکا هون . . (۱)

اسکے جواب مین نوابصاحب نے لکھا کہ آپ رامپور تشریف لے آئیہے. میرزا صاحب نے ۳ دسمبر کو جواباً تحریرکیا:

رمیری حاضر هونیکو جو ارشاد هوتا هی ، مین وهان نه آؤنگا ، تو اورکمان جاؤنگا . پنسن کی وصول کا زمانه قریب آیا هی . اسکو ماتوی چهرژکر کیونکر چلا آؤن . سنا جاتا هی ، اور یتبن بهی آتا هی ، که جنوری آغاز سال ۹۰ عیسوی مین یه قصه انجام پائو . جسکو روپیه ملنا هی اوسکو روپیه ملنا هی اوسکو روپیه ملنا هی اوسکو جواب ملیائو . ه (۲)

عرضی کی روداد

جنوری سنه ٥٩ ع پر دو مهینه اور گزرگئے، مگر هنوز مقدمـهٔ پنشن فیصل نهوا. سرکارنے ١٣ اپریل کو پهر دعوتِ آمـدِ رامپور دی، تو میرزا صاحب نے امیدِ وصولیابیِ پنشن کاگیت کاتے هوے لکھا:

وبجموع پنسندارون کی مثل مرتب هم ، اور هنوز صدرکو روانا نهین هوئی . نوابگورنر جنرل لاژد کیندک بهادر از کلکته سی میری کواغد طلب کئی ، اور وه کاغذ فهرست مین سی الگ هوکر لفننگ گورنر بهادر پنجاب کی خدمت مین ارسال هوئی . وهان می کلکته کو بهیجی جانینگی . پهر وهان سی حکم منظوری پنجاب هوتا هوا یهان آئیگا ، اور یهان بحکو روپیسه ماجائیگا . ه (۳)

راه چاره مسدود

جب مہینے پر مہیناگزر نے لگا ، اور پنشن کا تصفیہ نہوا، تو میرزا صاحب نے ۷ نومبر سنہ ٥٩ ع کو مجبوراً لکھا :

وابتك مین اپنی كو یه بهی نهین سمجها كه بیگناه هون یاگناهگار. مقبول هون یا مردود. مانا كهكوئی خورخواهی نهین كی جو نئی انصام كا مستحق هون . لیكن كوئی بیوفائی بهی سرزد نهین هوئی جو دستور قدیم كو برهم ماری . بهر حال راه چاره مسدود اور دكم موجود . عرفی خوب كهنا هی : مرا زمانهٔ طناز دست بستهٔ و تیخ زند بفرقم و گوید كه هان سری میخار . . (٤)

نواب فردوس مکان کی سفارش

نواب فردوس مکان اپنے استاد کی پریشانی سے کماحقہ واقف تھے. آپنے از راہِ نوازش اکثر انگریز حکام سے اسلئے میرزا صاحب کی تعریف کی (۱) مکانیہ، ص ۱۵ (۲) ایمنا، ص ۱3 (۲) ایمنا، ص ۱۹ (۱) ایمنا، ص ۲۲ کہ انکے سابقہ مدارج بحال ہوجائین . اور جب میرزا صاحب کا یاسنامہ مورخہ v نومبر سنہ ٥٩ ع مطالعہ فرمایا تو تسکین ِ خاطر کیائیے لکھا :

مشفقا! هنگام ملاقات کی اکثر صاحبان ذیشان سی تذکار محامد اوصاف ذاتی اور صفاتی آپکا عمل مین آیا همی . افته تمالی کی فضل اور قدر دانی سرکار دولتمدار سی یقین واثق همی که جو مدارج شریف آپکی قدیم سی هین، پیشگاه گورنمنٹ سی بھی اوسی مطابق ظہور مین آویگا . کسواسطی که اهالی سرکار ابد قرار قدردان و قسدر شناس هین . ، (۱)

اقبال کی تائید

سرکارکی سفارش بارآور ہوئی، اور پنسندارونکا نقشہ بعدِ صدور حکم صدر سے واپس آگیا. میرزا صاحب نے ۱۲ اپریل سنہ ٦٠ ع کو ان الفاظ مین سرکار کو اطلاع دی :

وعالم دو هین . ایك عالم شهادت ، ایك عالم غیب . جسطرح عالم شهادت مین آپ میری دستگیری کر رهی هین ، عالم غیب مین آپکا اقبال مجکو مدد پهنچا رها هی . تفصیل اس اجمال کی یه که وه نقشا پنسندارون کا جو یهان سی صدر کو گیا تها ، وه اب صدر سی بعد صدور حکم آگیا . حکم به نسبت هر واحد کی مختلف هی . تقلیل بهت هی . سو رو پیه مهینی والیکو پچهتر بهی هین اور پچیس بهی هین اور دس بهی هین . اب فرمانی میریواسطی کیا احتمال گزرتا هی . یاس کلی هی . ایکن واقعه یه هوا هی که سب می پهل میرا نام اور پوری پنسن کی واگزاشت کا حکم . طرفه یه که میری نام کی سانیم ایك انگریزی تحریر می ، که جسکی دیکهنی مین اور وکلا اور اهل شهر مین یه مشهور هی که وه تحریر بر ولایت سی آئی هی . بهر حال دو امر هنوز مهیم هین . ایک اس انگریزی تحریر کا حال منفرع هی . و میری بهائی کی پنسن کی حقیقت . سو یه دونون امر چند روز مین معلوم هوجائیگا . ، (۱)

خداساز بات

میرزا صاحب نے بم مئی سنہ ٦٠ ع کو زر پنشن وصول کرلیا . اہلِ دہلی نے اس اجرا کو نواب فردوس مکان کی سعی و کوشش کا نتیجہ قرار دیا . میرزا صاحب ان مراتب سے سب سے زیادہ آگاہ تھے، اور جنوری سنہ ٦٠ ع مین رامپور آنے وقت بعض احباب کو یہ لکے بھی چکے تھے کہ

⁽۱) مكانيب، ص ۲۲، حاشيه نمبر ۲ (۲) ايضاً، ص ۲۶

اس سفر کا مقصد یه هے که نوابصاحب کے ذریعه گورنمنٹ سے میری صفائی هوجائے. لیکن اسکے باوجود جب یوسف مرزا صاحب نے لکھا کہ خواجه جان کی زبانی معلوم ہوا ہے کہ والی رامپور کی کوشش سے آپکی پنشن جاری ہوگئی، تو اسکے جواب مین میرزا صاحب نے اجرای پنشن کو مسبب الاسباب کی طرف منسوب کرتے ہوئے حقیقت حال کے اظہار سے انحماض کیا. فرماتے ہیں:

محواجه جان جهوٹ بولنا ہم ، والی رامپور کو اس پنسن کی اجرا میں کچھ دخل نین ، یہ کام خدا ساز ہم بعلی بن ایطالب علیہ السلام ، (۱)

بحالی دربار و خلعت کی کوشش

اوپر عرض کیا جاچکا ہے، کہ میرزا صاحب گورنر جنرل کے دربار مین خلعت ِ هفت پارچہ اور سہ رقوم ِ جواهر لارڈ هارڈنگ صاحب کے وقت تك حاصل کرتے رہے . لارڈ ڈلہوسی نے دلی آکر دربار نہیں کیا . اسلئے سنه ١٨٤٨ ع سے غدر سنه ٥٥ ع تك میرزا صاحب کو شرکت ِ دربار اور حصول خلعت کا کوئی موقع میسر نه آیا . غدر کے بعد بعذر ِ اشتباه پنشن بند هوئی تو دربار و خلعت کی امید بھی جاتی رهی . لیکن اجرای ِ پنشن کے بعد میرزا صاحب نے بحالی دربار کی درخواست کی ، جسپر عرصہ تک تحقیقات هوتی رهی .

سه شنبه ۳ مارچ سے ۱۸۹۳ ع کو^(۲) سر رابرٹ منگمری لفٹنٹ گورنر پنجاب نے دلی مین دربارکیا. میرزا صاحب کو بھی شرکت کا حکم ملا. یه اوس روز نه گئے. دوسرے درے گورنر نے یادکیا، تو خیام

⁽۱) اردوی معلی ، ص ۳۳۱

⁽۲) مولانا مهر نو ،غالب، صفحهٔ ۲۲۹ اور ۲۶۱ پر لکها هو که مارچ سنه ۱۸۹۲ ع مین دربار و خلعت بحال هوی . یه رای درست نهین هو . دراصل یه مارچ سنه ۱۸۹۲ ع کا واقعه هو . کیونکه نواب فردوس مکان اور میرزا صاحب کی مراسلت کا هر خط مورخه هی . اور جن خطون مین زیر بحث مسئله کا ذکر آیا هی و ه سنه ۱۸۹۲ ع کو نهین ، بلکه سنه ۱۸۳۳ ع کو تحریر شده هین . غالباً اردوی معلی کو مطبوعه نسخه کی غلطی طباعت سی مهر صاحب کو یه غلط فهمی پیدا هوئی . نیز اردوی معلی ص ۱۱۲ پر میرزا تفته کو نام کی مکتوب کی تاریخ ؛ فروری بهی غلط هو . اسکو ؛ مارچ هونا چاهیی .

گورنری مین حاضر ہوئے. صاحب نے خلعت دیا اور فرمایا کہ گورنر جنرل بهادرکا دربار انبالے مین ہونیوالا ہے. آپ وہان بھی تشریف لیجائیہے، اور دربار مین شریك ہوكر خلعت معمولی حاصل کیجے. میرزا صاحب نے غالباً ٤ مارچ كو سركار سے زاد راہ كیلئے عطیه كی درخواست كی . ١١ كو سركار نے . ٢٠ روپیه بھیجے . ١٦ مارچ كو میرزا صاحب روپیه كی رسید كیساتہ نواب فردوس مكان كو لكھتے ھین :

واب سنیتی اپنی دعاگو کی داستان. منگل ۳ مارچ کو جناب لفٹنٹ گورتر بهادر نی خلعت عطاکیا، اور فرمایا که هم تمهین مژده دیتی هین که نواب گورتر جنرل بهادر نی اپنی دفتر مین تمهاری دربار اور خلعت کی بدستور بحال رہنی کا حکم لکھوا دیا. مین نی عرض کیا کہ مین انبالی جاؤن ؟ فرمایا البته انبالی جانا ہوگا.

بعد جناب نوابصاحب کی جانیکی شهر مین شهرت هوئی که دلی کی لوگ انبالی جانی می ممنوع هین . گهبرایا اور صاحب کمشنر کی پاس گیا . آپ خط اپنا دی آیا . زبانی پرسش کا جواب زبانی پایا . پهر خط کی جواب مین خط محررهٔ ۷ مارچ آیا . چنانچه لفافه بلحاظ گرانی وزن رهنی دیتا هون . اور خط بجنسه حضرت کو بهیجتا هون . کل سی ایك اور خبر اوژی هی که نصیب اعدا لاژد صاحب کی طبیعت ناساز هوگئی هی . انبالی مین دربار نکرینگی ، اور شمله کو چلی جائینگی . اب مین دو وجه سی بین السفر والسکون متردد هون . پهلی وجه خاص اور دوسری وجه عام . دو سو مین سی سو لیکر ساز و سامان درست کیا هی ، اور سو مهاجن کی هان ڈاك اور خرچ راه کیواسطی رهنی دیبی هین . تار برقی مین جناب نوابصاحب سی حکم منگواؤنگا . جو حکم آئیگا ، آپ سی عرض کرکی اوسکی تعمیل کرونگا . ، (۱)

کورنر جنرلکی دربار مین نجاسکی

نواب فردوس مکان نے میرزا صاحب کے عریضۂ مورخۂ ١٦ مارچ کے جواب مین کمشنر صاحب کے خط کا جسقدر مضمون دوھرایا ہے (۲) اوس سے معلوم ہوتا ہے کہ صاحب نے یہی لکھا تھا کہ آپ انبالے نجاتین . اتفاقاً اسی زمانہ مین میرزا صاحب کے پہنسیان بھی نکل آئین . اسلئے مجبوراً خود انبالے جانیکے بجائے اپنا قصیدہ ، جو معمولی نذر تھی ، بطریق ڈاک بھیجکر شکریہ کے جوابی فرمان پر قناعت کرلی . اور ی اگست سے ۱۸۹۳ ع کو واب فردوس مکان کو تحریر کیا :

و جب انبالی میرا جانا نهوا تو مین نی قصیدهٔ مدح ، جو دربارکی نذر کیواسطی لکها تها ، بطریق ذاك جناب چیف سکرتر بهادر کو اس مراد سی بهیجا ، که آپ اسکو جناب معلی القاب کی نظر سی گزرازین . اور یه دستور قدیم تها که جب مین قصیدهٔ مدحیه بهیجا تو صاحب سکرتر بهادر کا خط بیواسطهٔ حکام ما تحت مجکو آجاتا . اب جو مین نی موافق معمول قصیده بهیجا ، یقین هی که مارج یا اپریل کی مهنی مین وه لفافه یهان سی لشکر کو گیا . 'صدائی بر نخاست . نا امید هو کر بینهرها . بلکه یه خیال گزرا که جب رسم تحریر خطوط نرهی تو دربار و خلعت کهان . ناگاه کل شام کو صاحب سکرتر بهادر کا خط ذاك مین آیا . وهی افشانی کاغذ . وهی القاب . جی چاهتا تها که اصل خط مع سرنامه بهیجدون ، تاکه حضور ، لاحظه فرمائین . مگر برسات کا اندیشه مانع آیا . نقل سرنامه اور خط کی بهیجنا هون . ه (۱)

لیکن اسکے بعد زندگی بھر میرزا صاحب کو گورنر جنرل کے دربار کی شرکت کا موقع نملا، اور یه آرزو بھی دوسری بہت سی آرزوون کیساتھ پیوند خاك ہوگئی. گورنر کا دوسرا دربار اور خلت

سر ذانل میکلولاگورنو پنجاب نے ۱۷ دسمبر سنه ۱۸۹۳ ع کو دلی مین در بار کیا. میرزا صاحب اس مین شریك اور «خلعت هفت پارچه وسه رقم جو اهر » سے مشرف هو ہے . رامپور اس زمانه مین نواب خلد آشیان کی زیرِ حکومت تھا. در بار کے دوسر ہے دن میرزا صاحب نے سرکار کو لکھا: مضرت کی توجه باطنی، جو همیشه میری مصلح حال اور افزایش عز و وقار کی کفیل هی، بعد ادای شکر الهی، اوسکا سیاس بجا لاتا هون . پیش از غدر گورمنٹ کی دربار مین ۷ پارچو اور جیفه ، سرپیج ، مالای مروارید، تین رقین جواهر کی بحکو ملتی تھین . بعد غدر اگرچه پنسن اور دربار بحال رها ، لیکن خلعت موقوف هوگیا . نواب لفنف گورنر بهادر پنجاب کا کل ۱۲ پر جار بجو دربار تھا . حکم سب دربار دارون کو بہنچ گیا تھا . مین نواب مهدیعایخانصاحب کو رخصت کرکی گھر آیا . دو گھٹی کی بعد دربار مین گیا . خیال یہی که ملاقات هوگی . ایك رباعی کاغذ مذهب پر لکھی ہوئی نذر کرونگا . کلمات عنایت سنکر چلا آؤنگا . نه مجھی کچھ احتمال . نه صاحب کشنر بهادر شهرکو علم . باری بر وقت ملاقات تعظیم معمولی اور مصافحه کرکی لاژد صاحب تی کھڑی کھڑی جینه ، سرپیج میری ٹوپی پر باندها ، اور فرمایا و یه هم نو آیکی خشش معنوی سنه یہ اس عطیه کو آیکی خشش معنوی سمیدی المای مروارید میر منشی تو گلی مین ڈالدی مین اس عطیه کو آیکی میشش معنوی سمیدی سمید

یه میرزا صاحب کا آخری دربار اور خلعت تها. اسکے بعد فروری سنه ۲۹ع تك کسی دربار کی شرکت کا ذکر نهین ملتا.

⁽۱) مكاتيب، ص ۳۷ ح -- مكاتيب غالب

بهادر شاهِ ظفر سي تعلقات

تاریخ نویسی

دلی کے لال قلعہ سے میرزا صاحب کے تعلقات ذاتی تھے۔ لیکن پہلے صرف مختلف تقریبون مین آمد و رفت رہا کرتی تھی. شاہِ ظفر کے عہد مین رشتۂ ملازمت بھی پیدا ہوگیا اور سلاطین تیموریہ کی تاریخ نویسی سپرد ہوئی. نواب فردوس مکان کو لکھتے ہین:

ه پیوند تعلق با بهادر شاه جز آن نبود که از هفت هشت سال بتحریر تاریخ سلاطین تیموریه.....
 می پرداختم . ۱ (۱)

یه عریضه ۱۶ جنوری سنه ۱۸۵۸ ع کو لکهاگیا تها. اس حساب سے اونکہ تعلقِ خدمت کا آغاز سنه ۱۸۶۹ ع یا سنه ۱۸۵۰ ع سے هونا چاهیے. خواجه حالی مرحوم نے اس واقعه کا سال متعین کر تے هو ہے صرف سنه هجری ۱۲۶۹ لکھا هے(۲)، جو ۱۷ نومبر سنه ۱۸۶۹ ع سے شروع هوکر ٥ نومبر سنه ۱۸۵۰ ع پر ختم هوتا هے. مولانا مهر فرماتے هین که میرزا صاحب کو قلعه کی پہلی تنخواہ جون سنه ۱۸۵۰ سے ملی(۲). اس حساب سے میرزا صاحب کے تخمینی سنین تعلق قلعه مین سے سنه ۱۸۵۰ ع درست هوگا.

اصلاح اشعاد ً

میرزا صاحب کی ملازمت کو ع سال ہو ہے تھے کہ شیخ ابراہیم ذوق، استاد شاہ ظفر ، کا انتقال ہوگیا . بادشاہ نے اصلاح اشعار کی خدمت بھی میرزا صاحب کے سپرد کردی . میرزا صاحب نے محولۂ بالا عریضہ مین اسکا بھی ذکر کیا ہے . فرماتے ہین:

ه و از دو سه سال باصلاح اشعار شهریار می پرداختم . ،

⁽۱) مکاتیب، ص ۱۲ (۲) یادگار غالب، ص ۲۳ (۳) غالب، ص ۱۳۹

اس تخمینه کی رو سے تعلقِ استادی سنه ۱۸۵۶ ع یا ۱۸۵۵ ع مین شروع هوا . خواجه صاحب نے یہان بھی سنه هجری ۱۲۷۱ پر اکتفاکی هے^(۱)، جو ۲۶ ستمبر سنه ۱۸۵۶ ع سے شروع هو کر ۱۳ ستمبر سنه ۱۸۵۵ ع پر ختم هو تا هے . قاموس المشاهیر سے معلوم هو تا هے که ذوق نے ۲۶ صفر سنه ۱۲۷۱ ه کو انتقال کیا ^(۲)، جو ۱۶ ماهِ اکتوبر سنه ۱۸۵۶ ع کے مطابق هے . لهذا سنه ۱۸۵۶ ع سال ِ تعلق استادی هو نا چاهیے .

خطاب شاهی

بهادر شاہ نے میرزا صاحب کو «نجم الدوله دبیر الملك نظام جنگ ، خطاب عطا فرمایا تھا. مكاتیب کے متن مین اس کا مذکور نہین . لیکر عریضة اول مورخ له ۲۸ جنوری سنه ۷۰ ع کے آخر مین مهر کے اندر پورا منقوش هے . مهر مین سنه ۱۲۹۷ ه سال کنده هے ، جو سنه ۱۸۰۰ ع کے مطابق هے . اس سے معلوم هو تا هے كہ ملازمت شاهی كے موقع پر تقرر تنخواه كيساته خطاب بهی عطا هو ا تها (۳) .

⁽۱) یادگار غالب، ص ۳۵ (۲) قاموس المشاهیر، ج۱، ص ۲۶۷ (۳) یادگار غالب، ص ۳۳ سی بھی اسکی تایید هوتی هو . اسائو سال ملازمت هی کو عطای خطاب کا سال شمار کرنا چاهیی . - -- الف

تعلقــات ِ رامپور

ریاستون سی تعلق کی نوعیت

میرزا صاحب کو اپنی عالی نسبی پر همیشه فخر رها. وه اوس زمانه مین بهی، جبکه سر پر مصائب کے بادل منڈلا رہے تھے، اور ہر چہار طرف نفسی نفسی کا عالم تھا، اپنی نسبی انفرادیت کے گیت کا تے رہے، اور «زادشم و افراسیاب» کو نه بھولے.

لیکن سنه ۱۸٤۷ع مین ایک ایسا روح فرسا واقعه پیش آیا، که کچه عرصه کیلئے اونکے هوش پراگنده هوگئے. اوس عہد کے روسا چوسر و شطر نج کے ذریعے وقت گزاری کیا کرتے تھے۔ میبرزا صاحب کا خاندان بھی امارت کے ان لوازمات سے عاری نه تھا. اسلئے یه بھی چوسر کے دلداده هوگئے تھے۔ مگر کھیل مین سرگرمی پیدا کرنے کیلئے بازی لگاکر کھیلا کرتے. کوتوال شہر نے از راہ عداوت جو کے المقدمہ قائم کرکے محسٹریٹ کی عدالت مین چالان کردیا، اور ولیعہد منسدستان کی سفارش کے باوجود میبرزا صاحب کو 7 ماہ کی سزا ہوگئی. تین مہینے کے بعد اوسی محسٹریٹ کی رپورٹ پر انھین رہا کردیا گیا. لیکن اس غیر شریفانه برتاؤ سے انکی حس غیرت سخت مجروح هوئی، خود اپنی نظر مین شرافت خاندان پر دھبہ آگیا، اور یہ اپنے آپکو روسای مندوستان سے ملنے جلنے کے قابل دھبہ آگیا، اور یہ اپنے آپکو روسای مندوستان سے ملنے جلنے کے قابل

سنه ۱۸۵۲ ع مین ریاست جیپور سے اتفاقاً رابطه پیدا هوا . میرزا تفته نے اسکی تفصیلات دریافت کرتے ہو ہے لکھا کہ میرا بھی خیال رہے . اسکے جواب مین جمعه دهم دسمبر سے مذکورہ کو میرزا صاحب نے لکھا :

وجیپورکا امر محض اتفاقی هی . بی قصد و بی فکر درپیش آیا هی . هوسناکانه ادهر متوجه هوا هون . بوژها هوگیا هون . سرکار انگریزی مین بهت بژا پایه رکهتا تها . رئیسزادون مین گنا جاتا تها . پورا خلعت پاتا تها . اب بدنام هوگیا هون . بهت بژا دهبه لگ گیا هی . کسی ریاست مین دخل نهین کرسکتا تها . مگر هان استاد یا پیر یا مداح بنکر راه و رسم پیدا کرون . کچی آپ فانده او نهاؤن . کچی اپنی کسی عزیز کو و هان داخل کردون . دیکهی کیا صورت پیدا هوتی هی ؟ ، (۱)

چونکہ استاد یا پیر بنکر ملنے مین ان کا درجہ کم از کم والی ِ ریاست کے مساوی ہوجانا یقینی تھا ، اور بصورت ِ مداحی ممدوح سے مساوی برتاؤ کی آرزو نہین پیدا ہوتی ، اسلئے ان صورتون مین میرزا صاحب کو اپنے اخلاقی دھسے کے احساس کا خطرہ نہ تھا ، اور اب وہ ہر ریاست سے اسی قسم کے تعلقات کے خواہان تھے۔

رامپور سی ابتــدائی تعلق

نواب سید غلام محمد خان بهادر (نَوَرَ اللهُ مَرْقَدَهُ) کے صاحبزاد سے اپنے والد ماجد کی تخت سے دستبرداری کے بعد حکومت انگلشیه کی زیرِ حمایت رامپور سے باہر اقامت گزین ہونے پر مجبور ہوئے تھے، اور سابقه تعلقات کی بنا پر دارالسلطنت دہلی کو اپنا مستقر بنایا تھا. میرزا صاحب جس زمانه مین دلی تشریف لائے یه خاندان وہان فروکش تھا. چونکہ یه حضرات صاحب علم و فضل تھے، اسلئے انسے میرزا صاحب کے روابط خلوص و اتحاد بددا ہوگئے.

ایك عریضه مین میرزا صاحب نے ان روابط كا تذكره كیا ہے. فرما تے ہین:
محمدرین كنج، كه مسكن منست، شنیده ام كه والاشان زین العابدین خان جهادر بشهر آمده
اند. نیازمندی مرب با مرحوی نواب عبدالله خان بهادر، و مهرورزی من با اصغر علیخان
مرحوم، و محبت و خلت من با نواب عبدالرحمن خان بهادر مغفور كجا دیده اند، و آن مدارج
كی در نظر دارند، كه ایشان را در ضیر میگزشت كه گدای گوشه نشین را باید دید. ، (۲)

نواب فردوس مکان کی شاگردی

نواب سید یوسف علیخان بهادر فردوس مکان نے سن شعور مین قدم

⁽۱) اردوی معلی، ص ۱۱۳ (۲) مکاتیب، ص ۱۳

نواب فردوس مکان کی تخت نشینی اور رشتهٔ استادی کی تجدید

اس مراسلت کے پندرا سال بعد اپریل سنه ۱۸۵۵ ع مین نواب جنت آرامگاه نے وفات پائی، اور نواب سید یوسف علیخان بہادر فردوس مکان تخت نشین ہوے. میرزا صاحب نے قدیم رابطه کو مدِ نظر رکھتے ہوے قطعهٔ تاریخ جلوس ارسال کیا .^(۱) لیکن معلوم ہوتا ہے کہ دربار رامپور سے اسکا کوئی جواب نه گیا ، اور تقریباً دو سال تك تجدید تعلقات کی یه کوشش بارآور نہوئی .

حسنِ اتفاق سے مولانا فضل حق خیر آبادی رامپور مین فروکش تھے۔ اونھون نے حق دوستی اداکیا ، اور وقتاً فوقتاً سرکار کے روبرو میرزا صاحب کی اسقدر تعریف و توصیف کی ، کہ سرکار انکے کلام کے مشتاق ہوگئے . جب حالات سازگار نظر آئے ، تو مولانا نے میرزا صاحب کو لکھا کہ سرکار کی خدمت مبارك مین «نامهٔ بندگی» اور قصیدهٔ مدحیه ارسال کرین . مولانا کا نامهٔ گرامی میرزا صاحب کو ۲۷ جنوری سنه ۱۸۵۷ ع کو موصول ہوا ، ۲۸ جنوری کو انھون نے بتعمیل ارشاد نواب فردوس مکان کی خدمت مین پہلا عریضه ارسال کیا . اسکے جواب مین سرکار نے ٥ فروری کو اپنے کچھ اشعار بغرض اصلاح بھیجے اور اونکے ساتھ تحریر فرمایا :

و بميقة انيقة بلاغت آگين مشعر رسيد خط مولويصاحب مخدوم محمد نصل حق صاحب با ديگر مراتب محبت و اشفاق بعبارت رنگين و دقيق در عين انتظار سرمه کش عيون وصول نشاط شمول گرديده . باطلاع خيريتها سرماية سرور نامحصور افزوده ، از مزيد شفقت و اينلاف قلي متصور شد . . (۲)

اس فرمان نے میرزا صاحب مین نیا ولوله پیداکیا ، اور انھون نے ۱۱ فروری کو سرکار کی مدح مین قصیدہ مدحیہ نظم کر کے بذریعہ ڈاک ارسال کیا . اسکی ایک نقل میرزا صاحب نے مولانا کی خدمت مین بھی بھیجی تھی، جو اونھین الور مین موصول ہوئی . وہان سے ۱۰ ماہ اپریل کو مولانا نے سرکار کو تحریر کیا : وہمز عرض میرساند، کہ خیر سگال بافضال ایزد یہال بصحت و اعتدال بالور رسیدہ ملاطفة

⁽۱) ملاحظه هو مكاتيب غالب، ص ۳ (۲) ايضاً، ص ٤، حاشيه نمبر ۱

مروا صاحب مشفق نجم الدوله مروا اسد الله خانصاحب متخلص بغالب مع قصیدة میمیه ، که در مدح حضور فیض معمور منظوم کرده اند ، از داکنانه یافت . مروا صاحب موصوف در ثنا و ستایش موزونی طبع اقدس و توصیف غزلهائی ، که نزد شان شرف ارسال یافته بودند ، و شکر و سپاس عطای مبلغ پانصد روپیه ، که بدو دفعه بمروا صاحب موصوف عنایت شدند ، المهاب در تحریر فرموده اند . حالانکه طبع اقدس در علوم عقلیه و فنون حکمیه آنچنان دقیقه رس ، که عدیل آن در مملک هندوستان ، که حال علمای آن تفصیلا معلوم است ، کمتر بلکه معدوم است . نظم شعر و فهم آن و ابداع معانی تازه و مضامین مبکره و سرد الفاظ فصیحه و تراکیب بلیغه بحسب اوزان عروض نسبت بعلو طبع افدس و بلندی افکار صایبه از ادبی مراتب است . مرزا صاحب ازین حال لاعلم اند . طبع عالی و فکر صایب در دقایق حکیه و معضلات فلسفیه بحای میرسد ، که رسیدن افهام علام اعلام تا آن مقام معلوم الانتفاست . درین سخن هیچ مبالفه و اغراق نیست . حضور لامع النور بنفس نفیس امتحانات فرموده اند ، و تکریر امتحان هم سهل است . و نظر بهمت والا در جود و سخا بذل آلاف الوف را اقل قلیل توان پنداشت . مرزا صاحب حق سپاسگراری ادا کرده اند . نظم قصیده مدحیه در غایت بلاغت و انسجام است . غالماً شرف اندور ملحظه و الا شده باشد . ه (۱)

مولاناکی اس تحریر نے میرزا صاحب کے سابقہ تعلقات از سرِ نو استوار کردیئے۔، اور ایك مخلص دوست کی کوشش سے میرزا صاحب کی یہ تجویز کہ «آیندہ ریاستون مین پیر یا اوستاد بنکر رسوخ حاصل کرنا چاہیے۔» ریاست رامپور مین کامیاب ہوگئی.

نواب فردوس مکان کا سال شاگردی

نواب فردوس مکان کے سال ِ تلمذ کا تذکرہ میرزا صاحب نے متعدد خطوط مین کیا ہے. لیکن تقریباً ہر خط مین اونکا بیان دوسر مے خط سے مختلف ہے . مارچ سنه ٦٠ ع مین خواجه غلام غوث خان بهادر بیخبرکو لکھا ہے کہ نواب فردوس مکان سنه ٥٥ ع مین میر مے شاگرد ہو ہے . فرما تے ہین: دسته ١٨٥٥ ع مین نواب یوسف علیخان بهادر والی رامپور، که میری آشنای قدیم مین، اس سال یعنی سنه ١٨٥٥ مین میری شاگرد ہوی . دناظم، اونکو تخلص دیا گیا. بیس پچیس غزلین اردو کی بھیجتی . مین اصلاح دیکر بھیجدیتا . گاہ گاہ کچے روپیہ اودھر سے آنا رہتا . قلعہ کی تخواہ جاری . انگریزی پنسن کھلا ہوا . اونکو عطایا فتوح گئی جاتی تھی . جب وہ دونون تنخواہ بیان رہین ، تو زندگی کا مدار اونکو عطایہ پر رہا . بعد فتح دملی وہ ہمیشه دونون تنخواہین جاتی رہین، تو زندگی کا مدار اونکو عطایہ پر رہا . بعد فتح دملی وہ ہمیشه دونون تنخواہین جاتی رہین، تو زندگی کا مدار اونکو عطایہ پر رہا . بعد فتح دملی وہ ہمیشه

⁽۱) مثل نمبر (۲۵۹)، صيغة احباب، عهد نواب فردوس مكان، محكمة دارالانشا ط — مكاتيب غالب

میری مقدم کی خواهان رہتے تھے ۔ مین عذرکر تا تھا ۔ جب جنوری سنه ۱۸۹۰ مین گورمنٹ سی وہ جواب یاما کہ جو اوپر لکہ آیا ہون، تو مین آخر جنوری مین رامپور گیا . ، (۱) اسی ماه مین منشی هرگویال تفته کو لکھتے ہین :

ونواب یوسف علیخان بهادر تیس بنیس برس کر میری دوست اور پانچ چهه برس _سی میری شاگرد هین . آگر گاه گاه کچر بهجدیا کرتر تهمی . اب جولائی سنه ۱۸۵۹ سو سو روپیه مهینا ماه

اس تخمینه کی رو سے نواب فردوس مکان کا سال ِ شاگردی سنه ، ۵ یا ۵ ع قرار پاتا ہے. لیکن ۳۰ جولائی سنه ۱۸۹۰ ع کو میان داد خان سیاح کو تحرير كيا هر:

 دایك قرن ۱۲ برس مى فردوس مكان نواب يوسف عليخان والى رامپور اينى اشعار ميرى پاس بهیجتی تهیی ، اور سو روییه مهینا ماه بماه بسبیل هنذوی بهجواتر تهیی . ، (۳)

اس حساب سے نواب فردوس مکان کو سنہ ۵۳ ع مین میرزا صاحب سے مشورہ سخن آغاز کرنا چاہیےے. میرزا صاحب کے سوانح نگارون مین سے مولانا مہر نے سے ہہ ہوگی کہ بظاہر اول الذكر دونون سنه تخمني اور يه واقعي هيح. ليكن في الحقيقت يه سنه بھی تخمینی ہے، اور میرزا صاحب کے دوسر مے تخمینی اعداد و شمار کیطرح دو سال قبل کی تاریخ بتــاتا ہے.

ابھی عرض کیا جا چکا ہے کہ میرزا صاحب نے ۲۸ جنوری سنہ ۵۷ ع کو اینا یهلا « نامـهٔ بندگی» ارسال کیا تها ، اور اوس مین یه عرض کیـا تها ، كه سنه هه ع مين قطعة تاريخ ِ جلوس كا ارسال سابقه تعلق كي بنا پر تها . اب یہ عریضہ مولانا فضل حق خیرآمادی کے ارشاد کی تعمیل مین لکھ رہا ہون. اس کے جو اب مین نو اب فردوس مکان نے ہ فروری سےنہ ٥٧ ع کو گرامی نامه تحریر فرمایا . جسکا ضروری حصه اویر نقل کیا جا چکا ہے . اس مین يه الفاظ ارادة تلمذ ير دال هين:

⁽۱) اردوی معلی، ص ۲۸۳ و عود، ص ۱۳۳. عود مین وینسر. کهلی هوئی، بصیغهٔ مونث هی .

⁽٤)غالب، مصنفة مولانا مهر، ص ١٤١ (۲) اردوی معلی، ص ۶۶ (۲) ایضاً، ص ۱۹

ومشفقا ! هرچند که کاتب را انفاق موزونیت یك مصرعه هم انفاق نشده بود، لیکن محض بجهت سماعت کلام سامی زبانی مولویصاحب صدر الوصف دلم خواست ، که طریقة رسل و رسائل جاری شود. چون سبیلی به ازین بنظرم نرسید، لهذا چند ابیات و اهیات موزون نموده، بترصد اصلاح پیش آن یگانة آفاق مرسل گشت. چشمداشت که بعد اصلاح غزلهای مذکور مع کندام طرح جدید لطف فرموده شوند . ، (۱)

«اشعار خود بهنگام خویش خواهـد رسـید . »

نیز ۱۵ فروری کو اصلاح شـدہ غزلون کے ساتھ جو عریضہ بھیجا اوس مین تخلص کے متعلق لکھا :

دمین نہین چاہنا کہ آپکا اسم سامی اور نام نامی تخلص رہی . ناظم، عالی، انور، شوکت، نیسان، ان مین س_ی جو ہسند آئی وہ رہنی دیجی . مگر یہ نہین کہ خواہی نخواہی آپ ایسا ہی کرین. اگر وہی تخلص منظور ہو تو بہت مبارك . ، (۲)

سرکار نے یکم مارچ کو جواباً تحریر فرمایا :

منجملة الفاظ تخلص لفظ وناظم، مطبوع طبع نیــازگشت. ، (۳)

ان تصریحات سے واضح ہوتا ہے کہ نواب فردوس مکان ہ فروری سنہ ٥٥ ع کو میرزا صاحب کے شاگرد ہو ہے، ١٥ فروری کو میرزا صاحب نے اونھین تخلص کیلئے چنـد الفاظ لکھے، اور یکم مارچ سنه ٥٧ عکو سرکار نے «ناظم» تخلص پسـند آنے کی میرزا صاحب کو اطلاع تحریر فرمائی.

ا يك غلط فهمي

منشی امیر احمد صاحب مینائی مرحوم نے نواب فردوس مکان کے تذکرہ مین تحریر فرمایا ہے:

وطبیعت ازل سی موزون پائی تھی . سخگوئی کا ذوق ، اردو شعر فرمانو کا شوق تھا . پہلی مومن خانصاحب دھلوی سی مشورہ رہا . پھر مرزا اسد اللہ خان غالب سی تلمذ ہوا . آخر آخر بوضع

⁽۱) مكاتيب، ص ٤، حاشيه نمبر ۱ (۲) ايصناً، ص ۷ (۳) ايصناً، ص ۸، حاشيه نمبر ۱ ما د الذ.

اوستادان لکھنو موزون فرمانی لگی . منشی مظفر علی صاحب کو ، جو آج لیکھنو مین سحبان عصر یکنای دهر هین ، کلام دکھانو لگی . ، (۱)

جہانتك حكيم مومن خان مرحوم كى شاگردى كا تعلق ہے، سركار كے اس يہان كى موجودگى مين كه «كاتب را اتفاق موزونيت يك مصرعه هم اتفاق نشيدہ بود» اسكى كوئى گنجايش باقى نہين رهتى، كه ايك لمحه كيلئے بهى امير مينائى كے بيان كو تسليم كيا جائے. اسلئے كه اگر نواب فردوس مكان مومن سے اصلاح لے چكے هو تے تو ميرزا صاحب كو يه كبهى تحرير نفرماتے، كه بحهے ابهى تك ايك مصرعه موزون كرنيكا بهى اتفاق نہين هوا هے.

البته منشی مظفر علیصاحب اسیر لکھنوی کی شاگردی کا مسئلہ باقی رہتا ہے. اسکے متعلق عرض یہ ہے کہ نواب فردوس مکان نے میرزا صاحب کی حیات مین انتقال فرمایا ہے، اور جیسا کہ عریضہ نمبر ٤٤ بنام نواب خلد آشیان سے معلوم ہوتا ہے، آخر وقت تك سركار میرزا صاحب کے پاس اپنا كلام بھیجتے رہے. اس حالت مین یہ سوال پیدا ہوتا ہے کہ نواب فردوس مكان نے میرزا صاحب کی زندگی مین اور اونسے اصلاح لیتے ہوئے اسیر لکھنوی سے کیون اور کب مشورہ سخن کیا. غالباً امیر مرحوم کے پاس اس کا جواب صرف یہی ہوگا کہ نواب فردوس مكان کے آخری کلام مین لکھنوی اثر کا پایا جانا اس مدعا کے ثبوت کی اہم دلیل ہے.

بجھے اس خیال سے اتفاق ہے کہ سرکار کے آخری کلام مین لکھنویت پائی جاتی ہے . لیکر ن صرف وجود لکھنویت تلمذکی دلیل نہین بن سکتا . خود امیر صاحب کے آخری کلام مین دھلویت پائی جاتی ہے . مگر اسوجہ سے کسی نے بھی اونھین مرزا داغ کا شاگرد تسلیم نہین کیا . میری ناقص رای مین امیر صاحب کو غلط فہمی ہوئی ہے . اور وہ اسطرح کہ سنہ ٦٤ع مین امیر صاحب کو غلط فہمی ہوئی ہے . اور وہ اسطرح کہ سنہ ٦٤ع مین

⁽۱) انتخاب یادگار، ص ۷۰

میرزا صاحب نے ضعف پیری اور غلبۂ امراض کے باعث سرکار سے استدعا کی تھی کہ مجھے اصلاح سے معاف رکھا جائے^(۱). اس زمانہ مین دیگر درباری شعرا کیساتھ سرکار نے منشی اسیر سے بھی کسی وقت دو چار الفاظ مین مشورہ کرلیا ہوگا. امیر مینائی مرحوم نے اس مساویانہ مشورۂ سخن کو تلمذ سمجھکر دربار رامپور سے اپنے رشتۂ استادی کو قدیم بنایا ہے اور بس.

اس خیال کو مزید تقویت بهم پهنچتی هے جب هم دیکھتے هین ، که نواب فردوس مکان نے متعدد مقطعون مین میرزا غالب کی استادی کیطرف اشارہ کیا هے ، لیکن اسیر کا ذکر کہیں نہیں کیا . اگر وہ بھی استاد هوتے تو اونکا مذکور بھی کسی نہ کسی جگہ ضرور آنا چاهیے تھا .

غدر اور میرزا صاحبکی خیرخواهی

میرزا صاحب کے جدید رشتۂ استادی کے قیام پر چند ماہ گزر ہے تھے،
کہ غدر سنہ ۷ہ ع کے آثار پیدا ہونے لگے . میرزا صاحب نے اپنے محسن
شاگرد کی خدمت مین کچھ خطوط لکھے ، جو اونکی حسب ہدایت چاك
کردیے گئے . اس ہدایت کی وجہ بجز اسکے اور کچھ سمجھ مین نہیں آتی،
کہ ان تحریرون کا مضمون سیاسیات سے متعلق تھا . اسلئے کہ جب آتش غدر
بھڑك اوٹھی ، اور نواب فردوس مكان كيلئے ناگزیر ہوگیا کہ اپنا رویه
متعین کرین ، تو اونھون نے انتہائی ہوشمندانہ طریق کار اختیار کیا . دستنبو مین
میرزا صاحب اس رویہ کے متعلق لکھتے ہین :

وچشم بد دور ! فروزندهٔ هور ، نواب یوسف علیخان بهادر فرمانروای راهپور ، که از دیر باز دران سر زمین بمرزبانی و شـاه نشانی نیاگان خویش را جاشین است ، و با جهانبان انگلسد در مهرورزی و یکدلی استواری پیمانش بدان آئین است ، که دست روزگار در هزار سـال بهزارگونه کشاکش آنرا نیاردگسست ، چار ناچار بفرستادن پیـام خشك زبان همسـایگان از گفتگ بست . ه (۲)

یہ رویہ جسے میرزا صاحب نے « پیام ِ خشك ، سے تعبیر کیا ہے ، اوسوقت تك

⁽۱) اردوی معلی، ص ۶۶ (۲) کلیات نثر فارسی، ص ۳۸۷

کامیاب نہین ہوسکتا تھا ، جبتك حالات کا صحیح علم اور اونکے پیســدا ہونے کے واقعی اسباب قبل از وقت نه معلوم ہوچکے ہون .

نرك مراسلت

غدر کیساتی حکومت ِ هند کے سلسلۂ نامه رسانی مین اختلال واقع هوگیا. نیز دهلی سے خط و کتابت کر نے مین کاتب و مکتوب الیـه کیلئے لال قلعه یا حکومت ِ هند کی نظر مین مشتبه قرار پانے کا خطرہ تھا، اسلئے قاصد کے ذریعه «خیریت گوئی و عافیت جوئی» بھی سہل اور بیخطر نرهی تھی. ادهر نواب فردوس مکان روهیلکھنڈ کی بغاوت فروکر نے مین منہمك تھے. ان حالات کا یه نتیجه نکلا که میرزا صاحب اور سرکار مین اگست سنه ٥٧ ع سے جنوری سنه ٥٨ ع تك مراسلت نهوسكی.

عریضه نمبر ۷ مین میرزا صاحب اس ترک ِ مراسلت کا شکوه کرتے هو ہے لکھتے هین:

در زمان چیره دستی کورنمکان سپاه روسیاه سر رشتهٔ یام از هم گست. ناچار بفرستادن نامه بر رساندن نامه و پیام صورت بست. درین روزگار، که فرمان داوران دادگر روانی و سلسله آمد شد نامه رسانی یافت، نامه در یام روان داشته شد، و نا رسیدن پاسخ آنرا چنان پنداشته شد، که مگر آن نیایشنامه نرسیده باشد. یا فرط احتیاط مانع تحریر جواب گردیده باشد.... به نگاشتن این نامه زحمت اوقات ملازمان ازان رو روا داشته ام، که اگر نفرستادن نامه محض از روی احتیاط است هویداگردد، که در عنایت تفریط و در رعایت افراط است. ه (۱) میرزا صاحب کی مالی بریشانی اور تقرر وظیفه

میرزا صاحب کو خزانهٔ کلکٹری سے ساڑ ہے باسٹم روپیه ماہوار پنشن ملا کرتی تھی جسے غدر کے بعد تعلق قلعه کے سبب سے گورنمنٹ نے مسدود کردیا. امن کے بعد میرزا صاحب نے بیگناہی ظاہر کی، لیکن عرصه تك شنوائی نہوئی. غدر سے قبل نواب فردوس مكان وقتاً فوقتاً عطیات بھیجتے رہتے تھے۔ چنانچه میرزا صاحب نے خواجه غلام غوث خان بهادر بیخبر کو ان عطیات کے بارے مین لکھا ہے:

⁽۱) مکانیب، ص ۱۱ و ۱۶

ونواب یوسف علیخان بهـادر والی راهپور، که میری آشـنای قدیم هین، اس سـال ... میری شــاگرد هوء . ناظم اونکو تخلص دیاگیــا. بیس پچیس غزلین اردوکی بهیجتی . مین اصلاح دیکر بهیجدینا . گاه گاه کچه روپیه اودهر سی آنا رهنا . ، (۱)

لیکن ایام غدر مین وه بهی امداد نکرسکے. بعد غدر متعدد بار دو سو لاهائی سو روپیے نقد عطا کیے. مگر میرزا صاحب کو اوقات بسرکرنے کیلئے ماهوار امداد کی ضرورت تهی. لهذا انهون نے «یوسف رامپور» کے حضور مین ماهانه پرورش کی درخواست ارسال کی. سوء اتفاق سے مثل مین یه درخواست موجود نہین. البته عریضه نمبر ۱۳ مورخهٔ ۱۸ اپریل سنه ۵۹ ع مین ایك حسن طلب پر مشتمل نیاز نامه کا ذکر هے. فرماتے هین:

ه امی نیازنامه مین کچی حسن طلب بهی تها . افسوس که ایسا خط ضروری نه پهنچی . ، (۲)

چونکہ اول الذکر عریضہ سرکار کو موصول نہوا، اور دوسر سے مین اوس حسنِ طلب کی تصریح نہ تھی، اسلئے مجبوراً ۱۰ جولائی سنہ ٥٩ ع کو میرزا صاحب نے ایك اور عریضہ ارسال کیا . امشال مین یہ عریضہ بھی موجود نہین ہے . لیکن سرکار کے جوابی فرمان مورخہ ١٤ ذیحجہ سنہ ١٢٧٥ ه مطابق ١٢٠ جولائی سنہ ٥٩ ع سے اسکے مضمون پر روشنی پڑتی ہے. سرکار نے ارشاد فرمایا ہے:

اس فرمان سے معلوم ہوتا ہے کہ اوس زمانہ مین میرزا صاحب نے کسی وجہ سے مراسلت کم کردی تھی، مگر سرکار اونکے خطکے منتظر تھیے. جب ۱۰ جولائی کے عریضہ مین اونھون نے اپنی زیرباری کا ذکرکیا، تو سرکار نے از راہے پرورش سو روپیہ ماہوار تنخواہ مقرر فرما دی. سرکار کا روبکار ِ تقررِ

⁽۱) اردوی معلی، ص ۲۸۳ و عود، ص ۱۳۳ (۲) مکاتیب ص ۱۹

اپریل سنه ٦٠ ع مین میرزا صاحب نے میر مهدی مجروح کو جو خط لکھا ہے اوس مین بھی جولائی سنه ٥٩ ع سے تنخواہ جاری ہونیکا ذکر ہے. فرما تے ہین :

«قرارداد یه هو که نوابصاحب جرلائی سنه ۱۸۵۹ سی ، که جسکر یه دسوان مهینا هی ، سو روپیسه بچهی ماه بمــاه بهیجتی هین . ، (۱)

هنڈوی بھیجنے کا طریقه

چونکه میرزا صاحب رامپور مین فروکش نه تھے، اسلئے اونہین ہر مہینے کی دسوین بارھوین تاریخ تک سو روپیے کی ہنڈوی سرکار کے گرای نامه کیساتھ ملفوف بھیجی جاتی تھی. بعض عرایض مین میرزا صاحب نے لکھا ہے کہ پہلی دوسری تاریخ تک روپیے بھیجدیا جایا کر ہے. سرکار نے اسکو منظور بھی فرما لیا ہے، اور دفتر کو حکم بھی ہو گیا ہے، لیکن بالعموم ان تاریخون کے بعد ہی روپیه روانا کیا گیا. میرزا صاحب کے مکتوب مورخه ۳۰ جولائی سنه ۴۵ ع بنام میان داد خان سیاح سے معلوم ہوتا ہے، کہ سرکار میرزا صاحب سے روپیه کی رسید نہین لیتے تھے۔ میرزا صاحب لکھتے ہین: مابیت میں نواب بوسف علیخان والی رامپور اپز انعار میری باس مابیت تھے تھے، اور سو روپیه مہنا ماہ بماہ بسیل ہندوی بھیجواتی تھی۔ اوس منفور کی اندازہ دائی دیکھی کہ بھی کہی اوس روپیه کی رسید نہین لی . اپنی خط مین ہندوی بھیجا کرتی . مین خط کا جواب لکم بھیجتا . اس ماہانہ کی علاوہ کہی دو سو کبھی ڈھائی سو بھیجتی رمتی . مین خط کا جواب لکم بھیجتا . اس ماہانہ کی علاوہ کبھی دو سو کبھی ڈھائی سو بھیجتی رمتی . فتنہ و فساد کی دنون مین قلمه کی آمد مفقود . انگریزی پنس مسدود . یه بزرگوار وجہ مقرری متوسلون کی زیست ہوئی . (ب

اس مکتوب مین رسید سے میرزا صاحب کی مراد باضابطه رسید ہوگی. ورنه سرکار کے ہر فرمان مین روپیه کی وصولیابی سے مطلع کرنے کی خواہش اور میرزا صاحب کے تمام ماہانه عرایض مین روپیه کی رسید کی اطلاع درج ہے.

⁽۱) اردوی معلی، ص ۱۹۲ و ۶۵ (۲) اردوی معلی، ص ۱۹

مو لافتها مهر كا قياس

میرزا صاحب کی تنخواہ کے تقرر کے سلسلہ مین مو لانا مہر فرماتے ہیں:

«غدر کی بعد جب قلعہ کی تنخواہ جاتی رہی، اور خاندانی پنشن بند ہوگئی، تو غالب نی ایك

فارسی قصیدہ نواب یوسف علیخان کی پاس بھیجا، جس مین گہری دوستانہ روابط كا ذكر كرتی

ہری نوابصاحب كی تضافل كا شكوہ گیا گیا تھا. اس قصیدہ پر نواب یوسف علی خان

مرحوم نی سو روپسه ماهوار كا وظیفه غالب كیلئی مقرر فرمادیا، جو ماہ بماہ نواب صاحب
خود غالب كو بھیجدیتی تھی . ، (۱)

لیکن مجھے مولاناکی رای سے اتفاق نہیں. اسلئے کہ اس قصیدہ مین میرزا صاحب نے سرکار سے ترائے مراسلت کا شکوہ کیا ہے. اگر یہ قصیدہ سنہ ہہ ع کا لکھا ہوا ہوتا تو شکوہ نادرست تھا. کیونکہ سرکار کا وہ فرمان، جو اطلاع ِ تقررِ وظیفہ کے سلسلہ مین میرزا صاحب کو لکھا گیا تھا، سرکار کیطرف سے شکوۂ ترائے مراسلت پر مشتمل ہے. دوسرے اسلئے کہ اس مین میرزاصاحب نے گورنمنٹ کیطرف سے بریلی کا علاقہ عطا ہو نے کی مبارکباد تحریر کی ہے. یہ علاقہ پرگنہ کاشی پور ضلع ِ مرادآباد عطا کردۂ اپریل سنہ تحریر کی ہے. یہ علاقہ پرگنہ کاشی پور ضلع ِ مرادآباد عطا کردۂ اپریل سنہ ہو کے عوض مین سرکار کو ملا تھا، اگر میرزا صاحب کا قصیدہ سنہ ہو ع کا ہوتا تو اوس مین توقیع ِ بریلی کا مذکور نہونا چاہئے تھا.

مولانا مہر کے اس قیاس کی وجہ خود اونکے الفاظ سے یہ معلوم ہوتی ہے، کہ اس مین مسیرزا صاحب نے اپنی تنخواہ کے تقررکی درخواست کی ہے. اگر قصیدہ تقررِ تنخواہ کے بعد لکھا گیا ہوتا، تو اس مین عنایت کا شکریہ ادا کیا جاتا. مولانا کے الفاظ یہ ہین :

داسکی بعد نواب صاحب کو توقیع بریلی کی مبارکباد دیتی هین اور فرماتی هین که مین مفتی یا قاضی یا شحنه یا عامل کی عهدی کا طلبگار نهین ، بلکه صرف یه چاهتا هون که میرا حصه مجهّی ماه بمـاه پهنچتا رهی . ، (۲)

حالانکہ اس قصیدہ مین میرزا صاحب نے صرف سالانہ امدادکی درخواست

⁽۱) غالب، ص ۱۶۱ ی – مکاتیب غالب

کی ہے جو تقررِ تنخواہ کے بعد بھی ہوسکتی تھی . اسلئے اس کو تقررِ تنخواہ کی بنا قرار دینا مناسب نہیں . میرزا صاحب کا قصیدہ حسب ذیل ہے:

دانم که تو دریائی و من سبزهٔ ساحل آن شمع فروزان که بود در خور محفل صد حیف که شد نقش امیدم همه باطل با دوست که پیوسته همی برد غم از دل چون می تدهد داد ، ز فریاد چه حاصل ؟، دل گفت که هان شیوهٔ عشاق فروهل حاشا که حکایت کنم از لیلی و محمل خوانند ستمگارهٔ و خونخوارهٔ و قاتل شایان بودش گویم اگر خسرو عادل او قلزم و عمــان بود و من خس ســاحل ماثیم و یقینی که بوحدت شده کامل امیدگهم بود بهر وادی و منزل بربسته برویم در ارسال رسائل مشتاق جمال تو، چـه ديوانه چـه عاقل شد نام نظیر تو و هم نام تو داخل ماندن ز تو دشوار و رسیدن بتو مشکل زیسان که فرو رفته مرا یای درین گل از چېست که هرگز ندهی وایه به سائل حرفی غلط از صفحهٔ هستی شده زائل تا نزد تو آرند یکی طائر بسمل چون قبله نما سوی تو ام ساخته ماثل دانی که درین شیوه نیم عامی و جاهل این آیهٔ خاصست که بر من شده نازل ی بین ، درگنج ارچـه کشودن شده مشکل غم نیست گر آبادی دهلی شده زائل اعجاز ز دهلی بود و سحر ز بابل دیگر نبرد ذوق ز آواز عنادل بستم بفره مندی خویش از کرمت دل حاشا که بزیرم عمل شحنهٔ و عامل

وچون نیست مرا شربت آبی ز تو حاصل در بادیه بر گور غریبان ز چه سوزد زان خسرو خوبان چه قدر چشم وفا بود افسانهٔ غم کر بسرایم نبود عیب میگویم و همدم زندم طعنه که وتن زن از طعنه شدم خسته دل و ازیره تبمار تا کس نبرد ظن که بشاهد بودم روی شاهد بود آن دوست که اندر غزل او را من نالم ازان دوست که در عالم انصاف او خسرو خوبان بود و بنده گدایش گر خواجه همانست وگر دوست همانست خود هرچه سرودم همه با اوست کزین پیش یا رب چه شد اینك كه نگیرد خبر از من ای و یوسف، ثانی که بود در همه عالم کر نام تو در بحر نگنجید زبان نیست تا نزد تو چون آیم و دور از تو چه ســـازم ای کاش بکوی تو چنین روی نمودی چونست که گاهی نکنی روی بدین سوی گر جان دهم از غصه تو دانی که بگیتی خواهی که مرا بنگری از دور بفرمای از صنعت استاد ازل دان که ز هر سوی وغالب، بسخن نام من آمد ازل آورد در فن سخن دم مزن از عرفی و طالب من گنجم و گردون به گل اندوه درم را خود در خور ویرانه بود گنج گرانمند هاروت فسون نفس گرم چه داند آنرا که صریر قلم هوش رباید توقيع دبريلي، بتو فرخنده كه من نيز حاشا که ستانم رقم قاضی و مفتی

در جیب گدا ریز قلیلی ز مداخل کو بهر همین گشته در اقطاع تو شامل زان رشحه که بر صفحه فشانی ز انامل نیزیرم اگر معذرت فرط مشاغل کو درد دلم فارغ و از من شده غافل ای روی تو در حسن دو چند از مه کامل تا ماه بیك ماه کند قطع منازل در نور به خرشید جهاناب مقابل ه (۱)

بفرست خردمند کسان را بحکومت هر سال ازان شهر بمن وایه روان دار امید که لب تشنگی من نه پسندی امید که یزیری و بر من نکنی قهر امید که آن شیوه نورزی که نگویم ای رای تو در روشنی از مهر فزون تر تا مهر بیك سال کند داثره را دور باشی بسهر شرف آن ماه که باشد

اصلاح مين تاخير

میرزا صاحب کی طرف سے نواب فردوس مکان کے کلام پر اصلاح دینے مین تاخیر بھی ہوجاتی تھی. چنانچہ متعدد فرامین مین تعجیل کا تقاضا اور بعض مین تاخیر کا شکوہ نظر آتا ہے. اس کا سبب میرزا صاحب کی علالت ِطبع تھی. ۲۰ نومبر سنه ۲۱ ع کے ایك مكتوب بنام میان داد خان سیاح مین میرزا صاحب نے لکھا ہے:

«اندنون صف دماغ ، دوران سر مین ایسا مبتلا هون که والی را مپور کا بھی بہت ساکلام یونہی دهرا هوا هی . دیکھنی کی بھی نوبت نہین آئی . تمهاری بھیجی هوئی غزلین سب محفوظ دهری هوئی هین . خاطر جمع رکھو . جب نوابصاحب کی غزلین دیکھونگا ، تو یه بھی دیکھی جائینگی ، » (۲) ایکبار تفته کے کلام پر اصلاح دینہ مین دیر هو ئی ، اونہون نے تقاضائی خط لکھا . اسپر ۱۶ اکتوبر سنه ۲۳ ع کو میرزا صاحب نے تحریر فرمایا هے:

د بھائی ! تم سج کہتی هو که بہت مسودی اصلاح کیواسطی فراهم هوی هین . مگر یه نه سمجھنا که تمهاری هی قصائد بڑی هین . نوابصاحب کی غزلین بھی اسیطرح دهری هوئی هین . برسات کا حال تمهین بھی معلوم هی اب نجات هوئی هی . نوابصاحب کی غزلین اور تمهاری قصائد دیکھی جائینگی مین ناتوان بہت هوگیا هون . کویا صاحب فراش هون . کوئی شخص نیا تکلف کی ملاقات کا آجائی تو اوٹھ بیٹھنا هون . ورنه پڑا رہنا هون . لیٹی لیٹی خط لکھنا هون . الله ! الله ! » (۲)

اس جواب پر ایك ماه گزرگیا، لیكن هنوز تفته كو اصلاح شده قصائد نه ملے. او ہمون نے پھر شكایت آمیز خط لكها. اسكے جواب مین ۲۷ نومبر سنه ۲۲ع

⁽۱) کلیات نظم فارسی ، ص ۳۲۷ طبع لکھنو سنه ۱۸۶۳ع (۲) اردوی معلی ، ص ۲۷ (۳) ایضاً ، ص ۹۶ ی --- الف

کو میرزا صاحب نے معـذرت کرتے ہوئے نوابصاحب کی غزلون پر اصلاح ندینے کا بھر ذکر کیا. فرماتے ہیں:

ه مرزا تفته ! جو کچی تمنی لکها یه بیدردی هی اور بدگرانی. معاذ الله ! تم سی اور آزردگی. مجکو اسپر ناز هم که مین هندوستان مین ایك دوست صادق الولا رکهنا هون ، جسکا هرگوپال نام اور تفته تخلص همی بهائی مجمی مین کچی اب باقی نهین همی . برسات کی مصیبت گزرگئی، لیکن بژهاید کی شدت بژهگئی . تمام دن پژا رهتا هون . بیشی نهین سکتا. اکثر لیتی لیتی اهون ... لاله بالمکند بیصبر کا ایك پارسل همی که اوسلو بهت دن هوی ، آجتك سرنامه بهی نهین کهولا .

نو ابصاحبکی دس پندره غزلین پڑی ہوئی ہین .

ضعف نی غالب نکما کردیا ورنه هم بهی آدمی نهی کام کی ۱)

مگر وظیفه جاری

لیکن اس تاخیر کے باوجود نواب فردوس مکان وظیفه برابر دیتے رھے. حتی کہ ایکبار میرزا صاحب نے اصلاح سے انکار کردیا ، اسپر بھی سرکار نے از راہ قدردانی وظیفه بند نکیا ، سرکار کی اس مهربانی و پرورش کا ایک خط مین میرزا صاحب نے ذکر کیا ھے ، واقعہ یہ درپیش آیا کہ ایکبار تفتہ کے کلام پر اصلاح دینے مین دیر ہوئی ، اونہون نے تقاضا کیا ، میرزا صاحب نے عذر ضعف کیا ، جسے تفتہ نے باور نکیا ، اسپر میرزا صاحب نے تحریر فرمایا :

و میرا عجب حال هی . حیران هون که تمهین میراکلام کیون باور نهین آنا سامعه مرگیا تها اب باصره بهی ضعیف هوگیا رئیس رامپور سو روپیه مهینا دیتی هین . سالگرشته اونکو لکیم بهیجا که اصلاح نظم حواس کاکام هی ، اور مین اپنی مین حواس نهین پاتا . متوقع هون که اس خدمت می معاف رهون . جو کچیم مجهی آپ کی سرکار می ماتا هی ، عوض خدمات سابقه مین شمار کیجئی ، تو مین سکیم لمبر مهی ، ورنه خیرات خوار مهی . اور اگر یه عطیمه بشرط خدمت هی تو جو آپکی مرضی هی و هی میری قسمت هی . برس دن می او نکاکلام نهین آتا . فتوح مقرری نومبر تك آئی . اب دیکهیئی آگی کیا هو تا هی . آجتك نوابصاحب از راه جوانمردی دیر جاتی هین . » (۲)

یه خط میرزا صاحب نے ۱۶ رجب کو لکھا ہے. اسکے آخر مین سےنه درج نہین، لیکن قیاس یه چاہتا ہے کہ سنه ۱۲۸۱ ہ مطابق ۱۶ دسمبر سنه ۱۸٦٤ ع

⁽۱) اردوی معلی ، ص ۹۹ و ۱۰۰ (۲) ایضاً ، ص ۱۳ و ۲۶

تاریخ کتابت ہوگی. اسلئے کہ اس مین میرزا صاحب نے نومبر کی تنخواہ موصول ہو نے کی اطلاع دی ہے. لہذا خط لکھتے وقت دسمبر کا مہینا ہونا چاہیے. اور جیسا کہ خود میرزا صاحب کے عریضہ نمبر ۲۹ سے، جو اسی ماہ نومبر کی تنخواہ کی رسے ہے، معلوم ہوتا ہے، رجب اور دسمبر سنه ۱۲۸۱ ہ میں ایکساتھ آئے تھے، اور اتفاق یہ کہ دونوں مہینوں کا آغاز بھی ایک دن ہوا تھا.

اس خط مین میرزا صاحب نے اوس عریضہ کا مضمون دوہرایا ہے جو نواب فردوس مكان كى خدمت مين ارسال كيا تها. وه عريضه فائل مين موجود نہیں . لیکن امشلہ کے دیکھنے سے معلوم ہوتا ہے کہ میرزا صاحب کا یه ارشادکه ، برسدن سے اونکا کلام نہین آتا » حقیقی عذر ہے . کیونکہ اس ایکسال کے عرصه مین ، جو کم از کم دسمبر سنه ۹۳ ع سے دسمبر سنه ۹۶ ع تك يهيلا هوا هے ، نواب فردوس مكان نے تقريباً هر ماہ خط بهيجا هے . ليكن کسی مین اشعار کے ارسال کی اطلاع یا مرسله کلام کی واپسی کا تقـاضا درج نہین ہے . اونکا آخری کلام وہ واسوخت تھا جو میرزا صاحب نے آخر اکتوبر سنه ۹۳ ع مین واپس بهیجا اور یهان ۲۹ اکتوبر سنه مذکور مطابق ۱۵ جمادی الثانیے سنہ ۸۱ ہ کو موصول ہوا . اسکے بعد اکتوبر سنہ ٦٤ ع کے آخر یا نومبر کے آغاز مین سرکار سرطان کے عارضہ مین مبتلا ہوگئے ، اور غالباً سنہ ٦٥ ع کے شروع مین محرم سنه ٨٢ ه کی مجالس کے لئے صرف ایك سلام لكھكر بھیج سکے ، جو اونکے انتقال کے بعد میرزا صاحب نے نواب خلد آشیان کی خدمت مین واپس ارسال کیا . (۱)

رامپورکا پہلا سفر ، اور سرکارکی تین دعوتنامی

نواب فردوس مکان کو میرزا صاحب کا شاگرد ہوئے چنے ماہ گزرے تھے کہ ہنگامۂ غدر برپا ہوگیا ، اور کچھ عرصہ تك با ہم مراسلت

⁽۱) مكاتيب، ص ۱ه

بند رهی . لیکن مملکت ِ هند مین امن و امان قائم هو تے هی سرکار نے میرزا صاحب کو رامپور تشریف لانے کی دعوت دی . نوابصاحب کا پہلا دعو تنامه مثل مین موجود نہیں . لیکن مکتوب بنام صاحبزادہ سید زین العابدین خان بهادر مورخهٔ ۲۵ مارچ سنه ۵۸ ع مین میرزا صاحب نے اپنے رامپور نآنیکے وجوہ تحریر کیئے هین . اسلئے یقیناً پہلی دعوت ابتدای سال سنه ۵۸ ع مین دیگئی هوگی . خود میرزا صاحب کے الفاظ «بعد فتح دهلی وه همیشه میرے دیگئی هوگی . خود میرزا صاحب کے الفاظ «بعد فتح دهلی وه همیشه میرے مقدم کے خواهان رهتے تھے . مین عذر کرتا تھا » سے بھی یہی ثابت هوتا هے .

مشفقا ! جوكه مخلصكو اشتياق معانقه اور مكالمه اپكا بدرجة كمال هي ، اور اب تشريف آورى آپكى اسجگه مناسب هي ، اسواسطى حواله خامة محبت نگاركى هوتا هي ،كه آپ ديدار فايض الانوار اپنى سى مخلصكو مسرور فرمائيي .، (۱)

اس کے بعد ۱۳ ماہِ اپریل سنہ ٥٩ ع کو سه بارہ تحریر فرمایا :

وحال تشریف آوری آپ کا اسطرف کو ابھی تك سامعه نواز نہین هوا . اور دل صفامنول مشتاق اور منظر دریافت سرور ملاقات کا هم . اسواسطی حواله خامة اتحاد نگار کی هوتا هم . که آپ براه عنمایت کی نوید تشریف فرمالی اس سمت سی ، که کمبتك نمکن الوقوع هم ، مظلم اور مطمئن فرمالی . . و (۲)

میرزا صاحب کا عذر

میرز اصاحب مطلع سیاست صاف هوجانیکے بعد اپنی انگریزی پنشن کے اجراکی سعی مین مصروف تھے۔ حکام انگریزی کی معدلت گستری و انصاف پڑو می کے بدل معنرف تھے، اور اپنے آپ کو جرم بیوفائی و غداری سے قطعاً بری پاتے تھے، اسلئے حکام کی هر دفتری حرکت اونکی امید کو پیام کامیابی نظر آتی تھی، وہ روزانہ اس یقین کیساتھ بیدار هوتے، کہ آج پنشن کی اجراکا حکم هو جائیگا، اور مین شام تك اپنے قرضه کے بار سے سبك دوش هو سکونگا، بسا اوقات اون سے یہ موهوم خوشی ضبط نہوسکی ہے، اور احباب کو کامیابی کی منزل قریب آجانے کی اطلاعین تك دیدی هین. (۲)

⁽۱) مكاتيب، ص ١٦، حاشيه نمبر ١ (٢) ايضاً، ص ١٩، حاشيه نمبر ١

⁽٣) اردوی معلی اور عود مین اس مضمون کی متعدد خطوط موجود هین .

ایسی حالت مین کسطرح نمکن تھاکہ وہ دلی سے باہر چلے جانے. چنانچہ یہی امروز و فردا دلی چھوڑکر رامپور آنے سے مانع رہے ، اور انہون نے ہر دعوت نامه کے جواب مین یہی عذر کیاکہ پنشن کے وصول کا زمانہ قریب آگیا ہے. اسکو ادھورا چھوڑکر نہین آسکتا. اس ساسلہ مین صاحبزادہ سید زین العابدین خان بہادر کو تحریر کرتے ہین:

وجناب نوابصاحب میری محسن اور میری قدردان اور میری امیدگاه هین . مین اگر رامپور نآؤنگا . تو کهان جاؤنگا . یه جو آب کمتی هین که تجکو آنی مین تردد کیا هی ، تردد کچی نبین توقف هی . وجه توقف کی یه که مین نی اپنی پنسن کی باب مین چیف کمشنر بهادر کو درخواست دی آهی . و هان سی صاحب کمشنر دهلی نی صاحب صاحب کلکتر شهر سی کیفیت طاب کی هی بهر حال صاحب کمشنر شهر کیفیت صاحب کلکتر سی طلب کر کر چیف کمشنر کیساتی پنجاب کو گئی هین . دیگهی کب آوین ، اور بعد ملاحظه کیفیت کیا حکم دین . مگر تا صدور حکم مین بهان سی کمین جا نهین سکتا . هان بعد ملفی حکم کی ، خواهی دلخواه هو خواهی مخالف مدعا ، دونون صورت مین رامپور آؤنگا . ، (۱) نو اب فردوس مکان کے دعو تنامه مورخه ۲۵ نو مبر سنه ۸۵ ع کے جو اب مین اسی عذر کا اعاده کیا هی . تحو بر کر تے هین :

ومیری حاضر هونی کو جو ارشاد هوتا هی ، مین وهان نه آؤنگا ، تو اور کهان جاؤنگا . پنس کی وصول کا زمانه قریب آیا هی . اسکو ملتوی چهوژکر کیونکر چلا آؤن . سنا جاتا هی اور یقین بهی آتا هی که جنوری آغاز سال ۹ه عیسوی مین یه قصه انجام پائی . جسکو روپیسه ملنا هی اوسکو روییه ، جسکو جواب ملنا هی اوسکو جواب ملجائی . ، (۲)

لیکن میرزا صاحب کے علی الرغم جنوری سنه ٥٩ ع بھی بیگانهوار گزرگیا، تو انھون نے اپنی صادق الاعتقادی مین اور وسعت دے لی، اور جب سرکار نے ۱۳ ماہِ اپریل سنه مذکورکو تیسری بار آمدِ رامپورکی دعوت دی تو اسکے جو اب مین لکھا:

ه پهلی خط مین یه عرض کیا هی ، که مجموع پنسندارون کی مثل مرتب هی ، اور هنوز صدر کو روانا نهبن هوئی . فواب گورنر جنرل لاژد کینگ بهادر نو کلسکته سی میری پنسن کی کوانحند طلب کیئی ، اور وه کاغذ فهرست مین سی الگ هوکر لفٹنٹ گورنر بهادر پنجاب کی خدمت مین ارسال هوئی . بهر وهان سی حکم منظوری پنجاب

هوتا هوا یهان آئیگا، اور یهـان مجکو روپیـه ملجائیگا. آج روپیـه ملا، کل مین نو آپ می سواری اور باربرداری مانگی. آج سـواری اور باربرداری پهچی، اور کل مین نو رامپور کی راه لی.. (۱)

چو تهی دعوت

آخرکار سال ٥٩ ع بھی ختم ھونے کے قریب آگیا ، مگر پنشن کا معاملہ ھنوز لیت و لعل مین پڑا رہا. سرکار نے ١٦ دسمبر سنه ٥٩ ع کو پھر ارقام فرمایا:

«سابق مین چند مرتبه در باب تشریف فرمائی یہان کو متکلف ہوا ہون. لیکن ابتك آپنی سرور

ملاقات بہجت آبات ہى مسرور نہین فرمایا. اب لازم اشفاق کا یہ ہى کہ آپ تشریف شریف

باسرع ازمنه ارزانی فرماوین، اور تخلص کو مشکور الطاف کا کرین . ، (۲)

میرزا صاحب اس عرصه مین نواب فردوس مکان کے اخلاص و اعانت کے بدل معترف ہوچکے تھے، اور یه عزم کرکے، کہ مقدمۂ پنشر کے منفصل ہو تے ہی رامپور روانا ہوجائینگے، یوسف مرزا کو لکھا تھا:

همین تو پنسن کر باب مین حکم اخیر سن لون. پهر رامپور چلا جاؤنگا. جمادی الاول سی ذی الحجه تك ۸ مهینی، اور پهر محرم سی سنه ۱۳۷۷ سال شروع هوگا. اس سال کر دو چار حد دس گیاره مهینی غرض که اونیس بیس مهینی هر طرح بسر کرنی هین. اسمین رنج و راحت و ذلت و عزت جو مقسوم مین هی وه پهنچ جائز. اور پهر «علی علی» کهنا هوا ملك عدم کو چلا جائزن. بسیم رامپور مین اور روح عالم نور مین. یاعلی! یاعلی! یاعلی! ، (۳)

میرزا صاحب کا عزم سفر اور اوسکا مقصد

جب آغاز سنه ۱۸۶۰ ع مین گورنمنٹ نے مقدمـ پنشن کا فیصله میرزا صاحب کی خواهش اور امید کے خلاف صادر کیا، تو انھون نے حسب وعدہ سفر رامپور کی تیاری کی. اس سلسله مین خواجه غلام غوث خان بہادر بیخبر کو لکھتے ہیں:

وبعد فنح دهلی وه (نواب فردوس مکان) همیشه میری مقدم کی خواهان رهتی آبهی . مین عذر کرتا آبها . جب جنوری سنه ۱۸۹۰ مین گورمنث سی وه جواب پایا ، که جو اوپر لکم آیا هون ، تو مین آخر جنوری مین رامپورگیا . ، (٤)

نواب فردوس مکان ایام ِ غدر میں گورنمنٹ کے وفادار اور معاون رہے تھے.

⁽۱) مكاتيب، ص ۱۹ (۲) ايضاً، ص ۲۰، حاشيه نمبر 🗣 (۳) اردوى معلى، ص ۴۵۰

⁽٤) ايضاً ، ص ٢٨٣

اسکے علاوہ ایک اور واقعہ ، جو قیام ِ رامپور کے زمانہ مین پیش آیا ، اس امر پر شاہد ہے کہ سفرِ رامپور سے میرزا صاحبکا مقصد «گورنمنٹ سے اپنی صفائی ، تھی . ١٤ فروری سے نهٔ مذکورہ کو حکیم غلام نجف خان کو اس واقعہ کے متعلق تحریر کیا ہے :

دیهان کا یه حال هی که نواب لفنن گورنر بهادر آگره مرادآباد آیا چاهتی هین . مراد آباد یهان می باره کوس هی . نوابصاحب دوری کو اپنی ملك کی گئی هین . دو چار دن مین پهر آتینگی . اگر اونکی ملاقات کو مراد آباد جائینگی ، مین بهی ساتیم جاؤنگا . اگر چه گورنر غرب و شمال کو دلی سی کچیم علاقه نهین ، مگر دیکهون کیا گفتگو درمیان آتی هی . ، (۲)

اگر میرزا صاحب کے پیش ِ نظر گورنمنٹ سے صفائی نہوتی تو یہ جانتے ہو ہے کہ یو۔پی کے گورنر کو دلی سے کچھ واسطہ نہین سرکار کیساتھ مراد آباد جانیکا تہیا نکرتے.

دلی سی روانگی

میرزا صاحب نے ارادہ کیا کہ آخرِ جمادی الثانیـه مین دلی روانا ہون، اور رجب المرجب کا چاند رامپور آکر دیکھین. حسین مرزا صاحب کو سه شنبه ۳۱ دسمبر سنه ۵۹ ع کو لکھتے ہین:

درامپور زندگی مین میرا مسکن اور بعد مرگ میرا مدفن هولیا . جب تم لکهتی هو که «نه تم و هان جاؤ !» تو مجکو هنسی آتی هو . مین یقین کرتا هون که هلال ماه رجب المرجب رامپور مین دیکهورن . • (۳) .

⁽۱) اردوی معلی ، ص ۳۸۰ (۲) ایضاً ، ص ۲۲۹ (۳) ایضاً ، ص ۳۲۹ لا — مکاتب غالب

اس خط کی تحریر سے ۱۹ دن کے بعـد میرزا صـاحب دلی سے روانا ہوہے . دلی سے روانگی کی تاریخ کا ذکر متعدد خطوط مین پایا جاتا ہے . مثلًا خواجہ غلام غوث خان ہادر بیخبر کو مجملًا لکھدیا ہے کہ

هجب جنوری سنه ۱۸۶۰ مین گورمنث سی وه جواب پایا که جو اوپر لکی آیا هون تو مین
 آخر جنوری مین رامپورگیا .ه (۱)

رامپور سے واپس جاکر منشی شیونراین کو مہینے کیساتھ تاریخ بھی لکھی ہے. فرماتے ہین:

۱۹۰ یا ۲۰ جنوری سنه ۱۸۶۰ کتاب اور دونون عرضیان ولایت کو روانه کرکر رامپورگیا هون . ، (۲)

لیکن آخرِ عمر مین میرزا صاحب کا حافظه خراب ہوگیا تھا، اسلئے اونھین صحیح تاریخ یاد نہین رہی. در اصل وہ ۱۹ جنوری سنه ۲۰ ع کو دلی سے روانا ہوے تھے۔ چنانچه ۲۱ جنوری کو میرٹر پہنچکر مرزا تفته کو لکھا ہے:

بهائی ! مین نو دلی کو چهوژا ، اور رامپور کو چلا . پنجشنبه ۱۹کو مرادنگر اور جمعه ۲۰کو میرٹی پہنچا . آج شنبه ۲۱کو بهائی مصطفی خان کر کہنی سے مقام کیا . یہان سی یه خط تمکو لیکھکر بهنچا . کل شاہجوان پور پرسون گذه مکثیشر رهونگا . پهر مرادآباد هوتا هوا رامپور جاؤنگا . ، (۳)

اسی تاریخ کو حکیم غلام نجف خان کو لکھتے ہیں:

ه میان ! مین تم سی رخصت هوکر اوسدن مراد نگر مین رها . دوسری دن ، یعنی جمعه کو ، میر نمیر پهنجا . نواب مصطفی خان او ایکدن رکی لیا . آج شنبه ۲۱ جنوری یهان مقام هی . نو مج گر هین . بیٹها هوا یه خط لکی رها هون . مفت کا کهانا هی . خوب پیك بهرکر کهاؤن گا . كل شاهجهانپور ، یرسون گذه مکثیشر ، رهونگا . مرادآباد سی بهر تمکو خط لکهونگا . ، (؛)

ان تمام تحریرون سے معلوم ہوتا ہے کہ جمعرات کے دن صبح کیوقت ۱۹ جنوری سنہ ۶۰ ع کو میرزا صاحب دلی سے روانا ہوہے.

اخفای حال

روانگی سے پہلے میرزا صاحب نے کسی مصاحت کے ماتحت مختلف اصحاب سے مختلف مقامات کے سفر کا اظہار کیا تھا . لیکن میرٹر پہنچکر اخفا

⁽۱) اردوی معلی ، ص ۲۸۳ (۲) ایشاً ، ص ۲۸۲ (۳) ایشاً ، ص ۸۹ (٤) ایشاً ، ص ۲۳۲

کی ضرورت نه سمجهی ، اور وهین سے حکیم غلام نجف خان کو لکھا: ه هان بهائی! مین از روی مصلحت اپنی کو مقامات مختلف کا عازم که آیا هون. اب جو شخص تم سی پوچها کری اوس سی پرده نکرنا اور صاف کهدیناکه رامپور کو گیا هی . یمنی سب کو معلوم هو جائی ، اورکوئی تذبذب مین نرهی . » (۱)

اس مکتوب مین میرزا صاحب نے اوس مصلحت کو ظاہر نہیں کیا ، جو مقام سفر کے اخفاکی بنیا تھی . لیکن قیاس یہ چاہتا ہے کہ کسی سیاسی مصلحت سے ایساکیا ہوگا . جو کم از کم یہ ہوسکتی ہے کہ اوسوقت تک گورنمنٹ نے میرزا صاحب کی بریت تسلیم نہین کی تھی ، اور انھین غدر کے بعد سفر کا پہلا اتفاق تھا ، اسلئے یہ خطرہ لاحق ہوا ہوگا کہ کہین رامپور جانے سے روك ندیا جاؤن ، یا یہ کہ کوئی حاسد سرکار کو یہ نہ لکھدے کہ میرزا صاحب گورنمنٹ کی نظر میں ابھی مشتبہ ھیں ، انھین اپنی ریاست مین نہ آنے دیجے .

۱۹ جنوری کی صبح کو دلی سے روانا ہوکر میرزا صاحب نے شام کو مرادنگر مین قیام کیا. دوسر مے دن جمعه کو میرٹر پہنچے۔ وہان ایکدن نواب مصطفی خان بہادر شیفته کے ہان ٹہر کر اتوار کو شاہجہانپور اور پیر کو گڑھ مکٹیسر مین اوتر ہے . یہان سے مرادآباد تک کی منازل کا پتہ نہین، جو منگل اور بدھ دو دن مین طے کیگئی ہونگی . لیکن یہ یقینی ہے کہ آخری منزل مرادآباد تھی . یہ تمام تفصیل مرزا تفتہ اور حکیم غلام نجف خان کے مام کے مکاتیب مین ابھی گزر چکی ہے .

رفقای سفر

اس سفر مین زینالعابدین خان عارف مرحوم کے دونون لڑکے، باقر علیخان اور حسین علیخان، عنایت اللہ خادم، اور ایك دو اور ملازم میرزا صاحب کے همرکاب تھے۔ لڑکون کا ذکر متعدد خطوط مین کیاگیا ھے. یہان صرف اوس خط کا اقتباس کافی ہوگا، جس مین تمام همراهیون

⁽۱) اردوی معلی ، ص ۲۲۳

کا ذکر ہے . میرزا صاحب حکیم غلام نجف خان کے خط کے آخر مین لکھتے ہین :

ه لؤکی بهی تندرست . آدمی بهی توانا . مگر هان ایك عنایت الله دو دن سی کچر ببار هم . خیر اچها هوجائیگا . ، (۱)

ورود رامپورکی تاریخ

غالباً میرزا صاحب جمعرات کے دن مرادآباد پہنچہے، اور وہان رات کو آرام کرکے دوسرے دن جمعہ کو رامپور وارد ہوے . جمعہ ۳ فروری کو رامپور سے حکیم غلام نجف خان کو لکھتے ہین :

ه آج تك، كه جمعه آلهوان دن ميرى پېنچى كو همي، كچې كلام نهين هوا. ، (۲)

اس سے صرف اسقدر معلوم ہوتا ہے، کہ میرزا صاحب جمعہ کے دن رامپور پہنچے۔ لیکن مرزا تفتہ اور حکیم غلام نجف خان کو میر ٹی سے جو خطوط لکھے ہیں اون مین میرزا صاحب نے جمعہ کو ۲۰ اور شنبہ کو ۲۱ جنوری تاریخ تحریر کی ہے ۔ اس حساب سے جس جمعہ کو میرزا صاحب نے سر زمین ِ رامپور پر قدم رکھا، ۲۷ جنوری سنہ ۲۰ع تاریخ ِ انگریزی ہونی چاہیے۔

قيبامكاه

رامپور پہنچکر میرزا صاحب نے سرکار کی خاص کوٹھی مین قیام کیا . لیکن لڑکے میرزا صاحب کیساتی آئے تھے، اسلئے یہان چار دن گزار نے کے بعد از روی احتیاط جداگانه مکان کی خواہش کی . سرکار نے ایك مکان، جو تین چار حویلیون پر مشتمل تھا، قیام کیلئے عطا فرمایا. میرزا صاحب نے تفته کے بته کے استفسار پر جو خط لکھا ہے اوس مین فرماتے ہیں:

ه پہلی یه تو بتاؤکہ رامپور مین مجھی کون نہین جانتا . کہان مولوی وجیه الزمان صاحب کہان مین . اونکا مسکن میری مسکن سی دور . پھر در دولت رئیس کہان اور مین کہان . چار دن والی شہر نو اپنی کوٹھی مین اوٹارا . مین نی مکان جداگانه مانگا . دو تین حویلیان برابر برابر مجکو عطا ہوئین . اب اس مین رہتا ہون . بحسب اتفاق ڈاك گھر مسكن کم پاس ہم . ڈاك منشی آشـنا ہوگیا ہم . برابر دلی سے خط چلم آئی ہین . صرف رامپور کا نام اور میرا نام . محله کی اور عرف کی حاجت نہیں. بلکہ در دولت اور مولویصاحب کی نشان سی شاید خط تلف ہوجائی . ، (۱) حکم غلام نجف خان کو لکھا ہے:

ومکان کا پتـه ضرور نهین . ذاك گهر میری گهر کم پاس . ذاك منشی میرا آشنا ایك مکان ، که وه تین چار مکانون پر مشتمل همی ، رهنی کو ملا همی . ، (۲)

میر مہدیکو تحریرکیا ہے:

«تمهارا خط پهنچا . تر دد عبث . میرا مکان ڈاك گهركر قریب اور ڈاك منثی میرا دوست هی . ، (۳) مکان کی تحقیق

حقیر عرشی نے بزرگانِ شہر سے تحقیق کی کہ اوس زمانہ مین ڈاکھانہ کس محلہ مین تھا، تو معلوم ہوا کہ محلہ راجدوارہ کی اوس شاہراہ پر، جو خاص باغ پیلس کو جاتی ہے، مولوی محمد یحیی صاحب وکیل کے مکان مین ڈاکھانہ واقع تھا، اور میرزا صاحب نے اوسکے متصل مکان مین قیام کیا تھا. اس مکان مین آجکل ایك آهنگر مقیم ہے. چونکہ یہ مکان اردو ادب کے نیرِ رخشان کا فرودگاہ رہچکا ہے، اسلئے عالیمر تبت صاحب چیف منسٹر بہادر کے حسب الحکم اسپر پتھر کا کتبہ لگایا جا رہا ہے.

مهماندارى

میرزا صاحب کیلئے ابتداء سرکاری باورچیخانه سےکھانا آتا رہا. چنانچه حکیم غلام نجف خانکو لکھتے ہیں:

دکهانا دونون وقت سرکار سی آتا هی ، اور وه سب کو کافی هوتا هی . غذا میری بهی خلاف طبع نهین . » (۲)

میر مہدی کے خط مین بھی سرکاری مہانداری کا ذکر کیا ھے. فرماتے ھین:
میان کا حال سبطرے خوب ہم، اور صحت مرغوب ہم. اسوقت تك مہان ہون. (۳)

لیکن چند دن کے بعد کھانے کے سو روپیہ ماہوار مقرر کردیے گئے. دلی جاکر میرزا صاحب نے میر مہدی کو لکھا ہے:

و اب جو مین وهمان گیما تو سو روپیه مهینا بنام دعوت اور دیا . یمنی رامپور رهون تو دو سو روپیـه مهینا پاؤن، اور دلی رهون تو سو روپیـه . » (٤)

⁽۱) اردوی معلی، لاهور ایڈیشن، ص ۳۷۱ (۲) ایضاً، ص ۲۲۸

⁽٣) ايضاً، ص ١٦٩ (٤) ايضاً، ص ١٦٢

آب و هوای رامپور

رامپــورکی آب و ہوا میرزا صاحب کے مزاج کے موافق ثابت ہوئی . آمدِ رامپورکے ۸ دن بعد حکیم غلام نجف خانکو لکھا ہے:

پانی کا شکر کس منم می ادا کرون. ایك دریا هی کوسی. سبحان الله! اتنا مینها پانی که پینی و الاگان کری که یه پهیكا شربت صاف هی . سبك ، گوارا ، هاضم ، سریع النفوذ. اس آنم دن مین قبض وانقباض کی صدی سی محفوظ هون . صبح کو بهوك خوب لگتی هی . لؤکی بهی تندرست . آدی بهی توانا. مگر هان ایك عنایت الله دو دن می کچم بیار هی . خیر اچها هوجائیگا. ، (۱)

رامپور ہی سے میر مہدی مجروح کو تحریر کیا ہے:

ویه رامپور هی . دارالسرور هی . جو لطف یهان هی وه اور کهان هی. پانی سبحان الله ! شهر سی تین سو قدم پر ایك دریا هی ، اور کوسی اوسکا نام هی . بی شبه چشمهٔ آب حیات کی کوئی سوت اوس مین ملی هی . خبیر اگر یون بهی هی ، تو بهائی آب حیات عمر بژهانا هی . اتنا شیرین کهان هیگا . • (۲)

ملاقات اور تعظيم وتوقير

نواب فردوس مکان کا اخلاق میرزا صاحب کی امید کے مطابق ثابت ہوا. سرکار نے بر وقت ِ ملاقات احباب کیطرح معانقه کیا ، اور احباب مین تعظیم وتوقیر کی جو رسم ہے اوسکو ملحوظ رکھا . میرزا صاحب نے خود نذر پیش کرنے کے عوض دونون لڑکون سے نذر دلوائی . سرکار کے اس برتاؤ کے بارے مین میرزا صاحب میر مہدی مجروح کو لکھتے ہین :

« تعظیم و توقیر مین کوئی دقیقه فروگزاشت نهین هی . » (۳)

بعد ازان دلی جاکر لکھا ھے:

ه ملاقات بهی دوستانه رهی . معـانقـه و تعظیم جسطرح احباب مین رسم هی . و ه صورت ملاقات کی هی . لڑکون س_ک مین نی نذر دلوادی تهی . بس . ، (۳)

اسی سلسه مین رامپور سے حکیم غلام نجف خان کو تحریر کیا ہے: ۱۰ اب میرا حال سنو . تعظم وتوقیر بہت . ملاقاتین تین مونی مین . . (۱)

ابهی گفتگو نهین هوئی

آگرچہ نواب فردوس مکان نے جولائی سنہ ۵۹ سے میرزا صاحب کو سو

⁽۱) اردوی معلی، ص ۲۲۸ · (۲) ایضاً، ص ۱۲۹ (۳) ایضاً، ص ۱۹۲

روپیه ماهوار بطور امداد عطا فرمانا شروع کردیے تھے، جو انھین بذریعهٔ هنڈوی ماہ بماہ ارسال هوا کرتے، لیکن جب میرزا صاحب رامپور تشریف لائے، اور چند روز تک خدمت اور معاوضه کے بارے مین سرکار سے بالمشافهه گفتگو نہین هوئی، تو انھین مختلف خطرات پیدا هوئے. خدمت اور در ماهه کے خطرہ کو حکیم غلام نجف کے نام کے مکتوب مین اسطرح ظاهر کیا هے:

د منوز کچھ گفتگو درمبات نہیں آئی. مین خود اون سی ابتدا نکرونگا. وہ بھی مجھی بلشافه نه کہن گی. مگر بواسطۂ کاربردازان سرکار دیکھون کیا کچھ مین، اور کیا مقرر کرتی مین در در

یه خط ۳ فروری کو لکھاگیا تھا. اسکے بعد ۱۶ فروری کو پھر لکھتے ھین:
میان کا رنگ نوابصاحب کے آنی پر جو ہوگا، اورجو قرار پائیگا، وہ مفصل تمکو لکھونگا . • (۲)
میر مہدی مجروح کو بھی دیسے الفاظ مین لکھا ھے:

واسوقت تك مهان هون. ديكهون كيا هونا هي. . ، (٣)

رامپورکی اقامت کے خطرہ کو مرزا تفتہ کے خط مین ظاہر کیا ہے. فرماتے ہیں: دوسری بات جو تم نو لکھی ہو وہ بھی مطابق واقع و مناسب حال نہیں. اگر اقامت قرار پائی تو تمکو بلالونگا. . (؛)

۱۶ فروری کو مرزا تفته کے خط کے جواب مین پھر لکھا ہے:

میری جان! آخر لؤکی هو . بات کو نه سمجهیی . مین اور تفته کا اپنی پاس هونا غنیمت نجانون. مین نی یه لکها تها که بشرط اقامت بلالونگا . اور پهر لکهتا هون که اگر میری اقامت یهان کی نهیری تو بی تمهاری نرهونگا . نه رهونگا . زنهار نرهونگا . » (ه)

سه باره یکم مارچ کو تحریر کرتے ہیں:

و بالفعل نواب لفئنك گورنر بهادر مراد آباد اور و هان سی رامپور آئین گی . بعد اونکی جانیکی کوئی طور اقامت با عدم اقامت کا ثهریگا . منظور مجکو یه هی که اگر یهان رهنا هوا تو فورآ تمکو بلالونگا . ه (٦)

تعین خـدمت و اقامت

لیکن معلوم ہوتا ہے کہ آخر کار یہی طے پایا کہ میرزا صاحب رامپور کی اقامت اختیار کرنے پر مجبور نہین ہین. جہان مزاج چاہے رہین. سرکار

- (۱) اردوی معلی، ص ۲۲۸ (۲) ایضاً، ص ۲۳۰ (۳) ایضاً، ص ۱۹۹
- (٤) ايضاً ، لاهور ايديشن ، ص ٣٧٢ (٥) ايضاً ، ص ٧٣

مرزا تفته کو تحریر کیا ہے:

، وہ سو روپیہ مہینا یہـان رہون وہان رہون خداکہ ہان سی میرا مقرر ہم . ، (۲) قاضی عبــدالجمیل صاحب بریلوی کو بھی یہی لکھا ہے کہ

وحق تعالی والی رامپور کو صد و سی سال سلامت رکھی . اونکا عطیه ماه بماه مجکو پہنچتا ہی . کرم گستری اور استاد پروری کر رہی ہین . مسیری رنج سفر اوٹھانی کی اور رامپور جانیکی حاجت نہیں . ، (۳)

نو اب علاءالدین احمد خان بهادر علائی کو قدر مے تفصیل سے لکھتے ہیں:

ہ واہ کیا کہنا ہی . رامپور کی علاقہ کو گاؤشنگ اور مجمکو بیل ، یا اوس پیوند کی طعنہ کو
تازیانہ اور مجمور گھوڑا بنایا . وہ علاقہ اور وہ پیوند لوہارو کی سفر کا مانع و مزاحم کیون

ہو . رئیس کیطرف می بطریق وکیل محکمۂ کمشنری مین معین نہین ہون . جسطرح امرا واسطی
ففراکی وجه معاش مقرر کردیتی ہین اسیطرح اس مرکار می میریواسطی مقرر ہی . ہان فقیر می
دعای خبیر اور مجھ می اصلاح نظم مطلوب ہی . چاہون دلی رہون چاہون اکبرآباد . چاہون
لاہور چاہون لوہارو . » (٤)

لڑکون کی شرارت

رامپور کی آب و ہوا کی موافقتِ مزاج اور سرکار کی تعظیم و توقیر کے باعث میرزا صاحب زیادہ عرصہ قیام کرنا چاہتے تھے۔ لیکن باقر علیخان اور حسین علیخان ساتے تھے۔ میرزا صاحب نے انکا دل بہلنے کے خیال سے طفلانہ کھیل کود کے تمام لوازمات مہیا کردیئے تھے۔ اسپر بھی یہ برابر انکے

⁽۱) اردوی معلی، ص ۱۹۲ (۲) ایضاً، ص ۶۵ (۲) ایضاً، ص ۲۱۱

⁽٤) ايضاً ، ص ٤٠٤

سکون و آرام مین خلل ڈالتے رہتے تھے۔ چنانچہ ۱۶ فروری کو میرزا صاحب حکیم غلام نجف خان کو لکھتے ہیں:

. لؤکر دونون اچهی طرح هین . گجهی میرا دل بهلاتو هین . کبهی مجکو ستاتی هین . بکریان ، کبوتر ، بئیرین ، تکل ، کنکوا سب سامان درست هی . ، (۱)

اپنے ارادۂ قیام اور انکی شرارت کے متعلق یوسف مرزا صاحب کو تحریر کرتے ہیں :

بحکو لؤکون تی بهت تنگ کیا . ورنه چند روز اور رامپور مین رهتا . . (۲)

میر مہدی مجروح کو لکھا ہے :

والركون كو ساتي ليگيا تها. و هان او نهون نو ميرا ناك مين دم كرديا. تنها بهيجديني مين وهم
آيا، كه خدا جاتو اگر كوئي امر حادث هو تو بدنامي عمر بهر رهو. اس سبب مي جلد چلا آيا.
 ورنه گرمي برسات و هان كالنا . اب بشرط حيات جريده بعد برسات جاؤنگا ، اور بهت دنون
تك بهان نه آؤنگا. ، (۳)

دلی کو واپسی

الڑکوں کی شرارت سے تنگ آکر میرزا صاحب نے برسات تک کے ارادہ قیام ِ رامپور کو فسخ کردیا . سرکار نے ہرچند روکا اور آمون کا لالچ دیا ، لیکن میرزا صاحب نه روکے اور آخرِ مارچ مطابق آخرِ شعبان مین دلی کو روانا ہوگئے . رامپور سے روانگی کی تاریخ بھی میرزا صاحب نے متعدد خطوط مین تحریر کی ہے . قاضی عبد الجمیل صاحب بریلوی کو لکھتے ہین :

« سال گزشته اندنون مین مین رامپور تها . مارچ سنه ٦٠ ع مین یهان آگیا هون . » (٤)

مرزا تفته کو لکھتے ہیں:

د میان مین جو آخر جنوری کو رامپور جاکر آخر مارچ مین یهان آگیا هون ، تو کیا کمون که یهان کی لوگ میری حق مین کیا کیا کیا کچے کہتے مین . ، (ه)

میر مہدی مجروح کو تحریر کرتے ہیں:

ه میر مهدی! تم میری عادات کو بھول گئی . ماہ مبارك رمضان مین کبھی مسجد جامع کی تراویح ناغــه هوئی هی . مین اس مهینی مین رامپور کیونکر رهتا . نوابصاحب مانع وهی ، اور بهت منع

⁽۱) اردوی معلی، ص ۲۲۹ (۲) ایمناً، ص ۲۶۹ (۳) ایمناً، ص ۱۹۱

⁽٤) ایصناً، ص ۲۱۱، و عود، ص ۱۹۲ (۵) اردوی معلی، ص ۶۵

ل - مكاتيب غالب

کرتی رهمی . برســاتکی آمونکا لالج دیتی رهمی . مگر بهــائی مین ایسی انداز سی چلاکه چاند راتکی دن بیان آیهنچا . یکشنبه کو غرثه ماه مقدس هوا . ، (۱)

میر غلام حسنین قدر بلگرامی کو سه شنبه ۱۳ مارچ سنه ۲۰ ع کو لکها هے: « اب جو خط بهیجی دلی کو بهیجی کا ، که مین اس مهینی مین اودمر کو جاؤنگا . رویت ماه صیام اغلب هر که دلی هی مین هو . » (۲)

ان خطوط سے صرف استقدر معلوم ہوتا ہے کہ میرزا صاحب آخرِ شعبان سنہ ۱۲۷٦ ہ مطابق آخرِ مارچ سنہ ۱۸٦۰ع مین رامپور سے روانا ہوکر ۳۰ شعبان کو دلی پہنچے ، اور وہان پہنچکر رمضان المقدس کا چاند دیکھا . لیکن انگریزی و هجری تاریخین ابھی متعین نہین ہوئی ہین . انگریزی تاریخ کے بارے مین منشی شیونراین کو رامپور سے لکھتے ہین :

ه اب مین شنبه کی دن ۱۷ مارچ کو دلی روانا هونگا . ، (۳)

یوسف مرزا صاحب کو q رمضان مطابق ۲ ماہ ِ اپریل کو هجری تاریخ کے متعلق تحریر کیا ہے:

مین ۲۳ شعبان کو رامپور سی چلا اور ۳۰ شعبان کو دلی پهنچا . اوسی دن چاند هوا . . (٤)

میرزا صاحب نے اس خط مین رمضان کی نوین تاریخ کو اپریل کی دوسری تاریخ کے مطابق لکھا ہے، اور یہ بھی بتایا ہے کہ اوس سال رمضان کا چاند ۳۰ کا ہوا تھا. اس حساب سے ۲۳ شعبان سنه ۱۲۷٦ ہ ۱۷ مارچ سنه ۱۸۶۰ع کے مطابق، اور ۳۰ شعبان سنه مذکورہ ۲۶ مارچ سنه ۲۰ ع کے مطابق ہوگی. لهذا میرزا صاحب کی رامپور سے روانگی کی تاریخ ۲۳ شعبان سنه ۲۰ ہ مطابق ۱۷ مارچ سنه ۲۰ ع اور دلی مین ورود کی تاریخ ۳۰ شعبان سنه ۲۰ ہ مطابق ۲۶ مارچ سنه ۲۰ ع قرار پاتی ہے.

كل مدت قيام

میرزا صاحبکے بعض خطوط مین رامپورکے قیامکی کل مدت کا بھی

⁽۱) اردوی معلی ، ص ۱۶۱ (۲) ایضاً ، ص ۶۰۶، لاهور ایڈیشن

⁽٣) اردوی معلی، ص ۳۸۰ (٤) ایضاً، ص ۳۶۸

ذکر آیا ہے. لیکر ِ وہ تخمینی ہے. خواجہ غلام غوث خان بہادر بیخبر کو لکھتے ہین:

> د مین آخر جنوری مین رامپورگیا . چهه سات هفته وهان رهکر دلی آیا . ، (۱) س

مرزا تفته کو لکھتے ہیں:

• نواب بوسف علیخان بهادر ... بلاّن رهنی تهیم . اب مین گیا . در مهنی رهکر چلاآیا . • (۲) نواب علاءالدین احمد خان بهادر علانی کو تحریر فرماتے هین :

• سال گزشته بیژی کو زاویهٔ زندان مین چهوژ مع دونون هتکزیون کی بهاگا . میرثم ، مرادآباد هوتا هوا رامپور پهنچا . کچم دن کم دو مهینی وهان رها تها که پهر پکژا آیا . اب عهد کیا که پهر نه بهاگونگا . ، (۳)

ان خطوط مین «چے سات ہفتے، کچے دن کم دو مہینے» اور «دو ماه» تین مختلف بیان ملتے ہیں۔ ان مین سے «کچے دن کم دو مہینے» صحیح ہے، اسلئے کہ میرزا صاحب ایك ماہ بیس یوم رامپور مین رہے تھے۔

رامپور مين عديم الفرصتي

قیام رامپور کے زمانہ مین میرزا صاحب اسقدر عدیم الفرصت رہے، کہ اکثر احباب کے محبت نامون کا بر وقت جواب تك ندیسکے . ایك خط مین اسکی وجہ تحریر فرماتے ہین :

از بسکه یهان کر حضرات مهربانی فرماتی هین اور هر وقت آتی هین ، فرصت مشاهدهٔ اوراق نهین ملی . . . (٤)
 سین ملی . . . (٤)

و اپسی پر دلی مین چهمیگو ثبان

میرزا صاحب نے دلی سے روانا ہوتے وقت اپنا صحیح ارادہ سفر ظاہر نہیں کیا تھا. جب یہ رامپور سے واپس دلی پہنچے تو حساد نے اس اخفاکا انتقام لیا ، اور شہر مین واپسی پر خوب خوب رای زنی کیگئی. میرزا صاحب کو اس رای زنی سے سخت ذہنی اذیت پہنچی ، اور اونھون نے شکایت آمیز لہجے مین مرزا تفته کو لکھا :

ء میان مین جو آخر جنوری کو رامپور جاکر آخر مارچ مین یهان آگیا ہون تو کیا کہون کہ

⁽۱) اردوی معلی، ص ۲۸۳ (۲) ایمناً، ص ۶۵

⁽۳) ایضآ، ص ۶۰۰، و عود، ص ۷۰ (۶) اردوی معلی، ص ۳۷

یهانکی لوگ میری حق مین کیا کیا کچی کهتی هین . ایك گروه کا قول یه هی که یه شخص والی رامپور کا استاد تها ، اور و هان گیا تها . اگر نواب نو کچی سلوك نه کیا هوگا تو بهی پانچ چار هزار روپیه سی کم ندیا هوگا . ایك جماعت کهتی هی که نوکری کو گئی تهی مگر نوکر نرکها . ایك فرقه کهنا هی که نواب نی نوکر رکی لیا تها . دو سو روپیه مهینا کردیا تها . لفنف گورنر الهآباد جو رامپور آئی ، اور اونکر غالب کا و هان هونا معلوم هوا ، تو اونهون نو نواب سی کها که اگر هماری خوشنودی چاهتی هو تو اسکو جواب دو . نواب نو برطرف کردیا . » (۱)

یہ تو اربابِ دہلی کی آرا تھین. لیکن انکی نقل کے بعد میرزا صاحب نے تفتہ کو اصل حقیقت بتائی ہے. فرماتے ہین:

ویه تو سب سن لیا . اب تم اصل حقیقت سنو . نواب یوسف علی خان بهادر تیس بدس برس کم میری دوست اور پانچ چی برس سی میری شاگرد هبن . آگی گاه گاه کچی بهیجدیا کرتی تهی . آب جولائی سنه ۱۸۵۹ سی سو روپبه مهینا ماه بماه بهیجتی هدین . بلاتی رهتی تهی . اب مین گیا . دو مهینی ره کر چلا آیا . بشرط حیات بعد برسات کی پهر جاؤنگا . وه سدو رویه مهینا ، یهان رهون و هان رهون ، خداکی هان سی میرا مقرر هی . ، (۱)

نواب فردوس مکان کی علالت اور میرزا صاحب کا تردد

ماہ اکتوبر سے ہہ ؟ ع کے آخر یا نومبر کے آغاز مین نواب فردوس مکان عارضۂ سرطان مین مبتلا ہو ہے . میرزا صاحب کو کسی ذریعہ سے اسکی اطلاع ملی ، تو انہیں اپنے سخی داتا شاگرد کی عملات سے سخت تردد لاحق ہوا . چونکہ نوابصاحب مرزا صاحب کے پور نے خاندان کے مربی تھے اسلئے میرزا صاحب کی بی بی اور حسین علیخان بھی پریشانی کا شکار ہونے سے نہ بچے . مگر اسوقت تک میرزا صاحب کو یہ معلوم نہو سکا تھا کہ سرکار کو مرض کیا لاحق ہوا ہے . اس امر کی تحقیق کیلئے اونہون نے ۸ نومبر سنہ ؟ ع کو اتہائی احتاط کیساتہ تحریر کیا :

وجب سی حضرت کی ناسازی مزاج مبارك کا حال خارج سی مسموع هوا هی ، عالم الغیب گواه هی ، که مجهیر اور مبیری بی پر اور میری فرزند حسین علیخان پر کیا گزر رهی هی . ایکدن رات میری گهر مین رولی نهین پکی . سب و فاقه کیا . باری وه خبر وحشت اثر غاط نکی . حواس نهکاو هوی . بالکل اطمینان جب هوگا، که آیکی غیل صحت کی نوید سنونگا، مهمه

⁽۱) او دوی معلی، ص ع

اور قطعة تاريخ غسـل صحت لكهكر بهيجونگا . في الحال اتنا چاهـتا هون كه اس خط كا جواب پاؤن اور حقيقت مرض سي آگهي حاصل هو . ، (۱)

17 نومبر کو سرکارکا نامۂ مبارك میرزا صاحبکو موصول ہوا. غالباً اوسمین نوعیت وکیفیت ِ مرض کا ذکر نه تھا ، جس سے کسیقدر اطمینان ہوا. لیکن ابھی تشویش رفع نہوئی تھی، اسلئے اسکے جواب مین ١٣ نومبر کو میرزا صاحب نے پھر لکھا:

وابندای یکم نوه بر سی ۱۱ تك عرض نهین کر سکتا که لیل و نهار مجهیر کیسی گزری هین . گراه دور . مین رنجور . معهذا بیمقدور ً . اگر دلی سی را بپور تك شکرم کی ذاك جاتی هوتی ، تو مین بهان ایك دم نه ثهرتا ، اور خدمت مین حاضر هوتا . تار برقی بهی نمین جو صحت و عافیت کی خبر جلد خاصل هو . نا چار از راه اضطرار ۸ ماه حال یعنی نومبر کو عریصه روانا کیا . خدا کی عنایت اور مرشد کامل یعنی حضرت کی هدایت نی اوس خطکی جواب آنیکی مدت سی پهلی مجهی گرداب اضطراب سی نکالا . کل ۱۲ نومبر کو نوازشنامه آگیا . گویا میری جان بیج گری . بلکه ایك اور نئی جان میری بدن مین آگئی . اب استدعا یه هی که حال ناسازی مزاج اندس مفصل معلوم هو . ، (۲)

اس عریضه کے جواب مین ۱۹ نومبرکو سرکار نے تحریر فرمایا کہ «پھوڑا نکل آیا تھا، لیکن اب بحمد اللہ افاقه ہے ، میرزا صاحب اس خبر سے بیحد مسرور ہو ہے ، اور ۲۷ نومبر کو اسکے جواب مین لکھا:

''وکس زبان سے کمون ، اور کس قلم سی لکھون کہ یہ ہفتہ عشرہ کس تردد وتشویش سی بسر ہوا ہی . ہر روز شام تك جانب در نگران رہتا ، کہ ڈاك کا ہرکارہ آئی ، اور حضرت کا نوازشنامہ لائی'' باری خدا کی مہربانی ہوئی ، از سر نو میری زندگانی ہوئی'، کہ کل چار گھڑی رات گئی ڈاك کی ہرکارہ نی وہ عطوفت نامة عالی دیا ،''جسکو پڑھکر روح تازہ رگ و پی مین دوڑ گئی'' نیند کسکی ؟ سونا کسکا ؟ روشنی کی سامنی بیٹھا ، اور اشعار تہنیت لکھنے لسگا '' سات شعر مع مادۂ حصول صحت جب لکھ لئے تب سویا '' (۳)

غسل صحت کی تہنیت

سرکار کے خط سے صحت و افاقت ِ مرض کی اطلاع ملگئی، لیکر ِ یه معلوم نہوسکا کہ غسل صحت ہوچکا ہے یا نہیں. اور بصورت ِ دیگر کونسی تاریخ اس تقریب ِ سعیدکیلئے مقرر ہوئی ہے . اس تحقیق کیلئے میرزا صاحب

⁽۱) مكانيب، ص.ع (۲) ايصاً، ص.ع (۳) ايصاً، ص.ع. قطمة تاريخ غسل حاشية صفحة مذكور ير درج هي .

نے منشی سیلچند میر منشی کو ۲۵ دسمبر کو لکھا:

داگرچه از روی خطوط حضور صحت و عافیت حضور معلوم هوئی هی . لیکر . یه کمپن می نمین سنا که غسل صحت کیا ، یا کسدن کرینگی . آپ سی یه فقیر کا سوال هی ، که مجکو لکهیی که حضرت غسل کسدن فرمائینگی . اور اگر موافق میری آرزو کر نها چکی هون تو غسل کی تاریخ . می اطلاع دیجی . ، (۱)

میر منشی صاحب نے جواباً لکھاکہ ابھی غسل ِصحت نہین فرمایا ہے. غالباً رمضان ِ مبارك مین یه تقریب عمل مین آئیگی. میرزا صاحب کو ۱۶ جنوری سے قبل سركار كا نامهٔ صحت ملچكا تھا. نیز وہ اس عرصه مین قصیدهٔ تہنیت بھی ارسال کرچكے تھے۔ اسلئے التواءِ تاریخ غسل پر ۱۹ جنوری سنه ۱۸۶۵ع کو پھر میر منشی صاحب کو لکھا:

ویه جو مین نی قصیدهٔ تهنیت لکهکر بهیجا همی ، منشا اسکا یه هم که شاه کبیر الدین صاحب رامپور سی آئی ، اور او اهون نی کها که نوابصاحب جمعه کی دن ساتوین تاریخ شعبان کو نهائینگی . اب تمهاری تحریر سی معلوم هوا ، که ماه آینده یعنی (رمضان) مین نهائینگی . خیر وه کاغذ تو حضور کی نظر می گزریگا . اگر موقع باؤ تو حضور مین یه ماجرا عرض کردینا که مین نی بموجب روایت شاه کبیر الدین کی اسکی ارسال مین جلدی کی همی . ، (۲)

غسلِ صحت کا جشن ماہ ِ عید مین منایا جانا تجویز ہوا . لیکن ابھی مرض قدر مے باقی تھا ، اور رامپور سے جسقدر سرکاری تحریرین جاتی تھین اون مین مزاج کی کیفیت کا مذکور نہین ہوتا تھا . اسلئے میرزا صاحب نے ١٤ مارچ سنه ٦٥ ع کو میر منشی صاحب سے پھر استفسار کیا :

دمنشي صاحب! عجب اتفاق هو كه حضور اپنج خط مين اپنج عراج مبارك كا حال كچي نهين لكهتي ، اور ميرا دهيان لگا هوا هي . خدا كيواسطى! تم مفصل حال لكهو كه كيا عارضه باقی هم ، اور صورت كيا هي . دربار بدستور هوتا هي يا نهين؟ ، (٣)

میر منشی صاحب کا جواب مثل مین موجود نہیں . اسلئے نہیں کہا جاسکتا کہ اونھون نے مرض کے متعلق کیا لکھا ۔ لیکن ۲۳ شوال سنه ۱۲۸۱ ہ مطابق ۲۲ مارچ سنه ۱۸۲۵ ع کو میرزا صاحب نے اپنا فارسی تہنیت نامه ارسال کیا ہے ،

⁽۱) مكاتيب، ص ۱۱۲ (۲) ايضاً، ص ۱۱۳. قصيدة تهنيت ص ٤٦ كر حاشيه مين مندرج هو.

⁽٣) ايضاً، ص ١١٤

جو صفحہ ¿¿ تا ٧٤ پر درج ہے . اس سے معلوم ہوتا ہے کہ تاریخ ِ مـذکورہ تك ميرزا صاحب كو صحت كى اطلاع تھى .

عود مرض اور وفات

لیکر. مادهٔ مرض کا بالکلیه استیصال نہین ہوا تھیا . کسی معمولی بسے احتیاطی نے مادہ کو دو بارہ چھیڑ دیا ، اور سرکار پر از سر نو مرض کا حملہ ہوگیا . یہ حملہ اتنا شدید تھا کہ اطبا مجبور ہوگئے ، اور حالت روز بروز خراب ہوتی چلی گئی ، تا آنکہ یوم جمعہ ۲۶ ذیقعدہ سنہ ۱۲۸۱ ہ مطابق ۲۱ اپریل سے نہ ۱۸۶۵ ع کو نواب فردوس مکان رہگرای عالم بقا ہوئے ، اور میرزا صاحب کے ہان قیامت ِ صغری کا منظر نظر آنے لگا .

خلد آشیانکی تخت نشینی اور میرزا صاحبکا وظیفه

نواب فردوس مکان طاب ثراً ہکے بعد نواب خلد آشیان نے مسند آبائی پر قدم رنجہ فرمایا. میرزا صاحب کا تعلق نواب فردوس مکان کی ذات سے تھا، اسلئے دور ِ جدید مین اسکے ختم ہو جانیکا خطرہ تھا . اس خطرہ کا میرزا صاحب کو احساس ہوا اور اونھون نے فوراً تہنیت نامہ لکھا . سوم اتفاق سے یہ مکتوب مثل مین موجود نہیں . لیکن نواب خلد آشیان نے یکم مئی سنہ 70 عکو اس کے جواب مین تحریر فرمایا:

مشفقا ! آنچه مشاهرهٔ آن کرمفرما از عهد نوابصاحب و قبله فردوس مکان مقرر است انشاء افت
 تمالی پدستور جاری مانده ، حسب ضابطه بسای خدمت رسیده خواهد ماند. » (۱)

اس سے معلوم ہوتا ہے کہ میرزا صاحب نے تہنیت کیساتی اپنے وظیفہ کے متعلق بھی کوئی درخواست کی تھی. یہ خواہش معرضِ قبول تك پہنچی، اور وظیفہ بدستور جاری رہا. اس سلسلہ مین میرزا صاحب نے ۳۰ جولائی کو میان داد خان سیاح کو لکھا ہے کہ

« اپریل کا روپیه رئیس حال س_و مین نو پایا . ، (۲)

⁽۱) مکاتیب، ص ۶۹، حاشیه نمبر ۱ (۲) اردوی معلی، ص ۱۷

لیکن اس مکتوب سے ۲۶ روز قبل خواجہ غلام غوث خان بہادر بیخبر کو قدر ہے تفصید تحریر فرمایا تھا :

ه والی رامپورکو خدا سلامت رکھی . اپریل مئی ان دونون مہینون کا روپیه موافق دستور قدیم آیا . جون ماهگزشته کا روپیه خدا چاهی تو آجائی . آج جمعه ۷ جولائی هی . معمول یه هی که دسوین بارهوین کو رئیس کا خط مع هنڈوی آیا کرتا هی . ، (۱)

تہنیت نامه کا امید افزا جو اب پاکر میرزا صاحب نے قصیدہ تہنیت ارسال کیا .
یہ قصیدہ بھی مثل مین موجود نہیں . لیکن مین نے عود ِ ہندی سے عریضہ نمبر عجم کے حاشیہ مین نقل کردیا ہے . اس قصیدہ کی پزیرائی موافق امید ہوئی ، تو میرزا صاحب کو بڑھا ہے کی تمام مجبوریون کے باوجود سفر ِ رامپور کیلئے ۔
آمادہ ہونا پڑا .

نواب خلد آشیان کا دعو تنامه

میرزا صاحب نے اپنے ارادۂ سفر کی اطلاع میرزا داغ کو دی . اونھون نےکسی مناسب موقع پر سرکارکے حضور مین ذکرکیا . سرکار نے ۱۱ جون سنه 70 عکو قصیدہ کی وصولیابی کے تذکار کے بعد تحریر فرمایا :

 درینولا زبانی نواب مرزا عزم سای باین طرف مسموع گشته موجب کال مسرتهاست . چراکه راقم نیز متمنی ملاقات شریف است . او تعالی شب یلدای فراق را بزودی هرچه تمامتر بایام وصال مبدل کرداند . . (۲)

اس دعوت کے بعد میرزا صاحب نے تقریباً چار ماہ توقف کیا . غالباً اسکی وجہ یہ ہوگی کہ سرکار نے جشن ِ تخت نشینی کیلئے دسمبرکا پہلا ہفتہ مقرر فرمایا تھا . میرزا صاحب نے اسی زمانے کو سفر کیلئے زیادہ مناسب خیال کیا . لکن سرکار کے جواب مین یہ لکھا ، کہ

محضرت کی خدمت مین نه آؤنگا تو اور کهان جاؤنگا . وه آگ برسرهی هی که طبیور کی پر
 جل رهی هین . بعد آگ کی پانی برسیگا . سفر خصوصاً بوذهی رنجور آدمی کو دونون صورت مین متعذر . آفتاب میزان مین آیا ، اور هنگامهٔ آتش و آب رفع هوا ، اور مین تی احرام بیت المممور رامپور باندها . انشاء الله الله العظیم . » (۳)

⁽۱) اردوی معلی، ص ۲۸۰ (۲) مکاتیب، ص ۵۱، بقیهٔ حاشیه. (۳) ایضاً، ص ۵۶

دهنگامهٔ آتش وآبُ کے ختم هو جانیکے انتظار مین میرزا صاحب کو تقریباً چار ماہ توقف کرنا پڑا ، اور ماہِ اکتوبر سنہ 70ع مین داحرام بیت المعمور ِرامپور ، باندھنے کی نوبت آئی .

سفر کی غرض

میرزا صاحب کے اس سفر کی غرض وغایت نواب فردوس مکان (طاب ثراه) کے انتقال کی تعزیت اور نواب خلد آشـــیان کی مسند نشینی کی تهنیت تھی. مولوی عبد الرزاق شاکر کو سفر کی اطلاع دیتے ہو ہے لکھا ہے:

اقبلہ رکمبہ! نقیر با در رکاب ہم . سه شغبہ چار شغبہ ان دونون دنون مین سے ایك دن عازم رامپور مونیگا، تقریب و مان جانے کی رئیس مرحوم کی تعزیت اور رئیس حال کی تهنیت .
در چار مرتی و مان رہنا ہوگا . ، (۱)

قاضی عبد الجمیل صاحب بریلوی کو رامپور سے تحریر فرمایا تھا:

وپیر و مرشد! نوابصاحب کا وظیفه خوار ،گویا اس در کا فقیر تکیهدار هون . مسند نشیتی کی تهنیت کیواسطی رامیور آیا . . (۲)

لیکن اس تعزیت و تہنیت کی ته مین جو غرض پنہان تھی اوسکا اظہار مرزا تفته کے خط مین کیا ہے. فرماتے ہین:

ه مین نثرکی داد اور فظم کا صله مانگنی نهین آیا . بهیك مانگنی آیا هون .. (۳)

تاریخ روانگی

ابتداء میرزا صاحب کا ارادہ تھاکہ سه شنبه یا چار شنبه ان دونون مین سے ایك دن رامپور روانا ہون گے . چنانچـه شاكر كو يہى لىكھا بھى تھا . ليكن نواب علاء الدين احمد خان بهادر علائى كو يكم اكتوبر سنه 70ع كو لكھا :

« میان ۱ نیم جانتی هو که مین عازم رامپور تها . اسباب مساعد هوگئی . بشرط حیات جمعه کو روانا هونگا . » (ع)

مگر مرزا شہاب الدین خان بہادر کے نام کے خط سے معلوم ہوتا ہے کہ ہفتہ کے دن دو تین گھڑی دن چڑھے دلی سے روانہ ہوے. فرماتے ہین :

⁽۱) اردوی معلی، ص ۲۱۳، و عود، ص ۱۳۰. موخر الذکر مین دعازم رامپور هونگا، هم. .

⁽۲) ایصناً، ص ۲۰۸، و ایصناً، ص ۱۹۹ (۳) اردوی معلی، ص ۹۸ (۱) ایصناً، ص ۳۹۰ م — مکاتیب فالب

ه هغنی کی دن دو تین گهڑی دن چڑہی احباب کو رخصت کرکی راہی ہوا . قصد یه تھاکہ پلکنوی رہون . وہان قافلِ کی گنجایش نیائی . ، (۱)

حکیم غلام نجف خان کو مرادآباد پہنچکر جو خط لکھا ہے، اوس سے معلوم ہوتا ہے کہ ہفتے کو ماہ ِ اکتوبر کی ۷ تاریخ تھی. فرماتے ہین:

وبده کا دن پهر بهر دن چڑهـا هوگاکه مین فقط پالکی پر مرادآباد پهنچا . ١٠ جمــادی الاول کی اور ١١ اکتوبرکی هی . ، (۲)

حکیم احمد حسن مودودی کو صراحت سے لکھا ہے، کہ ، ہفتم اکنوبر کو دلی سے رامپور کو روانا ہوا. ، (۳)

رفقای سفر اور سواری

اس سفر مین میرزا صاحب کے ساتھ باقر علیخان ، حسین علیخان ، کلو ، نیاز علی اور دو آدمی اور کل ٦ نفوس تھے۔ میرزا صاحب نے پالکی مین اور دونون لڑکون نے کبھی رتھ اور کبھی گھوڑون پر راسته طے کیا . بقیمه چار آدمیون اور سامان سرمائی کے لئے دو گاڑیان ہمراہ تھین . حکیم غلام نجف خان کو محولۂ بالا خط مین لکھا ہے :

. مین فقط پالکی پر مرادآباد پهنچا ... دونون لژکی دونون گاژیان اور رتی اور آدمی سب پیچه_ی هین . »

مرزا شہابالدین خان بہادر کے خط مین لکھا ہے:

« دونونگهوژی کوتل آگی ، دونون اژکی رتبی مین سوار آتی هین . »

آدمیون کے بارے مین رامپور سے روانگی کے وقت مرزا علا۔الدین احمد خان ہے۔ ہے۔ در کو لکھا ہے:

• آج صبح کم سات بجی باقر علیخان اور حسین علی ... دلی کو روانا هــوی . دو آدی میری اونکم ساتی گئی . کلو اور لڑکا نیاز علی یعنی ڈیڑھ آدمی میری پاس ہین . • (؛)

کیفیت و مناظر سفر

میرزا صاحب نے دلی سے رامپور تك 7 منزلین طے کی تھیں. حکیم احمد حسن مودودی کو تحریر فرمایا ہے:

، رامپورکی سرکارکا فقیر تکیهدار روزینه خوار هون. رئیس حال نر مسند آشینی کا جشن کیا .

⁽۱) اردوی معلی، ص ۲۹۲ (۲) ایضاً، ص ۲۳۳ (۳) ایضاً، ص ۲۶۳ (۱) ایضاً، ص ۲۶۹

دعاگری دولت کو در دولت پر جانا واجب هوا. هفتم اکتوبر کو دلی سی رامپور کو روانا هوا. بعمد قطع منازل سته وهان پهنچا. ، (۱)

مرزا شہاب الدین خارب بہادر کو ان منازل کی تفصیل بتاتے ہوے تحریر فرماتے ہین :

و غازی آباد کا حال شمشاد علی سو سنا هوگا. هفتی کی دن دو تین گهؤی دن چڑھی احباب کو رخصت کرکی راهی هوا، قصد یه تها که پلکنوی رهدون. و هان قافل کی گنجایش نپائی. هاپوژ کو روانا هوا. دونون برخوردار گهوژون پر سوار پهل چلدیو. پاور گهژی دن رهی مین هاپوژ کی سرای مین پهنچا. دونون بهائیون کو بینهی هدوی اور گهوژون کو ثهاتی هدوی بایا. گهژی بهر دن رهی قافله آیا. ... آج مین تی تمهاری والد کی نصیحت پر عمل کیا. چار بجی پانچ کی عمل مین هاپوژ نی چلدیا. سورج نکلی بایگری نمی بابوگذه کی سرای مین آبهنچا. چار پائی بچهائی . او سپر بچهونا بچهاکر حقه پی رها هون ، دونون گهوژی کوتل آگی دونون لؤکی رتهر مین سوار آتی هین . اب وه آتی اور کهانا کهالیا اور چلی . هر)

حکیم غلام نجف خان کو ہاپوڑ سے مرادآباد پہنچکر لکھا ہے:

و بده کا دن پهر بهر دن چڑها هوگا که مین فقط پالکی پر مرادآباد پہنچا . ۱۰ جمادی الاول کی اور ۱۱ اگتوبر کی هی . دونون لڑکے دونوٹ گاڑیان اور رتم اور آدمی سب پیچهی هین . اب آئی جاتی هین . رات بخیر گزری . بشرط حیات کل رامپور پہنچ جائینگی . گهرایا هوا هون . تیسرا دن هی پاخانه پهری کو . ، (۲)

مناظر سفر کے متعلق حکیم غلام رضا خان کو تحریر کرتے ہیں:

و تم سی رخصت هوکر اور تمهین خدا کو سونپ کر روانهٔ رامپور هوا . موسم اچها تها . گرمیگزرگئی تهی . جاژا ابهی چمکا نه تها . عالم اعتدال آب و هوا . سایه و سرچشمه جا بجا . آرام سے رامپور پہنچا . • (٤)

نوشية راه

ھاپوڑکی سرامے مین میرزا صاحب نے اپنے واسطے چھٹانک بھرگھی مین دو شامی کباب تلوائے . لڑکون نے ارھرکی کھچڑی تیار کرائی ، اور خوب کھی ڈالکر خود بھی کھائی ، اور آدمیون کو بھی کھلائی . دوسرے دن کیلئے سادہ سالن بغیر ترکاری کا یکوایا .

منزل پر پہنچکر حسین علیخان پاپڑ اور مٹھائی کے کھلونے خرید لاتے

⁽۱) اردوی معلی، ص ۲۶۳ (۲) ایضاً، ص ۲۹۲ (۳) ایضاً، ص ۲۳۳ (۱) ایضاً، ص ۴۵۲ بر ــــ الف

اور باقر علیخان کے ساتھ بیٹھکر کھا لیتے . مرزا شہابالدین خان بہادر کے خط مین مرزا صاحب نے لکھا ہے :

ه مین و چهنانك بهرگهی داغ كیا . دو شامی كباب اوس مین ذالدید . رات هوگئی تهی . شراب پی لی . كباب كهائی . لزكون و ارهركی كهچزی پكوائی . خوبگهی ذالمكر آب بهی كهائی ، اور سب آدمیون كو بهی كهلائی . دن كیواسطی ساده سالن پكوایا . تركاری نه ذاوائی . باری آجنك دونون بهائیون مین موافقت هی . آپس كی صلاح و مشورت سی كام كرتی هین . ایس بی صلاح و مشورت سی كام كرتی هین . این بات زائد هی كه حسین علی منزل پر او تر كر پایز اور منهائی كی كهلونی خرید لاتا هی . دونون بهائی ملكركها لیتی هین . ، (۱)

ناسازی طبیعت

راسته کی تکان اور اوقات ِ غذا مین اختلال هوجانے کے باعث میرزا صاحب کو قبض کی شکایت هوگئی تهی . حکیم غلام نجف خانصاحب کو مرادآباد سے تحریر کیا ہے :

ه بده کا دن پهر بهر دن چژها هوگاکه مین فقط پالکی پر مرادآباد پهنچا ... وات بخیر گزری . بشرط حیات کل رامپور پهنچ جائینگی . گهبرایا هوا همون ، تیسرا دن هی پاخانه پهری کو . » (۲)

تاریخ ورود رامپور

آخرِ کار چے منزلین طے کرکے میرزا صاحب جمعرات کےدن ۱۲ اکتوبر سنه 70 ع کو رامپور تشریف لائے . قاضی عبـد الجیل صاحب بریلوی کو رامیور سے تحریر فرمایا ہے :

• ۱۲ اکتوبر کو یهان پہنچا . بشرط حیات آخر دسمبر تك دهلی جاؤنگا . ، (۳)

حکیم غلام نجف خان کے محولۂ بالا خط مین بھی، جو ۱۱ اکتوبر کو مرادآباد سے لکھا تھا ، یہی تحریر کیا ہے کہ کل یعنی بارا اکتوبر کو رامپور پہنچ جاؤنگا . حکیم سید احمد حسن صاحب مودودی کے نام کے خط سے بھی یہی تاریخ مستنبط ہے . فرماتے ہین :

ه هفتم اکتوبرکو دلی سی رامپورکو روانه هوا. بعد قطع منازل سته وهان پهنچا . ، (٤)

⁽۱) اردوی معلی، ص ۲۹۲

⁽٣) ایضاً، ص ۲۰۸، و عود، ص ۱۲۹ (٤) اردوی معلی، ض ۲۶۳

نواب خلد آشیان کی تواضع

نواب خلد آشیان نے میرزا صاحب کی بیحد تواضع اور مدارات کی .
قیام کیلئے جرنیلی کی کو ٹھی عطا ہوئی^(۱)، اور باور چیخانۂ سرکاری سے دونون
وقت کھانا مقرر ہوا . حکیم غلام نجف خان نے اپنے خط مین کھانے کے متعلق
تشویش کا اظہار کیا تھا . اس سلسلہ مین میرزا صاحب نے اونھین لکھا ہے:
مصح شنبه ۲۱ اکتوبر سنه ۱۸۶۵ ع . اقبالنشان عضد الدولہ حکیم غلام نجف خان کو غالب
علیشاہ کی دعا چنچی . تمهاری خط سی معلوم ہوا کہ تمکو میری کھانی پینی کی طرف سی تشویش
می . خدا کی قیم ! مین بہان خوش اور تندرست ہون . دن کا کھانا ایسی وقت آنا ہی
کہ پیر دن چڑھی تک میری آدمی بھی روٹی کھا چکتی ہین . شام کا کھانا بھی سویری آتا ہی .
کی طرح کی سان ، پلاؤ ، منتجن ، پسندی ، دونون وقت روٹیان خیری ، چیاتیان ، مربی ، آجار .
مین بھی خوش لڑکی بھی خوش . کلو اچھا ہوگیا ہی . سقا ، مشملجی ، خاکروب سرکار سی
متمین ہی ۔ حجام اور دہوبی نوکر رکھ لیا ہی . سقا ، مشملجی ، خاکروب سرکار سی

۲۶ اکتوبر کو میرزا صاحب نے پھر حکیم صاحب کو خط لکھا. اوس سے معلوم ہوتا ہے کہ اس عرصہ مین سرکار نے کھانے اور جانورون کے گھاس دانے کی نقدی مقرر فرما دی تھی. فرماتے ہین:

ه آج منگل کا دن ؛ جمادی الثانی کی اور ؛۲ اکتوبر کی هی . کهانیر کی اورگهوڑون اور بیلون کر گهاس دانرکی نقسدی هوگئی . لیکن اس مین میرا فائده هی ، نقصان نهین . » (۳)

تعظیم و توقیر اور اخلاص

نواب خلد آشیان قدردانی علم و هنر مین اپنے والد ِ مرحوم کے سچے جانشین تھے۔ اونھون نے میرزا صاحب کی تعظیم و توقیر اور خاطر و مدارات کا بیحد لحاظ کیا . میرزا صاحب ۲۱ اکتوبرکو حکیم صاحبکو لکھتے هین: هات در ملاقاتین هوئی هین . تعظیم ، نواضع ، اخلاق ، کسی بات مین کی نہیں . (۲)

سرکارکا التفات روز بروز زیادہ ہونے لگا تو میرزا صاحب نے ۲۶ ماہِ مذکور کو پھر حکیم صاحبکو تحریرکیا :

⁽۱) یه عمارت قلعهٔ معلیکی مشرقی دروازه کی باهر واقع تهیی . نواب سید محمد حامد علیخان بهـادر جنت مکان نی قلعهٔ معلیکی قدیم عمارتین منهدم کراکی نئی عمارات تعمیر کرتی وقت بعد ترمیم منـاسب قلعه کی اندر داخل کر لیـا هی . آجکل یه عمارت مهان خانه کا کام دینی هی .

⁽۲) اردوی معلی ، ص ۲۱۹ و ۲۲۰ (۳) ایضاً ، ص ۲۲۰

« اب روداد سنو . نوابصاحب كا اخلاص و التفات روز افزون هى . » (١)

اوس بات کی کچھ اصل نہین

رامپور کے سفر سے قبل میرزا صاحب نے کوئی ایسی بات سنی تھی، جو انکے تعلق ریاست کیلئے خطرناك تھی. یہان آکر نوابصاحب کے التفات و اخلاص نے اوسكی تغلیط کردی. میرزا صاحب اپنی بیوی سے اس خطرہ کا ذکر کر چکے تھے۔ اسلئے اونکی پریشانی رفع کرنے کے خیال سے حکیم صاحب کے خط کے آخر مین اونکے صاحبزادہ کو مخاطب کرتے ہوئے تحریر کیا ہے:

مظہرالدین خان بہادر کو دعا پہنچی. یہ خط لیکر تم اپنی دادی صاحب باس جاؤ، اور یہ خط پڑمکر سناؤ. اور اونسی یہ کہدو کہ وہ بات جو مین نی تم سے کہی تھی وہ غاط ہی.
اوسکی کچے اصل نہیں ہی ۔ ، (۲)

نواب خلد آشیان کر متعلق میرزا صاحب کی رای

میرزا صاحب سرکار کے حسن صورت و سیرت کے اسقدر گرویدہ ہو ہے کہ اونھین بعض شیوہ و روش مین نواب فردوس مکان پر ترجیح دینے لگے. اس زمانه مین سرکار نے بعض عمالان ریاست کو سرکاری مطالبات اور عام رعایا کو غله کا محصول معاف کردیا تھا. ان تمام واقعات نے مرزا صاحب کے دل پر اچھا نقش کیا . چنانچه حکیم غملام رضا خان کے خط مین انکا اسطرے ذکرکیا ہے:

و نوابصاحب حال بمقتضای والولد سر لابیه، حسن اخلاق مین نواب فردوس آرامگاه کی برابر بلکه بعض شیوهٔ و روش مین اون سی بهتر هین. بمجرد مسند نشینی کی غله کا محصول یکفلم معاف کیسا . علی بخش خان خانسامان کو ۳۰ هزار روپیه بابت مطالبهٔ سرکاری بخشدیا . مفصل حالات بذل و نوال عند الملاقات زبانی کمونگا .ه (۳)

مرزا تفته کو لکھتے ہیں:

و نوابصاحب از روی صورت روح مجسم، اور باعتبار اخلاق آیت رحمت هین، خزانهٔ فیض کی تحویلدار هین. بوشخیص دفتر ازل می جو کچی لیکھوا لایا هی، اوسکی پٹنی مین دیر نہین لیگتی. ایك لاکے کئی هزار روپیه سال غله کا محصول معاف کردیا. ایك اهل کار پر سائمی هزار کا محاسبه معاف کیا، اور بیس هزار روپیه نقد دیا. منثی نولکشور صاحب کی عرضی

پیش ہوئی. خلاصہ عرضی کا سنلیا. واسطی منشی صاحب کر کچے عطیہ بتقریب شادی صبیہ تجویز ہورہا ہی. مقدار مجھپر نہیں کھلی.، (۱)

نواب علاءالدین احمـــد خان بهـادر علائی کے خط مین نوابصاحب کی تصویر کھنچتےے ہین :

و رئیس کی تصویر کھینچتا ہون. قد، رنگ، شکل، شمائل بعینه بھائی صیاءالدین خان. عمر کا فرق اور کچھ کچھ چہرہ اور لحیله متفاوت. حلیم، خلیق، باذل، کریم، متواضع، متشرع متورع، شعر فہم. سینکٹرون شعر یاد. نظم کیطرف توجه نہین. نئر لکھتی ہین اور خوب لکھتی ہین. جلالائی طباطبائی کی طرز برتتی ہین. شگفته جبین ایسی که اونکی دیکھنی سی غم کوسون بھاگ جائی. نصیح بیان ایسی که اونکی تقریر سنکر ایك اور نئی روح قالب مین آئی. اللہم دام اقباله و زاد اجلاله! ، (۲)

نوابصاحب کی دورہ کو روانگی اور میرزا صاحب کا لطیفه

نواب خلد آشیان نے ۳ نومبر سنه ۲۵ ع کو اضلاع ریاست کے معاینه کیلئے تشریف لیجانے کا ارادہ فرمایا . مشایعت کیلئے میرزا صاحب بھی ساتی تھے . سرکار پا برکاب ہو ہے تو حاضرین نے آداب و کورنش ادا کی . سرکار نے میرزا صاحب کے آداب پر تبسم کیساتی ارشاد فرمایا . «خدا کے سپرد» . میرزا صاحب کی شوخی طبع نے گدگدایا ، اور آپ قدر سے حزین صورت میرزا صاحب کی شوخی طبع نے گدگدایا ، اور آپ قدر سے حزین صورت بناکر بولے : «حضرت خدا نے تو مجھے آپ کے سپرد کیا ھے . آپ پھر اول الے میرد کے سپرد کیا ھے . آپ پھر اول الے میرد کرتے ھین . » (۳)

جشن جمشسیدی

دسم برکا پہلا ہفتہ جشنِ تخت نشینی کیلئے مقرر ہوا تھا، اور اس تقریب کیلئے اسدرجہ شاندار تیاریان ہوئی تھین کہ میرزا صاحب نے اسکو «جشنِ جمشیدی » سے تعبیر کیا ہے. حکیم غلام نجف خان کو لکھتے ہین:

«فراب صاحب دوری سے یا آج شامکو یا کل آجائیگی. جشن جشیدی کی تیاریان ہورہی ہیں، (؛)

۲۵ اکتوبرکو تاریخ ِ جشن کے متعلق لکھتے ہیں:

« دسمبر کی پہلی سی جشن شروع ہوگا . ہفتہ دو ہفتہ کی مدت اوسکی ہی . بعد جشن کی رخصت ہوئگا . خدا چاہم تو آخر دسمبر تك تمكم آ ديكھنا ہوك . ، (٥)

⁽۱) اردوی معلی، ص ۹۸ و ۹۹ (۲) ایضاً، ص ۶۱۱ (۳) یادگار غالب، ص ۶۲

⁽٤) اردوی معلی ، ص ۲۲۱ (۵) ایضاً ، ص ۲۲۶

مرزا تفته کو تحریر کیا ہے:

ه جشن یکم دسمبر سی شروع . ه دسمبر کو خلعت کا آنا مسموع . ، (۱)

۲ دسمبر سنه ۲۰ ع کو نواب عـلا. الدین احمـد خان بهادر علائی کو جشن
 جمشیدی کی روداد لکھتے ہوئے فرماتے ہین :

ویهان جشن کی وه سامان هو رهمی هین که اگر جشید دیکهتا تو حیران رهمانا . شهر سی در کوس پر آغاپور نامی ایك بستی هی . آنه دس دن سی و هان خیام بربا تهی . پرسون صاحب کمشنر بهادر بریلی مع چند صاحبون اور میمون کی آئی ، اور خیمون مین او تری . کمچه کم سو صاحب اور میم جمع هوی . سب مرکار و امپور کی مهمان . کل سه شنبه ه دسمبر حضور پر نور بزی تجمل سی آغاپور تشریف لیگئی . باره پر در بچی گئی ، اور شام کو پانچ بجی خلعت پهنکر آئی . وزیر علیخان خانسامان خواصی مین سی روبیه پهنکتا هوا آنا تها . در کوس کی عرصه مین دو هزار روبیه سی کم نه ایثار هوا هوگا . آج صاحبان عالیشان کی دعوت هم . « ئین ، شام کا کهانا یمین کهانیگی . روشنی ، آنشبازی کی وه افراط که رات دن کا سامنا کریگی . طوائف کا وه مجمع ، که اس مجلس کو طوائف الملوك کها چاهیم . کوئی کهنا هی کا وه مجمع ، که اس مجلس کو طوائف الملوك کها چاهیم . کوئی کهنا هی که صاحب کشنر بهادر مع صاحبان عالیشان کی کل جائیگی . کوئی کهنا هی پرسون . ، (۲)

عزم مراجعت

ابتداءً میرزا صاحب کا یه اراده تها که دو چار مهینے رامپور مین قیام کرینگے. چنانچه شاکرکو تاریخ ِروانگی ِرامپورکی اطلاع دیتے ہوئے تحریر کے اتھا:

، دو جار مہبنی و ہان رہ ا ہوگا . اب جو کوئی خط آپ بھیجین تو رامپور بھیجین . ، (۳)
لیکن رامپور مین کچھ عرصہ قیام کرنے کے بعد یہ طے کیا کہ اختتام ِ جشن کے
بعد رخصت طلب کرین ، اور آخر دسمبر تك دلی جا پہنچین . حکیم غلام
نجف خان کو ۲۶ اکتوبر کو لکھا ہے :

 دسمبرکی پہلی سی جشن شروع ہوگا . ہفته دو ہفته کی مدت اوسکی ہی . بعد جشن کی رخصت ہونگا . خدا چاہی تو آخر دسمبر تك تمكو آ ديكھتا ہون . ، (٤)

میرزا علائی کو ٦ دسمبر کو تحریر کیا ہے:

⁽۱) اردوی معلی، ص ۹۹ (۲) ایضاً، ص ۶۶۱

⁽٣) ایضاً، ص ۲۱۳، و عود، ص ۱۹۰

و بعد اختتام محافل طالب رخصت هونگا . بعد حصول رخصت دلى جاؤنگا . . (١)

اسیطرح قاضی عبد الجمیل صاحب بریلوی کو بریلی کی دعوت ِ قدوم کے جو آب مین لکھا ہے:

ه پیر و مرشد! نوابصاحب کا وظیفسه خوارگویا اس درکا فقیرتکیسه دار هون . مسند نشینی کی تهنیت کیواسطی رامپور آیا . مین کهان اور بریلی کهان . ۱۲ اکتوبرکو یهان پهنچا . بشرط حیات آخر دسمبر تك دهلی جاؤنگا . » (۳)

اڑکون کی روانگی

باقر علیخان اور حسین علیخان اب نوجوان تھے، اور اب انھین تنہا بھیجدینے مین اوس قسم کے خطرات پیدا نہین ہوتے تھے، جنکے خوف سے سنه ٦٠ ع کے سفر مین میرزا صاحب نے فردوس مکان کے اصرار کے باوجود رامپور قیام نہین کیا تھا، اور بچون کی ضد پر راھی دھلی ہوگئے تھے. لہذا میرزا صاحب نے دونون کو سرکار سے مراجعت کی اجازت دلا کر جمعہ کے دن ۲۲ دسمبر کو دو آدمیون کیساتھ دلی روانا کردیا. سرکار نے وقت رخصت ایك ایك دوشاله مرحمت کیا. نواب علاء الدین احمد خان بہادر علائی کو اسکر متعلق میرزا صاحب نے لکھا ہے:

ہ آج صبحکی سات بجی باقر علیخان اور حسین علی ، ۱۶ مرغ ، ۳ بڑی اور آٹیم چھوٹی، (لی)کی دلیکو روانہ ہــوی . دو آدمی میری اونکی ساتیم گئی . کلو اور اڑکا نیــاز علی یعنی ڈیڑھ آدمی میری پاس ہین . نوابصاحب د وقت رخصت ایك ایك دوشاله مرحمت کیا . ، (۳)

میرزا صاحب کی تاریخ روانگی

اسی خط کے آخر مین میرزا صاحب نے لکھا:

میری چلنی کا حال یه هی که انشاء الله تعالی امنی هفته مین چلونگا . .

۲۲ دسمبر کو پھر تحریر فرماتے ھین :

وجانا! جانا! ایك خط میرا تمهاری دو خطوت کر جواب مین تمکو پهنچا هوگا. ... آج منگل هی ۷ شعبان کی اور ۲۹ دسمبر کی . دونو بهتیجی تمهاری جمعه کر دن ۲۲ دسمبر کو روانهٔ دهلی هوی . مین پرسوت یوم الخیس کو مرحله پیما هونگا . ، (٤)

⁽۲) ایضاً، ص ۲۰۸ و عود، ص ۱۳۹

⁽۱) اردوی معلی ، ص ۴۶۲

ر (٤) ايضاً ، ص ٣٩٦

 ⁽۳) اردوی معلی ، ص ۳۹۶
 ن — مکاتیب غالب

اس حساب سے میرزا صاحب جمعرات کے دن ۲۸ دسمبر سنہ 70 ع کو رامپور سے رخصت ہو ہے .

احباب رامپور سی آخری ملاقات

سرکار سے رخصت حاصل کر کے میرزا صاحب قیامگاہ پر تشریف لائے .

ہالن رامپور کے بعض احباب الوداع کہنے کیائے پہلے سے جمع تھے .
صاحبزادہ سید بجابت علیخان بہادر نے ، جو اپنے والد صاحبزادہ سید ہدایت علیخان بہادر کے ساتھ میرزا صاحب سے آخری ملاقات کیائے گئے تھے ،
ایکروز میرزا غالب کے تذکرہ مین حقیر عرشی سے بیان کیا ، کہ جب میرزا صاحب سرکار مین سے واپس آئے ، تو مین اپنے والد کے همراه او نکے قیامگاہ پر موجود تھا . میرزا صاحب نے احباب کیطرف مخاطب ہو کر فرمایا :

پر موجود تھا . میرزا صاحب نے احباب کیطرف مخاطب ہو کر فرمایا :

بر موجود تھا . میرزا صاحب نے احباب کیطرف مخاطب ہو کر فرمایا :

اب ہے دلی کیطرف کوچ ہمارا غالب ﷺ آج ہم حضرت ِنواب سے بھی مل آئے ، (۱) دم

میرزا صاحب نے ۲۸ نومبر کو رامپور سے تفتہ کو اُلکھا تھا : مین نثرکی داد اور نظم کا صلہ مانگنی نہین آیا ، بھیك مانگنی آیا ہون . روٹی اپنی گرہ سی نہین کھاتا ، سرکار سی ملتی ہی . وقت رخصت میری قسمت اور منعم کی ممت . ، (۲)

نواب خلد آشیان تاریخ ِ تحریرِ خط سے ۲۱ روز قبل ۷ نومبر سنه ۲۵ ع کو ایك هزار روپیـــه عطا فرما چکے تهـے . تاهم ۲۲ دسمبر ســـنه ۲۵ء کو

⁽۱) مولانا نظامی بدایونی نر شرح دیوان غالب اردو (مطبوعهٔ نظامی پریس بدایون سنه ۱۹۲۲ع) کی صفحه ۲۰۶ پر یه مقطع اور ایک شعر نقل کرکی حاشیه مین لکها هی: وحضرت نواب سی نواب یوسف علیخان ناظم والی وامپور کی طرف اشاره هی . یه اوس غزل کی شعر هین جو رامپور سی رخصت هوتی وقت لکهی تهی . چونکه دیوان اوسوقت مرتب هوکر شایع هو چکا تها . اساتی دیوان مین شامل نهین هوئی ه . اس بیان مین مولانا سی تسامح هوا هی . کیونکه ایك عنی شاهد کم بیان سی معلوم هوتا هی ، که یهان نواب خلد آشیان محمد کلب علیخان بهادر مراد هین . علاوه ازین چونکه پهلی سفر مین میرزا صاحب رامپور سی دیوان اردوکی نقل لیگئی تهی ، جس سی دیوان طبع هوا ، اساتی نواب فردوس مکان کی بجائی نواب خلد آشیان کم عهد کی غزل کا اوس مین شامل نهونا قرین قیاس اور مطابق و اقعه هو سکتا هی .

۲۰۰ روپیـه بوجـه ِ زادِ راه مرحمت فرماکر میرزا صاحبکی اس آرزوکی ىھى تكمىل كردى.

نواب ضیاءالدین خان بهــادرکی فرمایش

نو اب ضاء الدین خان ہادر نتیر نے میرزا صاحب سے فرمایش کی تھی کہ رامپور سے بانس کی غلیل لائین . میرزا صاحب نے فرمایش پوری کی . لیکن غلیل پر جو کچے بیتی وہ دلچسمی سے خالی نہین. علائی کے نام رامپور سے ٢٦ دسمر كو لكھا ھے:

« تو کمانگروهه کما کر . فارسی بهگارا کر . مجهس_ی هندی کی چندی سن . ایك غلیل حضور نو دینی کی همی . ایك علی اصغرخان سی میٹھی . دونون كل آئینگی . . (۱)

لیکن سو ِ اتفاق سے فرمایش کی تکمیل مین سعی کے بعض مــــدارج رہگئے ، اور غلیل پر نئی افتاد پڑی. ۱۳ جنوری سنه ۲۳ عکو میرزا صاحب علائی كو لكهته هين:

 میان چلتی و قت تمهاری چچا نو غلیل کی فرمایش کی تهیی. رامیور پهنچکر وه و سعی و تلاش هات آگئی. بنوا رکھی . لڑکون نی ملازمون نی سب نی مجھے سنلیا کہ یہ نواب ضا الدین خان كواسط همي . اب چلني سے ايك هفته يها تمني غليل مانكي . بهائي ! كما بتاؤن كه كتني جستجو کی. کمین بہم نه پہنچی. دس روبیه تك مول کو نہین ملی. نواب صاحب ہے مالگی. توشـه خانه مین بهی نه تهیی. ایك امیركر هان یتا لگا. دوژا هواگیا. كهیچی موجود یائی. لکن کے کھیجی ؟ جیسے نجف خان کی عہد مین تورانیون مین ہماری تمھاری ہڈی. منوازد کی فرصت کمان؟ آج لی کل چلدیا . اس بانس کی قدر کرنا ، اور اسکو اچھی طرح بنوا لیسنا . . (۲)

سفركر مصائب

رامیور سے وایسی مین میرزا صاحب کو سخت تکالیف کا سامنا کر نا یا ا. دریای رام گنکا مین سرمائی بارش کے سبب سلاب تھا. میرزا صاحب کی پالکی کے پار ہوتے ہی پانی کے زور سے کشتیون کا عارضی پل ٹوٹ گیا . اسباب کی گاڑیان اور خدام سب مجبورآ اوس پار رہ گئے، اور میرزا صاحب یکہ و تنہا صرف ایك كميل ساتھ ليئے مرادآباد كى سرا مين اقامت گزين ھو ہے.

⁽٢) ايضاً، ص ٤١٥. نسخه مين دكرتاه اور دبنوا ليتاه هي . (۱) اردوی معلی، ص ۲۹۳

بڑھاپے کی کمزوری سرمائی تکلیفون کا مقابلہ نکر سکی، اور یہ بیمار ہوگئے .
پانچ دن صدرالصدور مرادآباد کے ہان قیام کیا ، اور جب قدر مے رو بصحت
ہومے تو دلی کا عزم کیا . دلی پہنچکر نو اب خلد آشیان کو لکھتے ہیں :

«بعد تسلیم معروض ہو . مرادآباد پہنچا ، بعد پالکی کی اوتر آنیکی بل کا ٹوٹ جانا ، گاڈی
اساب یہانتک کہ رخت خواب کا مع آدمیون کی اوسی زمہر پر کی میدان مین رہنا ، بغیر جاڑی کی
کچے نہ کھانا ، خیر جو اونپر گزری وہ جانین مین مرادآباد کی سرا مین ایک چھوٹی سی حویل

مین نهرا. بهوکا پیاساکمل او ژهکر پژ رها. یه شعر اپنیا پژه پژهکر صبح کی .

گرم فریاد رکها شکل نهاتی تو بجهی * تب امان هجر مین دی برد لیالی تو بجهی صبح کو خستهٔ و رنجور او نها. صاحبزاده ممتاز علیخان بهادر کی بهیجی هوی دو فرشتی آئی. او نهاکر سمید الدین خانصاحب کی هان لیگئی . صاحبزاده صاحب نو وه تعظیم و تکریم ، اور سمید الدین خانصاحب نو وه تکریم و تعظیم کی ، که میری ارزش سی زیاده تهی . ناگاه مولوی محمد حسن خان بهادر صدر الصدور آئی ، اور مجهی اپنی گهر لیگئی . پانج دن و هان رها . بهائی نواب مصطفی خانب بهادر و هین مجهسی آگر ملی . دوسری دن وه رهگرای دار السرور راهپور اور مین خان میار

سرکارکی همدردی

جاده نورد ستمآباد دهلی هوا . ، (۱)

یه عریضه ۱۰ جنوری سے ۱۰ ع کو تحریر کیا تھا . لیکن سرکارکو اس کے پہنچنے سے پہلے نواب مصطفی خان بہادر شیفته کی زبانی تمام حالات کی اطلاع مل چکی تھی . اونھون نے مرادآباد کے پتمه سے میرزا صاحب کو لکھا :

• زبانی نواب مصطفی خان بهادر کی دریافت هواکه مرادآباد مین کچیم طبیعت آپکی علیـل هوگئی هو . باستماع اس امرکی باعث کمال تردد کا هوا . اسواسطی حواله خامـهٔ محبت نگارکی هوتا هی که خیریت مزاج سی مطلع کیجی . اور اگر هنوز طبیعت مائل باعتدال نهو ، اور آپکا اراده قیام مرادآبادکا تا درستی طبیعت هو ، تو آپ رامپور مین تشریف لائیی . یهان معالجه بخوبی عمل مین آئیگا . ، (۲)

اس فرمان کے جواب مین میرزا صاحب نے ۲۱ جنوری کو لکھا: داس سفر کا حال کیا عرض کرون . دلی سی رامپور تك ذوق قدموس مین جوانانه گیا . اختلافات آب و هوا و تفرقهٔ اوقات غذا كو هرگز نه مانا ، اور رنج راه كو هرگز خیال مین نه لایا . وقت معاودت اندوه فراق نو وه فشار دیا ، كه جوهر روح گداز باكر هر بن مو می لیك گیا . اگر آپکی اقبال کی تایید نهوتی، تو دلی تك میرا زنده پهنچنا محال آنها . جاژا، مینه ، قبض و انقباض، فقدان جوع، فاقه های متواتر ، منزلهای نامانوس ، هاپوژ تك آفتاب كا نظر نه آنا ، شب و روز هوای زمهریر كا جانگزا رهنا . باری هاپوژ سی چلكر نیر اعظم كی صورت دكهائی دی. دهوپ كهاتا هوا دلی پهنچا . ایك هفته كوفته و رنجور رها . اب ویسا پیروناتوان هون جیساكه اس سفرسی پهلی آنها . خدا وه دن كری كه بهر اوس در پر پهنچون !، (۱)

میرزا صاحب لٹگئی

اس سفر مین میرزا صاحب کی تکالیف اس حد کو پہنچگئی تھین کہ وہ اسکو تاراجی ِحسن ِ فکر سے تعبیر کرتے تھے۔ مرزا شمشاد علی بیگ رضوان کو لکھتے ھین :

د رامپورکی سفر مین تاب و طاقت، حسن فکر، لطف طبیعت، یه سب اسباب لئگیا. ، (۳) سفر رامپورکا ره آورد

ان جسمانی اذیتون نے میرزا صاحب کی صحت پر بہت برا اثر کیا ، اور انھین رعشہ و ضعف ِ بصر کی شکایت زیادہ ہوگئی . ۱۲ مئی سے ۲۹ ع کو مولوی حبیب اللہ خان ذکا کو تحریر فرماتے ہین :

ه تمکو میری خبر بهی هی . آگی ناتوان تها . اب نیمجان هون . آگی بهرا تها . اب اندها هوا چاهتا هون . رامپورکی سفرکا ره آورد هی رعشه و ضعف بصر . جهسان چار سطرین لسکهین ، انگلیان نیزهی هوگئین . حرف سوجهنی س_ی رهگئی . ، (۳)

وقت و تاریخ وروددهلی

عناصرکی آن بیرخائیونکا مقابله کرتے ہوے میرزا صاحب ۸ جنوری سنه ۱۸۶۹ع کو دو شنبه کے دنگیارا بجے دلی پہنچے . مرزا تفته کو ورود کی اطلاع دیتے ہوئے تحریر کرتے ہین :

و لو صاحب! کهچنزی کهائی دن بهلائی . کپژی پهاندی گهر کو آئی . ۸ جنوری ماه و سال حال دو شنبه کی دن غضب الهی کیطرح اپنی گهر پر نازل هوا . تمهارا خط مضامین درد ناك سی بهرا هوا رامپور مین مین نی پایا . جواب لکهنی کی فرصت نه ملی . بعد روانگی کی مرادآباد مین پهنچکر بیار هوگیا . پایج دن صدر الصدور صاحب کی هان پڑا رها . او نهور ن نی بیارداری اور غخو اری میت کی . . (3)

حکیم احمد حسن مودودی کو لکھا ہے:

⁽۱) مكانيب، ص ٦٨ (۲) اردوی معلی، ص ٣٢١ (۲) ايضاً، ص ٣٧ (٤) ايضاً، ص ١٠٨

دهشتم جنوری کو دلی پهنچا. عرض راه مـین بیمار هوا. پانچ دن مرادآباد مین صـاحب فراش رها. اب جیسا فرسوده روان ناتوان تهـا ویسا هون. ، (۱)

خواجه غلام غوث خان بهادر بيخبركو لكهتے هين:

« بنــدهٔ کناهگار شرمسار عرض کرتا هو ، که پرســون غازیآباد کا او لهــا هو اکبـــاره بجی اپنی . کهر پر مثل بلای ناکهانی نازل هوا هون .

باید که کنم هزار نفرین بر خویش * اما بزبان جادهٔ راه وطن ه (۲)

مولوى عبد الرزاق شاكركو لكها هي:

قبله ! یه تو آپکو معلوم هوگیا هوگا که ۸ جنوری کو فقیر دلی پهنچا ، تهکا مانده خستهٔ و رنجور . هنوز افاقت کلی نهین پائی . ، (۳)

یہی تاریخ نواب خلد آشیان کو بھی لکھی ہے. فرماتے ہین:

. دوشَنِه ۲۰ شعبان ۱۲۸۲، ۸ جنوری ۱۸۶۹ در غمکده پر پهنچا. حضورکی اقبالکی تایید تهیی . ورثه مین اور جیستا دلی پهنچتا . ۰ (٤)

دلی سی باہر رہنی کی کل مدت

میرزا صاحب ۷ اکتوبر سےنہ ٦٥ عکو دلی سے روانا ہومے اور ۸ جنوری سےنه ٦٦ عکو دلی واپس پہنچے۔ اس حساب سے انکی دلی سے باہر رہنے کی کل مـدت تین ماہ ہے .

ارسال حدايا

میرزا صاحب اور دربار ِ رامپور کے درمیان حسبِ ضابطۂ مودت و خلوص تحفے اور هدیات کی آمد و شد کا سلسلہ بھی پایا جاتا ہے. سرکاری تحفون مین رامپور کے آم ہوتے تھے، جو طبعاً مرغوب ہونے کیوجہ سے میرزا صاحب کو انگریزی خلعت اور سرکاری عطیات سے کم نه معلوم ہوتے ہونگے. ۱۷ جون سنه ۲۲ ع کو میرزا صاحب نے میان داد خان سیاح کو لکھا ہے:

، رامپور سی نوابصاحب اپنی باغ کر آمون مین سی اکثر بسبیل ارمنان بھیجتی رہتی ہیں . ، (ه) جولائی سے نه ۲۶ ع مین سرکار نے دو سو آم بھیجے تھے۔ میرزا صاحب

⁽۱) اردوی معلی، ص ۲۶۳ (۲) ایضاً، ص ۲۷۹ (۳) عود، ص ۱۹۲

⁽٤) مکاتیب، ص ٦٧ (٥) اردوی معلی، ص ٢٩

ہ جولائیکو اس عنایت کی رسید مین لکھتے ہیں:

و نوازشنامه اور اوسکو ساتهر دو بهنگیان دو سو آمون کی پهنچین .

^{تر} و شکر نعمتهای تو چندان که نعمتهای تو ^{ه ه ته} ، (۱)

وقتاً فوقتاً میرزا صاحب بھی پھل بھیجا کرتے تھے۔ ایکبار انھون نے رنگتر ہے ارسال کیئے، تو اسکی رسید مین ۲ جون سنه ۲۱ ع مطابق ۲۲ ذیقعدہ سنه ۷۷ هر کو نواب فردوس مکان نے تحریر فرمایا ، که دمریزی رنگتر ہے موصول ھو ہے'' شکریه قبول فرمائیے۔'

فر ما يشين

اس کے علاوہ کبھی کبھی دونون طرف سے بعض چیزوں کی فرمایش بھی ہوجاتی تھی. سے ہو جوب بھی ہوجاتی تھی. سے ہو جوب چینی کی فرمایش کی. میرزا صاحب نے بڑی کوشش سے پانچ سے بر درنگین و سےگرہ یا کم گرہ قطعات ِ چوب چینی ، مہیا کر کے سرکاری کہا د کے ہاتھ روانا کیئے ، اور از راہ ِ معذرت لکھا:

د دلی اب شهر نهین . چهاؤنی هو . کنپ هو . نه قلمه نه شهرکر امرا ، نه اطراف شهرکر روسا . ، (۲)

رامپور کے دوسر سے سفر مین نواب ضیاءالدین خان بہادر نیر کیلئے میرزا صاحب نے نواب خلد آشیان سے ایک بانس کی غلیل مانگی تھی . سرکار نے حکم دیا کہ توشہ خانۂ خاص سے عطا کردیجائے . میرزا صاحب رامپور سے ۷ شعبان سنه ۸۲ ھ مطابق ۲۲ دسمبر ۲۰ ع کو علائی کے خط مین لکھتے ھین :

و مجیر سی هنــدی کی چندی سن . ایك غلیل حضور کر دینی کی هی . ۰ (۳)

بعد ازان اسی غلیل کے متعلق ۲۵ شعبان مطابق ۱۳ جنوری سنه ۲٦ ع کو لکھا ہے: ،اب جانی سے ایك هفته پہلی تم نر غلیل مانگی. بھانی کیا بناؤن، که کنی جستجو کر . کین بہم

نه پهنچی . دس روپیه تك مولكو نه ملی. نوابصاحب سی مانگی. نوشه خانه مین بهی نه تهی ۰ ، (٤)

۱۱ جولاًئی سنه 71 ع مطابق غرۂ محرم سنه ۷۸ ه کو میرزا صاحب نے آمون کی فرمایشکی تھی. اس کے جواب مین نواب فردوس مکان نے تحریر فرمایا :

⁽۱) مکاتیب، ص ۳۹ (۲) ایضاً، ص ۶۳ (۳) اردوی معلی، ص ۳۹۳ (۶) ایضاً، ص ۱۱۵

ه در باره ترسیل انبه های کی ، که زیب ترقیم فرمایا هی ، حال یه هو که امسال بهار انبه کی باغات اس سرکار مین بهت قلیل اورکم رهی . اور علاوه اسکی عجب کیفیت اون مین پیدا هوئی که قابل رکهنی دو چار دن کی نه تهی . یعنی در صورت رکهنی کی خراب اور بوسیده هو جاتی تهیی. اس سبب سی بهیجنا انبه های کا متصور نهوا . ظهورا اس امر کا بمالم مجبوری تصور فرمانیی . ،

دیگر خدمات

میرزا صاحب سرکارکی دیگر خدمات بحا لانے کیلئے بھی ہر وقت تیار رہتے . ۱۰ ربیع الاول سنه ۸۱ ہ مطابق ۱۶ اگست سسنه ۲۶ ع کو نواب فردوس مکان نے تحریر فرمایا :

د درینولا شب سهای ساهو رهنیوالی رامپـورکی بغرض علاج چشم دهلیگئی هین . آپ اطبـای دهلی کو دکها کر علاج کرادین . یه متوسل اس سرکارکی هین . »

میرزا صاحب نے ساہو صاحب کا دلی مین بخوبی علاج کرادیا .

جولائی سنه ٦٧ ع مین نواب خلد آشیان نے مرزا رحیم الدین بهادر حیا سے لکھوایا کہ دلی کے فاضل شطرنج باز کو رامپور روانا کردیجیے. میرزا صاحب نے اوسکو خرچ دیکر روانه کیا اور اطلاعاً نواب صاحب کی خدمت مین لکھا:

ه بموجب تحریر میرزا رحیم الدین بهادر حیاکی فاضل شطرنج بازکو خرچ دیکر روانه کیا . ه (۱)
 مرکارکا طریق خطاب

سرکاری فرامین مین مـیرزا صاحب کو مساویانه مخاطب کیا جاتا تها . چنانچه القاب ، آداب اور خاتمـه ، هرجگه مساوات و محبت کا لحاظ پایا جاتا ، اور علی العموم فرمان کا انداز یه هوتا هے :

و نوابصاحب مشفق مهربان كرمفرماى مخلصان سلمه الله تعالى . بعد اشتياق مواصلت موفور المسرت كه متجاوز التحرير هي مشهود ضمير مودت تخميركي هو زياده جمعيت و نشاط هو . .

اثنای مطالب مین جهان میرزا صاحب کے خطکا حوالہ آیا ہے وہان اونکے مکتوب کو ، سامی صحیہ فہ لطف آگین ، یا ، نمیقہ انبقہ بلاغت مشحون ، یا دیگر تعظیمی الفاظ سے تعبیر کیاگیا ہے. اسیطرح ہرجگہ لفظ «مشفقا ، سے

⁽۱) مكاتيب، ص ٩٥

تخاطب نظر آتا ہے. ان رواسم و آداب سے اندازہ ہوسکتا ہے،کہ سرکارِ رامپور سے میرزا صاحب کے تعلقات کی نوعیت کیا تھی.

ميرزا صاحب كا طريق خطاب

خود میرزا صاحب کے عرایض کے القاب، آداب اور خاتمہ بھی اس پر شاہد ہین کہ اس رشتہ کی بنا احسان وعنایت سے زیادہ محبت و خلوص پر تھی. چنانچہ میرزا صاحب نے تقریباً تمام عرایض مین «ولئے نعمت، سے مخاطب کیا ہے، اور «بعد تسلیم معروض ہے» سے اظہار مطلب شروع کر کے «زیادہ حقد ادب» پر عریضہ کو ختم کر دیا ہے ۔ خاتمہ مین صرف دو دعائیہ شعر پائے جاتے ہین ، جن مین سے کبھی ایك کبھی دوسرا خط کی زینت بڑھاتا رہتا تھا . یہ بھی بناوٹ اور تصنع سے دوری و نفرت پر دلالت کرتا ہے . میزا صاحب کی رامبوری شاگرہ

میرزا صاحب کے خطوط مین رامپور کے صرف ایک ایسے بزرگ کا ذکر آیا ہے، جو اون سے اصلاح لیا کرتے تھے۔ یه صاحبزادہ سید عباس علیخان بہادر ابن نواب سید عبد العلیخان بہادر ، نواب فردوس مکان کے حقیقی چچازاد اور نسبتی بھائی، اور نواب خلد آشیان کے حقیقی مامون تھے۔ بیتاب تخلص کرتے اور میرزا صاحب سے اصلاح لیا کرتے تھے . میرزا صاحب نے میان داد خان سیاح کو ۲۲ اپریل سنه ۱۸۲۷ ع کو لکھا ہے:

مین اب بحض نکا ہوگیا . خدا جھوٹ نه بلوانو . پچاس جگه سی اشعار واسطی اصلاح کی آئو ہوی بکس مین دھری ہیں . ازانجملہ تین صاحبون کی نام تمکو لکھنا ہون . سر ابراہیم طیخانصاحب ، میر عالم علیخانصاحب ، نواب عباس علیخان دئیس سال دامپود کی حقیق صامون . ه راہ

⁽۱) اردوی معلی ، ص ۳۳ س — مکاتیب غالب

انشاى غالب

میرزا صاحب کے عہد تک ہندوستان کا تعایم یافته طبقه فارسی زبان مین اظہار خیالات پسند کرتا ، اور دیسی زبان کا پایه اپنے مرتبه سے فروتر جانتا تھا . عرصهٔ دراز تك میرزا صاحب بھی اسی روش عام کے دلدادہ رہے . لیکن رفته رفته انکی فارسی خط و کتابت کی جگہ اردو نے حاصل کرنی شروع کردی ، جو آخر عمر تك پہنچكر انكے اظہار خیالات کا واحد ذریعه ہوگئی . ادور انشا کا آغاز اور خواجه حال کی رای

اردو مراسلت کی ابتدا کے متعلق میرزا صاحب کا کوئی تصریحی بیــان موجود نہیں. البتہ خواجہ حالی مرحوم تحریر فرماتے ہیں:

« معلوم هو تا هی که مرزا سنه ۱۸۵۰ ع تك همیشه فارسی مین خط کتابت کرتی تهی . مگر سنه مذکور مین ، جبکه و « تاریخ نویسی کی خدمت پر مامور کئی گئی ، اور همه تن مهرنیمروز کی لکهنی میین مصروف هوگئی ، اسوقت بضرورت انکو اردو مین خط کتابت کرتی پژی هوگی . و « فارسی نثرین اور اکثر فارسی خطوط ، جن مین قوت متخیله کا عمل اور شاعری کا عنصر نظام سی بهی کسیقدر غالب معلوم هو تا هی ، نهایت کاوش سی لکهتی تهی . پس جب انکی همت مهرنیمروز کی ترتیب و انشا مین مصروف تهی ضرور هی که اسوقت او نکو فارسی زبان مین خط کتابت کرتی اور و « بهی اپنی طرز خاص مین شاق معلوم هوئی هوگی . اسائی قیاس چاهتا هی که انهون نی غالباً سنه ه ه ع کی بسد سی اردو زبان مین خط لکهنی شروع کئی هین . ، (۱)

مهر صاحبكا اختلاف

مولانا غلام رسول مهركو خواجه صاحبكى رامے سے اختلاف ہے. اونكے نزديك ميرزا صاحبكى اردو مراسلت سنه ١٨٥٠ ع سے قبل شروع ہو چكى تھى. ليكن وہ اسلئے ضايع ہوگئى كہ اوسوقت كے اہل علم اردوكو اهميت نہين ديتے تھے. مولاناكے وجوہ ِ اختلاف حسب ذيل ھين:

⁽۱) یادگار غالب، ص ۱۷۶

و ... اول مهر نیمروژ کوئی بڑی کتاب نہین جسکی ترتیب مین غالب کی اوقات کا بیشتر حصه صورت صرف ہوتا ہوگا. یه کتاب انہون ٹر کم وبیش پانچ برس مین مرتبکی، موجودہ مطبوعه صورت مین اسکر ۱۱۸ صفحی ہین . اس سی ظاہر ہی که باعتبار اوسط وہ سال بھر مین زیادہ سی زیادہ پچیس صفحات لکھتی رہم ، اور یه غالب جیسی قادر الکلام اور مشاق نثر نگار کیلئر کوئی بہت بڑاکام نہین ہمی، جسکی تکمیل کی خاطر انہین فارسی خط و کتابت ترك كرئی پڑی ہو.

دوسری خط وکتابت مین انکا عام انداز پیچیده اور الجها هوا نه تها . بلکه جوکچی لکهتی تهی عموما بلا تکلف لکهتی تهی . اردو خطوط کیطرح فارسی خطوط مین بهی تکلفات سی آزادگی هر مقام پر ظاهر هی . انهون نی و پنج آهنگ ، کی آغاز مین نثر نگاری کی جو خصایص بیان کئی هین ان سی ظاهر هی که وه ابتدا هی سی صحیح راسته پر گامزن تهی . اور یه نهین کها جاسکتا که هر فارسی خط کی لفظ لفظ پر گهنون مصروف فکر رهتی تهی .

تیسری انکی فارسی مکاتیب مین ایك خط منشی جو اهر سنگی جو هر کو نام هی ، جس مین سر کیلئی لنگی کی فرمایش کی هی . اس خط کو آخر مین مطبوعه ، پنج آهنگ ، مین یکم دسمبر سنه ۱۸٤۸ ع مطابق چهارم محرم سنه ۱۲۵۱ ه ثبت هی . هجری اور عیسوی تاریخ مین مطابقت نهین هوتی . جس سی ظاهر هو تا هی که کم از کم ایك تاریخ ضرور غلط هی . اگر تاریخ هیری کو سنه ۱۲۵۱ ه کو بجائی سنه ۱۲۹۱ ه رکها جائز تو عیسوی تاریخ سنه ۱۸۶۵ ع هونی چاهنی میرا خیال هی که یهی صحیح هی . ان کو اردوی معلی کو ایك خط مین بهی منشی جواهر سنگی میرا خیال هی که یهی صحیح هی . ان کو اردوی معلی کو ایك خط مین بهی منشی جواهر سنگی سین آئی . بهت دن هری جب تم نو لکها تها که اسی هفتی بهیجونگا ، یه دونون نبین آئی . بهت دن هری جب تم نو لکها تها که اسی هفتی بهیجونگا ، یه دونون کم غالب سنه ۱۸۵۰ ع سی قبل اردو خط و کتابت شروع کر چکی تهی . لیکن چونکه اس زمانی مین اردو نثر کو اهل علم زیاده بلند پایه نهین دیتی تهی . لیکن چونکه نره سکی . لیکن جیسی اردو کا رواج بزهتا گیا اور فارسی کا رواج کم هونا گیا

و جو ہ مین کلام

میری ناقص را مے مین مولانا مہر کے وجوہ اختلاف مین کلام کی گنجایش موجود ہے. اونکی پہلی دلیل کے متعلق یه عرض ہے کہ میرزا صاحب کے زمانه تك جس قسم کی فارسی زبان ایران و هندوستان مین مروج تھی، اوسکی بهترین مثالین ابوالفضل، ظہوری، جلالای طباطبائی، میرزا طاهروحید وغیرہ اهل قلم کی تصنیفات هین. یه سب بزرگ اپنے کلام کی زینت و شکوہ

⁽۱) غالب مصنفهٔ مهر ، ص ۲۰۷

کیلئے عربی الفاظ بکثرت استعال کرتے تھے۔ ان الفاظ نے رفتہ رفتہ اصطلاحی حیثیت اختیار کرلی تھی، اور تقریباً ہر فارسی نویس، خواہ اوسکی ادبی حیثیت و استعداد معمولی ہی ہوتی، اپنی روز مرہ کی تحریرون میں ان وزنی الفاظ کو کھپانے کا عادی ہوگیا تھا. اسکے علاوہ مخصوص استعارے اور تشبیہیں بھی رواج عام حاصل کر چکی تھین. چنانچہ ابوالفضل کے بعد سے میرزا صاحب کے وقت تک مختلف اصحاب کی ادبی اور تاریخی تالیفات دیکھنے سے صاحب کے وقت تک مختلف اصحاب کی ادبی اور تاریخی تالیفات دیکھنے سے صاف نظر آتا ہے کہ اظہار مطالب میں ہر پچھلے فارسی نویس نے اپنے پیشرو کے نشانہاے قدم پر قدم رکھنے کی پوری کوشش کی ہے، اور تقریباً سب نے ایک مضمون کو ایک ہی اند از میں لکھا ہے.

میرزا صاحب کو قدرت نے اُپچ والی طبیعت عطاکی تھی. وہ فطر تا روش عام کو ناپسندکر تے تھے ، اور چاہتے تھے کہ اپنی انفرادیت کو میدان ادب مین بھی نمایان رکھین ، اونکی اس فطری اُپچ اور انفرادیت کی کوشش کا اثر نثر فارسی پر بھی پڑا ، اور وہ طرز ادای مطاب اور انتخاب الفاظ دونون مین ابوالفضل وغیرہ ادیبون کی نثر سے متاز ہوگئی .

چونکه میرزا صاحب نے قدیم شاہراہ سے ہٹکر ایك نئی روش اختیار کی تھی، اسلئے اونھین قدم قدم پر وہ تمام مشكلات پیش آتی ہونگی، جو پرانی طرز کے تارك اور نئے انداز کے موجد کو پیش آیا کرتی ہین. اور چونکه میرزا صاحب رسم عام کے برخلاف عربی الفاظ کے استعمال سے بھی حتی المقدور احتراز کیا کرتے تھے، حتی کہ اونکی اکثر تحریرون سے یہ ظاہر ہوتا ہے کہ کاتب نے ایك پیش پا اوفتادہ عربی لفظ ترك کر کے بالقصد فارسی نژاد لفظ استعمال کیا ہے، پس کسطر ح باور کیا جاسکتا ہے کہ قطع نظر اور تمام تحریرون سے سے خود مہر نیمروز ، کی تالیف میں بھی میرزا صاحب نے کافی غور و خوض کی ضرورت محسوس نه کی ہوگی . خصوصاً جبکہ ، مہر نیمروز ، اکبر نامه کی ضرورت محسوس نه کی ہوگی . خصوصاً جبکہ ، مہر نیمروز ، اکبر نامه

کے مقابلہ مین لکھی جا رہی تھی اور انھین ایك مسلم الثبوت اســــتاد سے بازی لیجانا منظور تھا .

ان دشواریون کی تصدیق خود میرزا صاحب کے بیان سے بھی ہوتی ہے . انھون نے «مہرِ نیمروز» کے دیباچہ مین لکھا ہے کہ مین نے اپنی عمر کا گزشتہ حصہ بادہ خواری و نظم نگاری مین بسرکیا تھا. اگر کبھی ضرورتآ نثر نگاری کا اتفاق ہوا تو نثر کو نظم ہی کے مستانہ انداز مین لکھا . بنابرین سلاطین ِ تیموریہ کی تاریخ جس انداز ِ نگارش کی مقتضی ہے اس ابتلا و پریشانی کے زمانہ مین ، کہ دل افسردہ اور تن خستہ ہے اور یہ حال ہے کہ

. نگارش اگر همه یك صفحه بیش نبود، پیش ازانكه انجام گزینند و بهم پیچیدن ورق را هنگام آید انامل بهم پیچند، و كلك از بنان فرود افتند. ۱()

مجے سے اسکا انصرام مکن نہیں. لهذا یه کسطرح مناسب ہوگاکہ روزگار یه فیصله کرلےکہ

. در فسانه سرائی آوازهٔ ساز مرا اندازه و اندازهٔ انداز مرا آزمودن برگیرد. . (۱)

بهر حال مین

داز کار فرمانی این نگارش سپاس پزیرم، که بپرداختن این نمط، که خود را چون سایه با زمین هموار ساخته ام تا پرداخته ام، و به انگیختن این نقش که چشم و دل و نگاه و نفس باهم آمیخته ام، تا انگیخته ام، دست از کارهای دگر کوتاه است و دل از اندیشههای دگر کرندار.» (۲)

میرزا صاحب کی اس تصریح کے بعد کہ « مین نے اس روش کے نباھنے مین اپنے آپکو سایہ کیطرح زمین پر بچھا دیا تھا ، اور اس نقش کی درستگی مین چشم و دل و نگاہ و نفس سب کو لگادیا تھا ، تب اسکے سرانجام سے عہدہ برآ ہوا ہون ، اس خیال کی گنجایش باقی نہین رہتی کہ « یہ غالب جیسے قادر الکلام اور مشاق نثرنگار کیلئے کو ٹی ہت بڑا کام نہین ہے . »

اب یہ مسئلہ باقی رہجاتا ہے کہ کیا میرزا صاحب نے ۲۵ صفحے فی سال کے

حساب سے «مہرِ نیمروز »کی تالیف پر صرف کئے. واقعات اسکے خلاف ہین. «پنج آهنگ» مین منشی جو اهر سنگ_ه جو هر کے نام ایك خط درج هے جو ۱۱ جو ن سنه ۱۸۵۲ ع کو لکھا گیا تھا. اس مین میرزا صاحب نے «مہر نیمروز » کے مسوده کا ذکر کیا ھے. فرماتے ھین:

ه مسودهٔ روزنامـهٔ روداد اورنگ نشینــان چغتائیـه بدست هیرا سنگ_ه روان داشته ایم و هنوز از رسیداش نشان نیافته ایم . اگر رسیده است بنویسند. ورنه از هیرا سنگیر باز پرس کنند . ، (۱)

اس خط سے واضح ہے کہ میرزا صاحب نے سنه ۱۸۵۰ ع مین « مہر نیمروز » شروع کرکے ۱۱ جون سنه ٥٦ ع سے قبل تمام کرلی تھی. اسکے بعد کا زمانه، جو تقریباً دو برس یا اس سے کچھ زائد ہے، نظرِ ثانی میں گزرا، اور جب میرزا صاحب نے اپنے احباب کو کتاب دکھا کر داد لیلی تب بادشاہ کے حضور مین اوسے پیش کیا . اس صورت مین ۲۵ صفحه فی سال کے بجائے ۵۹ صفحات فی سال یا ٥ صفحے فی ماہ ہوتے ہیں، جو اور زیادہ ہو جائینگے ، اگر صحیح علم ہوجائے کہ میرزا صاحب نے ۱۱ جون سنہ ٥٢ ع سے کتنا عرصہ پہلے کتاب ختم کردی تھی.

مولاناکی دوسری وجہ کے بارتے یہ گزارش ہے کہ « پنج آہنگ » کے دیباچه مین میرزا صاحب نے جس روش کے خلاف صدای احتجاج بلند کی هے، وہ انشای ِ خلیفہ، انشای مادھورام، اور انشای ِ هرکرن جیسی هندیانه كتابون سے ملك مين رواج پزير هوكر اســـدرجه مقبول ِ خاص و عام خيــال کیجانے لگی تھی، کہ اوسکے خلاف قـدم اوٹھانا معاشرتی و علمی گناہ تسلیم کیـا جاتا تھـا . مـــیرزا صاحب اسکے طبعی مخــالف تھـے اسلئے اونھون نے « پنج آهنگ » کے دیباچہ مین، جو در اصل مبـتدیون کیلئے تالیف کیگئی تھی، یه مشوره دینا مناسب خیال کیا که

ه این پارسی آمیخته بتازی را در کشاکش تصرفات هنسدی زبانان پارسی نویس ضایع نگزارد.

⁽۱) کلیات نثر فارسی، ص ۲۵۰. مسٹر محمد اکرام نی غالب نامه، ص ۱۱۶ مین اس خط کو مولوی رجب علیخـان کی نام لکھـدیا ہی . حالانکہ مولویصاحبکا نام صرف خط ماقبلکی آخر مین آیا ہی .

و لغات عربی جز بقدر بایست صرف ننهاید. و پیوسته در آن کوشـدکه سادگی و نغزی شمار او گردد... (۱)

اس کا یہ مطلب کسیطرے نہیں قرار دیا جاسکتا کہ خود اونکی اپنی انشا بھی تکافات سے آزاد ہے. کیونکہ اگر القاب و آداب اور دیگر الفاظ عربی سے قطع نظر کرکے دیکھا جائے تو اونکی انشا ادای مطلب میں سراسر تکلف سے پُر اور عام انداز سے اسقدر علیحدہ ہے، کہ تا وقتیکہ نگاہ و فکر اوس سے اخذ مطلب کے عادی نہو جائیں، انسان سہولت کیساتھ مطلب تك نہیں پہنچ سکتا. اسی سبب سے میرزا صاحب کے پہلے عریضہ کے جواب میں نواب فردوس مکان جیسے ادیب کو یہ لکھنا پڑا تھا کہ

« مخلص را لیل و نهار متمنی اخبار تصور فرموده اکثر بایصال نمایق انایق خیریت و ثایق بعبارت سایس که در خواندنش تاملی بوقوع نیـاید مسرور و مطمئن میفرموده باشـند . • (۲)

علاوہ ازین خود میرزا صاحب اسکے معترف ہین کہ ایام ِ پیری مین اون سے اپنی روش ِ خاص نہین نہی سکی . چنانچہ مولوی عبدالرزّاق شاکر کو فارسی خط کی فرمایش کے جواب مین لکھتے ہین :

د بنیده نواز! زبان فارسی مین خطون کا لیکهنا پهلی سی متروك هی . پیرانه سری و ضعف کی صدمون سی محنت پژوهی و جگر کاوی کی قوت مجھ مین نہین رهی . حرارت غریزی کو زوال هی اور یه حال هی ،

مضمحل هوگئی قوی غالب * وه عناصر مین اعتدال کهان کچه آپ هی کی تخصیص نهین . سب دوستون کو جن سی کتابت رهتی هی اردو هی مین نیازنامی لکها کرتا هون . جن جن صاحبون کی خدمت مین آگی مین نی فارسی زبان مین خطوط و مکاتیب لکهی اور بهیجی آهی ، اون مین سی جو صاحب الیالآن ذیحیات و موجود هین اون سی بهی عندالضرورت اسی زبان مروج مین مکاتبت و مراسلت کا اتفاق هوا کرتا هی پس امیدوار هون که آپ انهین نذور محقره یعنی تحریرات روزمرهٔ اردوی ساده و سرسری کو غنیمت جانکر قبول فرماتی رهین . » (۳)

اس خط مین میرزا صاحب نے فارسی مراسلت ترك کرنے کی وجــه یه قرار دی ہےكه

⁽۱) کلیات نثر فارسی، ص ه (۲) مکاتیب غالب، ص ؛ ، حاشیه نمبر ۱ (۲) اردوی معلی، ص ۲۱۵ و عود هندی، ص ۱۵۹

, پیرانه سری و ضعف کی صدمون سے سخت پرومی و جگر کاری کی فرت مجھ میں نہیں رہی . اسکے بعد شاکر صاحب کو یہ بھی اطمینان دلایا ہے کہ جن اصحاب سے پہلے فارسی مین خط وکت ابت رہا کرتی تھی او نھین بھی اب اردو ہی مین خط لکھا کرتا ہون . اس صورت مین مولانا حالی کا یہ خیال کہ «مہر نیمروز کی تالیف کے زمانه مین اردو مراسلت شروع کی » بعید از وقوع نہین معلوم ہوتا . اسلئے کہ جب میرزا صاحب معمولی فارسی مکاتبت مین اسدرجه جگر کاوی سے کام لیا کرتے تھے کہ ایام پیری مین ، جبکہ اونکی مشتی پارسی نگاری پخته ہو چکی تھی ، اس بار کے اوٹھانے کیلئے آمادہ نہین تھے، تو مہر نیمروز ، کی تالیف کے زمانہ مین دو بوجے کسطرح اوٹھاتے .

مولانا مہر کی تیسری وجہ مین صرف اسقدر کلام ہے کہ میرزا صاحب کے فارسی مکاتیب بنام جواہرسنگی مین سے ایك خط یقینی سنه ٥٠ ع سے بعد کا ہے. دوسرا بھی، جس مین میرزا صاحب نے لکھا ہے کہ بادشاہ کی علالت کیوجہ سے قصیدۂ تہنیت عید پیش کرنیکا موقع نه ملا، سنه ٥٠ ع کے بعد کا معلوم ہوتا ہے. اسلئے کہ اس مین میرزا صاحب نے بادشاہ کی بیماری کے سلسلہ مین لکھا ہے:

ا دیگر چه رو نماید، و بر من، که در سایه دیوارش غوده ام، چه رود، (۱)
 ظاهر هے که یه الفاظ اوسی وقت زیاده بهلے نظر آتے هین جب میرزا صاحب
 کے قلعہ سے تعلقات صرف دوستانه نہون، ملازمت کا سلسله بهی قائم هو چکا هو.

اب تیسرا خطرهتا ہے. مولانا مہرکے خیال مین اس خطکی تاریخهای عیسوی و هجری دونون غلط هین. صحیح تاریخ یکم دسمبر سنه ۱۸۶۵ ع مطابق کی محرم سنه ۱۲۶۱ ه هونی چاهیے. میری ناقص رای مین مولانا کا یه خیال درست ہے کہ هجری اور عیسوی سنین مین تطابق نہین. مگر یه نادرست ہے کہ دونون سنونکیساتہ ہے کہ دونون سنونکیساتہ

⁽۱) کلیات نثر فارسی، ص ۲۵۱

تاریخین بھی لکھی ہین. کتاب تشریح السنین سے معلوم ہوتا ہے کہ ۳۱ دسمبر سنه ۱۸٤٥ ع کو یکم محرم سنه ۱۲۶۲ ہ تھے۔ اس حساب سے یکم دسمبر سنه ۱۵۶ ع کو یکم محرم سنه ۲۱ ه نهین هوسکتے. اسی کتاب سے یه بھی معلوم هوتا ہے که ۶ محرم سنه ۱۲۶۵ ه یکم دسمبر سنه ۱۸۶۸ ع کے مطابق تھی. الهذا همین میرزا صاحب کی عیسوی تاریخ و سنه کو درست ماننا پڑیگا. اور هجری تاریخ و ماہ بھی صحیح ہو نگے. صرف هجری سنه کو غلط تسلیم کر لینگے. یعنی سنه ۱۵ ه کے بجای ۲۵ ه صحیح سنه هوگا.

اور جب یه ثابت هو چکا که میرزا صاحب کا وه فارسی خط، جس مین لنگی کا ذکر آیا هے، دسمبر سنه ۶۸ ع کا مکتوبه تھا، اور یه بھی خود میرزا صاحب نے اپنے اردو خط مین لکھا ہے کہ «بہت دن هو ہے جب تم نے لکھا تھا کہ اسی هفته مین بھیجو نگا »(۱) تو پھر کوئی محال عقلی لازم نہین آتا اگر آپ یه تسلیم کرلین که میرزا صاحب نے سنه ۵۰ ع مین یه اردو خط لکھا تھا. اسلئے که ان دونون خطون کے درمیان صرف ایك سال کا فصل ہے. اور فقرۂ «بہت دن هو ئے» ایك یا ڈیڑھ سال کے وعدہ کے متعلق بسہولت استعمال کیا جاسکتا ہے.

ميرزا صاحبكا بيان

اگرچہ اردو مراسلت کے آغاز کے متعلق میرزا صاحب کا کوئی قطعی بیان ہمارے پاس موجود نہیں؛ لیکن « پنج آهنگ » کے خاتمہ مین فارسی مراسلت بالکل ترك کرکے صرف اردو مین خط وكتابت کرنیکی تاریخ خود اونھین نے بیان کی ہے. فرماتے ہین:

ه بردان داند. و مدعیان دانش را توفیق دانستن دهد تادانند . که خامهٔ غالب سیه نامه مسلك دشوار گزار پارسی آمیخته بتازی را بكدام دلاویز رفتار پیموده اكست . درین شصت و هشت ساله زندگی که جزو در بازی وکل در سخن طرازی گزشت و بساگرین روشها در نثر نظرفروز آمد از دو سال در بنید آن بودم که ... دیگر در خامه فرسائی انداز خود نمائی فرو هلم ... پنجاه سال نی پر برگ را

⁽۱) اردوی معلی، ص ۲۵۳ ء — مکاتیب غالب

به هنجار اورامه سرایان پارس به نوا داشته ام . اکنون آن روش فروگزاشته ام . سپس ما فی التنمیر را ،که بر یاران نزدیك و دور عرضه باید داد ، در زبان اردوی و آن هم سرسری و از تكنف بری رقم خواهم كرد ، تا زندگی آسان گردد . ، (۱)

یه خاتمه سنه ۱۲۸۰ ه (۱۸۶۳ع) مین لکهاگیا تها، جبکه میرزا صاحب کی عمر ۲۸ سال کی تهی . اس ۲۸ ساله زندگی مین سے ۱۹ سال کهیل کود مین گزار کر ۱۲۲۸ ه (۱۸۱۳ع) سے ادبی زندگی کا آغازکیا تها ، اور تقریباً ۰۰ سال فارسی نظم و نثر لکھتے رہے تھے . لیکن سنه ۱۲۸۰ه (۱۸۶۳ع) سے دو سال قبل سنه ۲۸۸ ه (۱۶۹ع) مین یه عزم کیا تها که اب فارسی آمیخته و نا آمیخته بتازی کو ترك کرکے سادہ اردو مین اظہار مطالب کرینگے . کیونکه فارسی کیائے جس فراغ خاطر و قوت دماغ کی ضرورت تھی غلبه پیری کے سبب میرزا صاحب اوس سے مجروم هو چکے تھے . اردوی معلی اور عود کے مختلف میرزا صاحب اوس سے مجروم هو چکے تھے . اردوی معلی اور عود کے مختلف خطوط سے اسکی تصدیق بھی هوتی هے ، که میرزا صاحب نے سبنه ۲۸۸ عمر خطوط سے اسکی قارسی نگاری سے احتراز کرنا شروع کردیا تھا . قاضی عبد الجیل صاحب بریلوی کو لکھتے ہین :

• فارسی کیا لکھون؟ یہان ترکی تمام ہی . اخوان و احباب یا مقتول یا منقود الحبر . هزار آدمی کا ماتمدار هون . آپ غمزده اور آپ غمگسار هون . اس سی قطع نظر که تباه اور خراب هون مرنا سر پر کھڑا هی . پا برکاب هون . » (۲)

اس خط مین میرزا صاحب نے اپنی وفات کی تاریخ « غالب مرد » کا بھی تذکرہ کیا ہے تذکرہ کیا ہے تذکرہ کیا ہے ۔ کیا ہے ، جس سے ثابت ہوتا ہے کہ اسکی تاریخ کتابت سنہ ۷۷ ہ (۲۰ع) سے قبل ہے .

مولانا محمد عباس رفعت بھوپالی کو ¿ ربیع الاول سال ِ « رستاخیز » (۱۲۷۸ هـ مطابق ۱۸۶۱ ع) کو تحریر کرتے ہین :

ه از دیر باز به نظم و نثر نمی گرایم . نظم خواهی پارمی و خواهی اردو خوابی ست فراموش . نامه در پارسی نوشتن نیز آنین نمانده . هرچه نوشته می شود یکدست در اردوست . اینك ... مولانا عباس ... از بهوپال فرمان فرستادكه غالب نامه در پارمی زبان نویسد . یا رب !

⁽۱) کلیات نثر فارسی ، ص ۲۵۶ (۲) عود هندی، ص ۱۹۵

فرمان چون بجا آورم؟ و در نامه چه نویسم؟ باری نه از توانائی بنــان بلکه از اثر روائی آن فرمان جنیش خامه لفظی چند که بخواندن نیرزد بر روی ورق ریخت . . (۱)

ان دونون خطون مین میرزا صاحب نے ترک ِ فارسی نگاری کا سبب غلبۂ رنج وغم اور ضعف ِ پیری کو قرار دیا ہے . یہی سبب مولوی عبدالرزاق شاکر کے نام کے مکتوب مین بھی ذکر کرچکے ہین . اب اگر ہم تمام دلائل کو سامنے رکھکر نتیجہ نکالنے کی کوشش کرین تو وہ یہ ہوگا کہ میرزا صاحب ایك ایسے دشوار گزار مسلكِ فارسي نگاري كے موجد تھے، جو اطمینان خاطر و توانائي دماغ و قلب کا مقتضی تها. سنه ۱۸۵۰ع (۱۲۶۲هـ) تك یه دونون اسباب میسر رہے اسلئے میرزا صاحب تقریباً اسی زبان مین خامہ فرسائی کرتے رہے. لیکن جب سنۂ مذکورہ مین بادشاہِ ظفر نے تاریخ نگاری کی خدمت سپردکی اور فراغ ِ خاطر مین کمی ہوگئی، تو میرزا صـاحب نے فارسی کیساتھ اردو تثركو بهى نوازنا شروع كيا . سنه ١٢٧١هـ (١٨٥٤ع) مين ذوق كا انتقــال ہوا تو اصلاح ِکلام بھی میرزا صاحب کے سپرد کیگئی، اور یہ فرصت سے بالكل محروم هوگئے ، جسكے سبب مسلكِ فارسي كى گا مزنى كيلئے اور كم وقت میسر آنے لگا اور اردوکو مزید غلبه حاصلکرنیکا موقع ملا .(۲) سنه ۷ه ع کے بعد ہجوم مصائب و آلام نے اطمینان ِخاطر کا قطعی خاتمـه کردیا. نیز افکار کی زیادتی اور معاشی پریشانی کے سبب رفتہ رفتہ امراض مستولی ہو نے گئے . اب اردو نہایت سرعت کیساتھ انکی انشا پر چھانے لگی ، تا آنکہ سنہ ۱۲۷۸ ہ (۱۸۲۱ع) مین میرزا صاحب کو عزم کرنا پیژا که آینده فارسی مین نظم و نثر کچھ نه لکھین گے. لیکن اس عہد کی عملی تکمیل سنه ۱۸٦٥ع مین ہوئی.

⁽۱) الشای نورچشم ، ص ۵۱ (۲) میرزا صاحب نی سنه ۵۷ سی پهلی سید غلام حسنین قدر بلگرای کو اپنی مصروفیت کا حال لکها هی . فرماتی هین: «رها جواب کا لکهنا . کاش آپ یهان هوتی اور میرا حال دیکهتی . هر روز صبح کو قلعه جانا اور دوپهر کو آنا . بعد کهانا کهانی کی حضرت کی مسودون کا درست کرنا . احباب کی خط لکهنی کی فرصت بهت کم هاتهی آتی هی ه (اردوی معلی لاهور اید ایشن ضمیمهٔ سر خوش) . یه اردو خطوط کی جوابات کی متعلق معددرت هی . ایسی حالت مین فارسی نگاری کی مهلت ملنی کی امید رکهنا کسطرح قرین صواب هوسکتا هی .

چنانچــه آج همار مے پاس سنهٔ مذکورہ کے بعد کی فارسی تحریرین کالمعدوم ہیں . بھیر اردوکی فرمایش

میرزا صاحب اپنے عہد کے ممتاز فارسی ادیب تھے، اور اکثر اربابِ علم و فضل کیے طرح اسی کو سرمایۂ نازش و افتخار خیال کرتے تھے۔ جب بعض معاصرین نے اپنی اردو شاعری کے بل ہوتے پر انکی ہمسری کا دعوی کیا ، تو انھین اپنے کلام اردو کی تمام خوبیون سے قطع ِ نظر کر کے میدان ِ سخن کے ان کہ تازون سے کہدینا ہے ا:

. مگر بهائی تم غورکرو ، اردو مین مین اپنی قلمکا زورکیا صرف کرونگا ، اور اوس هبارت مین معـانی نازك کیونکر بهرونگا . ، (۲)

انھین کو دوبارہ لکھا ہے:

 وجناب ریڈ صاحب صاحبی کرتی ہیں . مین اردو مین اپناکال کیا ظاہر کرسکتا ہون . اوس مین گنجایش عبارت آرائی کی کہاں ہی . بہت ہوگا تو یہ ہوگا کہ میرا اردو به نسبت اورون کی اردو کی فصبح ہوگا . ه (۳)

سه باره يهر انهين كو لكها هے:

« میان ! اردو کیا لکھون . میرا یه منصب هی که مجهپر اردوکی فرمایش هو . ، (؛)

نظم و نثر سهل ممتنع هی

لیکن اسکے باوجود میرزا صاحب یہ ضرور جانتے تھے کہ اونکا کلام ، نظم ہو یا نثر ، حسن وخوبی کے اوس درجہ پر پہنچ چکا ہے ، جسے علمای

⁽۱) کلیات نظم فارسی، ص ۱۳ (۲) اردوی معلی، ص ۳۶۳

⁽٣) ايضاً، ص ٣٦٦ (٤) ايضاً، ص ٣٦٧

بلاغت ہ سہلِ ممتنع ، کہتے ہین . چنانچہ خواجہ غلام غوث خان بہادر بیخبر کے ایك خط کے جواب مین لکھتے ہین :

و پیر و مرشد! سهل متنع اوس نظم و نثر کو کهتی هین که دیکهنی مین آسان نظر آنی اور اوسکا جواب نهوسکی . بالجله سهل ممتنع کال حسن کلام هم ، اور بلاغت کی نهایت هم . ممتنع در حقیقت ممتنع النظیر هم . شیخ سعدی کی بیشتر فقری اس صفت پر مشتمل همین . اور رشید وطواط وغیره شعرای سلف نظم مین اس شیوه کی رعایت منظور رکهتی هین . خود ستانی هموتی هم . سخن فهم اگر غور کریگا تو فقیر کی نظم و نثر مین سهل ممتنع اکثر بائیگا . ، (۱) جهانتك میرزا صاحب کی نثر اردو کا تعلق هم واقعه یه هم که وه شیخ سعدی کی گلستان کیطرح بظاهر اسقدر سهل معلوم هو تی هم که انسان سمجهتا هم مین بهی ایسا لکم سکتا هون ؛ مگر جب لکهنے بیٹهتا هم تو ایك جمله بهی نهین رسائی کیلئے زور دماغ سے زیادہ بخشش معنوی کی ضرورت هم . حس تك رسائی کیلئے زور دماغ سے زیادہ بخشش معنوی کی ضرورت هم .

برتری کا پہلا سبب . استعداد فارسی

میرزا صاحب کی اردو نثر کی برتری و دلچسپی کے متعدد اسباب هین، جرب مین سب سے اهم یه هے که میرزا صاحب ادبِ فارسی کے بیے بدل ماهر تھے۔ اونھون نے زبانِ فارسی کے وہ تمام محاسن، جو کئی هزار نادره کار دماغون کی گیارہ سو برس کی سعی و جانفشانی سے بہم پہنچے تھے، اردو جیسی کم عمر و تہی مایه زبان کے دامن مین بھر دئے . اگر و ، فارسی کے بلند پایه ادیب نہو تے ، تو اپنے کلام اردو مین اسقدر جدت ، شیرینی اور تناسب پیدا نکرسکتے . اور نه یه ممکن تھا کہ اس زمانه مین ، جبکہ تسکینِ ذوق پید ادب کے لئے روزانه نیا میدان تلاش کیا اجا رہا ہے ، اور تقریباً هر سال اردو انشا کا طرز ادا بیرونی ادبیات سے نئے اثرات قبول کرتا جاتا ہے ، میرزا صاحب کی انشا کو میسر آگئی ہے . اسی کی دولت بے پایان تھی ، جو میرزا صاحب کی انشا کو میسر آگئی ہے . اسی کی دولت بسے پایان تھی ، جو میرزا صاحب کی انشا کو میسر آگئی ہے . اسی

⁽۱) عود، ص ۱٤٠

کے سہارے میرزا صاحب کی حیات ِ ادبی کی بقا ہے ، جو اوسوقت تك ممات سے مبدل نہین ہوسكتی جبتك اردو زبان بھی فارسی کے برابر قدیم اور ترقی یافته نہوجائے .

دوسرا سبب. خطوط سی تفریح

میرزا صاحب کی کامیابی کا دوسرا سبب یہ ہے کہ اردو مکاتبت اونکے تفریحی مشغلون کا جزو بنگئی تھی. وہ جو کچھ لکھتے تھے اپنــا اور مكتوب اليه كا دل بهلانے كى خاطر لكھا كرتے تھے. قدرت نے ظریف طبیعت عطاکی تھی ، اسلئے خطوط سے خود لطف اوٹھانے اور دوسرون کیائیے سامان انبساط مہیا کرنے مین اونھین خاطر خواہ کامیابی بھی ہوئی. لیکن غدر سنه ٥٧ ع کے بعد تمام مشاغل مین سے صرف اسی ایك مشغله پر انحصار کرنا پڑا. یہ دور اہل ہندکیلئے عمرماً اور دہلیکیائے خصوصاً سخت ابتلا و مصائب کا دور تھا، جس نے اعزا و احباب کی بڑی تعدادکر موت کے گھاٹ اوتارکر بقیہ اصحاب کو شہر بدر کردیا تھا ، اور میرزا صاحب ہندوستان کے بر اعظم مین اپنے آپکو یکہ و تنہا محسوس کرنے لگے تھے. اسلئے اس عہدِ افسرڈگی کو فرحت و انبساط کیساتھ گزار نے کی یہی ایك ترکیب باقی تھی کہ جو دو چار دوست آشنا رہگئے تھے اون سے خط و کتابت کا سلسلہ جاری رکھا جائے. اسطرح اپنا غم اونھین سنانے اور اونکا فسانہ خود سننے کا موقع ملیگا اور کچھ غیم غلط ہوجایًا کریگا . چنانچے میرزا صاحب نے یہی کیا . اور یہی میر مهدی مجروح، میرزا تفته، خراج غلام غرث خان بهادر بیخبر اور چنــد دیگر اصحاب سے کنرت ِ مراسلت کا باعث بھی تھا. ان مین سے جسکا خط آتا اوسکو جواب، اور جسکا نه آتا اوسکو شکوه و عتاب لکھتے رہتے. اس زمانے مین ایکبار ہرگوپال تفتہ نے کوتاہ قلمی سے کام لیا ، اور ایك ماہ تك کوئی نیازنامه نه بهیجا، تو میرزا صاحب نے ۱۹ جون سنه ۵۸عکو پر حسرت انداز مين لكها:

مرکون صاحب؟ مجمی سی کیون خفا هو ؟ آج مهینا بهر هوگیا هوگا، یا بعد دو چار دن کی هوجانیگا،
که آپکا خط نهین آیا . انصاف کرو کتنا کئیر الاحباب آدمی تها . کوئی وقت ایسا نه تها که
میری پاس دو چار دوست نهوتر هون. اب یارون مین ایك شیو جی رام برهمن اور بالمکند او سکا
بینا یه دو شخص هین که گاه گاه آتر هین . اس سی گزر کر لکهنو اور کالی اور فرخ آباد اور
کس کس کس ضلع سی خطوط آتر رهتی تهیی . اون دوستون کا حال هی نهین معلوم که کهان هین
اور کسطرح هین . وه آمید خطوط کی موقوف . صرف تم تین صاحبون کی خط کی آتر کی
توقع . اوس مین وه دونون صاحب گاه گاه . هان ایك تم که هر مهینی مین ایك دو بار مهربانی کرتر
هو . سنو صاحب اپنی پر لازم کر لو هر مهینی مین ایك خط مجکو لکهنا . اگر کچی کام آپزا دو
خط تین خط ، ورنه صرف خیر وعافیت لکهی اور هر مهینی مین ایکبار بهیجدی . . (۱)

اسکے بعد پھر تفتہ سے تاخیر ہوئی، تو میرزا صاحب نے ۱۳ نومبر سنہ ۵۸ عکو مزاحاً تحریر کیا :

" مكون صاحب ؟ كيـا يه آئين جارى هوا هى كه سكندرآبادكر رهنى والى دلىكى خاك نشينون كوخط نه لـكهين؟ بهلا اگر يه حكم هوا هوتا تو يهان بهى تو اشتهـار هوجاتاكه زنهاركوئى خط سكندرآبادكو يهـانكى ذاك مين نه جاوى ." (۲)

لیکن میرزا تفته نے اسکے بعد بھی تساہل سے کام لیا ، تو میرزا صاحب نے v دسمبر سنه ۰۸ ع کو لجاجت سے لکھا :

" مرکبون صاحب؟ رونهی هی رهوگی یا کهی منوگی بهی . اور اگرکمی طرح نهین منتی تو رونهنی کی وجمه تو لکهو . سین اس تنهائی مین صرف خطون کی بهروسی جیتا هون . یعنی جسکا خط آیا . مین نی جانا که وه شخص تشریف لایا . خداکا احسان هی که کوئی دن ایسا نمین هوتا جو اطراف و جوانب سی دو چار خط نهین آرهتی هون . بلکه ایسا بهی دن هوتا هی که دو دو بار ذاك کا هرکاره خط لانا هی . ایك دو صح کو اور ایك دو شام کو .

دن اونکی پڑھنی اور جواب لکھنی میں گزر جاتا ہی . یہ کیا سبب دنس دس بارہ بارہ دن سرِ تمھارا خطانہیں آیا . یعنی تم نہیں آئی . خط لکھو صاحب . نه لکھنی کی وجـه لکھو . آدہ آئی میں بخل نکرو . ایسا ہی ہی تو بیرنگ بھیجو . ، (۳) //

لفافی بنیاکر دل بهلاتی

اس زمانہ مین میرزا صاحب غم غلط کرنے کے اسقدر در پے تھے کہ جب خط و کتابت کے بعد بھی وقت بچ رہتا تو آیندہ مراسلت کیائے لفا فے

⁽۱) اردوی معلی، ص ۷۳ (۲) ایشاً، ص ۶۵ (۳) ایشاً، ص ۸۱

بنانے لگتے. چنانچه اپنے ایك دوست منشی نبی بخش کے مكتوب مورخهٔ ۲۲ ستمبر سنه ۵۸ع مین لکھتے ہین :

« الله ! الله ! يه دن بهي ياد رهين گر . خط سي خط لكهـ گئي هبن . مجكو اكثر اوقات إلهافي بناني مين گزرتر هين . اگر خط نه لكهـونگا تو لفافي بناؤنگا . » (١)

منشی شیو نراین اکبر آبادی کو یه لفافے دیکھکر خیال پیدا ہواکہ میرزا صاحب تنگدستی کی وجه سے سادہ لفافے بازار سے نہین خرید سکتے. یه سوچکر اونھون نے کچھ لفافے بھیجے، اور بذریعـهٔ تحریر ارسال کی اطلاع دی. اسکے جواب مین میرزا صاحب نے لکھا:

، لفافونکی خبر پہنچی . آپ نی کون تکلیف کی ؟ لفافی بنانا دل کا بہلانا ہی . بیکار آدمی کیا کری . بہر حال جب لفافی پہنچ جائینگر ہم آپکا شکر بحبا لائینگر ''. ہرچہ از دوست میرسد نیکوست'' ، (۲)

تيسرا سبب. خط نهين باتين

تیسرا سبب یه هے که میرزا صاحب نے تحریر کو تقریر کا پیرایه دیدیا تھا .
وہ جب کسی دوست کو خط لکھتے ، تخاطب مین وهی انداز اختیار کرتے جو مکتوب الیه سے ملاقات کیوقت زیبا هوتا . اور چونکه هر شخص گفتگو مین سادگی ، برجستگی اور ظرافت پسند کرتا هے ، اور یه سب خوبیان انکی تقریر مین موجود تھین ، اسلئے انکی تحریر مین بھی وهی دلچسپی نظر آتی تھی ، جو تقریر مین تھی . در اصل میرزا صاحب اس قسم کی مراسلت اختیار کرنے پر مجبور بھی تھے ۔ انھین دور افتادہ دوستون کو اپنی پریشانیان سنانی مکتوب الیہم بہت جلد اوکتا جاتے ، اور میرزا صاحب کو مراسلت کا زیادہ موقع نه ملتا . لہذا انھون نے اپنے تمام خطوط کو مکالمه بنا کر اوس مین طبعی ظرافت کی تخم دیزی کی ، جسکے سبب سے احباب ان کے خطون کے انتظار مین رہا کرتے اور اجنبی اصحاب طرح سے سلسلۂ مراسلت شروع کرنے مین رہا کرتے اور اجنبی اصحاب طرح سے سلسلۂ مراسلت شروع کرنے کی کوشش کرتے ،

چونکه میرزا صاحب نے یه طریقه جان بوجهکر اختیار کیا تها ، اسلئے جب انهین اسکی کامیابی کا یقین آگیا تو اسکی ایجادکو فحرآ اپنی ذات کیطرف منسوب بهی کیا ہے . مرزا حاتم علی مهر کے نام کے ایك خط مین فرما تے هین :

مرزا صاحب ا مین نو وہ انداز تحریر ایجاد کیا ہو که مراسله کو مكالمه بنا دیا ہو . هزار کوس سی بزبان قلم باتین کیا کرو . هجر مین وصال کی حری لیا کرو . (۱)

د بهائی! مجے مین تم مین نامه نگاری کاهی کو هی ، مکالمه هی . . (۲)

منشی نبی بخش صاحب کو تحریر کیا ہے:

دبهائی! مجکو اس مصیبت مین کیا هندی آتی هی، که یه هم تم اور مرزا نقته مین مراسلت گویا مکالمت هوگئی هی. روز با تین کرتی هین . الله! اقه! یه دن بهی یاد رهینگی. خط سی خط لسکهی گئی هین غنیمت هی که محصول آدهـ آنه هی . ورثه با تین کرنیسکا مزه معلوم هو تا . . (۳)

حکیم غلام نجف خان کے خط کے آخر مین لکھا ہے:

ه اسوقت جی تم س_ی یاتین کرنیکو چاها . جو کچے دل مین تھا وہ تم سی کہا . **،** (٤)

نواب انورالدوله بهادر کیخدمت مین بھی اسیطرح عرض کیا ہے:

پیر و مرشد! یه خط لکهنا نهین هی . باتین کرنی هین . . (ه)

انھین کو ایك خط کے آخر مین لکھتے ہین :

اب مین حضرت سی با تین گرچکا . خط کو سرنامه کرکی گهار کو دیتا هون . . (٦)

خواجه غلام غوث خان بهادر بيخبر كولكها هے :

د اسى افسردگى مين جى چاها كه حضرت سى باتين كرون . با آنكه خط جواب طلب نه تها جواب لكهنى لگا . ه (٧)

میرزا صاحب احباب سے بھی اسی طرح کی مراسلت کے امیسدوار تھے۔
اسلئے کوئی اونکے تتبع مین مراسلہ کو مکالمہ کا رنگ دیدیتا تو تعریف کیا
کر تے . ایکبار مرزا تفتہ نے خط لکھا . میرزا صاحب کو اوسکا پیرایه بیان بیحد پسند آیا . چنانچه اظہار خوشنودی کیلئے اونھین لکھتے ہیں :
، جبتی رہو اور خوش رہو زیادہ خوشی کا سب به که تمنو تحریر کو تفریر کا برداز دیدیا تھا . ، (۸)

ف — مكاتيب غالب

⁽۱) اردوی معلی، ص ۲۰۸ (۲) ایضاً، ص ۸۰ (۳) ایضاً، ص ۲۷۲ (۶) ایضاً، ص ۲۲۹ (۸) ایضاً، ص ۲۰۹ (۸) ایضاً، ص ۴۰۶ (۵)

میرزا صاحب کی یه خصوصیت اونکی انشا پر اسقدر چھاگئی تھی کہ دربارِ رامپورکی مراسلت مین بھی ، جو میرزا صاحب کی سنجیدہ ترین مکا تبت ہے ، اسکا اثر نمایان ہے ؛ حتی کہ آیک عریضہ مین میرزا صاحب نے نواب فردوس مکان کو صاف لکھدیا ہے ، کہ

و یه تحریر نهین . مکالمه هی . گستاخی معاف کرواکی اور آپ سی اجازت لیکی بطریق انبساط عرض کرتا هــون ، که یه سوا سو روپیی ، جو توره و خلعت کر نام سی مرحمت هــوی هین ، مین کال کا مارا اگر یه سب روپیـه کها جاؤنگا اور اس مین لباس نه بناؤنگا ، تو میرا خلعت حضور پر باقی رهیگا یا نهین ؟ ، (۱)

مراسلت کا محمد شاہی طرز

میرزا صاحب کے وقت تک اردو فارسی دونون زبانون کی خط و کتابت کا انداز یه تها که شروع مین بهاری بهرکم القاب و آداب لکه استعارون بعد متعلقین کی خیریت کی اطلاع واستفسار هو تا اور اسکے بعد استعارون تشبیهون اور کنایون کے پردمے مین دو چار مطلب لکه کر عربی یا فارسی دعائیه جملے پر خط ختم کردیا جاتا . میرزا صاحب ابتدا سے اس روش کو ناپسند کرتے تھے۔ . وہ چاھتے تھے کہ مکتوب الیه کے مناسب حال دو چار افظ کا القاب لکھکر سیدھے سادھے جماون مین اظہار مطالب کردیا جائے . «پنج آهنگ ، القاب لکھکر سیدھے سادھے جماون مین اظہار مطالب کردیا جائے . «پنج آهنگ ، و بیگانگی این روش از شیوة غالب مستمند نه چدانست که بگفتن نیاز داشته باشد . و ادا شناس داند که منجار من در نگارش این است که جون کاک و ورق بحک گیرم مکتوب البه را بلغظی که فراخور حالت اوست در سر آغاز صفحه آواز دم ، و زخرمه سنج مدعا گردم ، القاب و آداب و زیرت گوئی وعافیت جوئی حشو زائد است . و بختگان حشو را دفع نهند ، ۲)

میرزا صاحب نے مراسلت کی اوس روش کا نام جس مین بڑے بڑے القاب و آداب اور حشو و زوائد سے 'پر خیریت گوئی و عافیت جوئی کے جملے ہوتے محمد شاہی روش، رکھا تھا . اور اس سے اسقدر بیزار تھے کہ میر مہدی مجروح کے نام کے ایك خط مین اسکا مضحکہ اوڑایا ہے . فرماتے ہیں:

⁽۱) مکاتیب، ص ۲۹ (۲) کلیات نثر غالب، ص ه

"و هان صاحب! تم کیا چاهتی هو ؟ مجتهد العصر کی مسوده کو اصلاح دیگر بهیجدیا . اب اور کیا لکهون . تم میری هم عمر نهبن جو سلام لکهون . مین فقیر نهبن جو دعا لکهون . تمهارا دماغ چل گیا هی . الفافه کو کریدا کرو . مسوده کو بار بار دیکها کرو . پاؤگی کیا ؟ یعنی تمکو وه محمد شاهی روشین پسند هین —یهان خیریت هی . و هان کی عافیت مطلوب هی . خط تمهارا بهت دن کی بعد پهنچا . جی خوش هوا . مسوده بعد اصلاح کی بهیجا جاتا هی . برخوردار میر سرفراز حسین کو دینا ، اور دعا کهنا . اور هان حکیم میر اشرف علی اور میر افضل علی کو بهی دعا کهنا . لازمهٔ سعادتمندی یه هی که همیشه اسیطرح خط بهیجتی رهو — کیون سچ کمیو اگاون کی خطوط کی تحریر کی یهی طرز تهی ؟ هاز کیا اچها شیوه هی ! جبتك یون نه لیکهو وه خط هی نهین هی . چاه تحریر کی یهی طرز تهی ؟ هاز کیا اچها شیوه هی ! حبتك یون نه لیکهو وه خط هی نهین هی . چاه و آب هی . ابر بی باران هی . تخل بی میوه هی . خانه بی چراغ هی . چراغ بی نور هی . هم جانتی هین تم زنده هو . تم جانتی هین تم زنده هو . تم جانتی هو که هم زنده هین . امر ضروری کو لیکی لیا . زوائد کو اور وقت بر موقوف رکها . اور اگر تمهاری خوشنودی اوسیطرح کی نگارش پر منحصر هی ، تو بهای سازهی بر موقوف رکها . اور اگر تمهاری خوشنودی اوسیطرح کی نگارش پر منحصر هی ، تو بهای سازهی تین سطرین ویسی بهی مین نو لیکهدین . کیا نمیاز قضا نهین پرهتی ؟ اور وه مقبول نهوگی ؟ ه (۱) "

نواب انور الدوله سعدالدینخان بهادر شفق کو خط لکھا ہے. اوس مین القاب و آداب سے آغاز کرنے کے بجائے انتہائی پاکیزہ اندازہ سے اس متعارف طرز کی سبکی اور عدم ِ احتیاج کا اظہار کرتے ہین. ارشاد ہے:

" وكيونكر كهون كه مين ديوانه نهين هون؟ هان اتني هوش باقي هين كه اپني كو ديوانه سمجهتا هون .
واه ! كيا هوشمندى هي ، كه قبلة ارباب هرش كو خط لكهتما هون ، نه القاب ، نه آداب ، نه
بندگى ، نه تسليم؟ سن غالب! هم تجهي كهتي هين ، بهت مصاحب نه بن - اى اياز! حد خود
بشناش ." مانا كه تو ني كئى برس كم بمد نو بيت كى غزل لكهى هي اور آپ اپني كلام پر وجد
كر رها هي . مگر يه تحرير كى كيا روش هي ؟ پهلي القاب لكم . پهر بندگى عرض كر . پهر
هاتي جوڙ كر مزاج كى خبر پوچى . پهر عنايت نامه كم آنيكا شكر ادا كر . ، (۲)

میرزا صاحبکی روش. القاب و آداب

میرزا صاحب کے عہد مین جو روش پسند کیجاتی تھی اوسکے سمجھ لینے کے بعد ضروری ہے کہ خود میرزا صاحب کا انداز مراسلت و مکا تبت دریافت کیا جائے . سب سے پہلے القاب و آداب کو لیجے . میرزا صاحب کے ہمان یہ اجزا استقدر مختصر اور متعارف روش سے جدا ہیں کہ اونھون نے ایکے ترك کر دینے کا دعوی کر دیا ہے . فرما تے ہیں :

« پیر و مرشید ! یه خط لکهنا نهین هی . باتین گرنی هین . اوار یهی سبب هی که مین القاب و آداب نهین لکهتا . » (۳)

⁽۱) اردوی معلی ، ص ۱۸۹ (۲) ایضاً ، ص ۳۱۶ (۳) ایضاً ، ص ۳۱۲ نه -- النه

در اصل اونھون نے القاب و آداب کا پرانا فرسودہ طریقہ ترک کیا تھا . یہ نه تھا کہ مکتوب الیہ کے مرتبہ کا لحاظ کئے بغیر ہر خط کو بغیر القاب و آداب کے شروع کردیتے ہون . اونھون نے بزرگ یا بلند مرتبہ اصحاب کو جسقدر خط لکھے ہین اون سب مین الفاظ اور پرداز کے تنوع کیساتھ یہ دونون جزو موجود ہین . مثلاً نواب فردوس مکان اور خلد آشیان طاب ثراہما کی خدمت مین جسقدر عرضیان ارسال کی ہین اون سب مین بجز ایک کے ، حضرت ولئے نعمت آیۂ رحمت سلامت . بعد تسلیم معروض ہے ، ہوتا ہے . صرف چار بانچ عرضیون مین لفظ ِ (حضرت) ساقط ہوگیا ہے .

البته بے تکلف احباب یا شاگردون کے نام کے مکاتیب مین تنوع زیادہ هے. کبھی تو سرے سے القاب ہوتا ہی نہین. اور اگر ہے تو ، میان، برخوردار، بھائیصاحب، سید صاحب، مرزا، میریجان، کیون صاحب، منشی صاحب بندہ پرور، یا اور کسی مختصر اور بے تکلف انداز کے الفاظ مین. کبھی کبھی مزاحاً چھوٹون کو بھی ، قبلہ و کعبه، مولانا، یا پیر و مرشد، لکھدیا ہے. بعض خطوط ایسے بھی نظر آتے ہین جن مین پورا القاب تحریر کیا گیا ہے، مگر اوسمین بھی سادگی و بے تکلنی مفقود نہین ہوئی ہے. مشلا میر سرفراز حسین صاحب کو لکھتے ہین:

ً ، نورچشم راحت جان میر سرفراز حسین جیتی رهو اور خوش رهو . »

یا انھین کو لکھا ہے:

ه میری جان کی چین میر سرفراز حسین ه''

مرزا تفته کو تحریر کیا ہے:

• میری مهریان ، میری جان ، مرزا تفته سخندان **،**

'' . نور نظر الت جگر مرزا تغنه ، '' نواب علاء الدینخان بهادر علائی کو لکھتے ہیں:

^{′٬} وسعادت و اقبال نشان مرزا علاءالدينخان بهادر كو نقير غالبكي دعا پهنچي . ٠

یهی حال آداب و تسلیات کا هے. نواب میر غلام بابا خان بهادر کو لکھا هے: وسلام مسنون الاسلام و دعای دوام دولت و اقبال کر بعد عرض کیا جاتا ہو..

بعض اصحاب کو لکھدیا ہے: «.... ُفقیر غالب کا سلام ٗ، یا ﴿ سُلامٌ علیکم ٗ، یا مُ بعــد دعا کے معلوم ہو ٗ، یا صرف «آداب» یا زیاد، مزاحیــه انداز مین «اگر خفا نہون تو دعا اور اگر آزردہ ہون تو بنــدگی ؑ، وغیرہ.

خیریت گوئی و عافیت جوثی

خیریت گوئی سے میرزا صاحب سخت متنفر تھے۔ وہ اس حصہ کو حشو و زوائد شمار کرتے تھے، اسلئے کسی ایك خط مین بھی ہ یہان خیریت ہے اور آپکی خیریت نیك مطلوب ، نہین پایا جاتا . ہان مطالب کے ساتھ ساتھ اپنی خیریت کا ذکر اور مکتوب الیہ کی عافیت کا استفسار کرلیتے ، اور اس روش کو «کار پختگان » شمار کرتے ہین .

اظهار مطالب (۱)

میرزا صاحب کا ادای مطالب کا طریقه بالکل ایسا ہے جیسے دو آدی بالمشافہہ بات چیت یا سوال و جواب کرتے ہیں. مشکد اونکو یہ لکھنا تھا کہ ۔ محمد علی بیگ میرے کو ٹھے کے نیچے سے گزرا. مینے پوچھا کہ لوھارو کی سواریان روانہ ہوگئین؟ اوسنے کہا ابھی نہین ہوئین. مین نے پوچھا کیا آج ضرور جائینگی. تیاری ہو رہی ہے ۔ اس مطلب کو اونھون نے اسطرے ادا کیا ہے:

ه محمد علی بیگ ادهر سی نکلا . بهتی محمد علی بیگ ! لوهـاروکی سواریان روانه هوگئین ؟ حضرت ابهی نهین . کیا آج نه جائینگی ؟ آج ضرور جائینگی . تیاری هو رهی هم . .

میر مہدی مجروح کو خط لکھا ہے. اوسمین لکھنا یہ ہے کہ میرنصاحب آئے اور اونسے یه یه باتین ہو ئین . مگر وہ اسطرح نہین لکھتے بلکہ اوسکو اسطرح شروع کرتے ہین :

⁽۱) اس عنوان کی ماتحت جو کچے لکھا گیا ہی وہ مولانا حالی کی یادگار غالب، ص ۱۷۹-۱۹۱ کا بلفظہ خلاصہ ہی .

دای میرنصاحب! السلام علیکم! حضرت آداب. کمو صاحب آج اجازت هی میر مهدی کی خط کا جواب لکھنی کی ؟ حضور مین کیا منع کرتا ہوت؟ مگر مین اپنی هر خط مین آپکی طرف سی دعا لکهدیتا هون. پهر آپ کیون تکلیف کرین؟ نهین میرنصاحب! اوسکی خط کیر آئی هوی بهت دن هوی هین. وه خفا هوا هوگا. جواب لکهنا ضرور هی. حضرت وه آپکی فرزند هین. آپ سی خفا کیا هونگیی. بهائی! آخر کوئی وجه تو بتلاؤ که تم مجھی خط لکھنی سی کیون باز رکھتی هو؟ سبحان الله! ای لو حضرت آپ تو خط نهین لکھتی، اور مجھی فرماتی هین که تو باز رکھتا هی . اچها تم باز نهین رکھتی مگر یه کمو که تم کیون نهین چاهتی له مین میری کو خط لکھون؟ کیا عرض کرون؟ سج تو یه هی که جب آپ کا خط جاتا اور وه پڑها جاتا تو مین سنتا اور خط اوٹھاتا . اب جو مین وهان نهین هون تو نهین چاهتا که آپ کا خط جاوی . مین اب پنجشنبه کو روانه هوتا هون . میری روانگی کی تین دن بعد آپ خط شوق سی لکھی گا . میان بیٹھی . هوش کی خبر لو . تمهاری جانی نه جانی سی مجھی کیا که آپ خط شوق سی لکھی گا . میان بیٹھی . هوش کی خبر لو . تمهاری جانی نه جانی سی مجھی کیا کمها . لا حول و لا قوة . »

اسکے بعد میر مہدی سے مخاطب ہو کر اصل مطلب لکھتے ہیں.

بعضی جگہ مکتوب الیہ کو خطاب کرتے کرتے غائب فرض کرلیتے ھین . یہان تك کہ جو لوگ مرزاكے انداز بیان سے واقف نہین وہ اوسکو مكتوب الیہ کا غیر سمجہ لیتے ھین . مثلًا میر مہدی کو لکھتے ھین :

ه میر مهدی ! جیتی رهو ! آفرین ! صد هزار آفرین ! اردو لکهنی کا کیا اچها ذهنگ پیداکیا هی ، که مجمکو رشك آنی لگا هی . سنو دلی کی تمام مال و متاع و زر و گوهر کی لوث پنجاب احاطه مین گئی هی . یه طرز عبارت خاص میری دولت تهی . سو ایك ظالم پانی پت انصاریون کی محلی کا رهنیوالا لوث لیگیا . مگر مین نی اوسکو بحل کیا . الله برکت دی ! •

مغربی طریقے پر جو قصے لکھے جاتے ہیں اونمین اکثر اس قسم کے سوال و جواب ہوتے ہیں جیسے کہ مرزاکی تحریرون میں ہم اوپر دکھا چکے ہیں . مگر وہان ہر سوال و جواب کے سرے پر سائل اور مجیب کا نام یا اونکے نامون کی کوئی علامت لکھدیجاتی ہے . ورنہ یہ نہیں معلوم ہوسکتا کہ سوال کہان ختم ہوا اور جواب کہان سے شروع ہوا؟ مرزا ایسے موقع پر سائل و مجیب کا نام نہیں لیتے ، اور نہ اونکے نام کی علامت لکھتے ہیں . مگر سوال یا جواب کے ضمن میں ایك ایسا لفظ لے آتے ہیں جس سے صاف معلوم ہوجاتا ہے کہ سوال کیا ہے اور جواب کیا .

مرزاکی طرز تحریر کی جو خصوصیتین اوپر مذکور ہوئین یہ کوئی ایسی چیز نہین ہے کہ اور لوگ اوسکی پیروی نکرسکین. مگر وہ چیز جسنے اونکے مکا تبات کو ناول یا ڈراما سے زیادہ دلچسپ بنا دیا ہے وہ شوخی تحریر ہے، جو اکتساب یا مشق و مہارت یا پیروی و تقلید سے حاصل نہین ہوسکتی. ... معلوم ہوتا ہے کہ مرزا خط لکھتے وقت ہمیشہ اس بات کو نصب العین رکھتے تھے کہ خط مین کوئی ایسی بات لکھی جائے کہ مکتوب الیہ اوسکو پڑھکر محظوظ اور خوش ہو. پھر جس ر تبے کا مکتوب الیہ ہوتا تھا اوسکی سمجے اور مذاق کے موافق خط مین شوخیان کرتے تھے. مثلا اپنے ایك دوست کو خط لکھا ہے. اوسمین اونکی لڑکی کو، جو بچپن مین مرزا کے سامنے آتی تھی، اور اب جو ان ہوگئی ہے، بعد دعا کے لکھتے ہین:

کیون بھی ! اب اگر هم کول آؤ بھی تو تمکو کیونکر دیکھین گی ؟ کیا تمھاری ملك مین بھتیجیان
 چچا ہے پردہ کرتی ہین ؟ ،

یا مثلًا نواب امیر الدین احمد خان رئیس لوهاروکو اونکے بچپن کے زمانے مین اونکے رقعے کا جواب، جس مین مرزا کو دادا صاحب لکھا تھا، اسطرح لکھتے ہیں:

و ای مردم چشم جهان بین غالب! پهلی القساب کر معنی سمجی لو . یعنی چشم جهان بین غالب کی پتلی . چشم جهان بین تمهارا باپ مرزا علاءالدین احمد خان بهادر ، اور پتلی تم . میان تمهاری دادا تو نواب امین الدینخان بهسادر هین . مین تو صرف تمهارا دلداده هون . ه

ایك دوست کو دسمبر سنه ۸۵ ع کی اخیر تاریخون مین خط لکها هے. اونهون نے اوسکا جواب جنوری سےنه ۵۹ ع کی پہلی یا دوسری کو لکھ بھیجا. اوسکے جواب مین اونکو اسطرح لکھتے ہین:

الغرض مرزا کے خطوط و رقعات مین ایسے خطوط بہت کم نکلین گے جن مین اس قسم کی ظرافت اور ہنسی کی باتین مندرج نہون. یہانتك که رنج و افسردگی

کا بیـان بھی اس قسم کی چھیڑ سے خالی نہین ہوتا . منشی نبی بخش مرحوم کو لکھتے ہین :

و بهائیصاحب ! مین بهی تمهارا همدرد هوگیا . یعنی منگل کی دن ۱۸ ربیع الاول کو شام کیوقت میری وه پهپهی ، که مین نو بچپن سی آجنك اوسکو مان شجها تها ، اور وه بهی مجکو بینا سمجهتی تهی ، مرگئی . آپکو معلوم رهی که پرسون میری گویا نو آدمی مری . تین پهپهیان اور تین چچا اور ایك باپ اور ایك دادی اور ایك دادا . یعنی اس مرحومه کی هونی سی مین جاننا تها که یه نو آدمی زنده هین ، اور اوسکی مرنی سی مین نو جانا که یه نو آدمی آج ایکبار مرگئی . .

مرزانے بعض اردو خطون مین مُسَجِّع عبارت لکھنے کا التزام کیا ہے .
عربی اور سنسکرت زبان کے سوا اور زبانون کی مسجع نثرون مین عموماً یہ
عیب ہوتا ہے ، کہ دوسر سے فقر سے مین جو پہلے فقر سے کی رعایت سے خواہ
نخواہ قافیہ تلاش کرنا پڑتا ہے تو اوسمین تصنع اور آورد کا رنگ پیدا ہو جاتا
ہے ، اور اسلئے پہلے فقر سے کے مقابلے مین دوسرا فقرہ بسبب لزوم ما لا یلزم
کے کم وزن ہوجاتا ہے . مگر مرزاکی مسجع نثر مین یہ بات بہت کم دیکھی جاتی
ہے . دوسر سے فقر سے مین تقریباً ویسی ہی ہے تکافی پائی جاتی ہے جیسی پہلے فقر سے مین . اور یہ بات اوسی شخص سے بن پڑتی ہے جو باوجود خوش سلیقگی اور لطف طبیعت کے شاعری مین غایت درجے کا کمال رکھتا ہو ، اور وزن و قافیہ کی جانچ اور تول مین ایك عمر بسر کرچکا ہو . مگر یہ معلوم رہے فقر عبارت مرزا خاصكر اون خطون مین لکھتے تھے جن سے ہنسی یا ظرافت اور مخاطب كا خوش کرنا مقصود ہوتا تھا .

عرایض کا طرز ادا

اگرچمه میرزا صاحب کے عرایض کا طرز ادا اون خطون کے مقابلے مین، جو «اردوی معلی» اور «عود ِ هندی» مین شایع هو چکے هین، با تکلف هے، اور یہان وہ رنگا رنگی نہین پائی جاتی جو مذکورہ بجموعون کے خطوط کی جان ہے، تاہم یه عرایض بھی اوسی نادرہ کار قلم کے رهین منت هین، جو

ادب اردو کے دامن کو تاہ کو سدا بہار پھولون سے بھر چکا ہے. اسلئے ان سرکاری درخواستون میں بھی وہ سادگی ، شوخی اور ظرافت موجود ہے، جسکے سبب ادای مطلب میں میرزا صاحب کی انشا دیگر انشا پردازون کی تحریرون سے گوی سبقت لیگئی ہے.

لیکن یه محاسن اور خطوط مین زیاده نمایات هین، جن مین حسن طلب هے. چونکه سرکار رامپور میرزا صاحب کی مالی دستگیری کی واحد کفیل تهی ، اسلئے وه هر ضرورت کے موقع پر سوال کر بیٹھتے تھے، اور یه سوچکر که ابھی سابق امداد کو زیاده زمانه نهین هوا هے، همیشه ایسے انداز سے سوال کرتے تھے که انکار کی گنجایش باقی نر هے. مثلا نواب فردوس مکان نے اپنے چھو نے صاحبزاد سے سید حیدر علیخان بهادر کی شادی کے موقع پر میرزا صاحب کو تورہ اور خلعت کے نام سے ۱۲۵ روپیے نقد ارسال کئے هین . میرزا صاحب اس روپیه کو خرچ کرنیکے بعد آینده کیائیے سیل نکالتے هو ہے لکھتے هین :

دیه تحریر نهن مکالمه هی . گستاخی معاف کرواکه اور آپ سی اجازت لیکم بطریق انبساط عرض کرتا هون ،که یه سوا سو رو پیی ، جو تورهٔ و خلعت کی نام سی مرحمت هوی هین ، مین کال کا مارا اگر یه سب روپیه کها جاؤنگا ، اور اس مین لباس نه بناؤنگا تو میرا خلعت حضور پر باقی رهیگا یا نهین ؟ » (۱)

نواب فردوس مکان کی وفات کے بعد نواب خلد آشیان کی خدمت مین قصیدہ تہنیت ارسال کیا ہے. یہان سے صلہ مین تاخیر ہوتی ہے. میرزا ضاحب کو روپیہ کی ضرورت ہے، اسلئے نامۂ تقاضائی لکھتے ہین، اور اوس مین بطور تقاضا ارشاد فرماتے ہین:

ه پیر و مرشد! حضرت فردوس مکان کا دستور تھا کہ جب مین قصیدہ بھیجتا ، اوسکی رسید
 مین خط تحسین و آفرین کا ، شرم آتی ہی کہتی ہوی مگر کہی بغیر بنتی نہیں ، دو سو پہلسی
 کی ہنڈوی اوس خط مین ملفوف عطا ہوا کرتی تھی یه رسم بری نہیں ہی ، اگر جارگی
 رہی تو بہتر ہی ، ، (۲)

⁽۱) مكاتيب، ص ۲۹ ص – مكاتيب غالب

ایکسال دلی مین بارش کم اور رامپور مین کافی هوئی هے. اس سلسله مین تحریر فرما تے هین:

اگرچه یهان مینی اسیقدر برسا هی که جسکی پانی سی زمیندار حاصل فصل ربیع سی هاتی دهولین ،
 مگر چونکه بفرمان ازلی میری رزق کی برات آپ پر هی ، اور آپکی ملك مین بارش خوب هوئی
 هی ، ابر رحمت کی شکریه مین ایك قطعه ملفوف اس عرضی کی بهیجتا هون . بنظر اصلاح نظم
 و اصلاح حال ملاحظه هو . ، (۱)

نواب خلد آشیان نے جشنِ تخت نشینی مین شرکت کی دعوت دی ہے. اسکا شکر به ادا کر کے لکھتے ہیں:

ه حضرت کی خدمت مین نه آؤنگا تو اور کهان جاؤنگا . وه آگ برس رهمی هی که طیورکی پر جل رهم هین . بعد آگ کی پانی برسیگا . سفر خصوصاً بوذهی رنجور آدمی کو دونون صورت مین متعـذر . آفتـاب میزان مین آیا ، اور هنگامـهٔ آنش و آب رفع هوا ، اور مین نو احرام بیت المعمور رامپور باندها . (۲)

ایک مرتب نواب خلد آشیان نے اپنی ایک فارسی نثر اصلاح کو بھیجی ہے.
میرزا صاحب بعض محاورون کی تغلیط کرتے ھین. اھل دربار بہار عجم اور فرھنگ جہا نگیری وغیرہ لغات کے حوالہ سے اس اصلاح کو غلط بتاتے ھین. نوابصاحب یہ حوالے نقل کرکے میرزا صاحب سے اصلاح پر نظر ثانی کی درخواست کرتے ھین. اسکے جواب مین میرزا صاحب نے تحریر کیا ھے:

بی به به اس امر خاص مین نفس مطمئنه حاصل هو . مگر دعوی اجتهاد نهین هو . بحث کا طریقه یاد نهین . میان انجو جامع فرهنگ جهانگیری ، شیخ رشید راقم فرهنگ رشیدی ، عظای عجم مین سی نهین . هند انکا مولد . ماخذ انکا اشعار قدما . هادی انکا انکا قیاس . ٹیک چند اور سیالکوئی مل انکی پیرو . سبحان الله ! هندی بهی اور هندو بهی ! ُ نور علی نور !! ، (۳) سیالکوئی مل انکی نیرو . سبحان الله ! هندی بهی اور هندو بهی ! ُ نور علی نور !! ، (۳) باغ بیے نظیر کی نمایش کا حال اخبار مین پڑها هے ، اور چاهتے هین که نو ابصاحب

کو اس جشن بینظیر کی مبارکباد دین. اس مضمون کو اسطرح ادا فرماتے هین: « نمایشگاه سراسر سور رامپور کا ذکر اخبار مین دیکھتا هون، اور خون جگر کھاتا هون، که های! مین وهان نہین. بالا خانو پر رهتا هون. او تر نہین سکتا. ماناکہ آدمیون نی گود مین لیکر اوتارا ، اور پالکی مین بٹھا دیا . کہار چلی . راہ مین نه مرا اور راسپور پہنجگیا . کہارون نی جاکر ، بینظیر مین میری پالکی قنس، اور مین طائر اسیر . وہ بھی پر پر و بال . نه چل سکون ، نه پھر سکون . جو کچھ اوپر لسکم آیا ہون ، یه سب بطریق فرض محال ہی . ورنه ان امور کی وقوع کی کہان مجال ہی ؟ ، (۱)

نواب سکندر زمانی بیگم صاحبہ کی تعزیت کرتے ہوے رقمطراز ہیں:

و چاهتا هون که کچی لکهون. مگر نهین جانتا که کیا لکهون. لازم تها که تعزیت نامه بربان فارسی و عبارت بلیغ لکهون. آپکی قدمون کی قسم! دل نی قبول نکیا. آرایش گفتار، نظماً او نثراً، واسطی تهنیت کی هی، که دل کثرت نشاط سی گل کیطرح کهل رها هی طبیعت راه دیتی هی. الفاظ دهوناهی جاتی هین. معنی پیدا کی جاتی هین. اب مین نیم مرده، دل پرمرده، خاطر افسرده جس باب مین لفظ و معنی فراهم کیا چاهون وه سراسر طبع کی خلاف. جس بات کا تصور ناگوار هو اوسکی نذکر سی جی کیون نه بقرار هو ؟ ، (۲)

نواب زین العابدین خان بہادر سے خواہش کر نے ہین کہ اپنے نام کا خط سرکار کو دکھا دینا . مگر ساتھ ہی فرماتے ہین :

الیکن تم سی یه توقع کیونکر پڑی ؟ کسواسطی که تم نی اردو دیوان کی پہنچنی نه پہنچنی کا حال جنابعالی سی دریافت کرکر کب لکھا ہی ، جو اس بات کا جواب لکھوگی . . (۳)

خاتمــا

میرزا صاحب خط کے آخر مین بالعموم ایك دو دعائیه لفظ لكھا كرتے تھے. اردوی معلی و عود ِ ہندی مین بعض مقامات پر یه جزو متروك ہوگیا ہے. ہے ، یا اپنی خیریت یا دنیاكی ہے ثباتی سے متعلق كسی جمله سے بدلگیا ہے. لیكن عرایض مین كبھی نظر انداز نہین ہوا. ان مین ہمیشه

یا مرامت رهو قیامت تك * دولت و عز و جاه روز افزون ، م

تحریر کیاکر تیے تھے۔ چونکہ اس جزو مین کوئی ادبی خوبی میرزا صاحب کے ہان بھی نہیں پائی جاتی، اسلئے تمثیل و استشہاد بیکار ہوگا.

كاتب كا نام

میرزا صاحب کاتب کی شخصیت کا تعین بھی نئے اسلوب سے کرتے تھے.

⁽۱) مكاتيب، ص ۹۲ (۲) ايضاً، ص ۹۶ مكاتيب، ص ۹۲ الفاً، ص ۱۹۰

عام انشا پردازون کی طرح آخر مین نام لکھنے کا طریقه او نکے ہان صرف پُر تکلف مراسلت کیساتھ مخصوص تھا. وہ مساویانه یا بزرگانه خط و کتابت مین کبھی خط کے شروع یا درمیان مین اسطرح نام لکھتے ہیں، کہ مکتوب الیه کو خیال تک نہین ہوسکتا کہ یہان نام لکھنے سے مقصود کا تب کا تعارف ہے. مثلا خواجه غلام غوث خان بهادر بیخبر کو لکھا ہے:

'' و قبله ! کبھی آپ کو یہ بھی خیال آتا ہی ، کہ کوئی همارا دوست ، جو عَالَب کملاتا ہی ، وہ کیا کھاتا پیتا ہی اور کیونکر جیتا ہمی ؟'، (۱)

يا شَكَّر نواب انور الدوله بهـادر شفق كو تحرير كيا هے:

" کیونکر کہون کہ مین دیوانہ نہین ہون ؟ ہان اننی ہوش باقی ہین کہ اپنی کو دیوانہ سمجھتا ہون . واہ! کیا ہوشندی ہی کہ قبلة ارباب ہوش کو خط لکھتا ہون ، نہ القاب ، نه آداب ، نه بندگی ، نه تسلم ؟ سن غالب! هم نجم سی کہنی ہیت مصاحب نه بنگ ، (۲) اور کبھی آخر مین نام لکھتے ہین ، جو پیشتر تو اونکا تخلص « غالب » ہو تا ہے ، اور تنہا یا کسی ہمقافیه فقرہ کیساتی آتا ہے . مثلًا

' و بندهٔ علی ابن ابیطالب آوزومند مرک غالب ، نجات کا طالب غالب ، عفو جرم کا طالب غالب، داد کاطالب غالب، اس خط کی رسید کاطالب غالب، ترحم کا مستحق اور تفقد کا طالب غالب، وغیره »

لیکن بعض خطوط مین اصلی نام و اسد الله خارب ، یا « اسد الله » یا صرف « اسد » یا « اسد الله کها هے ، نواب فردوس مکان کے نام کے ایک عریضه مین « اسد الله » کیساتی بهی ایک همقافیه فقره استعال کیا هے . فرماتے هین :

ه عرضداشت هوا خواه اسد اقه . ، (٣)

متعدد خطوط مین میرزا صاحب نے یہ جزو ترك كردیا ہے. ان مین چنــــد ایسے هین جن مین جنـــد ایسے هین جن مین کنایة نام آگیا ہے. مثلًا نواب علاء الدین احمد خان بهادر كه لكهتــر هين:

ور • تاریخ اوپر لکے آیا · نام اپنا بدلکر مغلوب رکے لیا ہی · • (؛)

⁽۱) اردوی معلی، ص ۲۷۶ (۲) ایضاً ، ص ۳۱۶ (۳) مکاتیب، ص ؛ (؛) اردوی معلی ، ص ۳۹۵

انہی کو دوسرے خط مین لکھا ہے:

ر دن تاریخ صدر مین لکم آیا هون . کاتب کا نام غالب هو که دستخط سو پهجان جاؤ . . (۱) ایک اور خط مین تحریر کیا هے :

 ٦٠ دسمبر سنه ١٨٦٥ ع كى بده كا دن صبح كى آنه بجا چاهتي هين مر كاتب كا نام غالب هى كه نم جانتي هوكى ؟.. (٢)

> چودهری عبد الغفور سرورکو بالکل نئے انداز سے لکھا ہے: مرکز کا تب وہی ہی جو لفافہ ملفونہ کا مکتوب الیہ ہم .'' (۳)

باقی جن خطور مین نام سر دست موجود نہیں ہے اونکے متعلق یہ سمجھنا چاہیے کہ یا تو ناقلون نے نقل کرتے وقت نام چھوڑ دیا اور یا آخر میں نام کے بجائے ، غالب ، نقش کی مہر ثبت تھی ، جو نقل کرنے سے رہ گئی. ورنہ میں نے جسقدر میرزا صاحب کے سرکاری اور نجی خطوط دیکھے ہیں اون میں سے ایك بھی نام یا مہر سے خالی نہیں ہے .

تاريخ كتابت خطوط

میرزا صاحب خط کی تاریخ بھی ہمیشہ ایک انداز سے نہیں لکھا کرتے تھے. اونکی تنوع پسند طبیعت اس خشک جزو مکتوب میں بھی نئے نئے شگو فے کھلاتی ، اور وہ کبھی آغاز میں کبھی درمیان میں اور کبھی آخر میں تاریخ ثبت کرتے . تاریخ کے ساتھ ساتھ بعض وقت دن گھڑی اور سال بھی تحریر کرتے تھے . انگریزی و هجری تاریخون میں سے اونکے ہان بسا اوقات صرف انگریزی یا صرف هجری اور کبھی کبھی دونون پائی جاتی ہیں . مگر سنین لکھنے کا التزام کم اور علامت ِ هجری و عیسوی کا التزام کم تر ہے .

آغــازکی تاریخ

میرزا صاحب موجودہ یوروپین طرز کے مطابق القاب و آداب سے قبل تاریخ بہت کم لکھتے تھے۔ اونکے ہان القاب کے بعد آغازِ مطلب مین تاریخ زیادہ ہوتی ہے۔ چنانچہ میر مہدی مجروح کو لکھتے ہیں:

 ⁽۱) اردوی مغلی، ص ٤٣٤ (۲) ایضاً، ص ٤٤٤ (۳) ایضاً، ص ١٢٢

میان! آج یکشنبه کا دن ساتوین فروری کی اور شاید بائیسوین جمادی الثانی کی هی . دو پهرکم وقت شیخ مشرف علی رهنی والی استاد حامدکر کوچهکر میری پاس آئی ، اور او نهون نو تمهارا خط لکها هوا ۱۵ جمادی الثانی کا دیا . ، (۱)

يوسف مرزا صاحب كو لكها هے:

• آؤ صاحب! میری پاس بیٹے جاؤ . آج یکشنبه کا دن ہو ساتوین تاریخ رمضان کی اور اونیسوین ایریل کی . ، (۲)

مرزا تفته کو تحریرکرتے ہین:

آج منگل کی دن پانچوین اپریل کو تین گهڑی دن رهی ڈاك کا هرکاره آیا . ، (۳)

نواب علاء الدين احمد خان بهادركو لكها هے:

• چار شنبه ۱۸ مئی ... بقول عوام باسی عید کا دن صبح کا وقت . ، (٤)

نواب انور الدوله بهادرکو لکھتے ہیں :

ه خداوند نعمت ! آج دو شغبه ٦ رمضان کی اور ١٥ فروری کی هم . اسوقت که باره پر تین بجی هین ، عطوفت نامـه بهنچا . » (٥)

خواجه غلام غوث خان بهادر بیخبر کو تحریر کیا ہے:

ع جنابعالی ! آج دو شنبه ۳ جنوری سنه ۱۸۵۹ کی هی . پهر دن چیژها هوگا که ابر گهر رها هی .
 ترشح هورها هی . هوا سرد چل رهی هی . پینی کو کچی میسر نهین . ناچار رو نی کهائی هی . » (٦)

وسطكى تاريخ

مطالب کے ضمن میں میرزا صاحب تاریخ اسطرح لکھتے ہیں کہ بظاہر پڑھنے والے کو تاریخ نویسی کا خیال نہیں گزرتا . بلکہ تاریخ بھی منجملہ مطالب معلوم ہوتی ہے . مشکر نواب علاء الدین احمد خان بہادر کو لکھا ہے: متماری پاس جو قاطع برہان پہنچی ہی اگر چھادی کی ہو تو صحیح ہی . جہان تردد ہو غلطنام ملحقہ میں دیکھ لو . زیادہ انکشاف منظور ہو بچھ سے پوچھ لو . اور اگر قلی ہی تو درجه اعتبار سے ساقط ہی . اوسکو میری تالیف نه سمجھو . بلکہ بحکو مول لیلو اور اوسکو پھاڑ ڈالو . آج یوم الحیس ۱۹ جون المبارك بارہ پر تین بحی تمهارا خط آیا . اودھر پڑھا ، ادھر جواب لکھنی بیٹھا . بھانتك لکے چكا تھا کہ شیخ شہاب الدین سہروردی آئی . تمھارا خط اونکو دیا . وہ پڑھ رھی ہین . ہم لکے رہو ہیں . ابر آیا ہوا ہی . ہوا سرد چل رہی ہیں . (۷)

شاہ عالم صاحب مارہروی کو تحریر کیا ہے:

⁽۱) اردوی معلی، ص ۱۵۶ (۲) ایضاً، ص ۳۳۰ (۳) ایضاً، ص ۶۵ (٤) ایضاً، ص ۶۶۶

⁽ه) ایضاً ، ص ۲۹۵ (۲) ایضاً ، ص ۲۷۵ (۷) ایضاً ، ص ٤١٢

ویای تحتانی لسکیم چکا تھاکہ ایك چپراسی آیا ، اور اوسنی خط تمهاری نام کا ٹکٹ لسگا ہوا دیا اور کہا کہ ڈپٹی صاحب نی سلام کہا ہی اور یہ خط دیا ہی . اب مین یہ خط اپنا مع اونکی خط کی ڈاك گھر مین بھیجتا ہون۔ . صبح کا وقت یکشنبہ کا دن ۸ صفر اور ۲۵ اگست کی ہی . ۔ ڈپٹی صاحب چاندنی چوك حافظ قطب الدین سوداگر کی حویلی مین رہتی ہیں . ، (۱)

میر مہدی مجروح کو لکھتے ہین :

تمهاری شکایتهای بیجا کا جواب یه هی که تم نی جو خط مجکو پانی پت سی بهیجا تها ، اورکرنال کی روانگی کی اطلاع دی تهی ، مین نی تجویز کرلیا تها که جب کرنال سی خط آئیگا تو مین جواب لکهونگا . آج شنبه ۱۵ اکتوبر صبح کا وقت ، ابهی کهانا پکا بهی نهین ، تبرید پی کر بینها تها که تمهارا خط آیا اور پڑها اور یه جواب لکها . ، (۲)

خاتمه کی تاریخ

خاتمه کی تاریخ مین بھی میرزا صاحب موجودہ رسم تحریر کی مخالفت کرتے نظر آتے ہین . اونکے ہان آخری تاریخ کا مذکور بھی ضمنِ مطالب مین ہوتا ہے . البته عرایض مین دو چار مقامات کے علاوہ ہر جگہ خط ختم کرنیکے بعد نام سے قبل یا بعد تاریخ ثبت کی ہے . مثلًا مرزا حاتم علی مهر کو لکھا ہے : ، دو شنبه کا دن ٢٠ دسمبر کی صبح کا وقت ہم . انگیایی رکھی ہوئی ہی . آگ تاب رہا ہون ، اور خط لکھ رہا ہون . یہ اشعار یاد آگئی . تمکو لکھ بھیجی . والسلام . ، (۲)

منشی حبیب اللہ خان ذکا کو تحریر کیا ہے:

«جواب خط كاطالب غالب . سه شنبه از روى جنترى ٢٦ اور از روي رويت ٢٥ رجب سنه ١٢٨٣ ▲ اور ٤ دسمبر سنه ١٨٦٦ ع . • (٤)

نواب علا. الدين احمد خان بهـادر كو لكهتـے هين :

" • ٦ د شمبر سنه ١٨٦٥ ع كى بده كا دن صبح كر آڻير بجـا چاهتى هين . كاتب كا نام غالب هو كه تم جانتي هوگي . • (٥)"

انہی کو لکھتے ہیں:

ه ... مرةومة شنبه يكم جون وقت صبح چهه بجى ســات كر عمل اين . ، (٦)

حاتمه مين اعادة تاريخ

کبھی کبھی میرزا صاحب آغاز مین تاریخ لکھدینے کے بعد خاتمہ مین

1.1 / 1		
(٣) ايضاً، ص ٢٦٧	(۲) ایضاً ، ص ۱۸۰	(۱) اردوی معلی، ص ۲۰۲
		- : :

⁽٤) ايصاً، ص ٢٤ (٥) ايضاً، ص ٤٤٢

اوسکا دوبارہ اجمالی ذکر کرتے ہیں. مثلًا نواب علاء الدین احمد خان بہادر کو لکھا ہے:

دن تاریخ اپنا نام آغاز کتاب مین لیکی آیا هون. اب ارسال جواب کی تاکید کی سوا اور کیا
 لکھون . ، (۱)

انہی کو ایك اور خط مین لکھتے ہیں:

، دن تاریخ صدر مین لکر آیا ہون. کاتب کا نام غالب ہی کہ دستخط سی پہچان جاؤ . ، (۲) انہمی کو سلہ بارہ " نریر کیا ہے:

و تاریخ او پر لکے آیا . نام اپنا بدلکر مغلوب رکھ لیا ہی . ، (٣)

وقت كتابت كا ماحول

بعض اوقات میرزا صاحب تاریخ کے علاوہ خط لکھتے وقت کی حالت کا نقشہ بھی مکتوب الیہ کی نگاھون کے سامنے پیش کرنے کی کوشش کرتے، تاکہ مکتوب الیہ یہ محسوس کرکے کہ خود میرزا صاحب کے پاس بیٹھا ھوا اونکی زبان سے مکتوبہ واقعات سن رہا ھے، مطالبِ خط سے زیادہ لطف اندوز ھو. مشد گرمی کا موسم ھے. رامپور کے پہلے سفر سے واپس دلی پہنچے ھین. میر مہدی مجروح کی فرمایش پر روداد سفر لکھی ھے. اسکے آخر مین فرماتے ھین:

'' وکونھری میں بیٹھا ہوں . ٹٹی لگی ہوئی ہی . ہوا آرہی ہی . پانی کا جھجر دھرا ہوا ہی . حقہ ، پی رہا ہوں . بنی کرنی کو جی چاہا . یہ باتین کرلیں'' ، (؛)
بر سالت کے موسم میں خو اجہ غلام نحوث خان بہادر بیخبرکو تحریرکر تے ہیں :

مر دیر دن چڑھا ہوگا کہ ابرگھر رہا ہی . ترشح ہو رہا ہی . ہوا سرد چل رہی ہی . بینی کو کچھ

میسر نهین . ناچار روٹی کھائی ہی .

افقها پر از ابر بهمرے مهی * سفالینه جـام من از می تهی غرده و دردمند بیٹها تهاکه ڈاك کا هرکاره تمهارا خط لایا ^{6.}، (ه)

نواب انور الدوله بهـادركو لكهتے هين :

⁽۱) اردوی معلی، ص ۶۶۸ (۲) ایصناً، ص ۶۳۶ (۳) ایصناً، ص ۴۹۵

⁽٤) ايضاً، ص ١٦٢ (٥) ايضاً، ص ٢٧٥

و پیر و مرشد! شب رفته کو مینه خوب برسا . هوا مین فرط برودت سی گزند پیدا هوگیا . اب صبح کا وقت هو . هوا نهنڈی برگزند چل رهی هی . ابر تنك محیط هی . آفتــاب نکلا هی ؛ پر نظر نهین آتا هی . ، (۱)

انہی کو ایك اور خط مین لکھا ہے:

پیر و مرشد! ۱۲ بجی تھی . مین ننگا اپنی پانگ پر لیٹا ہوا حقہ پی رہا تھا کہ آدمی نی آکر خط دیا . مین نی کھولا ، پڑھا . بھلی کو آنگرکھا یاکرتا گلی مین نہ تھا . اگر ہوتا تو مین کریبان پھاڑ ڈالٹا . حضرت کا کیا جاتا؟ میرا نقصان ہوتا . ، (۲)

ميرزا صاحبكا املا

میرزا صاحب اردو الفاظ کے املا مین یای معروف و مجهول اور های ساده و مخلوط کا فرق نهین کرتے. اور ابتدائی الف مکسوره و مضمومه کے فرق کیلئے همیشه موخر الذکر کو باضافہ (و) تحریر کرتے هین. چانچه اونکے هان «اُس» بواو اور «اِس» بغیر واو پایاجاتا هے. بعض الفاظ مختلف خطوط مین مختلف املا سے لکھے هین . مشلہ هاتھ کو کبھی «هاته» اور کبھی «هاته» کا کہا هے .

انگریزی الفاظ کا تلفظ بھی بیشتر غلط کیا ہے. اسی لئے اونکا املا بھی درست نہین ہے. مثلًا «پنشن »کو «پنسن » اور «لارڈ »کو «لاڑد» اور «بورڈ »کو «بوڑد» لکھتے ہین .(۲) اسیطرح ایك دو جگہ عربی الفاظ کو بھی غلط لکھا ہے. مثلًا «بالكل »كو «باالكل »دو الفون كيساتي لكھديا ہے، جو درست نہين .(۱)

ایك پیراگراف کے خاتمہ اور دوسرے کے آغاز کے اظہار کیلئے کبھی تو نئے پیرا کے پہلے حرف پر اس شکل (س) کی علامت بناتے ہیں، اور کبھی بارہ کا ہندسہ لکھتے ہیں، جو لفظ ِ «حد »کا عدد ہے. مرزا حاتم علی مہر کو اس عدد کے التزام کی وجہ بھی لکھی ہے. فرماتے ہیں:

ماحب! بندهٔ اثنا عشری هون. هر مطلب کی خاتمه پر باره کا هندسه کرتا هون. • (٥)

⁽۱) اردوی معلی ، ص ۳۰۰ (۲) ایضاً ، ص ۳۰۳ (۳) مکاتیب ، ص ۱۲ و ۱۵ و ۲۲ و ۱۱۰

⁽٤) ایضاً، ص ۳۳ ق — مکاتیب غالب

هجری اور عیسوی سنه کے اظہار کیلئے میرزا صاحب دہ، اور دع ، بھی استعمال کرتے تھے۔ لیکن اسکا الـتزام نہین پایا جاتا .

ميرزا صاحبكا رسم الخط

میرزا صاحب کا خط نہایت پخته شفیعا آمیز نستعلیق تھا . چونکہ وہ ایرانی اداؤن کے دلدادہ تھے ، اسلئے خط سے ولایتی شان زیادہ نمایان ہے . مگر آخر عمر مین رعشه پیدا ہوجانے سے دائرون اور کشش مین پہلی سی خوش نمائی باقی نہین رہی تھی . چنانچه ان خطون کے دیکھنے سے پہلی نظر مین ہاتھ کی تھرتھراہ کا احساس ہوتا ہے .

سامان كتابت . كاخذ

میرزا صاحب کے خطوط مین سامان ِخط وکتابت کا بھی ذکر آیا ہے . اسلئے اوسپر ایك اجمالی نظر نامناسب نہوگی .

میرزا صاحب بالعموم باریك ولایتی كاغذ استعال كرتے تھے، جو نیلگون یا سفید یا گلابی ہوتا. دربار رامپور مین اونكی جسقدر عرضیان پیش ہوئی ہین وہ بجز ایك دو كے تمام اسی قسم كے گران قیمت كاغذ پر لكھی ہوئی ہین. لیكن منشی سیلچند اور خلیفہ احمد علی صاحب كے نام كے خطوط گھٹیا كاغذ پر ہین. اس سے یہ نتیجہ نكالا جاسكتا ہے كہ میرزا صاحب كاغذ كے انتخاب كیوقت مكتوب الیہ كی حیثیت دنیوی كا لحاظ ركھتے تھے۔

بعض اوقات تنگدستی کے سبب میرزا صاحب کے پاس کاغذ کا ذخیرہ ختم هو جاتا، تو جو اب دینے کیلئے روپیہ کا انتظار کرنے کے عوض کتاب مین سے سادہ ورق پھاڑ لیتے تھے۔ ۸ نو مبر سنه ۱۸۵۹ع کو میر مهدی مجروح کو لکھتے وقت یہی ترکیب استعال کرنی پڑی تھی . چنانچه اوسی خط مین فرماتے ھین: ، بھائی ! نه کاغذ ہی، نه لکٹ ہی . اگل لفافون مین سے ایك بیرنگ لفافه پڑا ہی . کتاب مین سے یه کاغذ بھاڑ کر تمکو خط لکھنا مون، اور بیرنگ لفافه مین لیٹ کر بھیجنا مون . غگین نه مونا. کل شام کو کچھ فتوح کمین سے بہج گئی ہی . آج کاغذ و لیکٹ منگا لونگا . (۱)

⁽۱) اردوی معلی، ص ۱۵۵

ندلم

معلوم ہوتا ہے کہ میرزا صاحب کے زمانہ تك لو ہے کے قلم کا رواج نہوا تھا. وہ نیز ہے کا قلم استعمال کرتے ، اور اوسے خود ہی بناتے تھے۔ چنانچہ ایک مرتب قلم بنانے مین چاقو سے انگوٹھا زخمی ہوگیا ، اور منشی شیو نرائن کے خط کے جواب مین تاخیر ہوئی، تو میرزا صاحب نے تحریر کیا تھا: مصاحب! تم خط کے جواب نہ بھیجنی ہے کھرا رہی ہوگی . حال یہ ہم کہ قبلم بناؤ مین میرا ہاتے انگوٹھی کے باس سے زخمی ہوگیا اور ورم کر آیا . چار دن رونی بھی مشکل سے کھائی گئی ہی . بہر حال اب اچھا ہون . ، (۱)

یه سنه ۱۸۵۸ ع کا واقعــه تها. لیکن آخرِ عمر مین رعشه کے سبب خود قلم نه بنــاسکتے. لڑکون سے بنوالیتے تھے. ۱۳ مارچ سنه ۱۸۶۷ ع کو نواب خلد آشیان کو لکھتے ہین:

داس درویش کا حال اب قابل گزارش نهین . امراض قدیم بزهگئی . دوران سر اور رعشه اور ضعف بصر تین بیاریان نئی پیدا هوئی هین . قبلم نهین بنــا سکتا . لزکون سی بنوا لیــتا هون . برسون کی بات نهین رهی . هنتون کی یا مهینون کی زندگی ره گئی هو . . (۲)

لفىافى

میرزا صاحب سادہ کاغذ کے مستطیل لفافے استعمال کرتے تھے۔ بعض اوقات اونکے حاشیون پر باریك بیل بو نے بھی بنے ہوتے. لیکن اوسوقت تك ذاكے انه کے ٹکٹ چھپے ہوے لفا فے مروج نه تھے۔ اسلئے یه سب دیسی ساخت کے ہوتے تھے۔

خود میرزا صاحب بھی وقت گزاری کیلئے لفافی بنالیا کرتے تھے۔ ایکبار منشی شیو نرائن اکبرآبادی نے خود ساخته لفافون کے استعمال سے خیال کیا کہ تنگدستی کے سبب میرزا صاحب ایسا کرتے ہیں. اور یہ سوچکر میرزا صاحب کو لفافون کا ایك بنڈل روانا کیا. میرزا صاحب نے اس سے مطلع ہوكر لکھا:

و لفافون کی خبر پہنچی . آپ نو کیون تکلیف کی . لفافر بنانا دل کا بہلانا ہی . بیکار آدمی

⁽۱) اردوی معلی ، ص ۲۹۲ تـــــاا:

کیا کری . بهر حال جب لفافی پهنچ جائینگی ، هم آپکا شکر بجا لائینگی . هرچه از دوست میرسد نیکوست . ، (۱)

اسکے بعد منشی صاحب نے جو کیا اوسکے متعلق کچھ معلوم نہین . لیکن منشی نبی بخش صاحب کے نام کے مکتوب مورخهٔ ۲۲ ستمبر سنه ۵۸ ع سے یه ضرور پتا چلتا ہے کہ سنه ۵۸ ع مین لفافه سازی کا خاصه مشغله رہا تھا . فرماتے ہین . اللہ ! الله ! یه دن بھی یاد رہیں گی . خط می خط لکھی گئی ہیں . مجکو اکثر اوقات لفاؤ بناؤ میں گزرتو ہیں . اگر خط نه لکھونگا تو لفاؤ بناؤنگا . ، (۳)

ثكث

میرزا صاحب پوسٹ پیڈ خط بھیجنے کے پابند تھے، اور بالعموم پته کے داہنی یا بائین جانب کبھی اوپر اورکبھی نیچے ٹکٹ چسپان کرتے تھے. ایسے خطوط پر اونھون نے ہمبشہ « پوسٹ پڈ » بھی لکھا ہے. بعض اوقات ٹکٹ کے اوپر ، اسد » بھی لکھدیا کرتے تھے.

روشنائی

میرزا صاحب همیشه سیاه روشنائی استعمال کرتے تھے، جو عموماً بہت روشن اور پختـه هوتی. آخری ایام کے خطوط مین پھیکی روشنائی بھی نظر آتی ہے. جسکی وجه خود میرزا صاحب کی «قلمدانِ انشا» سے بے توجہی

ہوگی. ضرورت کے وقت لڑکون کے قلم اور اونہی کی روشنائی سے لکھا کر تے ہونگے، اور خود « لوح و قلم » کی درستی اور اہتمام سے اسلئے احتراز کرنے لگے ہونگے ، کہ اب اونہین ان دونون کی شہادت کی ضرورت نہ تھی. عالم ِ ادب اونکا لوہا مان چکا تھا.

قر اعد ڈاككى پابندى

میرزا صاحب ڈاك کے قاعــدون کے سخت پابند تھے۔ وہ خود بھی خلاف ورزی ِ قانون سے احتراز کرتے، اور احباب کو بھی اسی امرکی ہدایت کر تے رہتے تھےے۔ ایکبار منشی حبیب اللہ خان ذکا کو لکھا ہے:

خط مین خط ملفوف کرنا جانب حکام سی ممنوع هی . اگر یون نهو تا تو مین اونکی نام کا خط
 تمهاری خط مین ملفوف کرکی بهیجتا . . (۱)

منشی غلام بسم الله صاحب نے اپنی غزل کیساتھ ایك منصف صاحب کی غزل بھی ارسال کردی تھی. اونکی اس سہل انگاری پر سرزنش کرتے ہو ہے لکھتے ہیں:

• سنی حضرت! خط مین خط (کا) تداخل برا هی . اگر بهان کی ڈاك مین کمهی خط کهل گیا ، تو مجمدی پچاس روپیه لئی جائینگی ، یا قید کا حکم هوگا . آینده آپ خط جداگانه بهبجا کیجی . اس باب مین تاکید جانبی . کوئی حیله جواز کا آپکی طرف سی مسموع نهوگا . ، (۲) چودهری عبد الغفور صاحب نے پارسل مین کچی خط رکھدیہے تھے . اونکمو تحد میں :

ه پارسل مین خطوط بهیجنی محل اندیشه هی . خدا نر بجایا . چونکه اب وه خط آپکم کچر کام کر نه سمجها . از راه احتیاط پارسل مین س_خ نکال لسی . . (۳)

ایکبار تفته کے نام ایک پارسل حسب ِقاعدہ ایک آنے کا ٹمکٹ چسپان کر کے ڈاک خانہ بھیجا. جو شخص پارسل لیکرگیا تھا، اوسنے غلطی سے خطون کے بکس مین پارسل ڈالدیا. میرزا صاحب نے واقعہ سے مطلع ہوکر تفته کو لکھا: مصاحب ایکل پارسل اشعار کا ایک آنہ کا ٹکٹ لگاکر اور اوسیر یہ لکھکرکہ یہ پارسل می، خط نہیں ہے، ڈاک میں بھیجدیا. ڈاک منشی نر کہا کہ خطون کی صندوق میں ڈالدو. خدمتگار

⁽۱) اردوي معلى ، ص ۲۹ (۲) عودهندى ، ص ۱۸۹ (۳) اردوى معلى ، ص ۱۳۷

ناخواندہ آدمی . اوسکا حکم بجا لایا ، اور اوسکو خطون کر صندوق مین ڈال آیا . وہ لفظ کہ دیہ خط نہین ہی پارسل ہی ، دست آویز معقول ہی . اگر وہان کر ڈاکی تم سی خط کا محصول مانگین ، تو تم اوس جلہ کر ذریعہ سی گفتگو کر لینا . ، (۱)

در اصل میرزا صاحب کی احتیاط کی وجه یه تهی که وه ایکبار تفته کی غلطی کا خمیازه بهگت چکے تھے، اور غالباً پارسلکو خطون کے بکس مین ڈالدینے کی وجے سے اونکو پوسٹ پیٹ پارسلکا مزید محصول ادا کرنا پڑا تھا . ۲۸ جولائی سنه ۱۸۵۸ع کو یه واقعه خود تفته کو لکھا ہے:

و میرزا تفته ! کل قریب دو پهر کو ذاك کا هرکاره، وه جو خط باننا کرتا هی، آیا، اور اوسنی پارسل موم جای مین لینا هموا دیا. پهلی تو حیران رها که پاک خطون کی ذاك مین کیون آیا؟ باری جب اوسکی تحریر دیکهی تو تمهاری هات کا پیم فلك لیكها هوا اور دو ٹکك لیگی هوی. مگر اوسکی آگر کالی مهر اور کچر انگریزی لیکها هوا. هرکاره نی کها که ایك روپیه دس آن دلوائی. دلوائی، دلوادی، اور پارسل لی لیا. مگر حیران که یه کیا پیچ پزا؟ قیاس ایسا چاهنا هی که تمهارا آدمی جو ذاك گهرگیا اس کو خطون کی بکس مین ذال آیا. ذاك کم کاربردازون نی غور نه کی، اور اوسکو بیرنگ خطون کی ذاك مین بهیجدیا . ، (۲)

پوسٺ مين کا لطيفه

ایکبار پوسٹ مین کی غفلت سے ایک دلچسپ لطیفہ پیدا ہوگیا تھا. واقعہ یہ ہوا کہ میرزا صاحب کے نام ایک خط آیا. اوس کے پت مین مکتوب الیہ کے نام کے ساتھ جو تعظیمی الفاظ استعال ہوے تھے، اونمین ایک لفظ «کیشان» بھی تھا. ڈاکیے نے اوسے «کپتان» پڑھا، اور میرزا صاحب کی خدمت مین مبارکباد پیش کرکے طالبِ انعام ہوا. میرزا صاحب نے نواب انور الدولہ بهادر شفق کو یہ واقعہ لکھا ہے. فرماتے ہین:

وایك لطیفهٔ نشاط انگیز سنی. ڈاك كا هركاره ، جو بلیارون كر خطوط پهنچاتا هی ، اندنون مین ایك بنیا پڑها لسكها حرف شناس كوئی فلان ناتی دهمك داس هی . مین بالاغانه پر رهتا هون . حویلی مین آكر اوسنی داروغه كو خط دیا . اور اوسنی خط دیكر مجهسی كها كه ڈاك كا هركاره بندگی عرض كرتا هی ، اور كهتا هی كه مبارك هو! آپ كو ، جیسا كه دلی كی بادشاه نی نوابی كا خطاب دیا تها ، اب كالی سی خطاب كپتانی كا ملا . حیران كه یه كیا كهتا هی ؟ سرنامه كو غور سی دیكها . كهین قبل از اسم و محدوم نیازكیشان ، لسكها تها . اوس قرم ساق نو اور الفاظ سی قطع نظر كركی «كیشان » كو كپتان پژها . » (۳)

بيرنگ خطوط

اگرچه قانون ِ ڈاك كى رو سے بيرنگ خطوط ارسال كرنا بمنوع نہين ، ليكن ميرزا صاحب اسے قانون ِ محبت و اخلاق كے خلاف جانتے ، اور اسائے بغيركسى معقول وجه كے كبھى بيرنگ خط نہين لكھتے تھے. سيد احمد حسن مودودى كو ايك بيرنگ خط لكھتے ھوے فرماتے ھين :

ه میرا شیوه نهین هی خط بیرنگ بهیجنا . ۱ (۱)

میرزا صاحب اپنے ہر بیرنگ خط مین بیرنگی کی وجہ بھی لکھدیا کرتے تھے. چنانچہ وہ یا تو اوسوقت بیرنگ خط لکھا کرتے جبکہ

1) اونکے پاس ٹکٹ موجود نہوتا. خواہ اسلئے کہ جیب اسکی اجازت ندیتی، یا بر وقت ڈاکھانہ سے حصول دشوار ہوتا. مگر اس عذر کیلئے بے تکلف احباب اور شاگرد مخصوص تھے. میر مہدی مجروح کو ایك بیرنگ خط مین لکھا ہے:

وبھائی ! نه کاغذ هی ، نه ٹکٹ هی . اگل لفافون مین سی ایك بیرنگ لفافه بڑا هی . کتاب مین سی یه کاغذ پھاڑ کر تمکو خط لکھتا هون ، اور بیرنگ لفافه مین لیٹ کر بھیجتا هون . غمگین نہونا . کل شام کو کچھ فتوح کہیں سی پہنچ گئی هی . آج کاغذ و ٹکٹ منگا لونگا . ، (۲) اسیطرح نواب علاء الدین احمد خان بہادر کو لکھتے هین :

بهائی ! سج تو یون هی که اندنون مین میری پاس ٹکٹ نہین . اگر بیرنگ بهیجون توکمار مانده.
 اوٹر نہین سکنا . ڈاك گھر تك جائز كون ؟ • (٣)

نواب شهاب الدین احمد خان بهادر کو زیاده مُصحکانه انداز مین تحریر کیا هے:
''، (۱) میری پاس ٹک هی نه دام . معاف رکھنا . والسلام ''، (۱)

۲) اور یا اوسوقت بیرنگ خط ارسال کرتے کہ اوسکے تلف ہوجانے کا خطرہ ہوتا. اور چونکہ تلف ہوجانیکا خطرہ اہم مکاتیب کے سلسلہ مین زیادہ ناپسندیدہ معلوم ہوتا ہے، اور اہم مکاتیب بے تکلف اور با تکلف دونون قسم کے مکتوب الیه کو لکھے جاتے ہین، بنابرین اس عذر کے ماتحت

⁽۱) اردوی معلی، ص ۲۶۶ (۲) ایضاً، ص ۱۵۵ (۳) ایضاً، ص ۴۲۵ (۶) ایضاً، ص ۲۹۱

میرزا صاحب نے والیانِ ریاست تک کو بیرنگ خطوط لکھیے ہیں. چنانچہ ایکبار نواب انور الدولہ بہادر نے خط نه لکھنے کی شکایت کی، تو اوسکے جواب میں میرزا صاحب نے لکھا:

• سونهتا هون كه دونون خط يبرنگ گؤ تهم . أنف هونا كسبطرح متصور نهين . • (۱) در اصل ميرزا صاحب يه سمجهتے تهيے كه لأاكيا بيرنگ خط ضايع نهين كرتا . بلكه كوشش كركے مكتوب اليه تك خط پهنچاتا هے ، تاكه اوس سے محصول لأاك وصول كرسكے . يه خيال سيد احمد حسن مودودى كے خط مين ظاهر بهى كيا هے . فرماتے هين :

 دیه خط عدآ بیرنگ بهیجتا هون. کهتی هین که پیذکر تلف هونیکا احتمال هی ، اور بیرنگ کا نهین . ، (۲)

سیف الحق سیاح کو لکھتے ہین:

د پیــ ذخط گاه گاه تلف بهی هـ وجانا هی . نظر اس بات پر یه خط تم کو بیرنگ بهیجتا هون .
 تاکه ضایع نهونیکا احتمال قوی رهی . ه (۳)

چودھری عبد الغفور سرورکو ضروری خطوط کے بیرنگ ارسالکرنے کی ہدانت کر تے ہو ہے لکھتے ہیں:

و ایك قاعده آپكو بتاتا هون . اگر اوسكو منظوركیجی گاتو خطوطكو نه پهنچنی كا احتمال اونهی جائیگا ، اور رجستری كا درد سر جاتا رهیگا . آده آنه نه سهی ، ایك آنه سهی . آپ بهی خط نیرنیگ بهیجا كرون . اسٹامپ پیٹ خطوط تلف بهی هوتی هین . اس قاعده كا جیسا كه مین واضع هوا هون بادی بهی هوا ، اور یه خط بیرنیگ بهیجا . ، (٤)

مولوی عزیز الدین صاحب نے قاضی عبد الجمیل صاحب بریلوی کے خط ارسال کرنیکی اطلاع اور اوسکے جواب نه لکھنے کی شکایت کی ، تو اوسکے جواب مین میرزا صاحب نے لکھا :

دخط از روی احتیاط بیرنگ بهیجا هی . پوست پذخط اکثر تلف هو جاتی هین . چنانچه قاضی
 عبد الجیل صاحب کا خط ، جسکا آپ نی ذکر لکها هی ، آنکهین پهوٹ جائین اگر مین نی دیکها
 هو! آپ اون سی میرا سلام نیاز کهیی ، اور خط کی نه پہنچنی کی اونکو خبر پہنچائیی . . (۵)

⁽۱) اردوی معلی ، ص ۳۰۶ (۲) ایضاً ، ص ۶۲۶ (۳) ایضاً ، ص ۱۶

⁽۱) عود هندی ، ص ۳۳ (۵) اردوی معلی ، ص ۲۱۷

والی بھر تپورکا انتقال ہوا اور یہ خبر دلی پہنچی، تو میرزا صاحبکو فکر ہوئی کہ کہین جانی جی، جو مرزا تفتہ کے مربی تھے، معزول تو نہین کردیے گئے. اس خبر کے استفسار کیلئے مرزا تفتہ کو خط لکھا اور اوس مین ہدایت کی کہ

ر و واسطی خداکی ! نه مختصر نه سرسری بلکه مفصل اور منقح جو کچیم واقع هواهو ، اور جو صورت هو ، مجکو لکهو ، اور جلد لکهو ، که مجهبر خواب و خور حرام هی ' کل شام کو مین نو سنا. آج صبح قلعه نهی گیا ، اور یه خط لکهکر از راه احتیاط بیرنگ روانه کیا هو . تم بهی اسکا جواب بیرنگ روانه کرنا . آده آنا ایسی بڑی چیز نهین . ذاك کی لوگ بیرنگ خط کو ضروری سمجم کر جلد پهنچاتی هین ، اور پوست پذیرا رهتا هی . جب اوس محله مین جانا هو تا هی تو اوسکو بهی لیجاتی هین ، اور

« دستنبو » کی طباعت کے متعلق ضروری ہـدایتین بیرنگ خط مین لکھکر فر ماتے ہین:

• واسطى ناكيدكر بيرنك بهيجاكيا . • (٢)

اسیطرح منشیٰ حبیب الله خان ذکا کو ایك ضروری خط بیرنگ لکهکر از راهِ معذرت فرماتے هین:

د بهائی ! یه خط از راه احتیاط برنگ بهیجتا هون . ، (۳)

نواب فردوس مکان کی خدمت مین ایك عریضه ، جو اونکی والدهٔ ماجده کی تعزیت ِ وفات کے متعلق تها ، ارسال کیا ہے ، اور اوسکا جواب نه پاکر دوسرا عریضه بیرنگ ارسال کرتے ہوئے آخر مین از راہ ِ معذرت لکھتے ہین :

، پرسون ایک قطعه جناب بیگم صاحبہ و قبله کی تاریخ وفات کا بھیجا ہی . یقین ہی کہ پہنچیگا .

از راہ احتیاط وہ قطعہ اس ورق مین بھر لکھتا ہون ، اور نیز از راہ احتیاط یہ خط بیرنگ روانا کرتا ہون . ، (٤)

میرزا صاحب پوسٹ پیٹ خط کے ضایع ہوجانے کے اسدرجہ قایل تھے کہ جب اونھین کوئی خط نہ ملتا تو وہ اسے ڈاکھانہ کی سہل انگاری پر محمول کرکے یہ لکھدیا کرتے تھے کہ ڈاك مین ضایع ہوگیا ہوگا . اور اگر کسی دوست

⁽۱) اردوی معلی ، ص ٦١ (۲) ايضاً ، ص ٥٠ (٣) ايضاً ، ص ٤٣ (٤) مكاتيب ، ص ٢٠ ر — مكاتيب غالب

سے جوابِ خط مین تاخیر ہوتی، یا انکے مرسلہ خط کا حوالہ نہوتا تو باور کرلیتے کہ خط ڈاک مین تلف ہوگیا. ممکن ہے اوسوقت ڈاک کا محکمہ زیادہ منظم نہوا ہو. ورنہ اس زمانہ مین پوسٹ پیڈ خطوط ضایع ہوا کرین تو کاروبارِ عالم مختل ہوجائے، اور بالخصوص تجارت پیشے حضرات گورنمنٹ کے اس مفید ترین محکمہ کے خلاف قانونی چارہ جوئیان کرنے لگین.

میرزا صاحب کا پته

اگرچه باعتبار حسب و نسب میرزا صاحب دلی کے مشاهیر مین شمار کیہے جاتے تھے، لیکن اونکی وسیع و مسلسل مراسلت نے اس شہرت مین چار چاند لگادیے تھے۔ اونکے پاس روزانه هندوستان اور بیرونِ هند سے اردو، فارسی اور انگریزی خطوط آتے رہتے، جن مین سرکاری اور نجی ہر قسم کی تحریرین ہوتی تھین. چونکہ اونکو شہر مین ہر شخص جانتا تھا، اسلئے اونکا خط دلی کے ڈاک خانہ مین پہنچکر کبھی ضایع نہوتا . اونکی ڈاکھانہ کی معروفیت کی ایك وجہ یہ بھی تھی کہ پُورے شہر دهلی مین وہ اپنے نام کے اعتبار سے وحدہ لاشریك تھے ، اور ڈاکیا اسد اللہ خان غالب کا مسمی ایك اعتبار سے وحدہ لاشریك تھے ، اور ڈاکیا اسد اللہ خان غالب کا مسمی ایك هی ذات کو جانتا تھا .

میرزا صاحب کو اپنی اس شہرت و ناموری کا اس درجہ پاس تھا، کہ کوئی دوست یا شاگرد اونکے مکان کا پتہ دریافت کرتا، یا اونکے نام کے خط پر لانبا چوڑا پتہ لکھدیتا، تو وہ اس کو اپنی تو ہین خیال کرتے. چنانچہ ایکبار نواب علاء الدین احمد خان بہادر علائی نے مکان کا پتا دریافت کیا. میرزا صاحب نے برہم ہو کر لکھا:

و سنو صاحب! حسن پرستون کا ایك قاعده هی که وه امرد کو دوچار پرس گهشا کر دیکهتی هین . یه حال تمهاری قوم کا هی . هین . جانتی هین که جوان هی ایک بچمه سمجهتی هین . یه حال تمهاری قوم کا هی . قسم شرعی کها کرکهتا هون که ایك شخص هی که اوسکی عزت اور نامآوری جمهورکی نزدیك ثابت اور متحقق هی ، اور تم صاحب بهی جانتی هو . مگر جبتك اوس سی قطع نظر نه کرو ، اور اوس مسخری کو گمنام و ذلیل نه شمجی او تمکو چین نه آنیگا . پچاس برس سی دلی مین

وهت هون . هزارها خط اطراف و جوانب سی آتی هین . بهت لوگ ایسی هین که محمله نمین لکهتی . بهت لوگ ایسی هین که محمله نمین لکهتی . بهت لوگ ایسی هین که محمله سابق کا نام لکهدیتی هین . حکام کی خطوط . فارسی اور انگریزی ، یهانتك که ولایت کی آئی هوی ، صرف شهر کا نام اور میرا نام . یه سب مراتب تم جانتی هو ، اور اون خطوط کو تم دیکم چکی هو . اور پهر مجهسی پوچهتی هو که اپنا مسکن بتا . اگر مین تمهاری نزدیك امیر نهین نه سهی . اهل حرفه مین سی بهین نمی نهین هو . آپ صرف دهلی هوت ، که جبتك محمله اور تهانه نه لکها جائی هرکاره میرا پتا نه بائی . آپ صرف دهلی لکهکر میرا نام لکهدیا کیجئی . خط کی پهنچنی کا مین ضامن . ، (۱)

قاضی عبد الجمیل صاحب بریلوی نے پته معلوم نہونیکی وجه سے خط لکھنے مین تردد کا اظہارکیا . اونکو لکھتے ہین :

و قبله ! آپ کو خط کی بهیجنی مین تردد کیون هوتا هی ؟ هر روز دو چار خط اطراف و جوانب می آتی هین . کو انگریزی بهی . اور ذاك کی هرکاری بهی میراگهر جانتی هین . پوسٹ ماسٹر میرا آشنا هی . مجکو جو دوست خط بهیجتا هی وه صرف شهر کا نام اور میرا نام لکهتا هی . محله بهی ضرور نهین . آپ هی انصاف کرین ، که آپ لال کنوان لکهتی رهی ، اور مجکو بلهارون مین خط پهنچتا رها . خلاصه یه که خط آپکاکوئی تلف نهین هوا . ، (۲)

مولوی حبیب الله خان ذکا نے یکے بعد دیگر ہے دو نیاز نامے بھیجے، مگر میرزا صاحب کی طرف سے جواب نه ملا. اونھون نے اس کو دلی کے ڈاکھانه کی غفلت پر محمول کر کے آخری خط بذریعهٔ رجسٹری ارسال کیا، اور اوس مین جواب ندینے کی شکایت لکھی. اسکے جواب مین میرزا صاحب الفاظ و مطالب کے گل کھلاتے ھین:

ور دمیری مشفق! میری شفیق! مجهسی هیچ و پوچ کی ماننی والی! مجهسی بری کو اچها جاننی والی! میری محبوب! تمکر میری خبر بهی هی ؟ آگی ناتوان تها. اب نیمجان هون. آگی بهرا تها. اب اندها هوا چاهتا هون. رامپورکی سفرکا ره آورد هی رعشه وضعف بصر جهان چار سطرین لکهین، انگلیان نیزهی هوگئین. حرف سوجهنی سی رهگئی. اکبتر برس جیا. بهت جیا. اب زندگی برسون کی نهین، مهینون کی اور دنون کی هی. بهلا خط تمهارا پهنچا دوسرا خط مع غزل آیا ... غزل بعد مشاهده تمکو به چی گئی، اور لکها گیا که نوید حصول صحت جلد به چو. کل ایك خط رجستری دار آیا. گویا ستاره دنباله دار آیا. حیران که ماجراکیا هی ؟ باری کهولا اور دیکها. خط نوید رفع مرض و حصول صحت سی خالی اور شکوه های بیجا سی بریز. کها

⁽۱) اردوی معلی، ص ۱۸٪ ر – الله

صاحب! میری نام کا خط جهان سی روانه هو وهین ره جای تو رهجای . ورنه دلی کی ذاکهانه مین پهنچکر کیا مجال هی جو مجمع تك نه پهنچی؟ اسیطرح میرا خط یهانکی ڈاکھانی سی نه روانه هو گیا معنی؟ جهان پهنچی وهان کی ڈاك کی کارپردازون کو اختیار هی . مکتوب الیه کو دین یا ندین . ه (۱)

مرزا تفته کو ایك خط مین صاف طور پر لکهدیا هے ، که نامور آدمی کیواسطے محله کا یته ضہ ور نہین ہے . فرماتے ہین :

• بات یه هی که نامور آدمی کیواسطی محله کا پتا ضرور نہین . مین غریب آدمی هون . مگر فارسی الگریزی جو خط میری نام کی آتی هین تلف نہین هوتی . بعض فارسی خط پر پتا محله کا نہیں هوتی . بعض فارسی خط پر تو مطلق پتا هوتا هی نہین . شہر کا نام هوتا هی . تین چار خط انگریزی ولایت سے محکو آئی . جانی اونکی بلاکه بلی مارون کا محله کیا چیز هی . » (۲)

مولانا حاتم علی مہر کو تحریر کیا ہے:

² ، اور یه بهیی آپکو معلوم رهی ، که میری خطکر بسرنامر پر محله کا نام لکهنا ضرور نهین . شهر کا نام اور میرا نام . قصه تمــام ²² (۲)

ایکبار میرزا صاحب نے مکان تبدیل کیا . مرزا تفته کو تردد ہوا کہ یہ مکان کس محلہ مین واقع ہے . اونکے اس تردد کے رفع کرنے کیلئے ارشاد ہوا ہے :

ویہ مکان بہ نسبت اوس مکان کی بہت ہی . اور یہ خوبی کہ محلہ وہی بایارون کا . اگرچہ ہی یون کہ مین اگر اور محلہ مین بھی جا رہتا تو قاصدان ڈاك و مین پہنچتی . یعنی اب اکثر خطوط لال کنوی کی پتے ہی آتے ہین ، اور بر تکلف یہین پہنچتی ہین . بہر حال تم وہی ، دلی ، بلیارون کا محلہ ، لکھکر خط بھیجا کرو . ، (ع)

تفته هيكو دوباره لكها تها :

میری نام کا کوئی لفافہ ضائع نہین جاتا . خدا جانی اوس پر کیا بحوک پڑا؟ ، (ہ) سید احمد حسن صاحب مو دودی کی شکایت پر تحریر کیا ہے :

ممیری نام کا لفاف جس شهر سی چلی اوسی شهرکر ڈاكگهر مین رهجای تو رهجای . ورنه دلیکر ڈاکھانه مین پہنچکر کیا امکان ہی کہ تلف ہو ؟ . (٦)

ایکبار میرزا صاحب نے میر مہدی مجروح کے نام خط لکھا . ڈاکیسے نے غلطی سے کسی دوسر مے میر مہدی کو جا دیا . مجروح نے میرزا صاحب کو اسکی اطلاع دی . اس اطلاع پر ارشاد ہوتا ہے :

⁽۱) اردوی معلی ، ص ۳۷ (۲) ایضاً ، ص ۸۷ (۳) ایضاً ، ص ۲۰۱

⁽٤) ايضاً ، ص ٧٥ (٥) ايضاً ، ص ٦٨ (٦) ايضاً ، ص ٢٤٥

وه جو تمنی لکها تها که تیرا خط میری نام کا میری همنام کی هاتیم جا پژا. ماحب قصور تمهارا هی . کیون ایسی شهر مین رهتی هو جهان دوسرا میر مهدی بهی هو ؟ مجکو دیکهو که مین کب سی دلی مین رهتا هون . نه کوئی اپنا (هم) عرف بننی دیا . نه ایا هم تخلص بهم پهنچایا . . (۱)

ابتداء مراسلت مین نواب فردوس مکان کے فرامین جامع مسجد کے پتہ سے جاتے تھے۔ حالانکہ میرزا صاحب آئے سات برس سے بلیمارون کے محلہ مین چلے آئے تھے۔ لیکن اس کے باوجود یہ فرامین میرزا صاحب کو ملتے رہے۔ جب خود انھین نے سرکار کو لکھا کہ آیندہ اہل دفتر کو صحیح پتا لکھنے کی ہدایت کر دیجا ہے، تب دوسرا پتا لکھا گیا. میرزا صاحب فرماتے ھین: دیران عاص بر عنوان نامہ های پیشین نشان کلبة این درویش داریش عقب مسجد جامع نبشته اند و من از هفت هشت سال در محلة بلیاری مانم. سپس نشان ابن عله نگاشته شود . ، (۲)

متعلقات انشاء

اس بحث کے آخر مین بعض ایسے حالات کا تذکرہ بھی ضروری ہے، جو بظاہر میرزا صاحب کے عادات و خصائل کی ایك کڑی معلوم ہوتے ہین، لیکن انکی انشاکی کیفیت و کمیت کے اندازہ کیلئے اونکا مطالعہ افادہ سے خالی نہین، اور اس لئے اونھین متعلقات انشا کے عنوان سے ذکر کیا جا سكتا ہے. جواب میں جدی

خطوط کا جواب دینے مین میرزا صاحب بہت با ضابطہ تھے. وہ یون تو ہر خطکا جواب فوراً لکھتے ، اور غیر اختیاری عذر کے علاوہ کسی اور عذر کے پیش کرنے کا کبھی موقع نہ آنے دیتے . لیکن ضروری و جواب طلب خط کے جواب مین بیحد جلد بازی سے کام لیتے تھے. بسا اوقات ایسا ہوتا کہ یہ جانتے ہوئے کہ اب ڈاك کا وقت گزر چکا ہے جواب لکھ لیتے اور مکتوب الیہ کو بتا دیتے کہ اس مجبوری کے سبب آج خط سپرد گاك نہوسكا . مثلًا بخر کو تحریر کیا ہے:

و جنابعـالى! آج دوشـنبه ٣ جنورى سنه ١٨٥٩ كى هى . پهر دن چزهـا هوگا غمزده و دردمند بيثها ثهـا كه ذاك كا هركاره تمهـارا خط لايا ... با آنكه خط جوابطلب نه تها جواب لكهـنه لـگا . ه ١١)

نواب انور الدوله بهادر شفق کو لکھا ہے:

خداوند نعمت! آج دوشنبه ٦ رمضان كى اور ١٥ فرورى كى هى . اسوقت كه باره پر تين بجى
 هين عطوفت نامـه پهنچا . اودهر پؤها ادهر جواب لكها . ذاك كا وقت نرها . خط كو معنون كر
 ركهتا هون . كل شنبه ١٦ فرورى كو ذاك مين بهجوا دونگا . » (٢)

نواب علاء الدين خان بهادر علائي كو لكهتي هين:

⁽۱) اردوی معلی ، ص ۲۷۵ (۲) ایضاً ، ص ۲۹۵

« آج يوم الخيس ١٩ جون المبارك باره پر تين بجى تمهـارا خط آيا . اودهر پژها ادهر جواب لكهنى بيڻها . » (١)

ایکبار میر مہدی مجروح کا خط صبح کی ڈاك سے موصول ہوا . میرزا صاحب نے اوسکا فورآ جواب لکھا اور اوس مین تحریرکیا :

مین نو تجویز کرلیا تھاکہ جب کرنال سی خط آنیگا ، تو مین جواب لکھونگا . آج شنبه ۱۵ اکتوبر صبح کا وقت ، ابھی کھانا پکا بھی نہیں ، تبرید پیکر بیٹھا تھا ، کہ تمھارا خط آیا اور پڑھا اور یہ جواب لکھا . . (۲)

انھین کو لکھتے ھین:

اسوقت تمهارا ایك خط اور یوسف مرزا كا ایك خط آیا . مجکو باتین كرنی كا مزا ملا ، تو
 دونون كا جواب ابهی لكهكر رواناكیا . اب مین روئی كهانی جاتا هون . ، (۳)

مرزا تفته کو تحریرکیا ہے:

• آج سنیچر بارکو دو پهرکر وقت ڈاك کا هرکاره آیا ، اور تمهارا خط لایا . مین نی پژها ، اور جواب لکها ، اورکلیان کو دیا . وه ڈاك کو لیگیا . خدا چاهی توکل پہنچ جائړ . ه (؛)

معلوم ہوتا ہے کہ دسمبر سنہ ۱۸۵۷ ع تك ڈاك کا ہرکارہ خط تقسیم بھی کرتا تھا اور دلی سے باہر جانیوالے خطوط جمع بھی کیا کرتا تھا . اسلئے کہ ایکبار مرزا تفته کا خط آیا . میرزا صاحب نے اوسکا جواب لکھکر اوسیوقت ہرکارہ کو دیا اور آخر میں لکھا :

و اسوقت تمهارا خط پهنچا ، اور اسیوقت مین نو یه خط لکهکر ڈاك کی هرکاره کو دیا . ، (ه)

عذر تاخير

چونکہ میرزا صاحب خطوط کا جواب با قاعدگی سے دیا کرتے تھے۔
اس لئے اگر اونکا کوئی دوست اپنے نیازنامہ کا جواب نہ پانے کی شکایت
لکھتا، اور فی الحقیقت کسی وجہ سے جواب مین تاخیر ہوجاتی، تو میرزا
صاحب فوراً عذر تاخیر لکھدیتے. لیکن اگر شکایت پا در ہوا ہوتی تو اپنے
اوپر کبھی ذمہ داری نہ لیتے اور صاف انکار کردیتے. ایکبار میر احمد حسن

⁽۱) اردوی معلی، ص ۱۲۶ (۲) ایضاً، ص ۱۸۰ (۳) ایضاً، ص ۱۹۳

⁽٤) ايضاً ، ص ٨٠

صاحب مودودی نے شکایت کی کہ آپنے میرے کئی خطون کا جواب نہیں بھیجا . اسکے جواب مین ارشاد فرماتے ہین :

و آپ کی کسی خط کا جواب میری ذمه باقی نهین هی . دو یا تین جس خط کا جواب نهین پهنچا اوسکو یه سمجههی که وه خط راه مین تلف هوی ، اور میری یاس نهین پهنچی . ه (۱)

ایکبار اپنی عادت کے خلاف حاتم علی مہر کے خطکا جواب دوسرے دن لکھا ، تو ساتھ ہی ساتھ تاخیر کی تلخی کو ظرافت کی چاشنی سے بدلنے کی بھی کوشش کی . فرماتے ہین :

مر ، بنده برور ! آبکا خط کل پہنچا. آج جواب لکھتا ہون . داد دینا کتنا شتاب لکھتا ہون ؟ ، (۲) اسیطرح میر مہدی مجروح کے خط کے جواب کو کئی دن کی دیر ہوگئی تو او نھین لکھا :

" و واه واه سید صاحب! تم تو بزی عبارت آرائیان کرنی لگی . نثر مین خود نمائیان کرنی لگی . کئی دن سی تمهاری خطکی جوابکی فکر مین هون . مگر جازی نی بیحس و حرکت کردیا هی . آج جو بسبب ایرکی وه سردی نهین ، تو مین نی خط لکهنی کا قصد کیا هی . . (۳)

ایکبار مرزا حاتم علی مهر کو خط لکھا ، اور بکس مین رکہ لیا. کئی دن کے بعد کھولا تو خط برآمد ہوا . اسکے متعلق اونھین تحریر فرماتے ہین :

و مرا بساده دلیهای من توان بخشید * خطا نموده ام و چشم آفرین دارم کل دو شنبه کا دن ۲۰ ستمبر کی تهیی . صبح کو مین نو آ پکو شکایت نامه لکها ، اور بیرنگ ڈاك مین بهیجدیا . دو پهر کو ڈاك کا هرکاره آیا . تمهارا خط اور ایك مرزا تفته کا خط لایا . معلوم هوا که جس خط کا جواب مین آپ سی مانگتا هون ، وه نهین پهنچا . کچی شکوه سی شرمندگی اور کچی خط کا جواب شرمندگی اور کچی خط کی به پهنچنی سی حیرت هوئی . دو پهر ڈهلی مرزا تفته کی خط کا جواب لکهکر ٹمکٹ نکالنی لگا . بکس مین سی وه تمهاری نام کا خط نکل آیا . اب مین سمجها که خط لکهکر بهول گیا هون ، اور ڈاك مین نهین بهین بهیجا . اپنی نسیان کو لعنت کی اور چپ هو رها . متوقع هون که میرا قصور معاف هو . ه (٤)

ایك مرتبه میرزا صاحب نے تفته كو خط لكھا . اونكى طرف سے جواب نه ملا . بلكه خط آیا تو اولٹی خط نه بھیجنے كى شكایت درج تھى . میرزا صاحب اسكے جواب مین لكھتے ہیں :

⁽۱) اردوی معلی، ص ۲۶۰ (۲) ایمناً، ص ۲۹۸ (۳) ایمناً، ص ۱۷۶ (٤) ایمناً، ص ۲۰۵

رآج پنجشنبه کی دن ۱۸ نومبرکو تمهـارا خط آیا، اور مین آج هی جواب لکهتا هون. کیا تمـاشا هی که تمهارا خط پهنچتا هی، اور میرا خط نهین پهنچتا؟، (۱)

ليني ليني لكهتي

میرزا صاحب کی وضع خطوط نویسی اسدرجه پخته هوچکی تهی، که شدت مرض اور زیادتی ضعف کے باعث نشست و برخاست کی قوت نہو نے کی حالت مین بھی جو اب خط سے دوستون کو محروم رکھناگوارا نکرتے، اور لیٹے لیٹے جو اب لکھتے تھے. چنانچه ایکبار فروری سنه ۱۸۵٤ع مین تپ و لرزہ کا شدید دورہ ہوا. ابھی مرض کی شدت باقی تھی که مرزا تفته کا خط آگیا. میرزا صاحب نے اوسی حالت ضعف مین جو اب دیا، اور اوس مین لکھا:

رمین چار دن سی لرزی مین مبتلا هون ... اتنی سطرین مجھ سی بهزار جر ثقیل لسکھی گئی هین . ، (۲)

صاحبعالم صاحب مارهروی کو بحالت ِ بیماری لکھا ہے : ، جو کچھ لکھنا ہوتا ہی وہ بھی اکثر لیٹی لیٹی لکھنا ہون . ، (۳)

اسیطرح ایك مرتبه خواجه غلام غوث خان بهادر بیخبركا خط آیا، تو میرزا صاحب كو اوٹهنا بیٹهنا دشوار تها. لیكن اوسی حالت مین جواب لکهکر

آخر مین فرمایا :

. و باره پر دو بجی هرکاره نو آپ کا خط دیا . پانگ پر پژی پژی خط پژها ، اور اوسیطرح جواب -لکھا . . (٤)

سنه ۱۸۶۲ ع مین تقریباً سارا جسم زخمون سے بھرا ہوا تھا ، اور بالخصوص سیدھے ہاتھ کے پھوڑ ہے کی تکلیف سے روح تحلیل ہوئی جاتی تھی ؛ لیکن اس حالت مین بھی خطون کے جوابات برابر بھیجتے رہے . چودھری عبد الغفور سرور کو لکھتے ہین :

و اشعاركی اصلاح یك قلم موقوف . خطوط ضروری لیځ لیځ لکهتا هون . دو خط چودهری

⁽۱) اردوی معلی، ص ۷۰ (۲) ایضاً، ص ۷۸ (۳) ایضاً، ص ۲۰۳ (۶) عود هنـدی، ص ۱۷۶ ش — مکاتیب غالب

صاحب کر آئی ، اور ایك خط شاه عالم صاحب کا اور دو خط حضرت صاحب کر آئی . جواب نه لکم سکا . آج اپنی کو طعنی دیکر مرد بنایا جب یه عبارت لکهی . ، (۱)

انھین کے ایک خط مین اشعار کے حسن و قبح کا معیار بتاتے ہوئے آتش و ناسخ کا ذکر کرتے ہیں. لیکن استشہاد مین انکا کوئی شعریاد نہین آتا تو کہتے ہیں:

ویاد کیــا آوی . لیــنا هوا هون . دمبــدم پانوکی ورمکی ٹیس هوش اوژائی دیتی هی . انا نته وانا الیه راجعون! ، (۲)

اسی زمانه مین مرزا تفته کو لکها هے:

مین ناتوان بهت هوگیا هون . گویا صاحب فراش هون . کوئی شخص نیـا تکاف کی ملاقات کا آجائز تو اوٹرے بیٹھتا هون . ورنه پڑا رهتا هون . لیٹی لیٹی خط لکھتا هون . ، (۳)

ضعف کی سبب مراسلت مین کمی

لیکن جب بوجه پیرانه سالی میرزا صاحب کا ضعف روز افزون هو نے لگا، تو مجبوراً مراسلت مین کمی کرنی پڑی. تاهم اس حالت مین یه کبهی نهوا که کسی جو ابطلب خط کا جو اب ندیا هو. هاته مین رعشه اور بینائی مین نقصان آجانے کے بعد اخبارات مین اپنی اس حالت کا اعلان کر کے ارباب ادب سے التجاکی تھی که آینده جو اب خط اور اصلاح ِ اشعار سے معاف رکھے جائین. لیکن اسپر بھی برابر خطوط چلے آتے تھے. اس زمانه مین میرزا صاحب کسی بے تکلف دوست کے منتظر رہتے. جب ایسا دوست کے منتظر رہتے . جب ایسا دوست کے منتظر رہتے . جب ایسا دوست کو تاہ قلمی کی شکایت کی . اسکے جو اب مین ارشاد فرماتے هین :

« مرزا! رسم تحریر خطوط بسبب ضعف ترك هوتی جاتی هی . تحریر كا تارك نهین هون ، بلكه متروك هون اگر تمهاری خط كا جواب نه لكهون تو محل ترحم هی نه مقام شكایت . » (٤)

اپریل سنه ۱۸۶۲ ع مین سید احمد حسن مودودی کو لکھتے ہین :

و پیر و مرشد ! آپ کو میری ُحال کی بھی خبر ہی . ضعف نہایت کو پہنچ گیا . رعشہ پیدا ہو گیا . بینائی مین بڑا فتور پڑا . حواس مختل ہوگئی . جہانتك ہوسكا احباب کی خدمت بجا لایا .

⁽۱) اردوی مسلی، ص ۱۵۱ (۲) ایضاً، ص ۱۵۰ (۳) ایضاً، ص ۹۶ (۶) ایضاً، ص ۳۲۱

اوراق اشعار لیٹی لیٹی دیکھتا تھا ، اور اصلاح دیتا تھا . اب نه آنکھ سی اچھی طرح سوجھی ، نه ہاتھ سی اچھی طرح لکھا جائی . کمتی ہیں کہ شاہ شرف ہو علی قلندر کو بسبب کبر سن کم خدا نی فرض اور پیمبر نی سنت معاف کردی تھی . مین متوقع ہون کہ میری دوست خدمت اصلاح اشعار مجھیر معاف کردین . خطوط شوقیه کا جواب جس صورت سی ہوسکیگا لکھدیا کرونگا : زیادہ حد ادب . ، (۱)

مولوی حبیب الله خارف ذکا نے کیفیت ِ مزاج دریافت کی تو اسپر در افشانی فرماتے ہیں:

و تهم میری بات پوچهتی هو . مگر مین کیا لکهون؟ هاتر مین رعشه . انگلیان کهنی مین نهین . ایك آنکر کی بینائی زایل . جب کوئی دوست آجاتا هو ، تو اوس سی خطوط کا جواب لیکهوا دیتا هون . . (۲)

جون سنه ۱۸۶۷ ع مین میان داد خان سیاح کو اپنی حالت لکھتے ہو ہے فر ما تہ ہیں :

« میرا حال اسی سی جانو که اب مین خط نهین لکے سکتا . آگر لیٹی لیٹی لکھتا تھا . اب رعشہ و ضعف بصارت کی سبب سی وہ بھی نہین ہوسکتا . ، (۳)

انھین کو اگست سنہ ٦٧ ع مین لکھا ھے:

وآگی مین لیؤ لیؤ کچھ لکھتا تھا. اب وہ بھی نہین ہوسکتا. ہات مین رعشه. آنکھون مین ضعف بصر. کوئی متصدی میرا نوکر نہیں. دوست آشنا کوئی آجاتا ہی تو اوس سی جواب لکھوا دیتا ہون. بھائی! مین تو ابکوئی دن کا مہمان ہون. اور اخبار والی میرا حالکیا جانین؟ ہان اکمل الاخبار اور اشرف الاخبار والی کہ یہ یہان کی رہنی والی ہین، اور بجھسی ملتی رہتی ہین. سو اونکی اخبار مین مین نی اینا حال مفصل چھپوا دیا ہی. اور اوس مین مین نی علر علما خطون کی جواب سی اور اشعار کی اصلاح سی اوس پر کسی نی عمل نکیا . ابتك هر طرف سی خطون کی جواب کا تقاضا اور اشعار اصلاحون کی چلی آتی ہین، اور مین شرمندہ ہوتا ہون . بوڑھا، ایاہیج، پورا بہرا، آدھا اندھا . دنرات بڑا رہتا ہون . وی

نواب میر غلام بابا خان بهادر نے کبھی کبھی اطلاع ِ خیریت کی خواہش کی تھی. اونھین 7 اپریل سنہ ۱۸٦۸ ع کو لکھتے ہین :

رآپ جو فرماتی هین که تو اپنی خیر و عافیت کبھی کبھی لکھا کر. آگی اتنی طاقت باقی تھی، که لیٹی لیٹی کچے لکھتا تھا. اب وہ طاقت بھی زائل ہوگئی. ہاتیر مین رعشہ

⁽۱) اردوی معلی، ص ۲۶۳ (۲) ایضاً، ص ۶۰ (۳) ایضاً، ص ۳۳ (٤) ایضاً، ص ۳۰ ش — الف

پیدا ہوگیا. بینائی ضعیف ہوگئی. متصدی نوکر رکھنے کا مقدور نہین. عزیزون اور دوستون میں سے کوئی صاحب وقت پر آگئے تو میں مطلب کہنا گیا وہ لکھنے گئی . ، (۱) سید احمد حسن صاحب کو کسی دوست نے اطلاع دی کہ اب میرزا صاحب کو افاقه ہے . اونھون نے میرزا صاحب سے اسکی تصدیق چاہی . اسپر تحریر فرماتے ہیں :

وو جو آپ نی سنا هی که اب غالب کو مرض سی افاقت هی سو محض غاط هی . آگی ناتوان تها . اب نیمجان هون . خط نهین لکن سکتا . ایك لژکی سی یه چند سط بن لکهدادی هین . جو مین کتا گیا هون ، وه غریب لکهنا گیا هی . ، (۲)

اپنی اس مجبوری کے زمانہ مین میرزا صاحب دوستون اور شاگردون کے خطوط کی طرح اعِزہ کے خطوط کا جواب بھی بمشکل دیا کرتے تھے۔ نواب زین العابدین خان عارف کے بڑے لڑکے باقر علیخان کامل کو پوتون کی طرح پالا تھا. وہ روزگار کی تلاش مین الورگئے. دلی مین بیوی اور ایك بچی چھوڑگئے تھے۔ میرزا صاحب سے امیہ تھی کہ اپنی اور بہو اور پوتی کی خیریت سے مطلع کرتے رھین گے. لیکن میرزا صاحب، جو اب معذور ھوچکے تھے، اونکو بھی تاخیر سے جواب دیتے تھے۔ ایکبار اونھون نے شکایت کی . میرزا صاحب نے جواب مین تحریر فرمایا:

و بجهسی جو تم گله کرتی هو خطکی نه بهیجنی کا . بهانی ! اب میری اونگلیان نکمی هوگئی هین ، اور بصارت مین بهی ضعف آگیا هی . دو سطرین نبین لکی سکتا . اطراف و جوانب کی خطوط آئی هوی دهری رهتی هین . جب کوئی دوست آجاتا هی مین اوس سی جواب لکهوا دیتا هون . پرسون کا تمهارا خط آیا هوا دهرا آیها . اب اسوقت مرزا یوسف علیخان آگئی . مین نی اونسی یه خط لکهوا دیا . ، (۲)

طباعت خطوط

میرزا صاحبکی ممانعت

سب سے پہلیے منشی شیو نراین اکبرآبادی اور ہرگو پال تفتـہ کو میرزا صاحب کے خطوط کی طباعت کا خیال پہدا ہوا. ان دونون نے علیحدہ علیحدہ میرزا صاحبکو اپنی تجویز سے مطلعکرکے اشاعت کی اجازت چاہی. لیکن اوس عہد تك مراسلت مین انشا پردازی کے تمام اصول و ضوابط كا لحاظ ضروری شمار ہوتا تھا، اور میرزا صاحب کے خیال مین زبان اردو کے لئے اس بار گران کا تحمل دشوار تھا. چنانچہ ہنری اسٹوارٹ ریڈ صاحب کی فرمایش اردو کے جواب مین انھون نے یہی لکھ۔دیا تھا ،کہ اس زبان مین زور قلم صرف کر کے معانی نازك پیـدا کرنا اور اسطرح اپنا كمال ِ انشا ظاهر کرنا مشکل ہے . اس مین گنجایش عبارت آرائی کہان جوکوشش کیجائے ؟ لہـــذا مجھے اس خدمت سے معــاف رکھا جائے .^(۱) علاوہ ازین انھورنے نے اردو مراسلت کاوش پڑوھی سے بچنے کیلئے شروع کی تھی، اور اسوجہ سے كبهى قلم سنبهالكر اور دل لكاكركوئى خط نه لكها تها. ان ياران ِ باصفاكى تجویز منظورکرلینے مین خطرہ ہواکہ کہین کمالی انشای فارسی کے مداح اردو نثر دیکھکر شکوہ سخنو ری پر نکتہ چینی نہ کرنے لگین، اور اردوکا یہ پھیکا پکوان فارسی کی اونچی دوکان کی شہرت پر دھبا نہ لگا دے . اسلئے ۱۸ نومبر سنه ۱۸۵۸ ع کو منشی شیو نراین اکبرآبادی کو جواباً لکها :

ه اردوکی خطوط جو آپ چهاپا چاهتی هین به بهی زاید بات هی . کوئی رقعه ایسا هوگاکه جو مین نی قلم سنبهـالـکر اور دل لـگاکر لـکها هوگا . ورنه صرف تحریر سرسری هی . اوسکی

⁽۱) اردوی مملی، ص ۳۹۳ و ۳۹۳ و ۴۹۷ پر وه خطوط ملاحظه هون جن مین میرزا صاحب ُر اردو نثر لکهنی سی انکار کیا هی . اور ساته هی اس انکارکی وجوه بهی بتائی هین .

شهرت میری سخوری کو شکوه کو منافی هو . اس سی قطع نظر کیا ضرور هی که هماری آپس کو مماملات اورون پر ظاهر هون ؟ خلاصه یه که ان رقعات کا چهاپا میری خلاف طبع هی . ، (۱) اسی اثنا مین مرزا تفسته کا پرزور نیازنامه آیا . اوسکو پڑهکر ۲۰ نومبر سنه ۸۵ ع کو ادهر منشی شیو نراین کو لکها :

. روتمون کی چهایر کی باب مین نمانعت لکم چکا هون . البته اس باب مین میری رای پر تمکو اور مرزا تفته کو عمل کرنا ضرور هی . ، (۱)

اور اوسطرف مرزا تفته کی ہٹ کے جواب مین مشفقانہ تحریرکیا:

ه رقعات کی چهاپیر جانی مین همتاری خوشی نهین هی . لڑکونکی سی ضد نکرو . اور اگر تمهاری اسی مین خوشی هی تو صاحب مجمی سی نه پوچهو . تمکو اختسیار هی . یه امر میری خلاف رای هی . ، (۲)

اسکے بعـد ان دونون نے طباعت ِ مکا تیب کے سلسلہ مین کچھ نہین لکھا . جس سے یہ نتیجہ نکلتا ہے کہ انھون نے ارادۂ طباعت فسخ کردیا تھا .

ً مَتَوْبَاتُ غَالِ كَا يَهَلا بَحُوعَـهُ . مَهُوْ غَالَبُ ﴿ إِ

اس واقعه کے دو سال بعد سنه ۱۲۷۸ ه (۱۸۶۱ ع) مین چودهری عبد الغفور سرور مارهروی اور منشی ممتاز علیخان رئیس میرٹن نے میرزا صاحب کی اجازت حاصل کئے بغیر اون خطوط کی طباعت کا تہیا کیا ، جو سرور کے نام میرزا صاحب نے لکھے تھے . ترتیب کا کام سرور کے سپرد ہوا اور طباعت کا ذمہ ، ممتاز علیخان نے لیا . مجموعه کا سرور نے و مهر غالب » نام رکھا اور اوسکے دیساچه مین لکھا :(۳)

د ارباب علوم کو معلوم هو که مین انکسار ظهور، عبدالغفور متخلص به سرور، مارهروی بدو شعور سی اهل سخن کا طالب اور صاحب کمال کا خواهان تھا . جب کلام بلاغت نظام رشك صائب، فخر طالب، جناب اسد الله خان صاحب غالب کا دیکھا، دل کو بھایا . یکتا پایا . ترسیل

⁽۱) اردوی معلی ، ص ۳۶۱ (۲) ایضاً ص ۱۰۵

⁽۳) اگرچه سرور نی سنه ۱۸۶۱ع مین میرزا صاحب کی خطوط مرتب کرلیج تهیی . لیکن دیباچه لکهنی کی نوبت سنه ۱۸۶۱ع مین آئی، جب که کتاب پریس کو جا رهی تهیی . اسلئی که عود هندی (ص ۱۶۷ مین میرزا صاحب کا ایك خط اس دیباچه کی تعریف مین درج هی ، جو اسلئی سنه ۱۸۶۳ع کا مکتوب معلوم هو تا هی که اس مین میرزا صاحب نی ماقبل مکتوب کا حواله دیا هی ، اور ماقبل کا خط کثرت بثور و اورام کی داستان پر مشتمل هی ، جو سنه مذکوره کا واقعه هی .

مراسلات مین قدم بزهایا . هر کشابت کا جواب آیا جو نامه که بنام میری بعبارت اود تحریر کیا ، مکتوب ساده رویون سی دلربا تر ، اور هر سطر اوسکی سلسله مویون سی تاب فرسازیاده هی . جس آنکی نو دیکها وه بینا هی . جس کان نو سنا وه شنوا هی . پس تنها متلذذ هونا اور آپ هی آپ مزه او نهانا خلاف انصاف جانا . دل مایل تمام بشهرت عام هوا . اور هنوز یه قصد ناتمام تها ، که بحسن اتفاق فخر زمان ، وحید دوران ، جناب متاز علیخانصاحب متوطن میرنی . . . رونق افزای مارهره هوی . . . ایك روز محفل مدوح مین ذکر همه دانی و شیوه بیانی جناب استادی و مخدوی درمیان آیا . ارشاد کیا که کلام مرزا صاحب نسیم جایفر اور شیم دلکشا هی . فارسی کا کیا کرنا ! اردو بهی یکتا هی . نظم و نثر فارسی تو محلی جایف انظباع هوا . لیکن نثر اردو زبور طبع سی عاری رها . اگر وه خطوط که بنام تمهاری بحلیه انظباع هوا . لیکن نثر اردو زبور طبع سی عاری رها . اگر وه خطوط که بنام تمهاری نشیم ناثیر نو غنچه دل کهلایا . مشای خاطر ظهور منزا او نها تا هون . اس تقریر سی تحدیم ناثیر نو غنچه دل کهلایا . مشای خاطر ظهور منز آیا . وه مکتوب که بنام میری آئی خست جناب غالب میری حال پر بهت غالب هی ، لهذا نام اس انشا کا « مهر غالب » (بکسر میم) مناسب هی . سال ختر تالیف بهی اس نام سی مطابق پایا . » (۱)

یہ تجویز پاس ہوگئی اور منشی ممتاز علی خان صاحب میرٹھ چلے آئے . لیکن ابھی طباعت شروع نہوئی تھی کہ اونھین خیال پیدا ہواکہ میرزا صاحب کے مزید رقعات تلاش کرکے اس مجموعہ مین شامل کئے جائین . اس خیال کی تکمیل مین قدرت نے امداد کی اور اونھین ایك اور بحموعہ کا پتہ چلا ، جو میرزا صاحب کے علم و امداد سے مرتب کیا جا رہا تھا .

مكاتيب غالبكا دوسرا بحموعه

یه بحموعه منشی غلام غوث خارف بهادر بیخبر مرتب کر رہے تھے۔ انھون نے اپنے ارادہ کی اطلاع میرزا صاحب کو پہلے سے دیدی تھی، اور یہ خواہش کی تھی، کہ اور تمام خطون کی نقول بھی مہیا کردین، جو دوسرے احباب اور شاگردون کے نام لکھے گئے ھین. میرزا صاحب نے اس التماس کو قبول کرلیا تھا. لیکن اوسوقت تك اونكا یہ خیال تھا کہ صرف وہ خط مرتب کیے جائین، جن مین کوئی ادبی خوبی ھو. روزمرہ

۱) عود هندی ، ص ۵ و ۲ .

کی نجی ضروریات پر مشتمل خطون کو خارج کردیا جائے . اسلئے بیخبر کو جو اب مین لکھا تھا :

و آپ کو معلوم رهمی که منثی حبیب الله ذکا اور نواب مصطنی خان حسرتی کو کبھی اردو خط نہیں لکھا . ھان ذکا کو غزل اصلاحی کی ہر شعر کی تحت مین منشاء اصلاح سی آگہی دیجاتی هی . نوابصاحب کو یون لکھا جاتا ہی : وکہار آیا . خط لایا . آم پہنچی . کچے بانٹی . کچے کہائی . بچون کو دعا . بچون کی بندگی . مولوی الطاف حسین صاحب کو سلام ، . یه تحریر اس هفته مین گئی هی . غرضکم عامیانه لکھنا اختیار کیا ہی . اب یه عبارت جو تمکو لکے رہا هون یه لایق شمول بحموعة نثر اردو کہان ہی ؟ یقین جانبا ہون که ایسی نشرون کو آپ خود نه درج کرین گی . ، (۱)

اسی زمانه مین مولوی عبد الغفور خان بهادر نساخ کو ایك خط لکها تها . اوسکی نقل بیخبر کو روانه کرتے ہوئے تمہیداً تحریر کرتے ہین :

و پیر و مرشد! کوئی صاحب ڈپٹی کلکٹر ہین کلکته مین. مولوی عبدالغفور خان اونکا نام اور نساخ اونکا تخلص ہی . میری اونکی ملاقات نہین . او نھون ٹی اپنیا دیوان چھاپیر کا موسوم به ددفتر بیمثال، مجکو بھیجا . اوسکی رسید مین یه خط مین ٹی اونکو لکھا . چونکہ یه خط مجموعة نثر اردوکی لایق ہی ، آپ کی پاس ارسال کرتا ہون . ، (۲)

لیکن ان نجی خطون کی موجودگی سے معلوم ہوتا ہے کہ بیخبر نے اونکے اس مشورہ کو نه مانا ، اور ہر قسم کے خط شامل بجموعـه کرلیئے۔

مقام طباعت

میرزا صاحب کا خیال تھا کہ بیخبر اس مجموعـه کو اله آباد مین ، جہان وہ مقیم تھےے، طبع کرائینگے. اسلئے ایك انگریز کے استفسار کے سلسلہ مین بیخبر کو لکھا:

وجناب كيمس صاحب بهادر افسر مدارس غرب و شمال كا باوجود عدم تعارف خط مجكو آيا . كچير اردو زبان كى ظهدور كا حال پوچها تها . اوسكا جواب لكير بهيجا . نظم و نثر اردو طلب كى تهيى . مجموعة نظم بهيجديا . نثر كى باب مين تمهارا نام نهين لكها . مگر يه لكهاكه اله آباد مين وه مجموعه چهاپا جاتا هى . بعد انطباع و حصول اطلاع و هان سى مگا كر بهيجدونگا . ، (٣)

⁽۱) عودهندی، ص ۱۷۶ (۲) ایمناً، ص ۱۲۵ (۳) ایمناً، ص ۱۷۵

مگر بیخبر نے اس غلط فہمی کو دور کرتے ہوے لکھاکہ منشی ممتاز علیخان رئیس میرٹر نے اپنے مطبع مین طباعت کا اہتمام کیا ہے. میرزا صاحب ان بزرگ سے واقف تھے، اسلئے بیخبر کی اس خبر پر اطمینان ظاہر کیا ، اور جب بیخبر نے دوبارہ اونکا ذکر کیا تو تحریر فرمایا :

. حضرت پیر و مرشد! اس سی آگی آ پکو لک_ه چکا هون که منشی ممتــاز علیخان صاحب س_ی میری ملاقات هو ، اور وه میری دوست هین . ، (۱)

طباعت مين تاخير

خواجه غلام غوث خان بهادر بیخبر نے مکاتیب کی جمع و تر تیب کا کام سنه 71 ع مین شروع کیا . میرزا صاحب کے مکتوب الیهم مین سے جو بزرگ خود اونکے دوست تھے اونسے براہ راست ، اور جنگی خدمت مین خود نیاز حاصل نه تھا اونسے بتوسط غالب خطوط کی نقلین مہیا کین ، اور سنه 70 ع مین یه سلسله ختم کر دیا . لیکن میرزا صاحب نے ، جو سنه 77 ع کے بعد سے طباعت کا انتظار کرنے لگے تھے ، آخر کار مجے بور ہو کر تقاضا شروع کر دیا . چنانچه ایك خط کے آخر مین بیخبر کو لکھا ہے :

داور هـان حضرت ! وه بجموعـه چهني کا بالفتح يا چهني کا بالضم. چهپ چکا هو تو حق التصفيف کی جتنی جــلدين منشی ممـّـاز عليخان صاحب کی همـت افتـضا کری فقير کو يهـجـڅ. . • (۲)

احباب کی تقاضی

آس مجموعه کی ترتیب مین مختلف اصحاب کے پاس سے خطوط کی نقلین منگائی گئی تھیں. اسلئے پبلک مین کافی شہرت ہوچکی تھی. جب اشاعت مین زیادہ تاخیر ہوگئی تو میرزا صاحب کے پاس تقاضے کے خطوط آنے لگے. ان تقاضون سے پریشان ہوکر میرزا صاحب نے ۷ مارچ سنه ۱۸۶۶ع کو بیخبر کے نام حسب ذیل خط لکھا:

ه هـان حضرت! کهبی . منشی نمتاز علیخان کی سعی بهی مشکور هوگی ؟ وه بخموعـهٔ اردو

⁽۱) عود هندی ، ص ۱۳۸ . ت -- مکاتیب غالب

چهپی گا یا چهپا هی رهیگا؟ احباب او سکی طالب هین. بلکه بعض نی طلب کو بسرحد تقاضا پهنچا دیا هی.، (۱)

پنجاب احاطی کی مانگ

ان تقاضا کر نیوالے احباب مین سب سے زیادہ حصہ زندہ دلان پنجاب نے لیا تھا. ان سے مجبور ہوکر میرزا صاحب نے منشی ممتاز علیخان صاحب کو ملزم ٹہراتے ہوئے بیخبر کو تحریر کیا :

واجی حضرت! په منشی ممتاز علیخان کیا کر رهی هین؟ رقعی جمع کئی اور نه چهپوائی. فی الحال پنجاب احاطه مین اونکی بڑی خواهش هی . جانشا هون که وه آپکو کہان ملینگر جو آپ اون سی کمین. مگر یه تو حضرت کی اختیار مین هی که جنی میری خطوط آپکو پہنچی هین وه سب یا اون سب کی نقل بطریق پارسل آپ مجکو بهیجدین . جی یون چاهتا هی که اس خط کا جواب وهی یارسل هو . ، (۲)

میرزا صاحب کا دیباچه

غالباً اس کے جواب مین خواجہ غملام غوث خان ہمادر بیخبر نے میرزا صاحب کو لکھا کہ آپ بحموعۂ نثر اردو کیلئے دیباچے لکھکر روانا فرمائین تو کتاب پریس کو بھیجی جائے. اس سلسلہ مین ممیرزا صاحب نے تحریر کیا:

و مين صاحب فراش هون . او نهنا بيثهنا ناممكن هو . خطوط لبثى ليثى لكهنا هون . اس حال مين ديباچه كيا لكهون؟ ، (۴)

بیخبر نے اسکے بعد بھی دیباچہ لکھنے کی درخواست کی تو اونھین ظریفانہ انداز مین لکھا:

دبنده پرور! اگر ایك بنده قدیم، كه عمر بهر فرمان پزیر رها هو، بزهایی مین ایك
 حكم بجانه لاوی تو بحرم نهین هو جانا. بجوعه نثر اردو كا انطباع اگر میری لیكهی هوی
 دبیاچه پر موقوف هی، تو اوس بجوعه كا چهپ جانا بالفتح مین نهین چاهتا، باكم چهپ
 جانا بالضم چاهتا هون. سعدی علیه الرحمه فرماتی هین:

رسم است که مالکان تحریر * آزاد کنند بنیدهٔ پیر آپ بهی اوسی گروه یعنی مالکان تحریر مین سی هین. پهر اس شعر پر عمل کیون نهین کرتی ؟ ، (٤)

⁽۱) عود هندی ، ص ۱۲۶ (۲) ایصناً ، ص ۱۳۵ (۳) ایصناً ، ص ۱۳۸ (۶) ایصناً ، ص ۱۲۷

عود هندی

خواجه غلام غوث خان بهادر بیخبر نے میرزا صاحب کا عذر تسلیم کرکے اپنے جمع کردہ خطوط منشی ممتاز علیخان صاحب کے پاس بھیجدیے. منشی صاحب نے چودھری عبد الغفور سرور اور خواجه صاحب کے بحموعهای مکاتیب کو یکجا کرکے ، عود ہندی ، نام رکھا ، اور خود دیباچه لکھکر جمع و ترتیب مین سعی کرنیوالے اصحاب کی محنت کی اسطرے داد دی :

و ... نیم الدوله اسد اقه خان بهادر غالب، جنگی ذات باکالات محتاج تعریف نهین ... سارا هند او نهین جانتا هی . ایران تك اونکی جادوبیانی کا چرچا هی . مجهی مدت سی اسکا خیال تها که فارسی تصنیفین تو اونکی بهت مرتب هوئین، اور چهاپی گئین مگر کلام اردو نی سوای ایك دیوان کی ترتیب نهائی . یه دولت ارباب شوق کی هاتم نه آئی . سالانکه نثر اردو اونکی اورون کی فارسی سی هزار درجه بهتر هی . یه سلاست بیان، یه شستگی زبان ، روزمره کی صفائی ، اداؤن کی شوخی ، کسی کو ک میسر هی ؟ اوسی بهی ترتیب دیجئی . قدر دانون پر احسان کیجئی . میری عنایت فرما اور مرزا صاحب کی شاگرد یکنتا چودهری عبد الففور صاحب سرور تخلص سی یه ذکر آیا ، تو او نهون نی جنی خطوط مرزا صاحب کی اونکی نام آئی تهیی ، سب کو ایك جا کرکی اور اوسیر ایك دیاچه لیگر کی ، وه مجموعه عنایت کیا . عرصه تک سرگرم تلاش رها . جابجا سی اور تحریرین مرزا صاحب کی بهم پهجائین . بژی محنت او نهائی ، تب تمنا برآئی ، اور میموعه مرتب هوا . آج پورا اینا مطلب هوا . ایم

خواجه غلام غوث خانصاحب بهادر بیخبر تخلص، جو نواب معلی القـاب لفننت گورتر بهادر ممالك مغربی و شمـالی كر میر منثی اور میری مخدوم خاص اور حضرت غالب صاحب كر مخلص با اختصاص مین، اس تلاش مین میری معین اور مددگار رهی. بهت كچر ذخیره اونكی بدولت بهم بهنچا.

اس کتاب کی دو فصل آور ایك خاتمه هی . پهلی فصل مین چودهری صاحب کی مرتب ک_{یی} هوی خطوط اور اونکا لکها هوا دیباچه، دوسری فصل مین میری جمع کی هوی رقعات ، اور خاتمه مین چند نثرین هین ، جو جناب غالب کی اورون کی کتابون پر تحریر فرمائی هین ، دعود هندی ، اس کتاب کا نام هو . ، (۱)

عود هندی کا سال ظباعت

عودِ ہندی کا یہ اڈیشن منشی متاز علیخان نے اپنے مطبع ِ مجتبائی واقع

⁽۱) عود هندی ، ص ۲ و ۳

شہرِ میرٹہ مین طبع کیا . کتاب ۱۸۸ صفحون پر تمام ہوئی . خاتمہ حکیم غلام مولانا قلق میرٹھی نے لکھا . آخر مین چار تاریخی قطعے اضافہ کیے گئے . ان مین ایك قلق کا ، ایك اونکے شاگرد منشی عبد الحکیم محو میرٹھی کا ، اور بقیہ دو غالباً خود منشی ممتاز علیخان صاحب کے ہین .

ان قطعات سے معلوم ہو تا ہے کہ سنہ ۱۲۸۵ ہجری میں طباعت پایۂ تکمیل کو پہنچی. آخری صفحے کے نچلے گوشہ مین ۱۰ رجب سنہ ۱۲۸۵ ہجری درج ہے، جس سے تاریخ و ماہ بھی متعین ہوجاتے ہین .

میور صاحب کی نذر

آخری قطعه کے مطالعہ سے ایک نئی بات یہ معلوم ہوتی ہے ، کہ منشی متاز علیخان نے میور صاحب (غالباً سر ولیم میورگورنر ممالک مغربی و شمالی) کی خدمت مین عودکا مطبوعہ نسخه نذرگزرانا تھا . سر ولیم میور علوم مشرقیه کے عالم تھے۔ خواجه غلام غوث خان بهادر بیخبر نے ، جو عود ہندی کی جمع و تر تیب مین برابر کے شریک تھے ، طابع کو مشورہ دیا ہوگا کہ مطبوعہ نسخه صوبه کے اعلی حاکم کے نام معنون کرکے اوسکے نشر و اشاعت کی تکمیل پر مہر تو ثیق ثبت کرین . اوس زمانه مین اردو زبان مین ایسی نادر کتابین معدود سے چند شایع ہوئی تھین . گورمنٹ بعض سیاسی مصالح کے ماتحت نئی مفید کتابون کی اشاعت مین انعام کے نام سے یا امداد طبع کہر اخراجات مفید کتابون کی اشاعت مین انعام کے نام سے یا امداد طبع کہر اخراجات کا بار او ٹھا لیا کرتی تھی . اسلئے بعید نہین کہ منشی صاحب کو بھی کچھ روپیه ملگیا ہو .

میرزا صاحب کا حق تصذِف

ایکبار میرزا صاحب نے کتاب کی فوری اشاعت کا تقاضا کر تے ہوہے بیخبر کو لکھا تھا :

داور هـان حضرت! وه بحموعـه چهبيگا بالفتح با چهبيگا بالضم. چهپ چکا هو تو حق

النصنیف کی جنی جادین منشی ممناز علیخان صاحب کی همت اقتصا کری نقیر کر بهیجی ، ، (۱)
یه امر یقینی هے که عود ِ هندی میرزا صاحب کی زندگی مین شایع هوئی . اسلئے
بظاهر یه خیال هوتا هے که میرزا صاحب نے حق التصنیف حاصل کیا هوگا .
لیکن اونکے مکاتیب مین اسکی طباعت یا حق التصنیف کے نسخون کی وصولیابی
کا مطلق ذکر نہین پایا جاتا ، بنابرین اس بارہ مین کسی قطعی رای کا اظهار
غیر مناسب هے .

عودکی رقصاتکی تعداد

عود ِ هندی کے کل رقعات کی تعداد ۲۲ ہے. ان مین ۲۰ چودهری عبد الغفور سرور کے نام، ۲ صاحبعالم مارهروی کے نام، ۲ شاہ عالم مارهروی کے نام، ۲۰ نواب انور الدولہ بهادر شفق کے نام، ۲ یوسف علیخان عزیز کے نام، ۳۱ میر مہدی مجروح کے نام، ۱ میر سرفراز حسین کے نام، ۱ میرزا علاء الدینخان بهادر علائی کے نام، ۱ مرزا تفته کے نام، ۱۸ مرزا حاتم علی مہر کے نام، ۲۰ خواجه غملام غوث خان بهادر بیخبر کے نام، ۱ مولوی عبد الغفور خان نساخ کے نام، ۱ ظہیر الدینخان کیطرف سے اونکے چچا کے عبد الغفور خان نساخ کے نام، ۱ ظہیر الدینخان کیطرف سے اونکے چچا کے نام، ۱ نواب مردان علیخان رعنا کے نام، امرزا رحیم بیگ کے نام، ۱۰ مولوی عبد الرزاق شاکر کے نام، ۱ مولوی عبد الجیل صاحب بریلوی کے نام، ۱ مولوی عزیز الدین کے نام، ۱ سید محمد عبد الجیل صاحب کے نام اور ۱ منشی غلام بسم الله صاحب کے نام، ۱ سید محمد عباس صاحب کے نام اور ۱ منشی غلام بسم الله صاحب کے نام هے .

ان خطوط کے علاوہ دو تقریظین، مرزا حاتم علی مہرکی مثنوی کی تقریظ اور رجب علی بیک سرورکی گازار سرورکی تقریظ، اور تین دیباچے، حدایق الانظارکا دیباچه، قواعد تذکیر و تانیث کا دیباچه، اور مرزاکلب حسین خان بهادر کے مجموعهٔ قصایدکا دیباچه بھی کتاب مین شامل ہین. نیز

⁽۱) عود هندی ، ص ۱۲۵

ایك خط بیخبركا بھی درج كیاگیا ہے، جو میرزا صاحب کے خطكا جواب تھا اور اپنی ادبی خوبیون کی وجہ سے منشی ممتــاز علیخان بهادركی نظر مین شامل مجموعه ہونے کے قابل تھا.

مكاتيب غالب كا تيسرا بحموعـه

ابھی عود ِ ہندی طبع ہونے نہ پائی تھی ، کہ اطراف ِ ہنـد سے میرزا صاحب کے مجموعۂ خطوط کی مانگ شروع ہوگئی . میرزا صاحب نے خواجہ غلام غوث خان بہادر کو اونکے مرتب کردہ مجموعہ کی طباعت کے متعلق بار بار لکھا . لیکن جب سال پر سال گزر نے لگا اور کسی طرح کتاب نه چھبی ، تو انھین اوسکی طباعت کی طرف سے مایوسی ہوگئی . احبابِ دہلی نے یه دیکہ کر، که میرٹر اس ادبی انقلاب مین پہلا قدم اوٹھانے سے قاصر نظر آتا ہے، تہیاکیاکہ اس شرف کو خود حاصل کرین، اور مالكِ اكمل المطابع دہلی کو اخراجات ِ طباعت برداشت کر نے پر آمادہ کرلیا. اب خطوط کی فراهمی کا مسئله باقی رهتا تها. وه اسطرح حل هوگیاکه خود میرزا صاحب، جو اپنی انشاکی حقیق قدر و قیمت اور بازاری مانگ سے باخبر ہوچکیے تھے۔، اس مین هاتر بثانے کیلئے تیار ہوگئے. چنانچہ چارون طرف اصل خطوط یا اونکے نقول کی طلب مین خطوط لکھے گئے ، اور رفته رفته کافی ذخیرہ فراہم ہوگیا. اس سلسلہ مین خود میرزا صاحب نے جن احباب کو لکھا اون مین سے نواب علاء الدین خان ہادر علائی کے متعلق دستاویزی ثبوت موجود ہے . بقیہ اصحاب نے میرزا صاحب کے تقاضائی خطوط کی نقلین نہین بھیجین . اسلئے کچھ نہین کہا جاسکتا کہ وہ کون بزرگ تھے جنھین خود میرزا صاحب نے ارسال نقول كلئے لكها تها.

نواب علاء الدین خان بهادرکو سب سے پہلا خطوط طلب مکتوب اونکے لوہارو پہنچنے کے بعد لکھا ہے. فرماتے ہین : و مقصود ان سطور کی تحریر سی یه هی که مطبع اکمل المطابع مین چند احباب میری مسودات اردو کی جمع کرتی پر اور اوسکی چهپوانی پر آماده هوی هین. مجهسی مسودات مانگی هین، اور اطراف و جوانب سی بهی فراهم کی هین. مین مسوده نهین رکهتا. جو لکها وه جهان بهیجنا هو وهان بهیجدیا. یقین هی که خط میری تمهاری پاس بهت هونگی. اگر اونکا ایك پارسل بناكر بسبیل ذاك بهیجدوگی، یا آج كل مین كوئی ادهر آنبوالا هو اوسكو دیدوگی، تو موجب میری خوشی كا هوگا، اور مین ایسا جانتا هون كه اوسكی چهایی جانی سی خوش هوگی. ه (۱)

نواب علاء الدین خان بهادر نے اس خواہش کی تکمیل مین پس و پیش کیا .
میرزا صاحب نے سمجھا کہ غالباً نواب صاحب نجی معاملات کی اشاعت کے خیال
سے گریز کررہے ہیں . اگرچہ کچھ عرصہ قبل خود میرزا صاحب نے تفتہ کو
یہ کہکر اشاعت خطوط سے روکا تھا کہ نجی واقعات کو منظر عام پر لانا کیا
ضرور ہے ؟ لیکن اب اونکا ادبی عقیدہ بدل چکا تھا . چنانچہ نواب صاحب
کے اس خیال کی تردید مین تحریرکیا :

« میری خطوط اردو کی ارسال کی باب مین جو کچی تمنی لکها تمهاری حسن طبع پر تم میری خطوط اردو کی ارسال کی باب مین جو کچی تمنی لکها تمهاری تو شاید ایك تخته کاغذ سیاه کرنا پزی. اب ایك بات موجز و مختصر لکهتا هون. سنو بهانی! اگر اون خطوط کا تمکو اخفا منظور هو ، اور شهرت تمهاری منافی طبع هی ، تو هرگز نه بهیجو . قصه تمام هوا . اور اگر او نکی تلف هو نی کا اندیشه هی ، تو میری دستخطی خطوط اپنی پاس رهنی دو ، اور کسی متصدی سی نقل او ترواکر ، چاهوکسی کی هاتی چاهو بسبیل پارسل، ارسال کرو ، لیکن جلد . خدا کی واسطی! کمین غصه مین آکر ، عطای تو بلقای تو ، کمکر اصل خطوط نه بهیجدینا ، که یه امر میری مخالف مقصود هی . ، (۲) معلوم هو تا هی که اس خط کے بعد بهی علائی نے ارسال نقول مین توقف کیا

معلوم ہوتا ہے کہ اس خط کے بعد بھی علانی نے ارسالِ نقول میں توقف کیا تھا؛ مگرمیرزا صاحب نے پھر اس کے متعلق کچھ نه لکھا، اور جب اونھون نے اصلِ خطوط بھیجکر میرزا صاحب کے ترك ِ طلب کا سبب دریافت کیا، تو صبح شنبه ۳۰ مئی سنه ۱۸۶۳ع کو از راہ ِ معذرت لکھا:

« لاموجود الا الله . اوس خدا کی قسم ! جسکو مین نر ایسا مانا هی ، اور اوسکی سوا کسی کو موجود نہین جانا ہم ، کہ خطوط کی ارسال کو مکرر نه لکھنا از راہ ملال

⁽۱) اردوی معلی ، ص ۳۹۸ (۲) ایضاً ، ص ۶۲۳

نه تها. طالب کی ذوق کو سست پاکر مین متوقف هوگیا. متوسط ایك جلیل القدر آدی اور طالب کتب کا سوداگر هی. اپنا نفع نقصان سونچیگا. لاگت بجت کو جانچیگا. مین متوسط کو مهتم سمجها تها ، اور یه خیال کیا تها که یه چهپوائیگا. ۳۰ رقمی ایك جگه سی لیکر اونکو بهبچی. اوسکی رسید مین تقریباً اونهون نو طلب رقعات به تکلیف سوداگر لکهی، اور اوس سوداگر کو مفقود الخبر لکها. ظاهرا کتابین لیکر کهین گیا هوگا. یه ۲۲ لفاؤ اور ۲۶ خط بدستور میری بکس مین موجود و محفوظ رهین گی . اگر متوسط بتقاضا طلب کریگا ان خطوط کی نقلین اوسکو اور اصکو اور تمکر بهبچدونگا. و رنه تمهاری بهجیجی هوی کاغذ تمکو بهبچ جائینگی . ، (۱)

غالباً اس خطکی روانگی کے بعد ہی مہتم طبع نے خطوطکی نقلین حاصل کرلین . میرزا صاحب یکشنبه ۳۰ محرم الحرام سنه ۱۲۸۰ ه مطابق ۲۱ جون سنه ۱۸۹۳ ع کو اصل خطوط واپسکرکے لکھتے ہین :

ه میری جان ! مرزا علی حسین خان آئی اور مجهدی ملی . مین نو خطوط مرسله تمهـاری یکمثـت اونکو دیی . اب تمهاری پاس بهیجنی کا اونکو اختیار هی . رسیدکا البته مجهی انتظار هی . ، (۲)

🖊 اردوی معلی

مكاتيب كا يه تيسرا مجموعه « اردوي معلى » كے اسم سے موسوم هوا . مير مهدى مجروح نے اسكا ديباچه اور ميرزا قربان على بيك سالك نے خاتمه لكها . كتاب دو حصون مين منقسم هوئى . « پهليے حصه مين صاف صاف عبارت كے خط تحريركييے . تا طلباي مدرسه فائده او ٹهائين . دوسر بے حصے مين مطالب مشكله كى تحرير اور تقريظ وغيره لكهى » . (۳) ليكن غالباً پهلى بار صرف حصة اول شايع هوسكا . اس لئے كه كتب خانة عالية رامپور مين جو نسخه موجود هے وہ مكمل هو تے هو بے صرف حصة اول پر مشتمل هے .

اردوی معلی کا سال طباعت

بظاہر یہ یقین کرنے کے تمام وجوہ موجود تھے کہ مکاتیب کا یہ بحموعہ جلد از جلد شایع ہوگا . لیکن قدرت نے اس ادبی انقلاب کی اولیت کا شرف میرٹے ہی کو ودیعت کیا تھا . عود ِ ہندی ۱۰ رجب سنہ ۱۲۸۵ ہ

⁽۱) اردوی معلی، ص ۲۸ ایضاً، ص ۶۰۸ (۳) ایضاً، ص ه

کو شایع ہوگئی، اور اردوی معلی کو یہ دن بھی نصیب نہوا کہ اپنے خالق بجازی کا دیدار کرلیتا. اسلئے کہ حسب تصریح خاتمۂ طبع یہ مجموعہ جمعہ کے دن ۲۱ ذیقعدہ سنہ ۱۲۸۵ع کو چھپ کر تیار ہوا، (۱) اور میرزا صاحب نے ۲ ذیقعدہ سے مذکور کو وفات پائی. اس حساب سے اونکے انتقال سے ۱۹ دن کے بعد کتاب تمام ہوئی. سالک نے سال طبع لکھا:

کیا کہون! کچھ کہا نہیں جاتا ہو لب په نالون کا ازد حام هوا صدمهٔ مرگ حضرت ِ غالب ہو سببِ رنج ِ خاص و عام هوا هو هو يہى سال طبع و سال ِ وفات ہو ، آج اونکا سخن تمام هوا ،

مقام طباعت اور حق تصنیف

اردوی معلی دلی کے مطبع ِ اکمل المطابع مین طبع ہوا . حکیم غلام رضا خارف اس کے مالك ، مـیر فخر الدین مهتمم ، اور لاله بهــاری لعل منشی تھے۔ (۲)

کتاب کے آخر مین ایک اعلان شایع ہوا کہ اسکا حق تصنیف میرزا صاحب نے حکیم غلام رضا خان صاحب کو عطا کردیا ہے، اور ایک رقعہ بطور سند لکھدیا ہے. لهذا کوئی صاحب حکیم صاحب کی بلا اجازت رقعات چھاپنے کا قصد نکرین . اسکے بعد میرزا صاحب کی حسب ذیل تحریر چھپی : پیکر بی روح و روان فقیر اسد الله خان غالب تخلص هیجمدان کہتا ہی اور لکھدیتا ہی کہ جو اردوی معلی تصنیف فقیر مطبع اکمل المطابع دھلی مین چھاپا ہوا ، سو مین نی از راہ فرط عبت اپنا حق تالیف نور چشم اقبالنشان حکیم (غلام) رضا خان کو بخشدیا ہی اور اوس حق کو خاص اونکا حق کیا . اب اور کوئی صاحب اگر مالك اکمل المطابع حکیم (غلام) رضا خان کی بر اطلاع اردوی معلی کی چھاپنی کا قصد کرین گی تو مواخذہ سی محفوظ نرہین گی . اور فوراً حسب منشاء قانون بستم ، سنه ۱۸۶۷ع سزا پائینگی . (مہر نجم الدولہ دبیر الملك اسد الله خان بهادر نظام جگٹ ۱۳۲۷) ، (۳)

⁽۱) اردوی معلی، ص ۶۵۸ (۲) ایضاً، ص ۵ و ۶۱۶ (۳) ایضاً، ص ۶۲۶ ت -- مکاتیب غالب

اردوی معلی کا پہلا ایڈیشن

اردوی معلی حصة اول کا پہلا ایڈیشن ؟؟؟ صفحات پر مشتمل ہے.
ان مین ٥ صفحے میر مہدی مجروح کے دیساچہ کے ہین. پانچوین صفحہ کی پندرہوین سطر سے خطوط شروع ہوکر صفحہ ٤٥٨ کی تیرہوین سطر پر ختم ہوتے ہین، اور باقی چار سطرین خاتمۃ الطبع پر مشتمل ہین. صفحہ ٥٩٤ سے ٤٦١ کی ساتوین سطر تك میرزا قربان علی بیگ سالك كا خاتمہ ہے. اسکے بعد منشی جواہر سنگھ جوہر کی تاریخ طبع ہے، اور پھر اسی صفحہ کی بعد منشی جواہر سنگھ جوہر کی تاریخ طبع ہے، اور پھر اسی صفحہ کی گیارہوین سطر سے صفحہ کی تیرہوین سطر تك تصحیح ِ اغلاط كا نقشہ دیا ہوا ہے. بعد ازان میرزا صاحب كا اعلان عطیۃ حق تالیف ہے. شروع مین زرد رنگ كا ٹائٹل پیج ہے. یہ میرزا صاحب كی زندگی ہی مین چھپ گیا ہے.

رقعات کی تعداد

اردوی معلی کے اس ایڈیشن کے رقعات کی کل تعداد ۲۷۶ ہے۔ ان مین اور اب میر غلام بابا خان بهادر کے نام، ۲۹ منشی میان داد خان سیاح کے نام، ۱۰ منشی حبیب الله خان ذکا کے نام، ۸۹ منشی هرگوپال تفت کے نام، ۲۹ منشی هرگوپال تفت کے نام، ۲۹ منشی الدین المعروف بفقیر ۳ شاهزاده بشیر الدین صاحب بهادر کے نام، ۵ سید بدرالدین المعروف بفقیر کے نام، ۲۱ چودهری عبدالغفور سرور مارهروی کے نام، ۲ میر سرفراز حسین صاحب کے نام، ۳۶ میر مهدی مجروح کے نام، ۲ شاہ عالم صاحب کے نام، ۲ میام صاحب کے نام، ۲ صاحب کے نام، ۱ مولوی عبد الجفور خان بهادر نساخ کے نام، ۲ صاحب بریلوی کے نام، ۲ مردان علیخان عزیز کے نام، ۱۱ قاضی عبد الجمیل صاحب بریلوی کے نام، ۲ مردان علیخان رعنا مراد آبادی کے نام، ۲ مولوی عبدالرزاق شاکر کے نام، ۲ مولوی عزیزالدین صاحب کے نام، ۱ مفتی سید عباس صاحب کے نام، ۲ مولوی عزیزالدین صاحب کے نام، ۱ مفتی سید عباس صاحب کے نام، ۲ محکیم ظہیر الدین

التَّمد خان کے نام، ۱ نجم الدین حیدر خان کے نام، ہ نواب میر ابراہیم علیخان ہادر وفاکے نام، ۲ مولوی احمد حسن صاحب قنوجی کے نام، ۱۱ حکم سید الحُمد ُحسن صاحب مودودی کے نام، ۱ تفضل حسین خان کے نام، ۱۸ مرزا حاتم علی مہر کے نام ، ۲ منشی نبی بخش صاحب کے نام ، ۱ منشی عبداللطیف ابن منشی نبی بخش کے نام، ۱۶ خواجہ غلام غوث خانصاحب میر منشی المتخلص به بیخبر کے نام، ۱ نواب ضیاءالدین احمد خانصاحب بهادر نیر کے نام، ۷ مرزا شہاب الدین احمد خانصاحب کے نام ، ١٩ نواب انور الدوله سعدالدین خانصاحب شفق کے نام، ۳ میر افضل علی عرف میرنصاحب کے نام، ۲ مرزا قربان علی بیک سالک کے نام، ۲ مرزا شمشاد علی بیک خانصاحب رضوان کے نام، ۲ مرزا قربان على بيك صاحب كامل كے نام، ٤ ذوالفقار الدين حيدر خان عرف حسين مرزا صاحب کے نام، ۱۲ یوسف مرزا صاحب کے نام، ۳۳ منشی شیونراین کے نام، ۲ بابو ہرگوبند سہای صاحب کے نام، 7 نواب امین الدین احمد خان بہادر رئیس لوہارو کے نام، ٥٦ مرزا علاءالدین احمد خانصاحب بہادر علائی کے نام، ۱ مرزا امیرالدین احمد خان عرف فرخ مرزا کے نام، ۲ میر احمـد حسین میکش کے نام، ۱ حکیم غلام مرتضی خان کے نام، ۱ حکیم غلام رضا خان کے نام، ۳ ماسٹر پیارے لال صاحب کے نام، ۲ منشی جواہر سنگر جوہر کے نام، ۱ منشی ہـیرا سنگہ کے نام، اور ۲ منشی بہـاری لال مشتاق کے نام ھین ۔

اردوی معلی حصهٔ دوم

غالباً میرزا صاحب کے یکایک انتقال کے صدمہ نے مہتممینِ اشاعتِ اردویِ معلی کو حصۂ دوم کی ترتیب و طباعت کیطرف سے برداشتہ خاطر کر دیا ، اور یہ حصہ دیباچـہ کے وعدہ کے باوجود شایع نہوسکا ۔ سنه ۱۸۹۹ع مین مولوی عبد الاحد مرحوم، مالك مطبع ِ مجتبائی دهلی، نے اردوی معلی کی اشاعت کا ارادہ کیا . خواجه الطاف حسین حالی مرحوم نے حصة دوم کیائیے کچھ مواد عطا فرمایا ، جو مہتم طباعت نے حصة دوم کے نام سے آخر مین شامل کردیا . خود عبد الاحد مرحوم کے الفاظ مین « اس حصه مین خاصکر وہ رقعات ہین جن مین انھون نے (میرزا صاحب نے) لوگون کو اصلاحین دی ہین ، یا شاعری کے متعلق کوئی ہدایت کی ہے ، یا کوئی نکته بتایا ہے ، اور بعض کتابون کے دیباچے اور ریویو بھی ہین » .

چونکہ میر مہدی مجروح نے بھی تقریباً اسی قسم کے خطوط مرتب کرنے کا وعدہ کیا تھا ، اسلئے کہا جاسکتا ہے کہ موجودہ حصۂ دوم نے اونکے ارادہ کی تکمیل کردی . لیکن جہان تك مواد کا تعلق ہے اغلب یہ ہے کہ میر مہدی مجروح کا ذخیرہ خواجہ صاحب کو نہین ملا . ورنہ مولوی عبد الاحد مرحوم اسکا ذکر کرتے .

بحتبائی ایڈیشن کا حصۂ دوم ٥٦ صفحات پر مشتمل ھے . ابتدا مین ٧ سطرون کا ایك مختصر تقریبی نوط ھے . اسکے بعد سراج المعرفت اور حدایق الانظار کے دیباچے ھین . بعد ازان شاہ ِ ظفر کی ایك کتاب اور مرزا رجب علی بیگ سرور کی گلزارِ سرور کی تقریظین ھین . انکے بعد دیوانِ ذکا ، میرزا کلب حسین خان کی ایك کتاب ، نیز رسالۂ تذکیر و تانیث مصنفۂ سید احمد حسن بلگرامی کے دیباچے ھین . یہ تمام دیباچے اور تقریظین صفحات ١ - ١٣ پر درج ھین . انکے بعد اسی صفحہ سے اصلاحی خطوط شروع ھوتے ھین ، بر درج ھین . انکے بعد اسی صفحہ سے اصلاحی خطوط شروع ھوتے ھین ، جن مین ٤٣ خطوط مرزا تفته کے نام ، ١ ماسٹر پیارے لال کے نام ، ٥ منشی حبیب اللہ ذکا کے نام ، ٥ سیف الحق سیاح کے نام ، ٢ شاھزادہ بشیرالدین کے حبیب اللہ ذکا کے نام ، ٥ سیف الحق سیاح کے نام ، ٢ شاھزادہ بشیرالدین کے خام ، ١ کیول رام ھشیار کے نام ، ١ مولوی کرامت علی کے نام ، ١ جواھر

سنگھ جوہر کے نام ، ۱ منشی ہیرا سنگھ کے نام ، اور ۲ میر مہـدی مجروح کے نام ہین .

ضمیمهٔ اردوی معلی

سنه ۱۹۲۹ع مین شیخ مبارك علی صاحب، تاجر كتب لاهور، نے اردوی معلی كے حصة اول و دوم كے ساتھ مسٹر شیر محمد خان سرخوش كا مرتبكیا ہوا ایك ضمیمه بھی شایع كیا ہے، جو اوسوقت تك غیر شایع شده ۲۳ خطوط پر مشتمل ہے. ان مین سے ۲۲ سید غلام حسنین قدر بلگرای كے نام اور ایك شیخ لطیف احمد بلگرای كے نام ہے.

اس ضمیمہ کے آغاز مین دو خط اور شامل کئے گئے ہیں، جو پبلشر کو آغا محمد باقر، ایم-اے، نبیرۂ حضرت ِ آزاد ِ دہلوی سے دستیاب ہو ہے تھے۔ مکانیب غالب . میرزا صاحب کے خطوط کا آخری مجموعه

مذکورۂ بالا بحموعون کی اشاعت سے ساٹم پینسٹم برس بعد ریاست ِ عالیۂ رامپورکی طرف سے میرزا صاحب کے اون خطوط کا مجموعہ « مکاتیب ِ غالب » کے نام سے شایع کیا جا رہا ہے ، جو موصوف نے نواب فردوس مکان، نواب خلد آشیان یا وابستگان ِ دربار کو لکھے تھے .

میرزا صاحب کی دربارِ رامپور سے مراسلت بارہ سال تك جاری رہی .
اگر اس طویل مدت کے تمام خطوط محفوظ ہوتے تو اونکی تعداد چار پانچ
سو تك پہنچ جاتی . لیکن سو ِ اتفاق سے انکا بڑا حصہ محفوظ نہین رہ سکا .
صرف وہ خطوط دست بردِ زمانہ سے بح گئے ہین ، جو دارالانشا کے سپرد
کردیے گئے تھے .

سرکاری خط وکتابت سے قطع ِ نظر خود شہر کے ارباب ِ ذوق سے بھی میرزا صاحب کے خاصے تعلقات تھےے، اور ان مین سے اکثر اصحاب سے مراسلت بھی رہتی تھی ؛ لیکن بدقسمتی کہ بجز ایك خط کے شہر کے کسی گوشـہ سے كوئى مكتوب دستياب نهوا. ايك خط اگرچه ايك غير سركارى مكتوب اليه كے نام تها، ليكن حسن بخت سے دار الانشاكى مثلون مين ملا، جو اس مجموعه مين شامل كرديا گيـا هے.

مکا تیب کی تعداد

بحموعـ قداکے مکاتیب کی تعــداد ۱۱۵ ہے. ان مین سے ۶۱ نواب فردوس مکان کے حضور مین ، ۶۶ نواب خلد آشیان کی خدمت مبارك مین، ۲ صاحبزادہ سید زین العابدین خان بهادر کے نام ، ۶ منشی سیلچند میر منشی دارالانشا کے نام ، ۱ خلیفه احمد علی رامپوری کے نام ، اور ۱ مولوی محمد حسن خان ایڈیٹر اخبار دبدبة سکندری کے نام ہے.

نواب فردوس مکان کے نام کے عرایض مین ؟ بزبانِ فارسی اور بقیہ اردو مین ہین. چونکہ مجموعہ مین ایك فارسی قصیدہ اور ایك قطعہ مستقل نمبرون کے تحت درج کئے گئے ہین، بنابرین کل خطوط کی تعداد ۱۱۷ ہوتی ہے، جن مین سے ٤٢ نواب فردوس مکان کے اور ٦٥ نواب خلد آشیار کے نام ہین.

مكاتيب غالبكي طباعت

آخر مین مکاتیب غالب کی طباعت کے متعلق دو چار لفظ کہنا بھی ضروری ھے . جیسا کہ ناظرین ملاحظہ کرین گے کتاب کی طباعت نہایت خوشنما نسخ ٹائپ مین کرائی گئی ھے . اس اقدام کا واحد منشا یہ ھے کہ اردو خوان پبلک میرزا صاحب کے کلام کی خاطر ٹائپ کے حروف پڑھنے کی جرات کرے ، اور اسطر ان حروف کی عادی ھو کر اھلِ مطابع سے اسی قسم کی طباعت کی خواھان ھو . جب تک اردو کتابین پتھر کے چھاپنے کے بجائے لو ھے کے حروف مین طبع ھونا شروع نہونگی ، اردو پریس دیگر ترقی یافتہ اقوام کے پریس کے دوش بدوش چلنے کے قابل نہین ھوسکتا . کیونکہ پتھر کی چھپائی

مین صحت ، خوشنهائی اور یکسانیت کی وه خوبیان یك قلم مفقود هین ، جو بر مے سے برے ٹائپ مین بھی پائی جاتی هین . اسکے علاوه تعلیمی نقطۂ نگاه سے بھی پتھر کا چھاپا سراسر ناقص ہے . اگر اسکے بجائے ٹائپ اختیار کرلیا جائے تو مبتدی کی چھ مہینے کی محنت گھٹکر صرف دو ماہ رهجائے گی ، اور اسطر برادران وطن کا تعلیمی نقطۂ نظر سے اس عجیب و غریب خط پر اعتراض یك لخت دفع هو جائے گا .

خاتمـه

دیباچہ کے مباحث نے امید کے خلاف کافی وقت لیا ، اسلئے اس عذر کیساتھ سلسلۂ کلام ختم کرتا ہون :

- ه لــــذیذ بود حکایت، دراز تر گفـتم 🗴
- ه چنانکه حرف ِ عصا گفت موسی اندر طور ٔ ه

والحمـــد لله رب العلمين.

بنيالين الجزاجم

« بحضور نواب صاحب والامناقب عاليشان، قلزم ِ فيض وعمان ِ احسان جناب نواب محمد يوسف عليخان بهادر دام اقباله مقبول باد» (١)

(نواب سید یوسف علیخان بهادر فردوس مکان طاب ثراه نواب سید فیض محمد سعید خان بهادر ابن نواب سید فیض الله خان بهادر ابن نواب سید فیض الله خان بهادر بانی ریاست روهیلکهنگ کے فرزند اکبر تھے۔ آپ جنابعالیہ فتح النسا بیگم صاحبه بنت محمد نور خان بریج همشیر زادهٔ نواب سید فیض الله خان بهادر کے بطن سے دوشنبه ٥ ربیع بریج همشیر زادهٔ نواب سید فیض الله خان بهادر کے بطن سے دوشنبه ٥ ربیع الثانی سنه ۱۲۳۱ هجری مطابق ٥ مارچ سنه ۱۸۱٦ ع کو متولد هو ہے ، اور دو شنبه ١٣ رجب سنه ۱۲۷۱ ه مطابق یکم اپریل سنه ۱۸۵۵ ع کو مسند حکم رانی پر قدم رکھا ، جلوس سے دو سال دو ماه بعد ۱۶ رمضان سنه ۱۲۷۳ ه مطابق ۹ مئی سنه ۱۸۵۷ ع کو مشهور واقعهٔ غدر رونما هوا . آپ نے اس فتنه کے مطابق ۹ مئی سنه ۱۸۵۷ ع کو مشهور واقعهٔ غدر رونما هوا . آپ نے اس فتنه کے فرو کرنے مین حکومت ِ هند کی اعانت کر کے بسلسهٔ اعتراف خدمات خاعت فرو کرنے مین حکومت ِ هند کی اعانت کر کے بسلسهٔ اعتراف خدمات خاعت اور «فرزند دلیزیر دولت ِ انگاشیه » کا خطاب حاصل کیا . سلامی گیارا ضرب تو پ کے بحائی تیراضرب مقرر کیگئی ، اور مراسلت مین القاب وآداب « نواب سید و ساحب مشفق بسیار مهر بان کرمفرمای بخلصان سلامت ، بعد از شوق ملاقات صاحب مشفق بسیار مهر بان کرمفرمای بخلصان سلامت ، بعد از شوق ملاقات صاحب مشفق بسیار مهر بان کرمفرمای بخلصان سلامت ، بعد از شوق ملاقات

⁽۱) یه عبارت میرزا صاحب عرائض کی لفافون پر لکها کرتی تھی . مین نی عنوان مین تبرکاً نقل کردی ہی۔ ۱ -- مکاتیب غالب

مسرت آیات مشہودِ خاطرِ الطاف ذخائر میدارد، طُے پایا . آپنے خود اس عطیه کی حسبِ ذیل تاریخ ارشاد فرمائی ہے:

جب گورمنٹ سے ہوا حاصل ملک مجکو بصیغۂ انعام ناظم از روی ہمت عالی سال بخشش ہے بخشش حکام

آپ نے عربی و فارسی کی باقاعدہ اور ایك حد تك مكمل تعلیم پائی تھی۔ فارسی مین خلیفہ غیاث الدین عزت مصنف غیاث اللغات اور میرزا غالب سے اور علوم عربیہ و حكمیہ مین مفتی صدر الدین آزردہ اور مولانا فضل حق خیر آبادی سے تلمذ تھا۔ تخت نشینی کے بعد شعر وسخن كا مشغلہ بھی شروع كردیا تھا۔ ناظم تخلص كرتے تھے، اور میرزا غالب سے مشورۂ سخن تھا۔ نكتہ رس ذهن، رنگین و شوخ طبیعت، اور اعجوبۂ روزگار استاد نے اونكو زبان اردو كا ایك بلند پایہ شاعر بنادیا۔ مومن و غالب کے بعد انكی نظیر و الا ما شاء اللہ ، كا حكم ركھتی ہے . دیوان دو بار شایع ہوا، لیكن اب كمیاب ہے .

آپ فنونِ سپهگری مین بھی کامل دستگاه رکھتے تھے. جسم ورزشی اور مضبوط، اور چہرہ نہایت خوش قطع تھا. داڑھی مونچے صاف کراتے. اور اکثر رنگین و زرتار لباس زیب تن فرمایا کرتے تھے.

آپنے دس سال چند ماہ حکومت کرکے جمعہ کے دن ۲۶ ذیقعدہ سنہ ۱۲۸۱ ہ مطابق ۲۱ اپریل سنہ ۱۸٦۰ ع کو اس دارِ فانی سے رحلت کی، اور قلعۂ معلے کے اندر امام باڑ مے مین اپنے والدِ ماجد کے برابر مدفون ہو ہے .)

(1)

بحضور سراسر سرور ، جنابِ مستطاب ، نوابِ همايون القاب ، جهانيان كام بخش ، جهان جمان كامياب ، دام بقاءه بقبول الاقبال .

سجده فشانی قلم باپوزش گستری عریضه نکار توام افتاده . همانا آن درگاه ِ اسکنــــدر و دارا گزرگاه پیوســــته در نظر است ، که هم از دور در زمرهٔ نزدیکان بندگی بجا می آورد. سپاسِ این معنی خود از اندازه افزون تواند بود، که بعنوانِ روشناسیِ ذره با مهر، وآشنائی قطره با بحر، گدا را با شاه بیگانگی درمیان نیست. در آن روزگارِ رنگین تر از نوبهار، که به فر فرخندگیِ وجودِ مسعود، وساده با سپهرِ ساده دم از برابری زد، نگاشتن وروان داشتنِ قطعهٔ تاریخ جلوس^(۱) به توانائی آن دانائی و روان آسائی آن شناسائی صورت پزیرفت. اکنون که گیتی خدای قلمروِ دانش، آن به فرتابِ تابِ نظر با برجیس جلیس، وآن به فروزهٔ فروزشِ عمل با عقلِ فعال همال، امیر الدوله مولوی حافظ جلیس، وآن به فروزهٔ فروزشِ عمل با عقلِ فعال همال، امیر الدوله مولوی حافظ محمد فضل حق خان بهادر^(۱) به بندهٔ فرمان پزیر فرمان فرستادند، که غالب به

⁽۱) میرزا صاحبکی اس قطعهٔ تاریخ کا پتا نهین چلا .

⁽٢) مولانا فضل حق مولانا فضل امام صاحب كي صاحبزادي اور خيرآبادكي رهني والي تهيي. علوم عقليه و نقليه اپني والد ماجد سي اور حديث مولانا شاه عبد القادر دهلوي سي حاصل کي . امير مينائي وانتخاب بادگار ، (ص ۲۹۱) مین لکهتی هین: و فنون حکمیه مین مرتبهٔ اجتهاد ، بزی ادیب ، بزی منطق ، نهایت ذهن، نهایت زکی، طلبق و ذلبق ، انتهاکر صاحب تدقیق و تحقیق، … جس شهرمین آپ رونق افروز ہوی ، صدہا آدمی ہرہ اندوز ہوی . شاہجہان آباد مین اگر چه عدالتین کی سررشنہ دار تھی ، مگر بڑی ذي اقتدار وصاحب اختيار تهي . جهجهر مين مشاهرة جليله ير نوكر رهي . الور اور سهارنيور اور ثونك سبَ جگه معزز و موقر رهم . لکهنو مین صدر الصدور تهی ، اور اس دار الریاست (رامیور) مین پهل محكمة نظامت اور پهر مرافعة عدالتين ير مامور تهيي. جناب مستطاب نواب فردوس مكان كو بهبي آپ سي تلمیذ رہا ہم ، اور بندگان حضور (نواب خیلہ آشیان) نیر بھی کچھ یڑھا ہم . آٹھ پرس بہت اعزاز و اکر ام کیساتیہ رہی. پھر بہان ہے تشریف لگئے ہ . مولانا سنه ۱۲ ۱۲ھ میں پیدا ہوی ، اور ۲ صفر سنه ۱۲۷۸ ہکو ۹۳ سالکی عمر مین جزائر انڈمان مین ، جہان بجرم بغاوت سنہ ۵۷ ع آپکو جلاوطن کردیا گما تھا، وفات بائی . آینی متعدد تصنیفات چھوڑی ہین ، ان مین سے ہدیۂ سعیدیہ ، جونواب سید محمد سعید خان بهادر کی نام معنون ہی ، نواب فردوس مکان کیائی لکھی گئی تھی . میرزا غالب انکی مخاص دوست اور معتقد خاص تھی . جب مولانا نی سررشته داری عدالت دهلی سی استعفا دیا اور نواب فیض محمد خان کی دعوت پر جهجهر تشریف لیجانی لگی ، تو میرزا صاحب اور دیگر اهل دهلی کو بیحد قاق تها . حتى كه خو د شــاه ظفر ، جو اوسوقت ولى عهد تهي ، اسير متاسف تهي . ميرزا صاحب نر •ولوى سراج الدین احمدکر نام ایك مكتوب مین یه تمـام واقعـه لـكهكر خواهشكی همر كه اسكو اخبار آئیـنــــهٔ سكنيدر مين شائع كرين. اسى مكتوب مين مولاناكى علمي منزلتكر بارى مين تحرير كرتى هين: • نهفته مبادکہ بر تمبزی وقدر شناسی حکام رنگ آن ریخت کہ فاضل پر اظلی یکانہ مولوی حافظ محمد نضل حق از سررشته داری عدالت دهلی استعفاکر ده خو د را از ننگ و عار وارهاند. حقاکه اگر پایهٔ علم و فضل و دانش و کنش مولوی فضل حقآن ما به بکاهندکه از صد یك و اماند ، و باز آن یایه را بسررشته داري عدالت ديواني سنجند، هنوزاين عهده دون مرتبة وي خواهد يوده (كليات نثرغالب، ص ١٤٧).

پرستشگری کمر بندد ، و در مشاطگی شاهدان افکار حسن خدمت عرضه دهد . اندیشهٔ مهر پیشه درنگ برنتافت . وهم امروز که فردای ورود نوازشدنامهٔ مولاناست ، این نامه ، که بخط بندگی ماناست ، روان داشته آمد . چشمداشت آن ست که دوری راه تفرقه درمیان نیندازد . وسپس در حاضران آن حضرت ، و دعاگویان دولت بشمار آیم . زیاده حد ادب . بخت ازل آورد در روز افزونی دولت ابد پیوند باد . عرضداشت هوا خواه اسد الله . نگاشته و روان داشتهٔ چار شنبه ۲۸ جنوری سنة ۱۸۵۷ ع . (مهر نجم الدوله دبیرالمالک اسد الله خان مهادر نظام جنگ ، سنه ۱۲۹۷) (۱۰) .

(Y)

به نواب یوسف علی خان فرستم ز مدحش طراز نے بدیوان فرستم ز بذاش صلائے بعمان فرستم نویدے به گبر و مسلمان فرستم

(همانا اگر گوهرِ جان فرستم ز نامش نشانے بعنوان طرازم ز دخلش حسابے به معدن نویسم ز لطفش،که عامست درکام بخشی،

⁽۱) اس عریضه مین میرزا صاحب نی جس سابق تعلق کی طرف اشاره کیا هی وه رشتهٔ استادی و شاگردی تھا . نواب فردوس مکان اپنی والد ماجـدکی تخت نشینی _{سی پہل}ی دہلی مین قیام پزیر ہوی تھی . طلب علم كا زمانه تها . انكر چچا نواب سيد عبدالله خان بهادر صدرالصدورميرتهم اور نواب سيد عبد الرحمن خان بهادر میرزا صاحبکی محب تھی . ان دونونکی حسب ارشاد نواب فردوس مکان نی میرزا صاحب سی فارسی کی تعلم پائی. اس عریضه کی جواب مین نواب صاحب نی ہ فروری سنه ٥٧ ع کو ارقام فرمایا: «نمیقهٔ انیقهٔ بلاغت آگین مشعر رسید خط مولوی صاحب مخدوم محمد فضل حق صاحب با دیگر مرا تب محبت و اشفاق بعبارت رنگین و دقیق در عین انتظار سرمه کش عیون وصول نشاط شمول گردیده . باطلاع خيريتها سرماية سرور نا محصور افزوده . از مزيد شفقت وايتلاف قلمى متصور شد . مشفقاً ! هر چندکه کا تب را اتفاق موزونیت یك مصرعـه هم اتفاق نشده بود لیکن محض بجهت سماعت کلام سامی زبانی مولوی صاحب صدر الوصف دلم خواست که طریقهٔ رسل و رسانل جاری شود . چون سبیلی به ازین بنظرم نرسید اللهذا چند ابیات واهیات موزون نموده، بترصد اصلاح پیش آن یگانهٔ آفاق مرسل گشت. چشمداشت که بعید اصلاح غزلهای مذکور مع کدام طرح جدید لطف فرموده شوند. از آنجا که اتحاف شيريني هم درين خصوص از دستوراتست ، لهذا مبلغ دوصد و پنجاه رو پيه بتقريب شيريني لف رقيمة الوداد هذا میرسد. بمقتضای الطاف منظور فرموده از رسسید آن مطلع فرمایند. و مخلص را لیل و نهار متمنی اخبار تصور فرموده اكثر بايصال نمايق انايق خيريت وثائق بعبارت سليسكه در خواندنش تأملي بوقوع نیا ید ، مسرور و مطمئن میفرموده باشند . .

مثالے بشیراز و شروان فرستم پي سرمهٔ چشم خاقان فرستم عزا نامه سوی نریمان فرستم نگه سویش از دور پنهان فرستم من این ارمغان بهر دربان فرستم تحیت باجرام و ارکان فرستم بشارت به برجیس وکیوان فرستم زكويش نسيمي برضوان فرستم باختر شناسان ِ يونان فرستم به شب زنده دارانِ کنعان فرستم دل از سینه همراهِ پیکان فرستم چوگویش درین ره بچوگان فرستم سه فصل دگر هم بدینسان فرستم هم از زمهریرش زمستان فرستم در اردی بهشتش بزندان فرستم توانم که خود را بمیدان فرستم برایات آیاتِ قرآن فرستم که آباد بر وی فراوان فرستم بدان قلزم فیض و احسان فرستم نباید که این نامه آسان فرستم» که فرخ بود چون بفرمان فرستم که تا هرچه فرمان رسد آن فرستم چسان باز تا گوشِ سلطان فرستم

ز نطقش، که خاصست در ملك گهري ز ہے شہسوار کے کہ گردِ سمندش رود سام چون بهر پیکار سویش درش را بود پایهٔ در خیالم كاييم ار عصا ارمغانم فرستد وجودش بود فخر ِ اجرام و ارکان ز جودش بود وعده با زیردستان ز مویش شمیمی به جنت رسانم هم از شرقِ اشراقِ وی آفتابی ہم از روی ِ نیکوی ِ وی ماہتاہے اگر بگزرد تیرش از سینهٔ من وگر سر ازین راه دزدد جبین را سرشت از خزانست بدخواه او را هم از آتش دوزخ آرم تموزش دگر تا بهاران بسختی بمیرد سپه چون کشد ،گر نه از ناتوانی درین انزوا از نفسهائی گیرا بتوقيع فضل حقّ آن عين ِ معنى ، گزشت اندر اندیشـه کز خامه رشحے بدل گفتم «البته كاريست مشكل سگالش چنین رفت در کار سازی فرستادم، اما نیامد جوابیے ندانم که شورِ فغانِ گدا را

گر از راهِ چاكِ گريبان فرستم ہم از جیب چاکے بدامان فرستم ز خون نابه موجے بمژگان فرستم فروزنده شمعے بایوان فرستم تدروے بصحن گلستان فرستم بديوانِ آن صدرِ گيهان فرستم» که برگ ِگیاهے به بستان فرستم شقایق به بنگاه ِ نعمان فرستم گهر جانبِ ابرِ نیسان فرستم چراغے به مهرِ درخشان فرستم سلامے بسوی سلمان فرستم پی ِ دعوی خویش برهان فرستم که حرزِ دعا بامدادان فرستم به آمین خروش از سروشان فرستم)^(۱)

بدل گفتم «آرے فرستاده باشم و گر جادة ره نمایان نگردد بدان تا روائی دهم کار خود را دمم در تن نے دم آتشین را برفتار ناز اندر آرم قلم را سخن کوته آن به که از نظم جز وی فرستم ولیکن خرد چون پسندد گرفتم که رنگین خیالم بگیتی گرفتم که روشن روانم به معنی گرفتم که روشن روانم بدانش درین پرده خواهم که از مور مسکین نبشتم که خدمتگزار است غالب بشب بستم این نقش و در بند آنم بقا بهر داور ز دادار خواهم بقا بهر داور ز دادار خواهم بقا بهر داور ز دادار خواهم بقا بهر داور ز دادار خواهم

(٣)

بحضور هور ظهور ، حضرت نوابِ معلى القاب ، جـاودان كامياب ، ولي نعمت ، آيةً رحمت ، دام اقباله .

سپاس بجا می آورد، و پوزش همی گسترد، آن بارگاهِ سپهر کارگاه را

⁽۱) میرزا صاحب کی اس قصیده کا لفافه مثل مین موجود هو . اصل قصیده کی متعلق میر منشی صاحب لکهتی هین: «قصیده (همانا اگرگوهر جان فرستم) بتاریخ ۱۹ شعبان سنه ۱۲۷۳ بمواجه میرزا نوشه صاحب بحضور پر نورگزرانیده شده . اس سی معلوم هو تا هی که میرزا صاحب کی قیام رامپورکی زمانه مین نواب صاحب نی قصیده دارالانشا سی منگایا ، اور اپنی پاس رکی لیا . چونکه اوسکا شامل مثل هو نا متحقق تها ، اسلئی کلیات غالب فارسی (نولکشور ایڈیشن) کی صفحه ۳۲۰ سی نقل کرکی یمان قوسین مین اضافه کردیاگیا هی . قصیده کی متعلق نوابصاحب کی رای عریضه نمبر (۶) کی حاشیه مین درج هوگی . پته کی نیچی میرزا صاحب نی لکها هی : «ازغالب یکرنگ بیرنگ ازروی احتیاط یازدهم فروری سنه ۱۸۵۷ ، روانگی قصیده کی یہی تاریخ عریضه نمبر (۳) مین بهی مذکور هی .

قبلـة حاجات میداند، و بهنجار سرگزشت حکایتے بعرض میرساند. سه شنبه ۲۷ جنوری نامهٔ مولینا و بالفضل اولینا^(۱) بمن رسـید. چهار شنبه ۲۸ جنوری عرضداشت روان داشتم. چون دو هفته گزشت، و سررشتهٔ ذاك درين بندوبست ِ جدید استوار نمانده ، گفتم ، مگر نرسیده باشد ، . دی ، که چهار شنبه یازدهم فروری سنه ۱۸۵۷ بُود، چاشتگاه قصیدهٔ بقصدِ اظهار فرمان پزیری فرستادم. شامگاه سرهنگ ِ يام^(۲) منشور عطوفت آورد. برمردمك ِ ديده سودم، وخردهٔ جان نثار کردم. تا نورد از هم کشودم، دو ورق از فهرست کنجینهٔ اسرار، یعنی اوراق اشعار گهر بار، وسفتچهٔ دوصد وپنجاه روپیه درآن نورد يافتم. دفتر ِشعر سجل اعتبارِ من شد ، وزرِ آن سفتچه بمعرض وصول آمد. كرم در بنده یروری بهانه می جوید، ورنه این افتتاح بشیرینی نیاز نداشت. کریمان بنــده را به نمك همی پرورند، ولی نعمت را بنــده بشكر پروردن آئین است. شكر اين شكر بعهدة جان ِشيرين فروگزاشتم. واين نامه بهر آن، كه رسيدن عطيه حالی گردد ، بدین زودی نگاشتم . اشعار خود بهنگام خویش خواهد رسید ، واین سررشته هیچگاه از هم نخواهـدگسست. زیاده حدِ ادب. نیر دولت واقبال سرچشمهٔ فروغ ہے زوال باد. غالب. پنجشنبه ۱۲ فروری سنه ۱۸۵۷.

(()

حضرت ولى نعمت آية رحمت سلامت .

آداب بحا لاتاهون. غزلون کے مسودات صاف کر کر حضور مین بھیجتا ہون. مسودات اپنے پاس رہنے دئے ہین، اس نظر سے کہ اگر احیاناً ڈاك مین لفافه تلف ہوجائے، تو مین پھر اوسکو صاف کر کر بھیجدون، ورنه موقع حك واصلاح مجھے كیا یاد رہيگا.

مین نہین چاہتا کہ آپ کا اسمِ سامی اور نام ِ نامی تخلص رہے. ناظم،

 ⁽۱) مولانا فضل حق خیرآبادی مرادهین.

⁽٢) يام: ذاك

عالی، انور، شوکت، نیسان، ان مین سے جو پسند آئے وہ رہنے دیجے. مگر یہ نہین کہ خواہی نخواہی آپ ایسا ہی کرین. اگر وہی تخلص منظور ہو تو ہت مبارك. زیادہ حد ادب.

تم سلامت رهو قيــامت تك

عنايت كا طالب غالب. روزٍ يكشنبه ١٥ فرورى ١٨٥٧(١).

(میرزا صاحب نے ۸ مارچ ۱۸۵۷ع کو ایك عریضه ارسال کیا تھا، جو ۱۱ ماہِ مذکور کو رامپور پہنچا. اسکا لفافه شاملِ مثل ہے، اور اوسكی پشت پر یه نوٹ تحریر ہے: «عرضی حسب الحکم چاك نمودہ شد. ۱٦ رجب سنه ۱۲۷۳ هـ»)(۲).

⁽۱) عرائض نمبر (۳و۶)کو جو اب مین نواب فردوس مکانے نی ۳ رجب سنه ۱۲۷۳ ه مطابق یکم مارچ سنه ۱۸۵۷ ع کو تحریر فرمایا: • … دو قطعهٔ صحیفهٔ شریفه ، یکر مشعر ترسیل قصیده بمضمون انتظـار و هر در جواب رقيمة الوداد رسيد اشعار و سفتچة مرسلة اينجا ، و ثانى مع اشعار مذكور بعد نظر اصلاح و تجويز چنـد الفاظ جهت تخلص مخلص با بمای پسـند از آنجـمله ، بمضامین برجـسـته و عبارات دلیسند متو اتر بسـدل ذَاكَ كَلْكُونِهُ آراي چهرة وصول فرحت شمولگرديده ... ومطالعـة قصيـدة نادرة فصاحت تضمين ، كه اگر هر شعر لغزش راگنجینهٔ معانی، و معدن لآلی سخندانی، خوانند بجا، و یاگلدستهٔ برجستهٔ چمنستان علوم وکمال نامند زیبا . غواص فکر در بحر زخار استعارات و نکات متینش مستغرق گر داب نارسائی ، و او هام عقلاء زمان بدريافت خوبي و بلاغت آن خزينة اسرار مصنرف به كوتاهي ، قصائد عرفي و حاقاتي بمقابلة متانت و برجستگی مضامین نزهت آگینش هیچ، و معانی فیض قرین در الفاظ نادرش چون زلف ماهرویان پیچ در پیچ، ابواب افاده و انشراح بی اندازه بر روی دل صفا منزل کشود. رنگ کثافت طبعی ازسجمنجل خواطر مستفيضان زدود. وغزلياتكه بنظر اصلاح وآهنكه بيارس آشنا شد • في الفور بصورت طلاشد، فائزگشته. العظمة لله تغیر و تبدل الفاظ نادره در اشعار مذکور چوں نقش بر نگین زینت تازه گرفت، وطلای طبع خام بر محك فيض عام جاوه پزيرفت … و منجمـلهٔ الفاظ "نخلص لفظ (ناظم) مطبوع طبع نياز گشت . . (٢) اس عریضه کر جواب مین نوابصاحب نو ۲۵ رجب سنه ۷۳ ه مطابق ۲۳ مارچ سنه ۵۷ ع کو تحریر فرمایا : وصحفة مسرت آگين … مشعر رسيد رقيمة الوداد و اينكه صحائف شرائف عبارت اردو بعبد ملاحظه چاك شده باشند … وصول گردیده . مشفقا! حسب الارقام سای صحیفهٔ موصوفیه را بعد استفاضهٔ مضمونش چاك نموده شد . و آينده هم دربارهٔ همچو مكاتيب تعميل ايماًى سامى ملحوظ خواهد ماند . . اس سي يهبي نتيجه نكالا جاسكتا هي ، كه ميرزا صاحبكي يه خط وكتابت بصيغة راز تهيي. ورنه ١٥ فروري سنه٧٥عكا خط بھی زبان اردو ہی مین تھا ، اوسکی چاك كرنے كی ہـدایت كيون نه كی . اور اگركی تھی ، تو يہان تعميل كيون نهوئي ، والله أعملم بحقيقة الحال.

(میرزا صاحب نے یکم اپریل سنه ۱۸۵۷ ع کو ایك اور عریضه ارسال کیا تها، جو ۳ اپریل کو رامپور پہنچا. مثل مین اسکا بھی صرف لفافه شامل ہے، اور اوسكی پشت پر نوٹ ہے: «عرضی از دست ِ مبارك چاك شد، وبند ِ غزلیات ِ مرسله در حضور ماند. ۹ شعبان سنه ۱۲۷۳ ه »).

(0)

جنابِعالی! کچھ کم مہینا ہوا، کہ مین نے حضور کی غزلون کو دیکھکر خدمت مین روانہ کیا ہے، اور اوسکے پہنچنے سے اطلاع نہین پائی. اب ڈاك مین خط تلف بھی ہو جایا کرتے ہین. اسواسطے مین متردد ہون، اور مدعا اس تحریر سے یہ ہے، کہ اگر وہ لفافہ نہ پہنچا ہو تو مین اوس مسودہ کو پھر صاف کرکر روانہ کرون. زیادہ حد ِ ادب. از غالب. نگاشتہ صبح ِ پنجشنبه ۲۷ شعبان سنه ۱۲۷۳ هجری(۱).

(7)

جنابیعالی! آداب بجا لاتا هون. اور عرض کرتا هون، که اجوره دار پهنچا. مگر لئا هوا، اور بهیگا هوا، اور بهاگتا هوا. گوجرون نے اوسے لوٹ لیا. روپیه کمل سب لے لیا. خط اوس داروگیر مین گریزا. بهیگ گیا. لفافه مجھ تك نپونچها^(۲). خط مع هنڈوى كے پهنچا. خط مین سے القاب بتكلف پڑها. اور یه جمله «سفتچه مبلغ دو صد و پنجاه روپیه» پڑها گیا. اور باقی خیر و عافیت. «مكرر آنكه» اسكے بعد جو كچھ لكها تها، اوس مین سے «مولوى» یه لفظ، اور بعد ایك لفظ كے «خانصاحب» یه پڑها گیا. اور كچھ

⁽۱) نواب فردوس مكان نى اس عريضه كر جواب مين ؛ رمضان سنه ۷۳ مطابق ۹ مثى سنه ۵۷ ع كو تحرير فرمايا : «... مشفقا ! اين مرتبـه كه توقف در تسطير رقيمة الاخلاص بظهور آمـده باعث آن عدم فرصتى تصور توان نمود . حالاكه فرصت دست داد ، به ترقيم ما فى الضمير اتفاق افتاد .

 ⁽۲) یه میرزا صاحب کا خود نوشته املا هی . در اصل آونهین سهو هوا . ورنه یهی لفظ امی سطر مین اونهون نی درست لکها هی .

٣ - مكاتيب غالب

نہیں. مجکو غم یہ ہے کہ غزلهـای ِ اصلاحی اور دیوان ِ اردوکی رسید میں نے نه یائی^(۱).

هنڈوی کا بعینہ وہ حال جو میرے خط کا تھا. کچھ پڑھا جائے، کچھ نہ پڑھا جائے. آپکا نام اور ڈھائی سو روپیہ یہ پڑھاگیا. چونکہ مہاجن مجکو جانتا تھا، اوسنے اوس بھیگے ھو ئے کاغذ کو اپنی چٹھی مین لیپٹ کر رامپور اوس مہاجن کے پاس بھیجا ھے. جب وہ صحیح کرکر بھیجیگا، تب وہ مجکو روپیہ دیگا. اوسکے صحیح کرنے مین کیا تامل ھے. مین نے صرف بطریق اطلاع لکھا ھے. اور غزلون کی اور دیوان کی رسےید اور جو اس

⁽۱) میرزا صاحب کم دیوان اردوکا یه نسخه کـتبخانه مین موجود هی . سائز ۱۱ لم ×۲٫۰ ، اوراق ۷۳ اور فی صفحه ۱۵ سطرین هین . خط صاف اور روشن نستعلیق اور ابتدائی دو صفحی طلاکار هین . هر غزلکی خاتمه پر رنگین بیل نوٹر ہین اور تمام صفحات کی جدولین رنگ آمبز ہین . آخرمین نواب ضیاءالدین احمد خان بهادر نیر کی تقریظ هی . اس نسخهٔ دیوان کی متعلق مرزا صاحب نی منشی شیونراین کو لکها هی: ه اب تم سنو . ديوان ريختة اتم و اكمل كهان تها . مگر هان مين نو غــدر سي يهاي لـكهواكر نواب يوسف علی خان بهادرکو رامپور بهیجدیا تها . اب جو مین دلی من رامپور جانی لگا، تو بهائی ضیاء الدین خانب صاحب نی مجکو تاکید کر دی تھی ، کہ تم نواب صاحب کی سرکار سی دیوان اردو لیکر کسی کا تب سی لكهواكر مجكو بهيجدينا. مين ني رامپور مين كاتب سي لكهواكر بسبيل ذاك صياءالدين خالب كو دلى بهیجدیا تها ، (اردوی معلی ، ص ۳۸۱) . بعدازان ۳ جولائی سنه ۳۰ ع کو اسکر مکمل هو نرکر باری مین لكهـا هو : .ميان تمهاري باتون پر هنسي آتي هي . يه ديوان ، جو مين 'دِ تم كو بهيجا هي ، اتم و اكمل هر . وه اورکونسی دو چار غزلین هین جو مرزا یوسف علی خان عزیزکر یاس هین، اور اس دیوان مین نہیں . اسطرف سی آپ اپنی خاطر جمع رکھیں .کہ کوئی مصرع میرا اس دیوانے سی باہر نہیں ہی . معهذا اون سی بھی کہونگا . اور وہ غزلسین اون سی منگا کر دیکھونگا ، (ایضاً ، ص ۳۸۶) . اس نقل سی منشی شیونراین بی اپنی مطبع واقع شهر آگره مین دیوان کی طباعت کا انتظام کیا تو اسکی متعلق ميرزا صاحب ني نواب علاء الدين خان بهادر علائي كو لكها : , اردو كا ديوان رامپور سي لايا هون ، اور وه آگره گیا همی . وهان منطبع هوگا . ایك نسخمه تمهاری پاس بهی پهنچ جائیگا ، (ایضاً ، صفحه ٤٣٦). ليكن بعد ازان آگره مين الطباع سي قبل هي ميرزا صاحب ني دهلي مين طبع كرا لبا . ان تمام خطوط سي معلوم هو تا هي، كه اسوقت ديوان غالبكر جسقدر ايڈيشن شايع هو چكم هين، وه سبكر سب نسخهٔ رامیورکی نقل اور نقل در نقل هین . میرزا صاحب نو خود اپنیاکلام کبهی جمع نکسیا (اليضاً، صفحه ١٣٧). نواب ضياء الدين خانب نـير اور ناظر حسين مرزاكر كتب خانه مـين اسكر نسخ موجود تهي ، ليكن اونكي ذخيرة كتبكر ساته هنگامهٔ غدر مين لشگئي . (عود هندي ، صفحه ۲۷ ر ۲۹ و ۳۵ ، واردوی معلی ، صفحه ۲۰۳ و ۲۰۳ و ۲۰۹ و ۳۹۳) . اگر رامپور مین اصل نسخه محفوظ نهو تا تو مبرزا صاحب کر کلام کا موجو دہ بجموعه دستیاب هو نا تقریباً نامکن تھا .

خط مین «مکرر آنکه »^(۱) بعد مطالب مندرج تھے، وہ پھر ایسے ہی باریك کاغذ پر لکھکر اس ساھوكار كو دیجے گا، اور اوسکو تاكید كیجے گا، كہ اسکو بھیجدے. یہان کے ساھوكار نے میری خاطر سے اس رقعه كو اپنی چٹھی مین روانه كیا ہے. غالب. پنجم ذی الحجه (۲).

(V)

بوالا خدمت ، رفعات درجت ، جناب نواب صاحب والا مناقب عاليشان ، قلزم ِ فيض ومحيط ِ احسان ، عز نصره و دام ملكه .

آدابِ نیاز بجا می آرد، ونیازمندانه عرضه می دارد. در زمانِ چیره دستی کور نمکانِ سپاهِ روسیاه سررشتهٔ یام از هم گسست. ناچار بفرستادنِ نامه و پیام صورت بست. درین روزگار، که فرمانِ داورانِ دادگر روائی، وسلسلهٔ آمد شدِ نامه رسائی یافت، نامه در یام روان داشته شد. و نارسیدنِ پاسخِ آن را چنان پنداشته شد، که مگر آن نیایشنامه نرسیده باشد. یا فرطِ احتیاط مانع تحریرِ جواب گردیده باشد. هر آئیسنه در دل چنان یا فرطِ احتیاط مانع تحریرِ جواب گردیده باشد. هر آئیسنه در دل چنان گزشت، که درین باربد انسان سخن سرای توان گشت، که سرگزشتِ من از و حجابیے درمیان نماند.

حالی رای ِجهان آرای باد ، که دیرینه نمکخوار ِسرکار ِانگریزم . و از سر آغاز ِسال ِیکهزار وهشت صد وشش ، که دران گاه شهار ِسنین ِ عمرِ من از ده نگزشته بود ، بعوضِ جاگیرِ عم ِحقیقی ِنسبی خود نصرالله بیگ خان بهادر (۳) ،

⁽١) يهان لفظ دكر ، ساقط معلوم هوتا هي .

⁽٢) نوابصاحب كى محوله فرمان كا مسوده مثل مين منسلك هى ، ليكن اوس مين قابل نقل بات كوئى نهين .

^{(ُ}٣) نصرالله بیگ خان ابتداء مرهٹون کیطرف سی آگرہ کم صوبیدار تھی . بعـد فتح آگرہ اپنی برادر نسبتی نواب احمد بخش خان والی لوهارو وفیروزپورجھرکہ (متوفی سنه ۱۸۲۷ع؛ حالاتکیلئی ص ۱۲ ، نوٹ ۲، ملاحظه هو)کی سفارش سی انگریزی فوج مین رسالدار هوگئی ، اور مدد معاش کیلئی نواحی اکبرآباد مین پرگنهٔ سونك سونسا مرحمت هوا . انھون نی سنه ۱۸۰۱ع مین انتقال کیا .

که با جمعیت رسالهٔ چهار صد سوار بمعیت جرنیل لار فی لیک بهادر (۱) در فتح هندوستان کوششهای نمایان کرده ، و پرگنهٔ ، سونك سونسا ، بقید حین حیات جاگیر یافته ، و هم در آن عهد بمرگ ناگاه از جهان رفته بود ، بفرمان جرنیل لار فی لیک بهادر و منظوری گورمنٹ مشت زرے شامل جاگیر عم سبی من نواب احمد بخش خان بهادر (۲) در وجه معاش من منجملهٔ زر استمراری سرکاری ، که بذمهٔ نواب احمد بخش خان بهر دوام واجب الادا بود ، قرار یافت . چون جانشین احمد بخش خان بهر دوام واجب الادا بود ، قرار یافت شد ، جانشین احمد بخش خان بهر کردار یافت ، و جاگیر بسرکار باز یافت شد ، رسیدن آن وجه مقرری از خزانهٔ کلکتری دهلی صورت پزیرفت . چنانکه تا انجام اپریل سنه ۱۸۵۷ از کلکتری دهلی یافته ام . و از مثی خود آشکار است که حال چیست . پیوند تعلق با بهادر شاه (۱) جز آن نبود ، که از هفت هشت سال بتحریر تاریخ سلاطین تیموریه ، واز دو سه سال به اصلاح اشعار شهر یار

⁽۱) لارڈ لیك سنه ۱۷۶۶ع مین پیدا هوئی. سنه ۱۷۵۸ع مین پیدل فوج مین نام لکھایا. اور مختلف عهدون پر فائز رهکر سنه ۱۸۰۹ع مین جنرل مقرر هوگئی. سنه ۱۸۰۱ع سی سنه ۱۸۰۵ع تك هندوستان کی افواج کی كانڈر انچیف اور کونسل کی ممبر رہی . انھون نی مرهٹون سی کامیاب جنگ کی . اور انگلستان واپس جاكر ۲۰ فروری سنه ۱۸۰۸ع کو فوت هوئی . یه بهت نامور اور هردلعزیز سپه سالار مانی جاتی تھی .

⁽۲) نواب احمد بخش خان فیروزپور جهرکه کر رئیس اور اوهاروکر جاگیردار تهی . حکومت انگریزی مین انکی بؤی عزت اور منزلت تهی . نواب الهی بخش خان معروف ، مییزا غالب کر خسر ، انکر چهوئی بهائی تهی . احمد بخش خان کی آخر عمر مین حکومت سی کناره کشی اختیارکرکر اپنی بؤی لؤکر نواب شمی الدین احمد خان کو فیروزپور جهرکه کی ریاست ، اور نواب ضیاء الدین خان نیر و نواب امین الدین خان کو لوهاروکی جاگیر عطاکردی تهی . میرزا غالب کی پذشن ریاست فیروزپوری متعلق تهی .

⁽۳) احمد بخش خان کر جانشین سی نواب شمسالدین احمد خان والی فیروزپور مراد هبن . یه مزاج کی درشت اور فساد پیشه تهی . میرزا غالب بهی اور فساد پیشه تهی . میرزا غالب بهی ان سی ناراض تهی . خط مین انکا نام نه لینی کی یهی وجه هی . مسئر ولیم فریزر ریزیڈنٹ دهلی کی قتل کی الزام مین اکتوبر سنه ۱۸۳۵ ع کو انهین پهانسی دیدیگئی ، اور ریاست فیروزپور ضبط هو گئی .

⁽٤) بهادر شاه هندوستان کی مغلیه فرمانرواژن کی آخری چشم و چراغ تھی ، یه سنه ۱۸۳۷ع مین تخت نشین هوژی . غدر سنه ۱۸۳۷ع مین باغیون نی انھین اپنا مطلق العنان بادشاه بنایا . بعد فتح دهلی الزام بغاوت مین رنگون کی طرف جلاوطن کئی گئی ، اور و هین ۷ نومبر سنه ۱۸۳۲ع کو فوت هوژ . میرزا صاحب نی ایك خط مین میر مهدی کو لکها هی : ۷ نومبر ، ۱۶ جادی الاول سال حال جمعه کی دن ابو ظفر سراج الدین بهادر شاه قید فرنگ و قید جسم سی رها هوژه .

می پرداختم . درین هنگامه خود را بکنار کشیدم. و بدین آندیشه که مبادا گر یك قلم ترك ِ آميزش كنم، خانة من بتاراج رود، وجان در معرض تلف افتد، بباطن بیگانه و بظاهر آشنا ماندم. هرگاه شهر بر دستِ سپاهِ انگریز فتح شد، همه جاگیر داران و پنسنداران از شهر بدر رفتند. چنانکه تا امروز آوارهٔ دشت وکوه اند. من از جا نه جنبیدم. وهم چنان گوشه گیر ماندم. درین بندوبست که خاصه از بهر سـياستِ مجرمان ست، وتحقيقاتِ جرم از روى ِ دفترِ قلعه واظهارِ مخبران می کنند، هیچگونه آلایشِ دامنِ من پدید نیامد. وداروگیر وباز پرس رو نه داد. بودن ِمن در شهر از حکام نهـان نیست. اما چون پرسشے درمیـان نیست، لاجرم محفوظ مانده ام. مي بايست كه خود سلسله جنبان گشتيمي، وباحكام پیوستمے. درین بارہ سخن آنست ، کہ درین فرماندہان با ہیچ کس سابقۂ معرفتے ندارم. ومعهـذا هنوز موقع ومحلِ آن نمی نگرم، که نامـه نویسم، وخواهش ملاقات بمیان آورم. راستی اینکه درین فتنه وآشوب خدمتے بجا نیــاورده ام. لیکن مقام شکر است ، که به تقدیم نرسیدنِ خدمت از راهِ بیدستگاهی است ، و ذریعهٔ اخلاص وخلوص همان بیگناهی است . حال ِخود را ، اگرچه پرسش از جانبِ آن والا مناقب نبود، گفتم^(۱). وخون ميخورم كه صحت وعافيت ذات همایون اقدس، که یا رب! جاودان سلامت باد، چگونه دریابم. همدرین کنج، که مسکن من ست ، شنیده ام که والا شان زین العابدین خان بهادر^(۲) بشهر آمده اند. نیازمندی ِ من با مرحومی نواب عبد الله خان بهـادر^(۳)، ومهرورزی ِ من

⁽۱) مزید تفصیل کی لئی ملاحظه هو اردوی معلی، صفحه ۳۵.

⁽٢) زين العابدين خان بهادر كا تذكره مكتوب نمير ١٠٧كي ذيل مين ملاحظه هو .

⁽م) نواب سید عبد الله خان مهادر ابن نواب سید غلام محمد خان مهادر نواب فردوس مکان کی چچا تھی .

شعر و سخن سی دلچسپی رکھتی تھی . زور آزمائی کا بھی شوق تھا . دھلی مین عرصه تك مقیم رہی .

میرزا صاحب اور ان مین بہت ارتباط وخلوص تھا . پنج آهنگ مین میرزا صاحب کا ایك خط انکو
نام بھی درج ہی (کلیات نثرغااب، صفحه ۲۱۸) . یه عرصه تك میر لی کی صدر الصدور رہی تھی : اور وہین
ستر برس کی عمر مین بعارضه تپ سنه ۱۲۷۶ ه کو رحلت فرمائی ، اور درگاه چشتی پہلوان مین مدفون
ہوی . ان کا ایك شعر امیر مینائی مرحوم نو تذ كرة انتخاب یادگار (صفحه ۲۱۱) مین درج
کیا ہی . فرمائی ہین :

منحصر تجر پر شفاعت هی ، بهلا جائین کهان 🔹 ای شفیع عاصیان ! هم تیرا دامان چهوژکر

با اصغر علیخان مرحوم (۱)، و محبت و خلت من با نواب عبد الرحمن خان بهادر مغفور (۲) کجا دیده اند، و آن مدارج کی در نظر دارند، که ایشان را در ضمیر میگزشت، که گدای گوشه نشین را باید دید. من خود پائی، که رفتار داشته باشد، ندارم. و از زاویه برون آمدن نتوانم. به نگاشتن این نامه زحمت اوقات ملازمان از آن رو روا داشته ام، که اگر نفرستادن نامه محض از روی احتیاط است، هویدا گردد، که در عنایت تفریط و در رعایت افراط است. چشم دارم که بمشاهده سواد نوازشنامه فروغ نظر اندوزم. شغل شعر و سخن هر آئینه یقین دارم که درین چنین فتنه و آشوب دل بدان کار چگونه گراید. دولت پاینده و نصرت طرب فزاینده باد. از اسد الله عنالب. نگاشته و روان داشته ینجشنه ۱۶ جنوری سنه ۱۸۵۸.

له ـ دبیرانِ خاص بر عنوانِ نامه های پیشین نشانِ کلبهٔ این درویشِ دلریش عقبِ مسجدِ جامع نبشته اند. و من از هفت هشت سال در محلهٔ بتّی مار می مانم. سپس نشان ِ این محله نگاشته شود (۳).

(Λ)

حضرت وليِّ نعمت آيهٔ رحمت سلامت.

منشورِ عطوفت کے دیکھنے سے زندگی کی صورت نظر آئی. مخمس اور

⁽۱) سید اصغر علی خان مرحوم نواب سید عبد الله خان بهادر کر صاحبزادی اور نواب فردوس مکان کر. چچا زاد بهائی تهی ، امیر مینائی تذکرهٔ مذکور (صفحه ۲۵) مین لکهتی هین: وشاعر خوش مذاق هین . آفرینش مضامین عاشقانه مین طاق هین . مومن خان صاحب دهاوی کر شاگر درشید . کلام انکا لایق دید وقابل شنید . ۸۸ برسکی عمر پائی . بارهوین رجب کو سنه ۱۲۷۳ هجری تهی که عارضهٔ خناق مین مبتلا هوکر میرش مین رحلت فرمائی: وهان سی جنازه اونکا دهلی کو گیا . اور درگاه حضرت خواجه باق بالله مین دفن هوی ، . انکا دیوان شائع هوگیا هی .

⁽۲) نواب سید عبد الرحمٰن خان بهادر ، نواب سید غلام محمد خان بهادرکر صاحبزادی اور نواب فردوس مکانکر چچا تھی .

⁽٣) اگر مبرزا صاحب کی تخمینه کو صحیح مانا جائی ، تو اونهین سنه ۱۸۶۹ ع یا سنه ۱۸۰۰ ع سی محله بلی مار مین مقیم هونا چاهئی . میر مهدی مجروح کی نام کی خط مین سنه ۱۸۵۰ ع کی تصریح موجود هی . اسلئی یهی سنه درست معلوم هو تا هی . فرماتی هین : یه لکی که اسد الله خان پنشن دار سنه ۱۸۰۰ع سی حکیم پایالی والی کی بهائی کی حویلی مین رهنا هی ، (عود هندی، صفحه ۸۳، و اردوی معلی، صفحه ۱۹۶) .

غزلون کے پہنچنے کی اطلاع پائی. یہ بھی ایك بخشش کا بہانہ پیدا کرنا ہے. ورنه حضور کے کلام کو اصلاح کی احتیاج کیا ہے. میری کیا سخنوری اور سخن سرائی ہے. آپ کی قدر دانی بلکہ قدر افزائی ہے. تکلف ہے آگر کہون کہ تا قیامت رہو. ہے تکلف دعا یہ ہے، کہ خدا کرے ایك سو بیس برس تك سلامت رہو.

اس قرینے سے، کہ بسبب کم فرصتی کے اون کا ملاحظہ نکرنا مرقوم ہوا، ریختہ کے دیوان اور اس کتاب کا پہنچنا معلوم ہوا. دیوان کے دیکھنے ندیکھنے مین آپکو اختیار ہے. مگر یہ چار جزوکا رسالہ جو اب بھیجا ہے، اسکا دیکھنا ضرور درکار ہے. فارسی قدیم اور پھر حسنِ معنی اور صنعت الفاظ. با این ہمہ ہر امرکی احتیاط، اور ہر بات کا لحاظ(۱).

جنابعالی! طرفه معامله هے. خداکا شکر هے، اور اپنی قسمت کا گله هے. خداکا شکر یه که با وجود تعلقِ قلعه کسی طرح کے جرم کا به نسبت میر احتمال بهی نهین. قسمت کا گله یه که عطای پنسن (۲) قدیم کا حکام کو خیال بهی نهین. یه نومبر سنه ۱۸۵۸ انیسوان مهینا هے. گویا بن کهائے جینا هے. کہتے هین که جنوری شروع سال مین پنسندارون کو روپیه ملے گا. دیهکئے کیا نیا گل کهلے گا. پہلی نومبر کو یہان اشتہار عام هوگیا هے، که اب قلرو هندوستان مین عملِ ملکهٔ معظمهٔ عالیمقام هوگیا هے. مین پہلے سے مداحون مین اپنا نام لکھوا چکا هون. اور وزرای ملکهٔ دارا دربان کے دو سارتی فکٹ یا چکا هون. اگر اس اجمال کو به تفصیل معلوم کیا چاهئے، تو اسی فکٹ یا چکا هون. اگر اس اجمال کو به تفصیل معلوم کیا چاهئے، تو اسی نگاشتهٔ روز یکشنبه هفتم نومبر سنه ۱۸۵۸ ع.

⁽۱) اس چار جزوکر رساله سی «دستنبو» مراد هی . چنانچـه آخر عریضـه مین اسکر نامکی تصریح کرکر مرزا صاحب در ایهام دورکر دیا هی .

⁽۲) میرزا صاحب نو اس لفظ کا املا دشین، کی بجائی دسین، سی لکها هی . اسی طرح لفظ سار ٹیفکٹ مین پہلی دٹ، کو دت، تحریرکیا ہی .

· (**4**)

خداوند ِنعمت سلامت .

جو آپ بن مانگے دین، اوسکے لینے مین مجھے انکار نہین. اور جب مجکو حاجت آپڑے، تو آپسے مانگنے مین عار نہین.

بار گرانِ غم سے پست ہوگیا ہون. آگے تنگدست تھا، اب تہی دست ہو گیا ہون. جلد میری خبر لیجے. اور کچھ بھجوا دیجیے. عنایت کا طالب غالب. چار شنبه یازدهم ربیع الثانی سنه ۱۲۷۵ هجری و ۱۷ نومبر سنه ۱۸۵۸ ع(۱).

$(1 \cdot)$

حضرت ولى نعمت آية رحمت سلامت.

بعد آداب بحالانے کے عرض کرتا ہون، کہ منشورِ رافت لکھا ہوا ۲۵ نومبر کا جمعے کے دن تیسری دسمبر کو اس دعاگوی دولت کے پاس پہنچا کھائی سو روپیہ کی ہنٹوی معتمد کے حوالہ کیگئی. آج یاکل روپیہ آجایگا. خاطرِ عاطرِ اقدس جمع رہے.

میرے حاضر ہونیکو جو ارشاد ہوتا ہے، مین وہان نہ آؤنگا، تو اور کہان جاؤنگا . پنسن کے وصول کا زمانہ قریب آیا ہے . اسکو ملتوی چھوڑ کر کیونکر چلا آؤن . سنا جاتا ہے ، اور یقین بھی آتا ہے ، کہ جنوری آغاز ِ سال

⁽۱) نواب فردوس مکان نی عرایض مورخهٔ ۷ نومبر و ۱۷ نومبر کی جواب مین تحریر فرمایا: ه... دو قطعهٔ حصیفهٔ تلطف طراز، او لین حاوی حالات نه مانی زر پنشن آپکی، اور دوسرا مورخه انهاروین ماه نومبر سنه حال مشعر نوید خیریت مزاج وهاج کی، متواتر رنگ افروز چهرهٔ وصول نشاط شمول کا هوا. اور مراتب مندرجه می مطلع فرمایا. مشفقا! جو که مخلص کو اشتیاق معانقه اور مکالمه آپ کا بدرجه کمال هی، اور اب تشریف آوری آپکی اس جگه مناسب هی، اسواسطی حواله خامهٔ محبت نگار کی هوتا هی، که آپ دیدار فایض الانوار اپنی سی مخلص کو مسرور فرمائیی. اور قطعهٔ هنذوی مبلغ دو سو پچاس رویهه کا واسطی مصارف خدام آپ کی بلف رقیمهٔ الوداد هذاکی مرسل هی. قبول فرمائیی. ۱۰ ربیع الثانی سنه ۱۲۷۵ مطابق ۲۵ نومبر سنه ۱۸۸۸ ع ۵۰ عریضه نمبر ۱۰ هندوی کی رسد اور آنی کی عذر پر مشتمل هی.

ه عیسوی مین یه قصه انجام پائے. جس کو روپیه ملنا هے اوسکو روپیه،
 جس کو جواب ملنا هے اوس کو جواب ملجائے.

حضور نے یہ کیا تحریر فرمایا ہے، کہ ان بارہ غزلون کی اصلاح مین کلام ِ خوش مطلوب ہے . اگلی غزلون کی طرح نہون. مگر اگلی غزلون کی اصلاح پسند نہ آئی، اور اون اشعار مین کلام ِ خوش نتھا. حضرت کا تو اون غزلون مین بھی وہ کلام ہے، کہ شاید اورون کے دیوان مین ویسا ایك شعر بھی نه نکلیگا. مین بقدر اپنے فہم واستعداد کے کبھی اصلاح مین قصور نہین کرتا. زیادہ حدِ ادب. عرضداشتِ غالب. معروضۂ جمعہ ۲۹ ربیع الثانی سنه ۷۵ و ۳ دسمبر ۸۵(۱).

(11)

حضرت ولى نعمت آية رحمت سلامت.

مین اس دولتِ ابد مـدتکا از راهِ مودت خــیر خواه هون. امرِ ملال انگیزِ اندوه آور مین آرائشِ گفتارگوارا نهین کر سکتا. نواب مرزا^(۲) نے دلی آکر پہلے نویدِ بزم آرائی سنائی. چاہتا تھا ،کہ اوسکی تہنیت لکھون.

⁽۱) نواب فردوس مکان کی مسودهٔ فرمان مین یه مضمون تحریر نهین . نمکن هی که مبیضه مین اپنی قـلم سی اضافه کردیا هو .

⁽۲) نواب مرزا خان داغ تخاص خاف نواب شمس الدین خان دهاوی مراد هین. نواب فردوس مکان کی عهد مین انکی بهویی عمده خانم ریاست سی وظیفه پاتی تهین. یه اونکو توسط سی ابتداه مورد انمام و عنایات رهی . بعد ازان تعلق خدمت بهی هوگیا . چنانچه نواب خلد آشیان کی عهد مین اصطبل اور فراش خانه کی داروغه تهی ، سو روپیه ماهوار تنخواه پاتی تهی . نواب صاحب کی انتقال کی بعد بزم علم وادب منتشر هوئی، تو مرزا داع حیدرآباد چلی گئی . اور وهان حضور نظام مرحوم کی استاد مقرر هوئی . اور وهین سنه ۱۳۲۲ ه (۱۹۰۵ع) مین انتقال کیا . داع صاحب شیخ ابراهیم ذوق دهلوی کی شاگرد تهی . اور رامپور مین شعراه دهلی کو کامیاب نماینده شمار هوئی تهی ، اسائی دربار خلد آشیان مین ان دونون مین مسابقت امیر مینائی مرحوم لکهنوی اسکول کی حامی تهی ، اسائی دربار خلد آشیان مین امیر مینائی مرحوم نی داع کا رنگ اختیار کرکر اعتراف شکست کیا . مگر واقعه یه هی که دربار رامپور کی یه تابنده گوهر اپنی علمی حجتون مین ایک دوسری سی برابر استفاده کرتی رهی هین . اور یه فیصله دشوار هی که ان مین سی کس نی دوسری پر فتح پائی . تاهم نواب خلد آشیان کی دربار مین امیر صاحب کا رنگ مین سه سی زیاده جما . اسلئی قیام رامپور تك اونکو فتحیاب میدان سخن شمار کرنا بیجا نهین هی سه — مکاتیب غالب

کل اوسنے از روی خط آمد رامپور حضرت جنابعالیہ کے انتقال^(۱)کی خبر سنائی. کیا کہون، کیا غم و اندوہ کا ہجوم ہوا. حضرت کے غمگین ہونیکا تصور کرکر اور زیادہ مغموم ہوا. بیدرد نہین ہون، کہ ایسے مقام مین بطریق انشا پردازی عبارت آرائی کرون. نادان نہین ہون، کہ آپ جیسے دانا دل دیدہور کو تلقین صبر و شکیبائی کرون.

از دست ِگدای ِ بے نوا ناید ہیچ 💎 جز آن کہ بصدق ِ دل دعائی بکند

حق تعالى ذاتَ ِستوده صفات كو دايماً اور ابداً جاه وجلال و دولت و اقبال كيساته سلامت باكرامت ركهيے. عريضه نكار اسد الله المتخلص به غالب. مرقومهٔ يكشنبه ٢١ شعبان و ٢٨ مارچ سال ِ حال.

(11)

حضرت ولى نعمت آية رحمت سلامت .

ایك خط مشتمل اپنے حال پر اور ایك خط جناب بیگم صاحبه و قبله مغفوره کی تعزیت مین رواناكر چكا هورن. اب ایك قطعهٔ تاریخ بهیجتا هون. اگرچه ایك كا تعمیه هے. لیكن تعمیه كتنا خوب اور بے تكلف هے. عرضداشت اسد الله. معروضهٔ ۱۳ رمضان و ۱۷ اپریل سال ِ حال.

قطعـــه

جنابیعالیہ از بخشش ِحق بفردوس ِبرین چون کرد آرام سخن پرداز غالب سال ِ رحلت مخلود خلد »گفت از روی ِ الهام (سه ۱۲۷۰ هری)

(14)

حضرت ولي نعمت آية رحمت سلامت.

بعـــد تسلیم کے عرض کرتا ہون. آج دوشنبه کا دن ۱۶ رمضان

⁽۱) جناب عالیه نواب فردوس مکان کی و الدهٔ محترمه کا لقب تها . انکا نام فتح النسا ییگم هی . یه محمد نور خان ولد محمد شاه خان بزیچ کی صاحبزادی ، اور محمد نور خان نواب سید فیض الله خان بهادر کی همشیرزاده تهی (گلشن فتوت قلمی ، ذکر نواب فردوس مکان ، و اخبار الصنادید ، ج ۲ ، ص ۲۲) .

المبارك كى اور ١٨ ماهِ اپريلكى صبح كے وقت ڈاك كا هركارہ آيا ، اور منشورِ عطوفت لايا . مين نے سر پر ركھا . آ نكھون سے لگايا . تعجب ہے كہ مير ہے دو خطون كى رسيد اس عنايت نامه مين مرقوم نہين. آيا نه پهنچے ، يا پہنچے اور نه پڑھے گئے ، كچھ معلوم نہين (١).

پہلیے خط مین یہ عرض کیا ہے، کہ مجموع پنسندارون کی مثل مرتب ہے، اور ہنوز صدر کو روانا نہین ہوئی. نواب گورنر جنرل لارڈ کیننگ ہادر (۲) نے کلکته سے میری پنسن کے کو اغذ طلب کئے، اور وہ کاغذ فہرست مین سے الگ ہو کر لفٹنٹ گورنر بہادر پنجاب کی خدمت مین ارسال ہوئے. وہان سے کلکته کو بھیجے جائین گے. پھر وہان سے حکم منظوری پنجاب ہوتا ہوا یہان آئیگا، اور یہان مجکو روپیه ملجائیگا. آج روپیه ملا. کل مین نے آپ سے سواری اور بار برداری مانگی. آج سواری اور بار برداری بہنچی، اور کل مین نے رامپور کی راہ لی. بلکہ اسی نیاز نامه مین کچھ حسنِ طلب بھی تھا. افسوس کہ ایسا خط ضروری نہ پہنچے.

دوسرا خط جنابِ عالیهٔ مغفورہ کی تعزیت مین تھا. اوسکا بھی ذکر اس عنایت نامه مین نتھا. ناچار پہلے خطکا مضمون اس ورق مین مکرر لکھدیا، اور دوسر مے خطکے صرف ذکر پر اکتفاکیا. حق تعالی آپکو

⁽۱) نواب فردوس مكان كا محولة بالا خط حسب ذيل هم : ه....حال تشريف آورى آپكا اسطرف كر ابهى تك سامعه نواز نهين هوا . اور دل صفا منزل مشتاق اور منتظر دريافت سرور ملاقات كا همي . اسواسطي حواله خامة اتحاد نگار كر هوتا همي ، كه آپ براه عنايت كر نويد تشريف فرمائي اس سمت مي ، كه كتك نمكر . الوقوع همي ، مطلع اور مطمئن فرمائي . ٩ رمضات سنه ١٢٧٥ه ١٢٧ ابريل سنه ١٥٥ ع ٠٠

⁽۲) لاردکینگ بهادر سنه ۱۸۱۲ ع مین پیدا هوئی . سنه ۱۸۵۲ ع مین هندوستان کی گورنرجنرل اور سنه ۱۸۵۸ ع مین پلی و ائسرائی بنائی گئی . غدر انهی کی عهد حکومت مین رونما هوا . اوده حکومت کی مکمل ضبطی بهی اسی عهد کا واقعه هی . مارچ ۱۷۹۲ ع مین انگلستان واپس گئی ، اور ۱۷ جون سنه ۱۸۹۲ ع کو و همین فوت هوئی . اپنی عزم واستقلال ، تدبر ، اور خوبی انتظام کی بدولت انهون نی بری شهرت حاصل کی هی .

سلامت رکھیے ، اور صبر و ثبـات و دِولت و اقبــال و عمر و جاہ و جلال بطریق دوام عنایت کرے .

دو غزلین منجمله باره غزلون کے بعد ِ اصلاح ارسال کرچکا هون . خدا کر مے پہنچ گئی هون . پرسون ایك قطعه جناب بیگم صاحب و قبله کی تاریخ ِ وفات کا بهیجا هے . یقین هے که پہنچیے گا . از راه ِ احتیاط وه قطعه اس ورق مین پهر لکھتا هون . اور نیز از راه ِ احتیاط یه خط بیرنگ روانا کرتا هون . زیاده حدِ ادب . عریضهٔ اسد الله خان . معروضهٔ دوشنبه چهاردهم رمضان سنه ۱۲۷۵ ، مطابق هژدهم اپریل سنه ۱۸۵۹ (۱) .

قطعه

جنابِعالیــه از بخششِ حق بفردوسِ برین چون کرد آرام سخن پرداز غالب سال ِرحلت مخلودِ خلد،گفت از روی ِ الهام (۱۲۷۰)

(15)

حضرت ولى نعمت آية رحمت سلامت .

نوازشنامہ کے ورودِ مسعود کی اطلاع دیتا ہون، اور ہنــڈوی کے پہنچنے کا شکر بجــا لاتا ہون. ستمبر سنہ ۱۸۵۹ کے مہینے کے سو روپیہ پہنچےے. خاطرِ اقدس جمع رہے.

عزم ولایت کا حال معلوم ہوا . حق تعـالی آپ کو ہر جگہ مظفر و منصور و کامیاب رکھیے(^{۲)}. خدمت گزار ہون، اور دعا و ثنا میرا کام ہے .

⁽۱) اس عریضه کی جواب مین نواب فردوس مکان نی تحریر فرمایا : ه سابق اس سی دو قطعی تلطف صحیفهٔ طانیت افزا آپکی، اول مشعر مراتب تعزیت رحلت جناب والده صاحبه معظمه کی اس جهان فاتی سی، اور دوسرا بانتظار جواب اور قطعهٔ تاریخ رحلت جناب موصوفه کی متواتر وصول هوئی … سبحان الله کیا تاریخ آپنی تصنیف فرمائی هی ، که الفاظ جامع مختصر هین ، اور قعمیه بطرز نادر اور بی تکلف هی ، .

⁽۲) نوابصاحب کر ۷ ستمبر سنه ۱۸۵۹ ع مطابق ۲۹ صفر سنه ۱۲۷۹ه کر فرمان سی معلوم هوتا هی که میرزا صاحب نی سفر انگلستان کر باری مین استفسار کیا تھا . جسکر جواب مین نوابصاحب نی مذکورۂ بالا (باق)

بڑھاپے نے کھو دیا . جز نفسے چنـد مجھ مین کچھ باقی نہیں . زیادہ حدِ ادب. عرضداشت ِغالب. معروضهٔ یکم اکتوبر سنه ۱۸۵۹ عیسوی .

(10)

حضرت وليّ نعمت آية رحمت سلامت .

بعد ِتقدیم ِ تسلیم گزارش کرتا هون . پرسون ایك نیازنامسه بهیجا هے . یقین هے که پهنچے گا ، اور اوسکا جواب جـلد عنایت هوگا . کل نوازشنامه ، جس مین سو روپیه^(۱) کی هنڈوی بابت ماه ِ اکتوبر سنه ۱۸۵۹ تهی ، شرفِ ورود لایا . زرِ مندرجهٔ هنڈوی معرض ِ وصول مین آیا . خاطرِ اقدس جمع رهے (شنبه ه نومبر سنه ۱۸۵۹)^(۲) .

(17)

حضرت ولي ِ نعمت آية رحمت سلامت.

بعد بجا لانے آدابِ نیاز کے عرض کرتا ہون. یہ میرا دردِ دل ہے.
نامے ، تہنیت مین اسکا اندراج مناسب نہین جانا. مین انگریزی سرکار مین
علاقه ریاست ِ دودمانی کا رکھتا ہون. معاش اگرچہ قلیل ہے، مگر عزت
زیادہ یاتا ہون. گورمنٹ کے دربار مین داہنی صف مین دسوارے لمبر

⁽بقیه) تاریخ کو لکها: ومشفقا 1 جو آپ نو نسبت عزیمت مخلص کو بسمت انگلستان استفسار فرمایا هی . حال یه همی که فی الحقیقت اراده مخلص کا جانی انگلستان کو مصمم همی . لیکن ابهی تك کوئی زمانه جانی کا مقرر نهین هوا همی . اسواسطی حواله خامهٔ اتحاد نگار کی هوتا همی که جس وقت زمانه جانی و لایت کا قرار پاویگا ، آپکو پیشتر سی اس خصوص مین اطلاع دهی عمل مین آویگی ، میرزا صاحب کا عربیته (نمبر ۱۶) اس فرمان کا جواب هی . بهان یه واضح کردینا مناسب همی که نواب صاحب کا یه سفر ملکه معظمه و کئوریه کی دست مبارك سی صله خدمات غدر پانی کی سلسه مین هونیوالا تها . لیکن بعد ازان کسی وجه سی سفر ملتوی هو گیا . اور گورنر جنرل کی دربار فتح گزه مین خلعت وغیره عطا هو .

⁽۱) میرزا صاحب نو الفاظ کر اوپر حسابی رقم بھی لکھی ہی .

 ⁽۲) میرزا صاحب کی اس عریضه کا آخری حصه پهنگیا هی . اسلی نام اور ناریخ متن مین موجودنهین .
 قوسین مین جو ناریخ درج هی وه لفافه سی نقل کردیگئی هی .

اور سات پارچے اور جیغه ، سرپیچ ، مالائے مروارید ، خلعت مقرر ہے .

لاڑد (۱) ہاردنگ صاحب (۲) کے عہد تک پایا . لاڑد دلہوسی (۳) یہان آئے نہیں .

اب یه نوابِ معلی القاب آئے ہیں (۱) . زمانے کا رنگ اور . کوئی حاکم کوئی سکر تر میرا آشنا نہیں . بڑے میرے مربی قدردان جناب الم منسٹن صاحب (۱۰) .

وہ بھی چیف سکر تر نرھے . لفٹنٹ گورنر ہوگئے . وہ سکر تر رہتے تو وہ بھی چیف سکر تر نرھے . لفٹنٹ گورنر ہوگئے . وہ سکر تر رہتے تو جھے کچھ غم نتھا . ابتك مین اپنے کو یه بھی نہیں سمجھا کہ بیگناہ ہون یا مردود . مانا کہ کوئی خیر خواہی نہیں کی ،

یاگناہگار . مقبول ہون یا مردود . مانا کہ کوئی خیر خواہی نہین کی ،

جو نئے انعام کا مستحق ہون . لیکن کوئی بیوفائی بھی سرزد نہیں ہوئی ،

⁽١) يه ميرزا صاحبكا املا هي . صحيح لفظ لارڈ هي .

⁽۲) لارڈ ہارڈنگ صاحب ہندوستان کر گورنر جنرل تھی . سنہ ۱۷۸۵ع مین پیدا ہوئی . جولائی سنہ ۱۸۶۶ع سی جنوری سنہ ۱۸۶۸ع تک گورنر جنرل ہند رہی . سکے وارمین ہمت نمایان خدمات انجام دین . انتظام مملکت مین بھی مفید اصلاحات نافذکین . جگہ جگہ اسکول قائم کئی . ریلوی اور آپیائی کر محکون مین اضافہ کیا . اور اتوارکی عام تعطیل مقررکی . آخر مین سنہ ۱۸۵۲ع سی سنہ ۱۸۵۳ ع کن کانڈر انجیف رہی ، اور اسی سال ماہ ستمبر مین انتقال کیا .

⁽۳) لارد دالهوسی سنه ۱۸۱۷ ع مین پیدا هوئی . سنه ۱۸۶۷ ع مین هندوستان کی گورتر جنرل مقرر کئی گئی . اور ۱۲ جنوری سنه ۱۸۶۸ ع کو آفس کا چارج ایا . افهون نی سکهون کو زیر کرکی استه ۱۸۶۹ عمین پنجاب کا الحاق کیا . انکا اندرونی انتظام مملکت بهت عمده اور مضبوط مانا جاتا هی . محکمهٔ ریلوی مین نئی ضابطی نافذ کئی . اور صوبون کی درمیان ٹیلیگراف سسٹم قائم کیا . شاهی داگھانه کا نظم بهی انہی کا رهین منت هی . پبلك ورکس دیار ثمنث ، جیل ، جنگلات ، سروی اور عکمهٔ تعلیات قائم کیا . لیجسلیٹیو کونسل کا از سر نو انتظام کرکی اوری وسعت دی . برما پر حمله کیا ، اور خان قلات اور امیر افغانستان سی معاهدی مرتب کئی . صوبه برار فوجی مصارف کی گئی حاصل کیا . ان کی هاتهون بهت سی دیسی ریاستون کا خاتمه هوا . حادثهٔ غدر کی تمام تر ذمه داری بهی انهی کی کاندهون پر رکھی جاتی هی . یه بڑی جفاکش کارکن تهی . چنانچه انکی سوانح کا خلاصه فتح ، استحکام، اور ترقی هی . انهون نی لندن واپس جاکر سنه ۱۸۲۰ عین انتقال کیا .

⁽٤) لارڈ کینگ بهادر وائسرانو مراد هین .

⁽ه) ایڈمنسٹن صاحب سنه ۱۸۱۳ ع مین پیندا هوئو . سنه ۱۸۳۱ ع مین اضلاع شمال و غرب مین تقرر هوا . ستلج کی فتح کی بعد وهان کی ریاستون کی کمشنر بنائو گئی . سنه ۱۸۵۳ ع مین پنجاب کی کمشنر مالیات هوئو . سنه ۱۸۵۵ ع سی سنه ۱۸۵۷ ع تك گورنمنگ آف انڈیا کی فارن سبکر پٹری رهی . بعد ازان جنوری سنه ۱۸۵۹ ع مین پنجاب کی گورنر هوگئی . اور فروری سنه ۱۸۲۳ ع تك اس عهده پر فائز رهی . انهون نو ۲۶ ستمبر سنه ۱۸۲۵ ع كو انتقال كيا .

جو دستور ِقدیم کو برهم مار<u>ے (۱). بہر</u> حال اس تشویش مین ہون . راہ ِ چارہ مسدود ، اور دکھ موجود . عرفی خوب کہتا ہے :

مرا زمانهٔ طناز دست بستهٔ و تیغ زند بفرقم وگویدکه هان سرم میخار مرقومهٔ صبح یکشنبه ۷ نومبر سنه ۱۸۵۹^(۲).

(17)

حضرت ولي نعمت آيهٔ رحمت سلامت .

بعد بجا لانے آداب نیاز کے عرض کرتا ہون. منشور عطوفت پہنچا. نواب عالی جناب کی ملازمت کا حال بسیل اجمال مندرج تھا. مین از روی اخبار به تفصیل دریافت کر چکا ہون. هندستان مین کسی رئیس کیواسطے یه بات کاھے کو ہوئی ہے. مسند تکیه کسی کو کب ملا ہے. یه کال عز و شان اور استحکام بنای ریاست کا نشان ہے. لطف یه ہے که اب صاحبان کورٹ آف ڈرکتر حائل نہین رھے. نواب گورنر جنرل بهادر نائب سلطنت هین. اس صورت مین جو کچھ انھون نے دیا ہے، وہ عطیه حضرت فاک رفعت ملکة معظمه کا ہے. ایسے شاهنشاه کی سرکار سے وسادۂ سروری کا عطا ہونا بہت بڑی نوازش اور سزاوار صد گونه نازش ہے. یه چار بالش امارت اور کاشی پوره کا ضمیمۂ ملک موروثی ہونا پہلے آپ کو اور پھر ولیعہد بہادر کو اور پھر آپ کی اولاد و اخوان و انصار کو اور سب کے بعد غالب دعا گوی گوشه نشین کو مبارك ہو . زیادہ حد ادب . مرقومۂ صبح یکشنبه ۲۷ گوشبہ نشین کو مبارك ہو . زیادہ حد ادب . مرقومۂ صبح یکشنبه ۲۷ نومبر ۱۸۵۹ ع .

⁽۱) یه فارسی کر محاوره دبرهم زدن. کا ترجه هی .

⁽۲) نواب فردوس مکان نی جُواباً تحریر فرمایا: • مشفقا! هنگام ملاقات کی اکثر صاحبان ذیشان سی تذکار محامد اوصاف ذاتی اور صفاتی آپ کا عمل مین آیا هم . افته تعالی کی فضل اور قدردانی سرکار دو لتمدار سی بقین و اثق هم که جو مدارج شریف آپکی قدیم سی هین ، پیشگاه گورنمنٹ سی ابھی اوسی مطابق ظهور مین آویگا . کسواسطی که اهالی سرکار ابدقرار قدردان و قدرشناس هین ، .

⁽٣) میرزا صاحب نو اس عریصه مین جس واقعه کی طرف اشاره کیـا همی ، وه اخبار الصنادید (ج۲، ص ۱۱۰-۹۷)کم بیانکر مطابق حسب ذیل همی : (لارڈکیننگ صاحبہادرگورنر جنرل نو ۱۵ نومبر سنه (باق)

(1)

حضرت ولى نعمت آية رحمت سلامت .

آداب نیاز بجا لا کر عرض کرتا ہون ، کہ سو روپیہ کی ہنڈوی بابت

(بقيه) ١٨٥٩ ع مطابق ٢٣ ربيع الثاني سنه ١٢٧٦ه كو مقام فتحكُّوه مين ايك عاليشان دربار منعقد فرمايا . . . اس دربارمین بهت سی دیسی روسا اور بهت س یوروپین معزز حکام خصوصاً کمانذر انجیف صاحب شریك تھی اس درمار عام میں گورنر جنرل نی نواب سد ہوسف علمخان بہادر سے مخاطب ہو کر کہا: ومجکو بڑی خوشی اس بات کی ہی ، کہ ان خدمات کی عوض جو آپ نی ملکۂ معظمہ کی کین ، آج آپ كا شكريه اداكرنيكا موقِع ملا . آپ اپني ذات خاص سي زمانهٔ غدر مين نهايت مستعد اور صادق رهي . اور آپ نی ، باوجود خوف جان و ریاست کی ، گرد و نواح مین نہایت مشقت اور مستعدی می حکومت برقرار رکھی . اور ملکۂ معظمہ کی افسرون کی مدد بقدر امکان بخوبی کی . سب سی بڑھ کر یه هی ،که آپ نی ایك بحمع کثیر همقوم ملکهٔ معظمه کی جانین بچائین. ان کو سب آفتون سی محفوظ رکھا۔ اور انکو هر طرح کی آسایش دی. حالانکہ وہ زمانہ چارون طرف خوف _{سی} گهرا هوا تها . مین بزی خوشی سی روبرو سپه سالار افواج هند ملکهٔ معظمه اور بهت سی معزز افسر اور حاکمان ملکی کی ، جوگرد و نواح اور دیگر مقامات هندوستان مین عهده های جایله بر منصوب ہین ، آپ کی حسن خدمات کا اقرار کرتا ہون . مجکو یقین ہو کہ آپ کی کارگزاریون کو په لوگ هرگز نه بهولنگه . . اس دربار مین گورنر جنرل نی نواب سید یوسف علیخان مهادر کو خلعت قیمتی بیس ہےزار رویسہ کا عطا کیا . اور سلامی کی فیرگیارہ کی بجای تیرہ مقرر ہوی . علاوه اسكم ﴿ فَرَزَنُدُ دَلَيْدِيرِ ۚ كَا خَطَابُ عَنَايِتُ هُوا . القابِ وآدابُ أَنَّ الفاظ كُمْ سَاتِهُمْ قرار يَايًا : ونو ابھاحب مشفق بسار مہر بان کر مفر مای مخلصان سلامت،).

بعد ازان ۲۵ نومبر سنه ۱۸۵۹ ع کوگورنر جنرل بهادرکر سکریٹری نرگورنمنٹ ممالك مغربی وشمالی کی سکر یٹری کی نام حسب ارشاد گورنر جنرل بهادر ایك خط لکھا . اس خط کی دفعہ ہ مین نحریر تھا : (گورنر جنرل نی نواب صاحب کو مطلع کیا که انکی مستحکم وفاداری اور اعلی درجه کی امداد کی سبب سی ، جو انھون نی گورنمنٹ کو دی ہی ، انکو پرگنۂ کاشی پور ضلع مرادآباد جسكى جمع ايك لاكړ چار هزار چار سو روپيـه سالانه هى ، معانى مين بخشا هى . جسکو وہ اور انکی وارث اپنی جاگیر کر ایك ٹکڑی کر طور پر اپنی قبضه مین رکھین .)

اس عطیهٔ شاهی کی تهنیت مین مىرزا صاحب نو یه قطعه فارسی نظم کیا :

ای آنکه خود بمهر همی پروری مرا از غیب مزد کار تو اجر عظیم باد رای تو در زمانه بامضای کارها در صبح دولت تو زگلهای رنگرن*گ* آن دم ، که مرده را باثر زنده ساختی ، پاشند آب گر برهت بهر دفع گرد هر صیغهٔ،که وضع وی از بهر امر تست، کر بہر خویش نیز دعای کئم چه باك آزاده ام خلوص وفا شيوهٔ من ست

با اهتمام سهم سعادت سهيم باد دائم مشام دهر رهین شمم باد در باع طالع تو بجای شمیم باد هر قطره زان نمونهٔ در يتيم باد فارغ ز نَنَّك زحمت تقديم ميم باد این نغمه هم گزیدهٔ طبع سلیم باد راهم ورای مسلك امید و بیم باد (باق)

مصارف ماه نومبر ۱۸۵۹ پهنچی . اور روپیه وصول مین آیا. اور صرف هو گیا. اور مین بدستور بهوکا اور ننگا رها . تم سے نکهون توکس سے کہون . اس مشاهرهٔ مقرری سے علاوہ دو سو روپیه اگر مجکو اور بھیج دیجیگا تو جلا لیجیگا . لیکن اس شرط سے که اس عطیمهٔ مقرری مین محسوب نهو اور بهت جلد مرحمت هو . زیاده حد ادب . عرضداشت غالب . معروضهٔ صبح پنجشنبه هشتم دسمبر سنه ۱۸۵۹ بمجرد ورود عنایت نامهٔ مرقومهٔ ماهِ حال (۱) .

(بقیه) چون رهروی که بر نمط جاده ره رود مانند فکر من رخ بخت تو دلفروز پابستهٔ زمان و مکان نیست دردمند شادم بکنج امن و نگویم که بنده را مقصود از لباس همان پوشش تنست بالجمله این سه بیت که سر جوش فکرتست هواب مهر مهر منوچهر چهر را چون غنجهٔ که بهلوی گل بشگفد بیاع: هر دم ترا بخلوت راز و بیزم انس

پوسته سیر من بخط مستقیم باد
مانند کلک من دل دشمن دونیم باد
گر خود رود بکعبه برین در مقیم باد
خشتی ز زر خالص و خشتی ز سیم باد
پوشش گر از حربر نباشد گلیم باد
در خورد لطف خاص و عطای عیم باد
حاصل جمال یوسف و قرب کلیم باد
ملك جدید شامل ملك قدیم باد
روح الامین مصاحب و غالب ندیم باد
روح الامین مصاحب و غالب ندیم باد
روح الامین مصاحب و غالب ندیم باد

اس قطعه کی متعلق یه بتانا ، که کس تاریخ لکهاگیا ، اور کب رامپور پهنچا ، سخت دشوار همی . اسلئی که مثل مین ایسا کوئی خط شامل نهین ، جس مین اسکا ذکر هو . لیکن ۲۷ نومبرکی مکتوب مین اسکا مذکور نهونی کی باعث ، قیاس به همی ، که اس تاریخ کی بعد لکها گیا هوگا . اور اسی مهینی کی کسی آخری تاریخ مین یا ماه دسمبر کی شروع مین نواب فردوس مکان کی خدمت مین ارسال هوا هوگا . نوابساحب کی تاریخ روانگی و آمد صاحب اخبار الصنادید و ذکر نهین کی لیکن خود نوابساحب و میرزا غالب کو ۱۱ ربیع الثانی سنه ۲۷ ه مطابق ۸ نومبر سنه ۵۹ ع کو لکها همی : «مخلص بتاریخ ۱۲ اس مهینی کی طرف فرخ آباد کی روانه هوگا اور بتاریخ ۱۸ اس مهینی کی معاودت کرکی رامپور پهونچی گا ،

(۱) میرزا صاحب کی اس عریضه کی جواب مین نواب فردوس مکان تی القاب و تسلیات کی بعد تحریر فرمایا : ده مشفقا! بیاس ارقام سای کی ، که مخلص کو آپ کی ذات ستوده صفات سی مجت اور موانست قلبی هو ، هنڈوی مبلغ دو سو روپیه کی سوائی مساهرهٔ معینه معطوف رقیمة الوداد هذا کی مرسل هو . اور چشمداشت آپ کی لطف فرمائی سی یه هی ، که رسید هنڈوی مذکور سی مطلع اور مطمئن فرمائین، اور سابق مین چد مرتبه در باب تشریف فرمائی بیان کی متکلف هوا هون . لیکن ابتك آپ نی سرور ملاقات بهجت آیات سی مسرور نهین فرمایا ، اب لازم اشفاق کا یه هی که آپ تشریف شریف با مرع ازمنه ارزانی فرماوین اور مخلص کو مشکور الطاف کا کرین .

اس ارشادکی تَعمیل مین میرزا صاحب صبح پنجشنبه ۱۹ جنوری سنه ۳۰ عکو دلی سی روانا هوکر شام کو مرادنگر ، اور جمعه ۲۰ جنوری کو میرث_{هر په}نچی . وهان ۲۱ کو قیــام کرکی دوسری دن شاهجهانپور ، گزه مکثیسر ، اور مرادآباد هوتر هوی ، جمعه کی دن ۲۷ جنوری کو وارد رامپور (باقی) ٤ — مکاتیب غالب -(19)

حضرت ولي نعمت آية رحمت سلامت .

آدابِ نیاز بحا لاتا هون . اور مزاجِ اقدس کی خبر پوچهتا هون . اور بکال ناچاری بصدگونه شرمساری عرض کرتا هون که آج سه شنبه ۷ فروری کی هے . جو لوگ که میرے ساتھ هین گوش بر آواز هین . اور جو وظیفه خوار دلی مین هین وه چشم براه هونگے . زیاده حد ادب . خوشنودی کا طالب غالب . صبح سه شنبه ۷ فروری سنه ۱۸۹۰(۱) .

$(\Upsilon \cdot)$

حضرت ولي نعمت آية رحمت سلامت .

تقدیم ِ مراسم ِ تسلیم مقدمه اسگزارش کا هے، کہ عالم دو هین. ایک عالم شہادت، ایک عالم ِ غیب. جسطرح عالم ِ شہادت مین آپ میری دستگیری کرر ہے هین، عالم ِ غیب مین آپ کا اقبال مجکو مدد پہنچا رہا ہے. تفصیل اس اجمال کی یہ کہ وہ نقشا پنسن دارون کا جو یہان سے صدر کو گیا تھا، وہ اب صدر سے بعد ِ صدور ِ حکم آگیا. حکم به نسبت ہر واحد کے مختلف ہے.

⁽بقیه) هوی . یهان منجانب ریاست مههانداری کا انتظام کیا گیا . اور محلة راجدواره مین ایك مكان قیام کیلئی عطا هوا . نواب فردوس مكان فر تعظیم و توقیر مین کوئی دقیقه فروگزاشت نهین کیا . اور چند دن کی بعد زر دعوت کی نام سی سو روپیه ماهوار مقرر فرما دیا . رامپورکی آب و هوا میرزا صاحب کی مزاج کی موافق تهی . اسلئی وه چاهتی تهی که یهان زیاده عرصه رهین . لیکن باقر علیخان اور حسین علیخان ساتیم آفی تهی . او نهون نی دلی واپس چانی کیلئی ضد کی . چونکه یه دونون کم عمر تهی اسلئی انکا تنها دلی بهیجنا مناسب نه تها . بجوراً میرزا صاحب نی رخصت مراجعت کی درخواست کی . نواب فردوس مکان نی قیام پر اصرار کیا . لیکن آخرکار اجازت عطا فرما دی اور میرزا صاحب رامپور سی ۱۷ مارچ سنه ۲۰ ع کو روانا هوکر ۲۶ ماه مذکور کو دلی جاجا

⁽۱) اس عریضه کی لفافه سی معلوم هوتا هی که یه میرزا صاحب کی قیام رامپور کی زمانه مین نواب فردوس مکان کو لکهاگیا ، اور فتح محمد خانصاحب کی توسط سی کیمپ مین پیش هوا . مقام کا نام لفافه پر درج نہین . لیکن جوابی فرمان کی مسودہ مین داز مقام کمہریاء تحریر هی . جس سی یه نتیجه نکتا هی که اوسوقت سرکار بسلسلة دورۂ ریاست موضع کمہریا تحصیل سوار مین فروکش تھی .

تقلیل بهت هے . سو روپیه مهینے و الے کو پچهتر (۱) بهی هین ، اور پچیس (۱) بهی هین ، اور دس (۱) بهی هین . اب فرمائیے میرے واسطے کیا احتمال گزرتا هے . یاس کلی هے . لیکن واقعه یه هوا هے ، که سب سے پہلے میرا نام اور پوری پنسن کی واگزاشت کا حکم . طرفه یه که میرے نام کے ساتھ ایك انگریزی تحریر هے ، که جسکے دیکھنے سے یه معلوم هو تاهے ، که گورمنٹ کا حکم منظوری اس تحریر پر متفرع هے . حکام کے عمله مین اور وکلا اور اهل شهر مین یه مشہور هے ، که وہ تحریر ولایت سے آئی هے . بہر حال دو امر هنوز مبهم هین . ایك اس انگریزی تحریر کا حال ، اور دوسرے میرے بھائی کی پنسن کی حقیقت . سو یه دونون امر پخند روز مین معلوم هو جائینگے . اور جو معلوم هوگا ، وہ عرض کیا جایگا . غالب . ۲۲ اپریل سنه ۱۸۶۰ (۲) .

(71)

حضرت ولى نعمت آية رحمت سلامت .

شکرِ بندہ پروری بحا لاکر عرض کرتا ہون، کہ کل ۱۲ جولائی کو بوازشنامہ مع سو روپیہ کی ہنڈوی کے پہنچا، اور روپیہ معرض ِ وصول مین آیا. متوقع ہون، کہ یہ عطیہ چو تھی پانچوین انگریزی کو، جیساکہ ہمیشہ

⁽۱) ان مقامات پر میرزا صاحب نو حسایی رقوم بهی لکهی هین .

⁽۲) اس عریضه کی جواب مین ۲۸ رمضان سنه ۱۲۷۱ ه مطابق ۲۰ اپریل سنه ۱۸۲۰ ع کو نواب صاحب نی تحریر فرمایا : دمشفقا ! جب کوئی مسرت پیش آنیوالی هوتی هی ، تو آغاز هی سی مقدمات سرور پیدا هوتی هی ، تو آغاز هی سی مقدمات سرور پیدا دیکهیئی ، که ۱۹ تاریخ اپریل سال حال پهل تو ایك لاکی بیس هزار کی جاگیر پر دخلدهانی کا خریطه دیکهیئی ، که ۱۹ تاریخ اپریل سال حال پهل تو ایك لاکی بیس هزار کی جاگیر پر دخلدهانی کا خریطه آیا . مین اوسی پژهرها تها ، که آپکا نامهٔ سرور افزا پونچا . اوس سی آپکی پنشن کی بحالی کا مژده پایا . نشهٔ سرور دوبالا هوگیا . اور اسقدر بالیدگی اور خوشی حاصل هوئی که زینهار بیان اوسکا مجال زبان وقلم نهین . بار خدایا مبارك هو . سپاس منع حقیق ادا نهین هوسکتا . اسوقت مین بلا نقصان پنشن کا جاری هو نا محص شان قدرت باری هی . شکر اوسکی احسانات کا کهانتك ادا کیجئی . عجب قدرت نمائی فرمائی هی . دلکو طرفه مسرت هاتی آئی هی . . میرزا تفته که نام که ۲ مئی سنه ۱۸۲۰ ع که خط سی مملوم هو تا هی که ع مئی سفحه ۱۸۲ ع کو زر پنشن وصول کیا گیا تها (اردوی معلی ، صفحه ۱۸۲ ، خط شده رقم ، دوهزار دوسو پچاس روییه کی خرچ کی پوری تفصیل کیلئی اردوی معلی ، صفحه ۱۸۲ ، خط تاریخ ۲۲ اپریل سهو قلم معلوم هو تا هی .

پہنچتا تھا، پہنچا کرہے. دسوین بارہوین نہوا کرہے. تم سلامت رہو قیــامت تك

خوشنودی کا طالب غالب. صبح ِجمعه ۲۳ ذی الحجه سنه ۱۲۷۶ مطابق ۱۳۷ مطابق ۲۳ جولائی سنه ۱۲۷۰.

(27)

ولتي نعمت آية رحمت سلامت^(١) .

بعد تسلیم معروض ہے. عنایت نامہ کے ورود سے مین نے عزت پائی . سو روپیہ کی ہنڈوی بابت مصارف مارچ سنہ ۱۸۶۱ کے پہنچی . زرِ مندرجه معرض وصُول مین آیا . خاطرِ اقدس قرین جمعیت رہے . کلیات ِ فارسی کے پہنچنے سے اور اس نذر کے مقبول ہو نے سے مجکو بہت خوشی حاصل ہوئی (۲) . تم سلامت رہو قیامت تك

عنایت کا طالب غالب. صبح ِ یکشنبه ۷ ابریل سنه ۱۸۶۱ ع .

(24)

ولي نعمت آية رحمت سلامت.

بعـــد ِ تسلیم تورہ اور خلعت کے عطیہ کا آداب بجا لاتا ہون . خدا آپ کو سلامت رکھےے . اور اپنی اولاد کی اولاد کی شادیان کرنی اور اون

⁽١) عريضه نمبر ٢٢ تا ٢٥ مين خلاف معمول لفظ وحضرت، ساقط هي .

⁽۲) میرزا صاحب کا یه نسخهٔ کلیات فارسی حسب تصریح فرمان مووخه ۲۰ مارچ سنه ۲۱ ع ڈاک کی ذریعه حضور مین پیش هوا. نوابصاحب نی اسکو ه آئینهٔ جهان نما بل محزن نکات مسرت افزا، تحریر کیا همی . یه نسخه کتب خانهٔ سرکاری مین محفوظ همی : خط نهایت صاف، کاغف نیلگون اور جایحا مرزا صاحب کی قلمی تحریر سی ضرین همی . اسکو کاتب کی باری مین مرزا صاحب نواب صیا الدین خان بهادر کو لکھتی هین : ه آپ کو دیوان کی دینی مین نامل کیون همی . روز آپ که مطالعه مین نهین رهتا . بغیر اوسکو دیکھی آپ کو کھانا نه هضم هوتا هو ، یه بھی نهین . بهر آپ کیون نهین دیتی : وها کتاب کو تلف هوئی . کیون نهین دیتی : وها کتاب کو تلف هوئی . احیانا اگر ایسا هموا ، اور دلی لکھنو کی عرض راه مین ذاك لئگئی ، تو مین فوراً بسبیل ذاك احیار جاؤن کا ، اور نواب فخر الدین خان مرحوم کی هاته کا لکھا هوا دیوان تمکو لادونگا، واردوی معلی ، صفحه ۱۸۲) .

شادیون مین توره وخلعت کی تقسیم نصیب هو .

یه تحریرنهین. مکالمه هے. گستاخی معاف کرواکے اور آپ سے اجازت لیکے بطریق انبساط عرض کرتا ہون، که یه سوا سو روپیئے، جو تورہ و خلعت کے نام سے مرحمت ہونے ہین، مین کال کا مارا اگر یه سب روپیه کھا جاؤنگا، اور اس مین لباس نه بناؤنگا، تو میرا خلعت حضور پر باقی رهنگا یا نہیں؟

تم سلامت رهو هزار برس هر برسکے هون دن پچاس هزار داد کا طالب غالب. دوشنبه. بحسابِ تعزیه داران پانچوین، اور از روی دوج 7 محرم الحرام سنه ۱۲۷۸^(۱).

(۱) اس عریضه مین نواب فردوس مکان کر منجهل صاحبزادی سید حیدر علیخان بهادر کی شادی کا حواله همی . یه شادی نواب سید احمد علی خان بهادر ابن نواب سید محمد علیخان بهادر ابن نواب سید محمد علیخان بهادر ابن نواب سید فیض اقه خان بهادر کی نواسی کیساتی ۱۷ ذی الحجه سنه ۱۲۷۷ ه مطابق ۲۷ جولائی سنه ۱۸۶۱ ع کو قرار پائی تهی . مهینون قبل سی تباریان هوئی تهین . ملازمان ریاست کو خلمت اور عام باشندگان شهر کو کهانا تقسیم هوا تها . اور ساری شهر مین جابجا رقص و سرود کی محفلین آراسته کی گئی تهین . ریاست کی بیرونی متوساین اور احباب کو نام دعوتنای جاری هوژ تهی . اس ساسله مین میرزا صاحب کو بهی دعوت شرکت دیگئی تهیی . لیکن وه ضعف طبع کی سبب سی نآسکی تهی . چنانچه نواب علاء الدین خان علائی کو ۲۵ ستمبر سنه ۱۸۶۱ ع کو لکها هی : والی رامپور نی بهی تو مرشد زاده کی شادی مین بلایا تها . یهی لکها گیا ، که مین معدوم محض هوگیا هیون . تههارا اقبال تمهاری کلام کو اصلاح دیتا هی . اس سی بزهکر مجهسی خدمت نه چاهو، (اردوی معلی ، صفحه ۳۰۶ و ۳۰۵) .

میرزا صاحب نی توره و خامت کا عطیه پاکر ایك تهنیت ناصه اور دو قطعات مبارکباد نوابصاحب کی خدیمت مین روانه کیتی تهی . قطعات مثل مین شامل نمین . لیکن حسن اتفاق سی کلیات فارسی (مطبوعه لکهنو ، ص ۳۱) مین شایع هو چکی هین . مقام کی مناسبت چاهتی هی که انهین یهان نقل کیا جائی . فرماتی هین :

(1)

دید ور یوسف علیخان کز فروع رای او از ولیعهدش سخن رانم که چون ماه منبر وان دگر فرزانه فرزند فرهمندش که هست خواست تا سازد بآتین بهینش کدخدا بهره بردم در تصور زان همایون انجمن بزم طوی فرح حیدر عایخان را بدهر

مهر تابان برد قسط فیض ومن هم یافتم طلعتش را دیده روشن ساز عالم یافتم کوکبی کش در دل افروزی مسلم یافتم شادگشتم چون خبر زین جشن اعظم یافتم بسکه در خود طاقت رنج سفر کم یافتم خوشتر وخرم تر از بزم کی و جم یافتم (باق) (75)

وليّ نعمت آية رحمت سلامت.

بعــــد ِ تسلیم معروض ہے . آٹھ ســات برس سے مصدر ِ خدمت اور

(بقیه) سال این دولت فـزا شادی بامعان نظر ، دمشتری، با دزهره، در دطالع، فراهم یافتم اس قطعه مین مصرع آخرکر الفاظ (زهره، مشتری، اور طالع) سی سال جشن ۱۲۷۷ه نکاتی هین.

(٢)

بهار هند که نامند بر شگال آنرا بباع وکشت و بیابان و کوه سر تا سر **گ**زشت عهد سموم و وزمد باد خنك اگر چه رحمت عامست لبك بالتخصيص زبرگ برگ ناستان که گرد آن شهر است ز انبساط براست آنجنان که از رگ اس سیس بداد کر آیم که اهل دانش را خود ابر و باد کگیتی ز دیر باز نبود معاف باشبر اگر خود ز خویشتن برسم چو رامیور بود وجه تازه روثی دهر[°] ز فیض همت فرمانروای آن شهرست ظهور میمنت کد خدائی فرزند که میهان حق ست آن و ما طفیلی او بجیب و دامن مردم ز بخشش نواب کشایش در گنجینه و آنگه از در گنج بطالبان زر و سیم سیم و زر فرخ یمن که تشنه لب باده های پرزورم مگو ز شادی اهل زمین ، که می گویند بدین ترانه که هان ای امیر شاه نشان بشهريار و وليعهد و شاهزادة عهد ازان جہت کہ ستایش نگار نوابی

یس از دو سال بر اهل جهان مبارکباد سحاب و سنزه و آب روان مارکاد ز جان به تن، دگر از تن بجان مارکساد برامور کران تا کران مارکاد رسد بگوش چنان کز زبان مبارکاد بجای قطره تراود همان مارکاد شود هرآثنه خاطر نشان مباركاد عطیه ایست که بر همگنان مبارکیاد براميور خصوصاً چسان مباركباد ز هر چه این همه کل کرد آن مبارکیاد که ورد خلق بود هر زمان مبارکساد^۰ بر آن رئیس سیر آستان مبارکباد نزول مائده بر میهان مبارکهاد متاع خاصة دريا و كان مباركياد بدر شتافتن یاسبان میارکیاد بسائلان تهی کاسه نان مبارکیاد ازان میان دو سه رطل گران مبارکیاد فرشتگان بلند آسمان ماركاد نوید فرخی جاودان مارکاد خوشی و خوبی و امن و امان مبارکباد ترا هم ای اسد الله خان مبارکباد

نواب فردوس مکان نی ۱۱ جولائی سنه ۱۸۶۱ ع مطابق غرة کمرم الحرام سنه ۱۲۷۸ ه کو ان قطعات کی متعلق تحریر فرمایا : ه.... قطعات مبارکباد اور تهنیت نامهٔ شادی کت خدائی برخوردار کامگار محمد حیدر علی خان بهادر ایام فرحت التیام مین سرور افزای خاطر نیاز هوی . اور سرمایه هزاران مسرت اور شادمانی کا ارزائی کیا . سبحان الله هریك شعر قطعون اور تهنیت نامه کا مضامین میمنت آگین اور معانی لطافت تضمین سی ایسا علو تها ، که وصول اسکا احاطهٔ تحریر و تقریر سی متزاید هی . الله تعالی آپکو ابد الدهر سلامت با جمعیت رکهی، .

شریكِ دولت هون. لازم كرلیا هے، كه بیهوده گزارش نكرون. اور كبهی كسی كی سپارش نكرون.

بھائی حسن علیخان کے بیٹون کے باب مین جو علی بخش خانصاحب^(۱)
کو لکھا ، اس کو مین سپارش نسمجھا تھا . مخبر بنا ، اور آپ کے اہل کارون
کو اوس بات کی خبر دی ، کہ جس کا تدارك صاحبانِ ملك و حاکمانِ عہد پر
لازم ہے . سو بمقتضای ِ نصفت و عدالت وہ مقدمہ فیصل ہوگیا . میر سرفراز
حسین اور میرنصاحب کو^(۲) واللہ باللہ اگر مین نے بھیجا ہو . نوکری کی

(١) على بخش خانصـاحب شيخ محبوب بخش بن شيخ امان الله كر اثركر تهيى. يه ١٤ شوال سنه ١٢٢٨هـ

⁽بقیه) اب صرف تهنیت نامه باقی ره جاتا هی . بظاهر عریضه تمبر ۲۳ تهنیت نامه معلوم هو تا هی ، لیکن اس کو مذکورهٔ فرمان تهنیت نامه قرار نمین دیسکتی . اس ائی که فرمان سی مترشح هی ، که تهنیت نامه بهی منظوم تها . اور یه عریضه منثور هی . علاوه برین اس کو تهنیت نامه قرار دینا اسائی بهی ناممکن هی ، که یه لفافه کی انگریزی تاریخ کی مطابق ۱۵ جولائی کو لکها گیا تها . اور تهنیت نامه کا ذکر نواب صاحب کی ۱۱ جولائی کی فرمان مین آچکا هی .

⁽۱۸۱۳ع)کو نجیبآباد مین بیدا ہوئی. انکی دادا اور نانا اس ریاست کی قدیمی نوکر اور خدمت گزار تھی . انھون نو ایام غدر مین بڑی جانفشانی اور خیرخواہی سی کام کیا . اور اسکی صلہ مین کورنمنٹ سی پانچ ہزار روپیـه کا خلمت ، تلوار ، طلائی گهڑی اور تین ہزار چودہ روپیه سالانه کی جاگیر ضلع مرادآباد مین انعام یائی . نواب خلد آشیان نی تخت نشینی کی ایك سال بعد انهین چالیس هزار روپی نقد یکمشت عطا کی . اور جب یه بهار هوئر ، تو دو بار بنفس نفیس انکی عیادت کو تشریف لیگئی . انھون نو ۲ محرم سنه ۱۲۸۶ 🛦 مطابق سنه ۱۸۹۷ ع کو رامپور مین انتقال کیا اور مولانا جال الدین رح کر مزار مین دفن ہوئی. انکی اولاد مین مولانا محمد علی مرحوم بین الاسلامی شهرت کی قومی رهنما هوئی هن (اخبار الصنادید، ج۲، ص ۱٤۱، وتذکرهٔ کاملان رامپور، ص ٤٦٦). (۲) میر سرفراز حسین میر مهدی مجروح کر بهائی اور میرافضل علی عرف میرن صاحب اونکی دوست تهیی . میرزا صاحب سی بهیی ان دونونکی خوردانه تعلقات تهیی. اردوی معلی اور عود هندی من انکی نام متعدد خطوط درج هین . میرزا صاحب نی انکی ابتری معاش کا حال دیکهکر خانسامان صاحب کر نام تعارفی خط دیکر رامپور بھیجا تھا . لیکن شومی بخت سی اوس وقت یہان ملازمت نه مل سکی ، اور یه دونون سو روپیه کر زبرباری کر بعد واپس چلی گئی . اس سلسله مین میرزا صاحب نی میر مهدی کو لکها همی: . سید صاحب کل بهر دن رهی ، تمهارا خط بهنچا . یقین هم که اوسی وقت یا شام کو میر سرفراز حسین تمهاری پاس پنج گئی هون . حال سفرکا ، جو کچے ہی ، اونکی زبانی سنلوگ_ی . مین کیا لیکھون . مین نو بھی جو کچے سنا ہی اواھین سی سنا ہی . _. اونكا اسطرح ناكام بهرنا ميرى تمنــا اور ميرى مقصودكم خلاف هي . ليكن ميرى عقيدى (باق)

جستجو کو نکلے تھے۔ میں سرفراز حسین نوکری پیشه ، اور میرن مرثیبه خوان اور یہان کے مرثیہ خوانون مین متاز . خانسامانصاحب کو جو مین نے یه لکھا ، کہ یه ایسے هین اور ایسے هین . غرض اس سے یه تھی ، که محرم مین جہان دس پانچ مرثیه خوان اور مقرر هو تے هین ، میرن بھی مقرر هو جائین . آخر جا بجا تھانه دار ، کوتوال ، تحصیلدار نوکر هین . میر سرفراز حسین هوشیار اور کارگزار آدمی هین . کسی علاقه پر یه بھی مقرر هو جائین . یه دونو امر یا ان دونون مین سے ایک هوجاتا ہتر تھا . نہوا بہتر . درحقیقت سپارش نتھی . صرف معرف هونا تھا . سپارش کرتا تو کیا مین آپ کو نه لکھ سکتا تھا . میری طرف سے خاطر عاطر جمع رہے .

ز ســـینه تا بلبم ســـالهــا نیـــابد راهٔ هرآن نفسکهرضای ِتو اندرآن نبود دادکا طالب **غالب**. دوشنبه ۲۲ جولائی سنه ۱۸٦۱.

(40)

وليِّ نعمت آية رحمت سلامت .

بعد تسلیم کے عرض کرتا ہون. اور طلوع ِ ستارۂ اقبال کی مبارکباد دیت ا ہون. یقین ہے کہ اس سفر ِ فیض اثر مین ، ریل گاڈی ، کی سواری کی بھی سیر دیکھ لی ہوگی. یہ اوس میمنت و شکوہ و شوکت سے علاوہ ایك تماشا

⁽بقیه) اور میری تصور کی مطابق هی مین جانتا هون که و هان کچی نهوگا . سو روپیه کی ناحق زیرباری هوئی . چونکه یه زیرباری میری بهروسی پر هوئی ، تو مجهی شرمساری ناحق زیرباری مین اسطرح کی شرمساریان اور روسیاهیان بهت او نهائی هین . جهان هزار داع هین ایك هزار ایك سهی . میر سرفراز حسین کی زیر باری سی دل کوهتا هی (اردوی معلی ، ص ۱۸۵) . بعد ازان ۱۸ اگست سنه ۱۸۲۱ ع کو پهر لکهتی هین : و بهائی تم سیج کهتی هو . بر سر فرزند آدم هرچه آید بگزود . لیکن مجهی افسوس اس بات کا هی که یه زیرباری میری تحریر کی بهروسه پر هوئی اور خلاف میری مرضی کی هوئی . جسطرح سی یه آئی هین ، اگر چه میری طبیعت اور میری خواهش کی منافی هی لیکن و اقه میری عقیده اور تصور ار و قیاس کی مطابق هی . یعنی مین یهی سمجها تها که البته یونهی هوگا (ایضاً ، ص ۱۵۶) .

نیا دیکھا . حق تعالی حضرت کو سلامت باکرامت رکھے(۱)

دعاگو ایك مهینا بهر سے بیمار هے. ابتدا وهی قولنج دور ہے. بسببِ استعمالِ ادویهٔ حارت، كه اس مرض مین اوس سے گزیر نهین، نپ نے آگهیرا. كئی باریان بهگتین. اب دوباریان ٹلگئی هین. لیكن طاقت باالكل^(۲) ساب هوگئی هے. اور ضعفِ دماغ نے قریب به هلاكت پهنچا دیا هے. باالفعل^(۲) آب سب كا استعمال هر.

ه -- مكاتيب غالب

⁽۱) نواب صاحب کی مذکورہ سفر کی تفصیل به ہی ، که جناب ملکۂ معظمه وکنور به آنجهانی کا ایك فرمان ۲۰ جولائی سنه ۱۸۶۱ ع کو صادر هوا : جسکا خلاصه به تها . که [مابدولت نو اپنی مرضی خاص اور علم کامل اور عزم مبارك سي ايك وتبه جدد بهادری جو آج سی دوام کیلئی خطاب ' موسف اگزالنڈ آرڈر آف دی اسٹار آف انڈیا ' سی موسوم ه.وکر مشهور هوگا ، تجویز اور ایجـاد کیا هر . اور مابدولت کا ارشـاد هوتا هم ، که رتبهٔ مذکور مین ایك شخص ' ساورن ' (سردار اعلی) ایك ' گرانذ ماستر ' (سردار) اور پچیس ' نائث' (مهادر) شریك رهین . اور والیان هند اور سرداران هندوستانی اور هماری رعایا مین سی وه اشخیاص جو اس قسم کی ایباقت رکهتی هون، اس رتبهٔ عالی سی محروم نه کئی ۔ جاًبہن . ماہدولت کی تجویز اقدسٰ _{ہے} ماہدولت کر عزیز مشیر اکبر چارلس جانے ار**ل کینگ** گورنر جنرل هندوستان اس رتبه کی اول سردار مقرر هوی . اور یه مقتضای دانشمندی اور مصلحت هي ، كه رتبة مذكور كا سردار ايسي اشخاص كو ، جو وقتاً فوقتاً مابدولت كي تجویز اقدس سے نامزد ہوکر اس رتبہ کی بہادر مقرر کئی جائین، عہدۂ موسومہہ ' نائٹ بیچار' عطا كرنيكا مجازهي] . اسكام كيواسطي لارذ كينُك صاحب ني ايك دربار الهآباد من مقرر كرنيكي تجویزکی. اور نواب سید نوسف علیخان بهادر کو بھی بلایا . نوابصاحب مع خمدم وحشم الهآباد گری : یکم نومبر سنه ۱۸۶۱ ع کو ایك شاهانه دربار منعقد هوا جب تمام اهالی جاسه آپنی اپنی کرسیون پر بیٹے گئے، تو نوابماحب بہادر تخت شاہی کی محاذی تشریف لیگئے. اور گورنر جنرل نی اپنی هات_{هم} سی اس رتبـه کی تمغی عطـا فرمائی. اور کهزی هرکر بیان کیـا: '.... چونکه به رتبـه سب سی یہا آپ صاحبون کو عطا ہوا ہی، امید ہو کہ آپ ہندکی باشندون میں ایسا طریقه اختیار کرینگی که آپ کا طرز عمل دیکھنی ہی ہندکی سردارون یا باجگزارون کو ملکۂ معظمہ کیساتھ محبت دلی اور اتحاد قلبی پیدا هو'. بعد اس تقریر کی دربار برخاست هوا. اور نوابصاحب گورنر جنرل سي رخصت هوكر اپني دارالرياست كو واپس تشريف لائر، (اخبار الصناديد، ج٢، ص ١١٣-١١٦). نوابصاحب کی فرمان بنام غالب مورخهٔ ۸ اکتوبر سنه ۲۱ ع مطابق ۲ ربیع الثانی سنه ۷۹ه سي معلوم هو تا هي ، كه حضور ١٣ اكتوبر سنه ٦١ ع كو اله آباد روانه هوي . ۖ تقريباً ايك ماه رامپور سی باهر رهنی کا خیال تها . لیکن جیسا که میرزا صاحب کر خط سی معلوم هوتا هی نومبر كر پهلي هفته من واپس تشريف لي آئي . (٢) ان دونون لفظون مين ميرزا صاحب نو ايك الف زائد اكهديا هي . صحيح وبالفعل، اور وبالكل، هي.

طریقهٔ دعاگوئی و ثنا خوانی کی رعایت سے نوبیت بسبیل مثنوی ، که جس مین حصولِ عطیهٔ سلطانی کی هجری وعیسوی تاریخ هے ، بهر حال لکم لی هین . کل ورود ِ عنایت نامه سے معزز هو کر آج وه اشعار نذر کرتا هون^(۱) . زیاده حد ِ ادب . تم سلامت رهو قیامت تك . شفقت کا طالب **غالب** . دو شنه ۱۱ نومبر سنه ۱۸۶۱ .

(77)

حضرت وليّ نعمت آية رحمت سلامت .

بعدِ تسلیم معروض ہے. کل ایك شعر ظهوری مغفور کا اور ایك شعر غالب مرحوم کا ایك ورق پر لکھکر صبح کو ڈاك مین بھجوا دیا. شام کو توقیع ِ وقیع هرکارهٔ ڈاك نے لادیا. اگست سنه ۱۸۶۲ کی پرورش کی هنڈوی پہنچی، اور سو روپیه وصول ہوگئے.

فقیرکا شیوه صدق و سداد کا هے. چند روز سے تفقد و التفات قدیم مین، خدا نخواسته باشد، کچے کمی پاتا هون. اگر غلط هے میراگیان، تو بشرف اطلاع مشرف فرمائیے. اور اگر میرا دل دیوانه سچ سمجها هے، تو متوقع هون که عتاب کے سبب سے آگہی پاؤن. زیادہ حد ادب. تم سلامت رهو هزار برس هر برسکے هون دن پچاس هزار

معروضة صبح دو شنبه 10 ستمبر سنه ۱۸۹۲ع. [مهر ِ غالبِ سنه ۱۲۷۸ هـ]. یه عرضداشت جدا هے، البته اس کے جواب کا امیدوار هون، اور رسید معمولی جدا هے(۲).

(YY)

حضرت و ليِّ نعمت آية رحمت سلامت.

بعد ِ تسلیم معروض ہے. نوازشنامہ مع سو روپیہ کی ہنڈوی کے پہنچا.

⁽۱) اس مثنوی کی متعلق لفافه کی پشت پر نوٹ ہو ، تاریخ نزد منشی سیلچند ماند ، . سرکار نی اسکی تعریف مین ۱۷ نومبرکو تحریر فرمایا ، سبحانالله ! هر تاریخ پیر بدل اور بطور نادر اور تحفه پیر مثل ہی ، . (۲) یه عبارت عریضه کی آخر مین مهر کی بعد تحریر هی .

اگست سنه ۱۸۶۲ کے مہینے کی پرورش کا روپیه وصول ہوا . تیم سلامت رہو ہزار برس ہر برس کے ہون دن پچاس ہزار [مهرِغالب سنه ۱۲۷۸ ه] . دو شنبه ۱۵ ستمبر سنه ۱۸۶۲ . (۲۸)

حضرت وليّ نعمت آيهُ رحمت سلامت .

حضرت ولتي نعمت آيهٔ رحمت سلامت .

بعدِ تسلیم معروض ہے. نوازشنامۂ ربوبیت طراز ، مورخۂ ۱۱ مارچ سنه ۱۸۳۳، ۱۶ ماہِ مذکور کو مین نے پایا. دوسو روپیہ کی ہنڈوی کا شکر بجا لایا . کہانتك شکر بجا لاؤنگا . کس کس عنایت کا سپاس ادا کرونگا . «شکرِ نعمتهای تو » .

اب سنیئے اپنے دعاگو کی داستان . منگل ۳ مارچ کو جناب لفٹنٹ گورنر بہادر نے(۲) خلعت عطا کیا . اور فرمایاکہ ہم تمھین مژدہ دیتے ہین ،

⁽۱) لفافه پر یوم جمعه ۱۰ اکتوبر سنه ۱۸۹۲ لکها هی .

⁽۲) سر رابرف منتگمری صاحب مراد هین . یه فروری سنه ۱۸۵۹ ع سی جنوری سنه ۱۸۹۰ ع تك پنجاب کی افتانت گورنر رهی تهیی . قدر بلگرای کی نام کی مکتوب سی معلوم هو تا هی ، که مرزا صاحب انکی دربار مین شریك نمین هوی تهیی . دربار کی بعد منتگمری صاحب نی بلاکر اپنی طرف سی خلعت عطا کیا ، اور و هین دربار انباله کی متعلق گفتگو هرئی . فرماتی هین : د... رابرث منتگمری صاحب لفتف بهادر قلرو پنجاب بهان (دلی) آئی . دربار کیا . مین نگیا . دربار کی بعد ایك دن باره بجی چپراسی آگر مجکو بلاگیا . به بیت عنایت فرماتی . اور اپنی طرف سی خلعت عطاکیا ، (اردوی معلی ، ص ۶۰۰ ؛ الاهور اید ایشن سنه ۱۹۲۹ ع) . منشی شیونراین کی نام کی خط مین واقعه کی مزید تفصیلات تحریر کی هین . فرماتی هین : د.. بری لارڈ صاحب کی ورود کی زمانی مین نواب لفتف گورنر بهادر پنجاب بهی دلی مین آئی . دربارکیا . خیر کرو . مجیر کو کیا . ناگاه دربارکی تیسری دنباره بجی چپراسی آیا ، اورکها که (باق) ه صد الله

کہ نواب گورنر جنرل بہادر نے^(۱) اپنے دفتر مین تمھارے دربار اور خامت کے بدستور بحال رہنے کا حکم لکھوا دیا . مین نے عرض کیا کہ مین انبالے جاؤن ؟ فرمایا البته انبالے جانا ہوگا .

بعد جناب نوابصاحب کے جانے کے شہر مین شہرت ہوئی، کہ دلی کے لوگ انبالے جانے سے ممنوع ہیں. گھبرایا اور صاحب کمشنر کے پاس گیا. آپ خط اپنا دے آیا. زبانی پرسش کا جواب زبانی پایا. پھر خط کے جواب میں خط محررۂ ۷ مارچ آیا. چنانچہ لفافہ بلحاظ ِ گرانی ِ وزن رہنے دیتا ہون. اور خط بحنسه حضرت کو بھیجتا ہون.

کل سے ایک اور خبر اوڑی ہے ، کہ نصیبِ اعدا لاڑد صاحب کی طبیعت ناساز ہو گئی ہے . انبالے مین دربار نکرینگے . اور شملہ کو چلّے جا مین دربار نکرینگے . اور شملہ کو چلّے جا مین داب مین دو وجہ سے بین السفر و السکون متردد ہون . پہلی وجہ خاص . دوسری وجه عام . دوسو مین سے سو لیکر ساز و سامان درست کیا ہے ، اور سو مہاجن کے ہان ڈاک اور خرچ ِ راہ کیواسطے رہنے دئے ہین . تار برقی مین جناب نوابصاحب سے حکم منگواؤنگا . جو حکم آئیگا آپ سے عرض کر کے اوسکی تعمیل کرونگا .

⁽بقیه) نواب لفننت گورنر نر یادکیا هم . بهائی یه آخر فروری هم . اور میرا حال یه همی که علاوه اوس دائین هات کرزخم کی سیدهی ران مین اور بائین هات مین ایك ایك پهوزا جدا هم . حاجتی مین پیشاب کر تا همون . او نهنا دشوار همی . جد حال سوار هوگیا . پهلی صاحب سکرتر بهادر سی ملا . پهر نوابصاحب کی خدمت مین حاضر هموا . تصور مین کیا بلکه تمنا مین بهی جمو بات نه آهی وه حاصل هوئی . یعنی عنایت سی عنایت ، اخلاق سی اخلاق . وقت رخصت خلعت دیا . اور فرمایا که یه هم تمجهی کو اپنی طرف سی از راه محبت دیتی هین . اور فرده دیتی همین ، که لار دُصاحب کم دربار مین ایمی تیرا لمبر اور خلعت پهن . حال عرض کیا گیا . ایمی تیرا لمبر اور خلعت کهل گیا . انبالی جا . دربار مین شریك هو . خلعت پهن . حال عرض کیا گیا . فرمایا : 'خیر اور کبهی کم دربار مین شریك همونا ' . اس پهوژی کا برا هو انبالی نجماسكا ، (اردوی معلی ، ص ۲۸۳ و ۲۸۶) .

⁽۱) لارد الگن بهادر مراد هین . یه لارد کیننگ کو بعد هندوستان کو وائسرای هوی . جنوری سنه ۱۸۹۲ع مین چارج لیا اور ۲۰ نومبر سنه ۱۸۹۳ع کو فوت هوگئی . میرزا صاحب ایك مكتوب کو آخر مین لسكهتی هین : « ۲۱ جمادی الثانی سال ' غفر ' مطابق ۳ دسمبر سال ' کیا غضب هی هی ' یه گویا ناریخ و فات جناب نواب گورنر جنرل لارد الگن صاحب بهادر کی هی ، (اردوی معلی، ص ه.)).

تم ســلامت رهو هزار برس هر برسکے هون دن پچاس هزار معروضهٔ ۱۲ مارچ سنه ۱۸۶۳ . (مهر ِ **غالب** سنه ۱۲۷۸ هـ)^(۱) .

(میرزا صاحب نے ایك عریضه ۲۸ جولائی سنه ۱۸۹۳ ع کو لکها تها. مثل مین اوسکا لفافه موجود هے. میر منشی صاحب دارالانشا نے اوسپر تحریر کیا هے: «عرضی در حضور ماند»).

(4.)

حضرت ولى نعمت آية رحمت سلامت.

بعد ِ تسلم معروض ہے. جب انبا لے میرا جانا نہوا، تو مین نے قصیدہ

(۱) میرزا صاحب نو ۱۳ رمضان مطابق ؛ فروری (سنه ۲۳ ع) کو میرزا تفته کی نام حسب ذیل خط لکها هی : و... همیشه نواب گورنر جنرل کی سرکار سی دربار مین مجمو ۷ پارچی اور تین رقم جواهر خلمت ملتا تها . لارڈکینگ صاحب میرا دربار اور خلمت بند کر گئی هین . ناامید هوکر بینهرها . اور مدت العمر کو مایوس هدو رها . اب جو یهان لفننگ گورنر پنجاب آئی . مین جانتا تها ، که یه بهی مجهدی نه ملینگی . کل او نهون نو مجمکو بلا بهیجا . بهت سی عنایت فرمائی . اور فرمایا که لارڈصاحب دلی مین دربار نکرینگی . میرث هوتی هوی اور میرث مین اون اضلاع کی علاقمه دارون اور مالگزارون کا دربار کرتی هوی انبالی جائی . دربار کرتی هوی انبالی جائینگی . دلی کی لوگون کا دربار و هان هوگا . تم بهی انبالی جائی . شریك دربار هو کر خلمت معمولی لی آئی . بهائی کیا کهون که کیا میری دل پر گزری . گویا مرده جی انها . مگر ساته اس مسرت کی یه بهی سنانا گزرا ، که سامان سفر انباله و مصارف بر انتها کهان سی لاؤن . اور طره یه که نذر معمولی میری قصیده هی . ادهر قصیده کی فکر . اودهر رویده کی تدبیر . حواس نهکانی نهد نه . نه دات کو نیند هی . یه کئی سطرین تمهین ، اور ایسی کریگا . لیکن اندنون مین نه دن کو چین هی . نه رات کو نیند هی . یه کئی سطرین تمهین ، اور ایسی می کئی سطرین جناب نوابصاحب کو ، لکهکر بهیجدی هین . جیتا رها تو انبالی سی آگر خط لکهونگا ، گرادروی معلی ، ص ۱۱۱) .

اس خط سی معلوم هو تا هی که میرزا صاحب نی محوله بالا دسطرین ، چار فروری کو یا اس سی ایک دو دن قبل نوابصاحب کی خدمت مین ارسال کی تهین . سوء اتفاق سی ان سطور و الا عریضه مثل مین موجود نهین . البته نوابصاحب کا جواب شامل هی . القاب و آداب کی بعد ارشاد فر مایا هی: د... مشفقا! هندوی مبلغ دو صد رو پیه برای مصارف تشریف فرمائی سامی برای ملازمت جناب مستطاب معظم الیم معطوف رقیمة الوداد هذا مرسل خدمت شریف است ، یه فرمان ۱۱ مارچ سنمه ۲۳ ع کو تحریر کیا آنها . میرزا صاحب کی عریضه مین اسیکا حواله هی . اصل عریضه کی جواب مین نواب فردوس مکان نی ۱۹ مارچ کو تحریر فرمایا : د... جو که خط نواب صاحب کشنر بهادر سی عدم حصول شرف ملازمت جناب مستطاب معلی القاب نواب گورنر جنرل بهادر دام اقبالهم کا بمقام انبالی مستنبط هی . اسواسطی تشریف هی تا بیالی مستنبط هی . اسواسطی تشریف لیجانا آپ کا انبالی کو بلا استجازت ضرور نهین معلوم هو تا . آینده جو رای ذرین اسواسطی تشریف مین مقتضی هو . اور خط مسطور بجنسه واپس بهیجا جاتا هی

مدح، جو دربارکی نذر کیواسطے لکھا تھا، بطریق ڈاک جناب چیف سکرتر بہادرکو اس مراد سے بھیجا، کہ آپ اسکو جناب نوابِ معلی القاب کی نظر سے گزرانین^(۱). اور یه دستور قدیم تھا، کہ جب مین قصیدهٔ مدحیه بھیجتا، تو صاحب سکرتر بهادر کا خط بیوابسطهٔ حکام ماتحت مجکو آجاتا. اب جو مین نے موافق معمول قصیدہ بھیجا، یقین ہے کہ مارچ یا اپریل کے مہینے مین وہ لفافه یہان سے لشکر کو گیا، صدائی برنخاست. ناامید ہو کر بیٹھرھا. بلکہ یہ خیال گزراکہ جب رسم تحریر خطوط نرھی، تو دربار اور خلعت کہان. ناگاہ کل شام کو صاحب سکرتر بهادر کا خط ڈاک مین آیا. وھی افشانی کاغذ، وھی القاب ، جی چاھتا تھا کہ اصل خط مع سرنامه بھیجدون، تاکہ حضور ملاحظه فرمائین. مگر برسات کا آندیشه مانع آیا. نقل سرنامه اور خط کی ملاحظه فرمائین. مگر برسات کا آندیشه مانع آیا. نقل سرنامه اور خط کی

تم سلامت رهو قیامت تك دولت و عز و جاه روز افزون حضور كی خوشنودی كا طالب غالب. صبح ِ سه شنبه ٤ ماه ِ اگست ِ سنه ِ ۱۸۹۳ (۲) .

نقل خط جناب صاحب سکرتر بهادر

سر نامسه .

در شهر دهلي .

خانصاحب بسيار مهربان دوستان، مرزا اسد الله خان غالب سلمه الله تعالى.

خط بركاغذ افشان .

خانصاحب بسيار مهربان دوستان سلامت .

قصیدهٔ با آب و تاب در مدحت نواب مستطاب معلی القاب ویسرای وگور نر جنرل بهادر دام اقباله و صول گردیده ، بر رخ ارادت آن مهربان آبی ، و بر جبین عقیدت ایشان تابی افرود . و از گرانمایه گوهرهای بحر فکر یکنا سخنور معنی پرور ، که گنج برگنج نهاده بود ، از نظر قبولی بندگان نوابصاحب ممدوح گزشته ، طرب پیرای خاطر همایون ایشان گشت . زیاده چه نگاشته آید . (دستخط انگریزی) مرقوم ۲۰ جولائی سنه ۱۸۲۲ ع .

یهان یه امر قابل اظهار هی که میرزا صاحب کر اس روحانی سرور کر حصول مین اونکر ایك جسانی عارضه نر خلل اندازی کی . چنانچه جمعه ۲۷ مارچ سنه ۱۸۹۳ع کو میر سرفراز حسین کو (باق)

⁽١) قصيدهٔ مذكوركبلئي مثنوي ابرگهربار (ص ٣٥، مطبوعه اكمل المطابع، دهلي، سنه ١٢٨٠ﻫ) ملاحظه هو .

⁽٢) صاحب سكرتر بهادركر محولة بالا خطكى نقل حسب ذيل همي :

(31)

حضرت ولى نعمت آية رحمت سلامت .

بعـد تسلیم کے معروض ہے. نوازشنامه اور اوسکے ساتھ دو بہنگیان ا دو سو آمون کی پہنچین . «شکر ِ نعمتہای ِ تو چنــدانکہ نعمتہای ِ تو ». زیادہ حد ادب .

تم سلامت رهو قیامت تك دولت و عز و جاه روز افزون نجات كا طالب غالب. سه شنبه پنجم جولائی سنه ٦٤.

(37)

حضرت ولي نعمت آية رحمت سلامت .

بعد ِ تسلیم معروض ہے . منشور ِ عطوفت مع قطعۂ ہنڈوی شرف ِ ورود لایا . سو روپیے بابت تنخواہ ِ جولائی سنه ۱۸۶۶ کے معرض ِ وصول مین آیا .

تم سلامت رہو ہزار برس ہر برس کے ہون دن پچاس ہزار ترحثم کا طالب غالب. ۱۱ اگست سنه ۱۸۶۶ .

(34)

حضرت ولي نعمت آية رحمت سلامت.

بعد ِ تسلیم معروض ہے. نوازشنامه مع ہنــــــ ورود لایا. سو رو پیــه بابت تنخواه ِ ماه ِ اگست سنه ۱۸۶۶ معرض ِ وصول مین آیا. زیاده

(بقیه) لکهتی هین: ورجب کی مهینی مین سیدهی هاتی پر ایك پهنسی هوئی، پهنسی پهرؤا هوگئی . پهوؤا پهرئمر زخم بنا . زخم بگز كر غار هوگیا . اب بقدر یك كف دست وه گوشت مردار هوگیا . انبالی خانی كی بهی یهی یهی وجه هوئی (اردوی معلی، صفحه ۱۵۲) . بعدازان ۳ می كومنشی شیوتر این كولسكها هی : د... اس پهوژی كا برا هو انبالی نجاسكاه (ایضاً ، صفحه ۳۸۶) . میرزا تفته كو ایك غیرمورخه خطمین اطلاع دی هی : ولو صاحب ! هم نو لفتنت گورنركی ملازمت اور خلعت پر قاعت كركی انبالی كا جانا موقوف كیا . اور بژی گورنر كا دربار اور خلعت اور وقت پر موقوف ركها . بیمار هون . هات پر ایك زخم ، زخم كیا ایك غار ، هوگیا هی . دیكهئی انجمام كار كیا هوتا هی ، (ایضاً ، صفحه ۲۳۸ ، لاهور ایدیشن سنه ۱۹۲۹ ع) .

حدِ ادب.

تم سلامت رہو ہزار برس ہر برسکے ہون دن پچاس ہزاز نجات کا طالب غالب . جمعہ نہم ستمبر سنہ ۱۸۶۶ .

(٣٤)

حضرت وليّ نعمت آيةُ رحمت سلامت.

بعدرِ تسلیم معروض ہے. صدورِ والا نامـه سے مین نے عزت پائی. بذریعهٔ هنڈوی سو روّپیه بابت تنخواہِ ستمبر سنه ۱۸۶۶ وصول ہوئے. زیادہ حد ادب.

تم سلامت رہو ہزار برس ہر برس کے ہون دن پچاس ہزار ترحم کا مستحق اور تفقّد کا طالب **غالب**. دو شنبـه دهم اکــــتوبر ســــنه ۱۸٦٤ عیسوی .

(**TO**)

حضرت وليّ نعمت آية رحمت سلامت.

بعد ِ تسلیم و نیاز معروض ہے . جب سے حضرت کی ناسازی ِ مزاجِ مبارك کا حال خارج سے مسموع ہوا ہے ، عالم الغیب گواہ ہے کہ مجھپر اور میری بی پی پر اور میرے فرزند حسین علی خان !! پر کیا گزر رہی ہے . ایکدن رات میرے گھر مین روٹی نہین پکی . ہم سب نے فاقہ کیا . بارے وہ خبر وحشت اثر غلط نکلی . حواس ٹھکانے ہوئے . باالکل !! اطمینان جب ہوگا کہ آپ کے غسل ِ صحت کی نوید سنونگا ، اور قطعۂ تاریخ ِ غسل ِ صحت لکھکر

⁽۱) حسین علی خان ، مرزا صاحب کم متبنی زمن العابدین خان عارف کم لؤکم تھیم. باپ کم انتقال کی بعد مرز صاحب نی انهین بوتون کی طرح پالا تھا . نواب خلد آسیان کی عہد مین ریاست سے وظیفہ پانی لگی تھی . یہ نهایت خوشگو شاعر تھی . اردو اور فارسی دونون زبانون مین شعر کہتی تھی . فارسی مسین خیالی اور اردو مین شادان تخلص تھا . اپنی والد کی طرح انھون نی بھی نوجیوانی کی عالم مین سنه ۱۲۹۳ھ (۱۸۸۰ع) مین انتقال کیا . ه شادان فرخ نهاد ، ماده تاریخ ھی (انتخاب یادگار ، صفحه ۲۷ و ۱۷۲۰ ، وتاریخ لطیف قلی ، ص ۱۵۲ ، مصنفه مولوی مهدیملیخان مرحوم سابق تحویلدار کتب خانه) . و ۱۷۲ ، میرزا صاحب ر اس لفظ کا املا دو الفون کم سابھ کی . صحیح ، بالکل ، بیك الف ھی .

بهیجونگا. فی الحال اتنا چاهتا هون که اس خط کا جواب پاؤن اور حقیقت ِ مرض سے آگہی حاصل هو^(۱). زیادہ حد ِ ادب.

تم سلامت رہو ہزار برس ہر برس کے ہون دن پچاس ہزار تھاری سلامتی کا طالب **غالب** . ۸ نومبر سنه ۱۸۶۶ .

(٣٦)

حضرت ولي نعمت آية رحمت سلامت .

بعد تسلیم معروض ہے. ابتدای یکم نو مبر سے ۱۱ تک عرض نہین کرسکتاکہ لیل و نہار مجھ پر کیسے گزرہے ہیں. راہ دور، مین رنجور، معہذا بیمقدور. اگر دلی سے رامپور تک شکرم کی ڈاک جاتی ہوتی، تو مین یہان ایک دم نہ ٹھرتا اور خدمت مین حاضر ہوتا. تار برقی بھی نہین جو صحت و عافیت کی خبر جلد حاصل ہو. ناچار از راہِ اضطرار ۸ ماہِ حال یعنی نو مبر کو عریضہ روانا کیا. خدا کی عنایت اور مرشد کامل یعنی حضرت کی ہدایت نے اوس خط کے جواب آنے کی مدت سے پہلے مجھے گردابِ اضطراب سے نکالا. کل ۱۲ نو مبر کو نو از شنامہ آگیا. گویا میری جان بچ گئی. بلکہ ایک اور نئی جان میرے بدن مین آگئی. اب استدعا یہ ہے کہ حال ناسازی مزاج اقدس مفصل معلوم ہو. زیادہ حد ِ ادب(۲).

تم سلامت رهو هزار برس هر برس کے هون دن پچاسهزار عافیت کا طالب **غالب**. یکشنبه ۱۳ نومبر سنه ۱۸۶۶.

⁽۱) نواب فردوس مکان اس سال عارضة سرطان مین مبتلا هوکر مسلسل ۹ ماه تك علیل رهم . میرزا صاحب سی او نکی تعلقات شاگردانه اور کریمانه تهی . اسائی جب علالت کی اطلاع ملی تو یه بهت متردد هوی ، اور بذریعه عریضه هذا حقیقت مرض می آگاه کرنیکی درخواست کی . لیکن مثل مین اس کا جواب موجود نهین . اس سی خیال هوتا هی که غالباً شدت مرض کی سبب جواب مین تاخیر هوئی . اور جب اس عرصه مین میرزا صاحب کا آینده خط بهی موصول هوگیا تو دونون کی جواب مین مرض کی حقیقت سی او نهین اطلاع دیگئی .

 ⁽۲) اس عریضه کی جواب مین ۱۹ نومبر کو نوابصاحب نی تحریر فرمایا «مشفقا! اب فضل الهی سی پهرژهٔ
 لاحقه مین بهت تخفیف اور قریب الاندمال کلی هی ، . عریضه نمبر ۳۸ سی معلوم هوتا هی که یه فرمان
 مرزا صاحب کو ۲۳ نومبر کو موصول هوا .

٦ -- مكاتيب غالب

(44)

حضرت ولي نعمت آية رحمت سلامت .

(TA)

حضرت ولي نعمت آية رحمت سلامت .

بعد تسلیم معروض ہے. کس زبان سے کہون، اور کس قلم سے لکھون، کہ یہ ہفت عشرہ کس تردد و تشویش سے بسر ہوا ہے. ہر روز شام تك جانب در نگران رہتا، کہ ڈاك کا ہرکارہ آئے، اور حضرت کا نوازشنامه لائے. بارے خدا کی مہربانی ہوئی. از سر نو میری زندگانی ہوئی، کہ کل چار گھڑی رات گئے ڈاك کے ہرکارے نے وہ عطوفت نامة عالی دیا، جس کو پڑھکر روح تازہ رگ و پسے مین دوڑ گئی. نیند کس کی. سونا کس کا. روشنی کے سامنے بیٹھا اور اشعار تہنیت لکھنے لگا. سات شعر مع مادۂ حصول صحت جب لکھ لئے تب سویا. اب اس وقت وہ مسودہ صاف کرکے ارسال کرتا ہون(۱).

دائم شنیدهٔ که در اقصای مغربست جوی بریده اند و روان کرده اند آب هنگام شب که زیر زمین باشید آفتاب حمام حوض بنگر و گل جامش آسمان آمید برای غسل بگرما به اندرون اینك (فراغ) و (اخترنیك) و (خجسته روز)

مر چشمهٔ که خضر شد از وی بقا پزیر حمام را بحوض ازان فرخ آب گیر از تاب مهر گرم شد آن آب نا گزیر و آن را سفید کرده فروغ مه منیر مانند معنی که نهد روی در ضمیر پیداست زین سه لفظ سه تاریخ دلپذیر (راق)

⁽۱) اشعار مذکورکی متعلق عریضه کی لفافه پر نوٹ هی : • حسب الحکم تاریخ نزد مولوی امیر احمد صاحب فرستاده شد . یکم دسمبر سنه ۱۸۶۶ ع ، . امیر صاحب نر تذکرهٔ انتخاب یادگار (ص ۲۵۰) مین ، قطعهٔ تاریخ غسل صحت کر نام سی یه ۳ شعر درج کئی هین :

تم سلامت رہو ہزار برس ہر برسکے ہون دن پچاس ہزار خیر و عافیت کا طالب **غالب** . ۲۷ نومبر سنه ۱۸۶۶

(٣٩)

حضرت وليّ نعمت آيةُ رحمت سلامت .

بعد تسليم معروض هے. نوازشنامه عز ِورود لايا. از روی ِ هنڈوی سو روپيـه بابت تنخواهِ ماه ِ نومبر سنه ۱۸۶۶ معرضِ وصول مين آيا. زياده حد ادب.

تم سلامت رهو هزار برس هر برسکے هون دن پچاس هزار تمهاری سلامتی کا طالب **غالب**. ۱۳ رجب و دسمبر سنه ۱۸۶۶.

(()

حضرت ولتي نعمت آيهٔ رحمت سلامت.

بعد تسلیم معروض ہے. حضرت کے قدمون کی قسم چوب چینی کے ارسال کا حکم ڈاك سے مین نے نہیں پایا. ۲۲ دسمبر کو هرکارہ آیا. نوازشنامهٔ شرف افزا لایا. دلی اب شہر نہیں، چھاؤنی ہے، کنپ ہے. نه قلعه، نه شہر کے امرا، نه اطراف ِ شہر کے روسا. بہر حال تین چار دن مین هر یك جگه سے منگواکر رنگین وسنگین و بے گرہ یا کم گرہ خود چنکر پانچ سیر قطعات

چوب چینی ایك ٹھلیا مین رکھکر آٹے سے منہہ بند کیا . پھرکپڑا لپیٹا. ڈور نے سے خوب مضبوط باندهکر دو جگہ اپنی مہرکی اور وہ ٹھلیا کہار کو سونبی . تم سلامت رهو قیامت تك دولت و عز و جاه روز افزون روز ِدو شنبه ۲۲ دسمبر سنه ۱۸۶۶. وقت ِصبح حواله کهار ِ سرکار. (مهر غالب). (ξ)

حضرت ولى نعمت آية رحمت سلامت .

بعد ِ تسليم معروض هے . نوازشنامه کے ورود سے عزت اور ادراكِ صحت و عافیت ِ مزاج اقدس سے مسرت حاصل ہوئی. پرچۂ ہنےڈوی اوس توقيع مين ملفوف پايا . سو روپيـــه بابت تنخواه ِ دسمبر سنه ١٨٦٤ معرض وصول مين آيا . زياده حد ادب .

تم سلامت رهو قیامت تك دولت و عز و جاه روز افزون حضور کی سلامتی کا طالب غالب. ۱۶ جنوری سنه ۱۸۶۵ عیسوی.

(ξY)

بحضرت ِ فلك رفعت . نوابِ معلى القاب. انجم گروه ، آفتاب شكوه ، به بخشش و بخشایش بینوایان را تونگرکن ، و ناتوان را توانا ساز ، در عز و جاه با تاجداران همسر . و در ملك و سپاه با شهریاران انباز ، كه بفرزانگی حلقه درگوش افگنندهٔ دانش گستران، و بمردانگی غاشیه بردوش نهندهٔ دلاوران.

هُرچـه از نیایش وستایش بتقدیم همیرسد ، حرزِ بازوی ِ همت است ، تا بدان نیرو در سخن دلــــیری تواند کرد . همانا از رازِ سپهر و ســتاره سخن همیرود . وخجستگی و فرخندگی چندگفته می شود .

این نافِ هفته که راستان در باســـتان این را «بهرام روز» میگفتند . و اكنون سه شنبه نام دارد ، روزيست فيروز ويژه ، درين سال ِ فرخ فال ، كه دو یمـین روز است از فروردین، وروز ِبست ویکم از مارچ، و روز بست و دوم از شوال. بارے نخست بر آن سرور ِشاہ نشان ، کہ امروز بشستنِ اندام آبروی ِگرمابه افزود ، مبارك. و سپس بر غالبِ سخنـدان ، که عافیت جوی و دعاگوی این درگاه ست ، همایون .

همانا درین روزگار خسرو ستارگان ، که مهر منیرش دانی ، در بره . و از سوی ِ فراز نخستین سـیارگان ، که زحاش خوانی ، در ترازو . سعد ِ اکبر به قوس. و سعد اصغر به ثور. آن دو نیر به بیت الشرف خوشنود و شاد. و این دو اختر بکاشانههای ِ خویشتن آباد . گیان ندارم که از خسروان ِ پارس و سلاطين عرب هيچكس را چنين طالعے بهر ِ جلوس اتفاق افتادہ باشـد ، كه حضرت ولميّ نعمت را براي غسل صحت دست بهم داده است. خرد تاگفتار مرًا شنود، چشمك زد، و به پيغـاره سرودكه: «اى در درخشانی انجم وآفتاب چون کودکان در بال افشانی کرمکهای شب تاب نگران، از حلقهٔ اختر شماران بدر آی . و بدبستان حکمای روحانی رمز مے از حکمتِ ایمائی بشنو . تا بدانی که بدین امیر ِ مسند سریرِ سلطان نظیر عمرِ جاودانی و دوام لذتهای روحانی بخشیده اند » . گفتم : « تا برهان نباشد کالبدِ سخن را جان نباشـد . مرا بیخبر مپندار . و اگر حجتے داری بیار » . گفت : «برهانے ازین ارجمند تر ، وحجتے ازین خرد پسند تر ، چه خواهد بود . که چون آفریدگان را در آن جهان عمر دو باره دهند ، دیگر بیم مرگ برخیزد . و به بانگ ِ صور از خواب فنا جستگان در آن گیتی جاوید پایند. مگر صحت ِ خداوند ازین رنجوری هولناك بدان نماند، كه پنداری عمر دوباره یافت ؟ پس اقتضای دوباره زیستن تغیر چرا پزیرد . و چون هستی یافتگان آن جهان در آن جهان جاودان زنده مانند، آنکه درین گیتی حیات ِ ثانی پزیرفته باشد، هم درین گیتی همیشه زندگانی چون نکند. این عمرِ عزیز که بخدایگان داده اند، عمرِ خضر و الیـاس نباشد، کہ یکیے را بشمردن ِ ریگ ِ صحرا، و دگر نے را به پیمودن ِ آب ِ دریا گزرد. انشاء الله العظیم جنابعالی ، تا جهانست ، پرویز بزم ، تهمتن رزم ، دشمن گـداز، دوست نواز، بلب در سخن اخترفشان، و بکف در کرم گوهرفشان خواهند زيست » .

قطعهٔ تاریخ ِ غسل صحت ، و قصیدهٔ تهنیت که پیش ازین فرستاده ام ^(۱) ، نظمے است شاعرانه. و این نگارش نثریست عارفانه. قانونِ حکمت و شریعت

(١) قطعهٔ تاریخ غسل عریضیه نمبر (٣٨) کر حاشیه مین درج کیا جاچکا هی . قصیدهٔ تهنیت مثل مین شامل نهین . لیکن اردو دیوان غالب مع شرح نظامی (مطبوعة نظامی پریس بدایون سنه ۱۹۲۲ع) کی صفحات ٢٤٤ ـ ٢٤٧ ير ايك قصيده يايا جاتا هي ، جو نواب سعيد الدين احمد خان طالب مرحوم جاگيردار ریاست لوهارو می رسالهٔ کمال دهلی کو حاصل هوا، اور اوسکی اشاعت جنوری سنه ۱۹۱۰ ع سی مولانا نظامی نی نقل کیا . مولانا کی خیال مین یه قصیده نو اب سید کلب علیخان بهادر خلد آشیان کی غسل صحت كى تهنيت من لكها كما تها . لمكن ميرى نز دمك مه مرزا غالب كا محولة بالا قصده هي . اسلئي كه اسمین جشن کی موقع پر عید، نوروز، اور ہولی کا جمع ہونا تحریر کیا گیا ہی . اور منشی امیر احمد امیر مینائی کی قطعهٔ تاریخ (انتخاب یادگار، ص ٥٠) سی معلوم هوتا هی ، که تیوهارون كا يه اجتماع نواب فردوس مكان كم غسل صحت كم وقت هوا تها . ان كم قطعه كا آخرى مصرع هي : «مهينا عيدكا نوروز كا دن غسل صحت هي ، . مرزا صاحبكا قصيده حسب ذيل هي :

مرحبا سال فرخی آئین! عید شوال ، و ماه فروردین مه وسال ، اشرف شهور و سنين ليك بيش از سه هفته بعد نهين جا بجا مجلسين هوڻين رنگين باغ مین سو بسو کل و نسرین باغ گویا نگارخانهٔ چین جَمَّع هرگز هوی نهونگی کهین منعقد محفل نشاط قرين رونق افزای مسند تمکین رزمگه مین ، حریف شیر کمین خیر خواه جناب، دولت و دین جن کی خاتم کا آفتــاب نگین آسان هر گدای سایه نشین نه هوئی هو کبهی بروی زمین نور یی ماه ، ساغ سمین هی وه بالای سطح چرخ برین یه ضیابخش چشم اهل یقین که جهان گدیهگر کا نام نهین

(باقى)

شب و روز ، افتخار لیل و نهار گرچه هی بعد عید کی نوروز سو اس اکیس دن مین هولی کی شہر مین کو بکو عبیر و گلال شهر گویا نمونهٔ گلزار تین تیوهار ، اور ایسی خوب پهر هوئي هي اسي مهيني مين محفل غسل صحت نواب برمگه مین ، امیر شاه نشان پیشگاه حضور ، شوکت و جاه جن کی مسند کا آسمان گوشه جن کی دیوار قصر کی نیچی دھر مین اس طرح کی بزم سرور انجم چرخ ، گوهر آگین فرش راجه اندر کا جو اکھاڑا ہی وه نظرگاه اهل وهم و خیال وان کهان یه عطا و بذٰل و کرم

را جامع · هم از روی ِ نقل حق ، و هم از روی ِ عقل راست · بقای ِ خداوند بعمرِ تازه جاودانی ، و نشاط ِ بی اندازه پیشکار ِ این حیاتِ ثانی باد ! چار شنبه ۲۳ شوال سنه ۱۲۸۱ ، و ۲۲ مارچ سنه ۱۸۳۵ (مهرِ غالب) (۱) .

(بقيه)

ژاله آسا بچهی هین در ثمین جلوة لوليـان ماه جـين یان وه دیکها به چشم صورت بین به کمال تجمل و تزثین اور بال پری هی دامن زین بنگیا دشت دامن کل چین رہ روون کی مشام عطر آگین فوج کا هر پیاده هی فرزین جس طرح هی سپهر پر پروین ران پر داغ تازه دیکی وهین خاص بهرام کا هی زیب سرین مدعا عرض فر، شعر نہیں مر کہون بھی تو آئی کسکو ہیں هو گیا هون نزار و زار و حزین دست خالی و خاطر غمگین هی قلم کو جو سجدہ ریز زمین غالب عاجز نیاز آگین تم رهو زنده جاودان، آمين!

یان زمین ہر نظر جہانتك جائو نغمهٔ مطربان زهره نوا اوس اکھاڑی مین جوکہ ہی مظنون سرور مهر فر هوا جو سوار سب نی جانا که هی بری توسن نقش سے سمند سے یک سر فوج کی 'گرد راه مشك فشان بس که بخشی هی فوج کو عزت موکب خاص یون زمین پر تھا چھوڑ دیتا تھا گور کو بہرام اور داغ آپ کی غلامی کا بنده یرور! ثنا طرازی سی آپ کی مدح اور میرا منہه اور بھر اب کہ ضعف بیری سی بیری و نیستی، خداکی بناه ۱ صرف اظهار هی ارادت کا مدح گستر نہین ، دعا گو ہی هی دعا بهی یهی که دنیا مین

(۱) اس نثرکی رسید مین ۵ ذیقعده سنه ۱۲۸۱ ه مطابق ۳ اپریل سنه ۱۸۲۵ ع کو نواب صاحب نی تحریر فرمایا : و نثر نثره نثار آپ کی آئی . جشن صحت کی مسرت بزهائی . زبان خامه کو مجال صفت نهین . خامهٔ زبان کو یارای مدحت نهین . سج یه هی ، که آپ کی ذات هر کمال مین فردکامل هی . هر فقره مین قوت سحبانی حاصل هی . انصاف کی تو یه بات هی ، که یه تحریر نهین کرامات هی . اس جشن مین اگرچه بظاهر آپ شریك نهین هوی ، مگر میری نزدیك شریك غالب رهی . الله تعالی صحت اورقوت عطا فرمائی . مشتاقون کو لطف مجالست ها تر آئی . دست دعا بلند هی . نوید صحت کی طبیعت آرزو مند هی . طال اپنا اکثر لکهتی رهیی . زیاده شوق هی ، اخبار الصنادید (ج ۲ ، ص ۱۲۳) سی معلوم هو تا هی که حسب تجویز صاحبزاده سید کاظم علیخان بهادر عرف چهو نی صاحب باغ بینظیر مین یه جشن منایا گیا تها .

بحضور نوابصاحب والا مناقب عاليشان، قلزم فيض وعمان احسان، امير المسلمين نواب كلب عليخان بهادر دام اقباله مقبول باد^(۱)

(نواب سید محمدکلب علیخـان بهـادر خلد آشـیان نواب فردوس مکانکر فرزند اکبر تهیی . آپ جنابعالیه فیروز النسا بیگم صاحبه ملقب به نواب بهو بیگم دختر سید عبد العلی خان بهادر، خلف نواب سید غلام محمد خان بهادرکر بطن سی ۲۰ ذی الحجه سنه ۱۲۵۰ه مطابق ۱۹ اپریل سنه ۱۸۳۵ع کو اتوارکر دن صبح کیوقت متولد ہوی . سنه ۱۸۹۶ع مین گورنر جنرل کی منظوری سی ولیعمد ریاست اور ۲۱ ایریل سنه ۱۸۶۵ ع مطابق ۲۶ ذیقعده سنه ۱۲۸۱ ه کو جمعه کر دن ۳۰ سال کی عمر مین مسند نشین هوی. ۱۵ محرم سنه ۱۲۸۲ ه مطابق ۱۰ جون سنه ۱۸۹۵ ع کو مسٹر جان انگلس ایجنٹ ریاست وکمشنر روهیلکهنڈ نو رامیور آکر باضابطه رسیم مسند نشینی ادا کرائی . ماه رجب سنه ۸۲ ه مطابق دسمبر سنه ۹۵ ع مین ملکهٔ معظمه كيجانب سي خلعت آيا . اور اسي مهيني مين جشن جلوس منـاياگيا . آپ بڙي حاتم دل ، يابند شرع ، بامروت، اور خلیق تھی . بافاعدہ زکوۃ ادا کرتی، اور غیر شرعی آمدئی سے خزانہ کی دولت کو یاك ركهتي تهي . خود صاحب علم تهي . فارسي خليفه غياث الدين عزت صاحب غيـاث اللغات سي حاصل كي ، اور علوم حکمیه مولوی فضل حق خسیرآبادی اور مولوی عبید الحق خیرآبادی سی پژهی . انکا دربار اهل فضل وکمال سی بھرا رہتا تھا. مشرقی علوم وصنائع کا شاید ہی کوئی ایسا ماہر ہو، جو انکی خوان جود و کرم کی زله ربائی نکرتا هو · ان مین عالم ، شعرا ، ادبا ، خطاط ، صحاف ، طساخ ، اور دیگر تمـام هنرون کر ماهرین شامل تهی . علمی مـاحثون کا بهت شوق تها . روزانه دربار مین کسی نه کسی علمی یا ادبی مسئله پر اهل دربار طبع آزمانی کیبا کرتی تهیی . آپ خبود برابر کا حصه ليتي ، اور اسطرح اپني معلومات کر دائره کو وسيع سي وسيع تر بنائي رهتي تهيي . ڪنابين جمع کرنی اور اواهین پزهنی کا بهی بیحد شوق تها . اوس عهد مین جسقدر نایاب اور نادر کتابین مهما کیگئی هین ، وه اپنی اهمیت اور قیمت کی لحاظ سی مستقل کتابخانه کی حیثیت رکھی هیں . چونکہ فارسی ادبیات سے زیادہ تعلق خاطر تھا، اسلئی جب کوئی نئی فارسی کتاب داخل کتابخانہ ہوتی اوس کی سر ورق پر اپنی قلم سی تاریخ آسد وغیرہ لکھتی ، اور خود مطالعہ کر لینی کر بعد کشابخانه کی زینت بنی کی اجازت دیتی تھی . اردو ، فارسی دونون زبانون مین شعر کمتی ، اور نواب تخلص فرماتی تھی . فارسی کلام مرزا محمد تقی خان سپہر ملقب بلسان الملك مستوفی اول دیوان همایون اعلی سلطنت ایران مولف ناسخ التواریخ کی نظر سی گزرا تھا . اردو کلام منشی امیر احمد صاحب امیر مینائی لکهنوی دبکها کرتر تهیم . ایك فارسی نثر مرزا غالب کو بهی اصلاح کیواسطی بهیجی تهیی . مرزا انکی طرز نگارش کی بیحد مداح تهی . تصنیفات مین چار اردو کی دیوان . ديوان فارسى ، تاريخ شاهان سلف ، انتخاب بوسـتان خيال اور متعدد نثرين هين . نوابصـاحب کو اخبـار بینی کا بھی شوق تھا . اخبار دبدبہ سکمندری ، جو رامپورکا پہلا اخبــار ہی ، انہی (١) یه عبارت میرزا صاحب عرائض کر لفافون بر لکها کرتی تهی . مین نو عنوان مین تبرکاً نقل کر دی هی.

کی ایما سی ۱۲ جمادی الآخره سنه ۱۲۸۳ ه مطابق ۱۰ اکتوبر سنه ۱۸۶۳ ع سی هفته وار شائع هونا شروع هوا . تعمیر کا بهی شوق تها ، اور سابق جامع مسجد اور متعدد محلات اون کی اس شوق کی رهبین منت تهی ۱۰ آپ نی بائیس سال سات ماه کی حکومت کی بعد ۵۳ سال ۲ ماه ۷ روز کی عمر مین بده کی دن ۳ بجی سه پهر ۷۷ جمادی الآخرة سنه ۱۳۰۶ هجری مطابق ۲۳ مارچ سنه ۱۸۸۷ ع کی انتقال کیا . امیر مینائی نی و خوابگاه حامی اسلام امیر المومنین ، سی تاریخ و فات نکالی هی .)

(24)

حضرت وليّ نعمت آية رحمت سلامت .

بعدِ تسلیم معروض باد . نوازشنامه مع هنڈوی صدروپیه عزِ ورود لایا . اپریل سنه ۱۸٦۵ کی تنخواه کا روپیه معرضِ وصول مین آیا . زیاده حدِ ادب . تم سلامت رهو هزار برس هر برس کے هون دن پچاس هزار عنایت کا طالب غالب . ۲ مئی سنه ۱۸۶۵ عیسوی(۱) .

سر تا سرِ دهر عشرتستانِ تو باد صد رنگ گلِ طرب بدامانِ تو باد عید است، و بهار خرمی ها دارد جانِ من وصد چون من بقربانِ تو باد عنایت کا طالب غالب. شنبه صبح ِ روز ِ عیدِ ذی الحجه سنه ۱۲۸۱ هجری نبوی ^(۲).

رد) یه رباعی ایك علحده ورق پر لکهی هوئی مکتوب نمبر ۶۴ کیسانی منسلك هی . لیکن از روی تاریخ اسکو دو تین دن بعد دلی سی روانه هونا چاهیم . اسلئی که ۹ مئی کو ذی الحجه کی ۸ تاریخ هوگی اور یه ۱۰ ذی الحجه کی صبح کو لکهی گئی هی ، جو ۸ مئی کو مطابق هوگی ، بنا برین ۹ تاریخ کم خط کیساتی روانه نهین هوسکتی .

٧ -- مكاتيب غالب

 $(\xi\xi)$

حضرت ولي نعمت آية رحمت سلامت .

بعـــدِ تسلیم معروض ہے. تہنیت نامــه ارسال کرچکا ہون. جواب پا چکا ہون. قصیدہ کا لفافہ ارسال کیا ہے. یقین ہےکہ پہنچ گیا ہوگا^(۱).

حضرت فردوس مکان ِ سپہر آستان کا معمول تھا کہ محرم سے دو تین

(۱) قصیدهٔ تهنیت مثل مین موجود نهین . لیکن میرزا صاحب نی اسکی ایك نقل خواجه غلام غوث خان بیخبر کو بهیجدی تهی ، جو عود هندی (صفحه ۱۷۱) مین ، خواجه صاحب کی نام کی مکتوب کیساتی درج هی . فرماتی هین : ه والی درامپور کو خیدا سلامت رکهی . اپریل مئی ان دونون مهینون کا روپیه موافق دستور قدیم آیا . جون ماه گذشته کا روپیه خدا چاهی تو آجائی . آج جمعه ۷ جولائی هی . معمول یه هی که دسوین بارهوین کو رئیس کا خط مع هنذوی آیا کرتا هی . مین نی قصیدهٔ تهنیت جلوس بهیجا . اوسکا جواب آگیا . اب مین نظم و نثر کا مسوده نهین رکهتا . دل اس فن سی نفور هی . دو ایك دوستون کی پاس اوسکی نقل هی . اونكو اسوقت کهلا بهیجا هی . آگر آج وه آگیا کل ، اور اگر کل آیا پرسون بهیجدونگا ، . اسکی بعد قصیده شروع هوتا هی . چونکه اسکی ساتی کوئی نیا خط نهین هی اسائی قیاس چاهتا هی که خط کی روانگی کی قبل هی قصیده کی نقل موصول هوگئی هوگی . اور خط اور قصیده دونون خسان لهج گذاه هی نگر . قصیده به هی :

ساتیر بهیجی گئی هونگی . قصیده یه هی : تجلی که ز موسی ربود هوش بطور خجسته سرور سلطان شکوه را نازم هوای لطف وی از جان خور برد سوزش دم نگارش وصف کلام شیرینش فنای رزمگهش شاهراه قهر و غضب بخوان شرع بهين همنوالة شبلي ز روی رابطهٔ حسن ماهتاب جمال بحكم مرتبه ، او حاكم و فلك محكوم چو آب سیل روانی که ایستد بمغاك زهی وزیر و خهی شهریار دانادل بنای منظر جاه ترا زحل معار انا گر تو سکندر به بارجای جلال برای بزم نشاط تو شمع چون ریزند ز فیض نسبت خلق تو عبر سارا بدین خرام و بدین قامت و بدین رفتــار ق جهـان جانی وجان جهـان ، عجب نبود به پیشگاه تو زانوی همی زند انصاف

به شکل کاب علی خان دگر تمود ظهور که رشک بر کلهاش دارد افسر فغفور نگاه قهر وی از روی مه رباید نور چو خیل مور دود بر ورق حروف سطور بساط بزمگیش کارگاه سور و سرور به بزم عشق مهین هم پیالهٔ منصور بحسب ضابطة جاه أفتــاب ظهور ز راه قاعده، شرع امرست او مامور بود همیشه به حنجان وی شراب طهور تو شاه کشور حسن و خرد ترا دستور ثوابت کرۂ چرخ ہشتمی مزدور قفا خور تو ارسطو بدرسگاه شعور نه پیه گاؤ بکار آورند و نر کافور بجای موم بر آید ز خانهٔ زنبور ز بهر فاتحه آئی اگر تو سوی قبور که از ورود تو هر مرده رقصد اندر گور که ای برحم وکرم در جهانیان مشهور ۱ (باق) مہینے پہلے سلام پانچ ساتہه (۱) لکھتے تھے، اور فرداً فرداً میرے پاس بھیجا کرتے تھے . جب وہ فراہم ہوچکتے ، تو محرم سے دو چار دن پہلے مین اصلاح دیکر بھیجدیا کرتا تھا . ابکی برس ایك هی سلام بھیجنے پائے . بس آج وہ سلام اس مراد سے حضور مین بھیجتا ہون کہ حضور کے حکم سے حضرت کے دیوان مین شامل ہوجائے . زیادہ حد ادب .

(بقیه) در انتقام کشی شیوهٔ کرم مگزار توثني بفضل فزايندة عروج علوم صرير خامة من بين كه ميربايد دل سواد صفحهٔ من بین و تابش معنی امير زنده دل ، آن والى ولايت نظم غروب مهر و طلوع مه دو هفته بود چو او بزیر زمین رفت و آن ولایت یافت به انجمری نرسیدم ز ناتوانائی بخاك پای تو کر دستگاه داشتمی من آن کسم که از افراط ورزش اخلاص توئی رحم دل و من سقم ، دوری به نظر بخستگی و پیری و تهدستی شمار غالب آزاده جز دعا نبود به دهر تا بود آئین که در نوا آرند به بزم عیش تو ناهید باد زمزمه سنج محب ز لطف تو بالنده چون نوا از ساز

بر آر کام دل بدسگال از ساطور توئى بعلم كشايندة عقود صدور چنانکه از لب داؤد استماع زبور عیـان چو شمع فروزنده در شب دیجور به گنج خانهٔ گنجه نظامیش گنجور رسيدن تو بدين اوج بعد آن مغفور تو باش والی روی زمین قرون و دهور ولی بعرض ثنا و دعا نیم معلذور نبودمی بغم دوری در تو صبور بغيبت است مرا دعوى دوام حضور مباد رنجمه شوی از نظارهٔ رنجور قبول کردن تسلیم من خوش است از دور که باد سعی دعاگوی در دعا مشکور ریاب و بربط و قانون و نی بمحفل سور نسيم عطرفروش از شميم طرة حور عدو ز بم تو نالنده چون خر طنبور

نواب خلد آشیان نی ۱۳ عرم الحرام سنه ۱۲۸۲ هجری مطابق ۱۱ جون سنه ۱۸۶۵ ع کو اس قصیده کم متعلق تحریر فرمایا: ودو قطعهٔ سای صحیفهٔ لطف آگین. اول مع قصیدهٔ تهنیت مسند نشینی راقم بر ریاست موروثی ملك رامپور، و ثانی مع سلام من تصانیف جناب مغفرت مآب نواب صاحب و قبله فردوس مكان، در اسعد ازمنه پاسمین ربر دامن وصول فرحت شمول گشته حبذا قصیده که لآلی مدحت مضامین برجسته و معانی دل نشسته اس را برشتهٔ ترقیم کشیدن آب دریا بکیل پیمودن است . و شمهٔ از توصیف فصاحت و بلاغت آن بحیطهٔ تحریر در آوردن ثوابت و سیاره را به پنج انگشت شمردن در نولا زبانی نواب مرزا عزم سای باین طرف مسموع گشته ، موجب کال مسرتهاست . چراکه راقم نیز متعنی ملاقات شریف است . او تعمالی شب بلدای فراق را بزودی هرچه تمامتر بایام و صال مبدل گرداند ، ... یه خط میرزا صاحب کو ۱۷ جون کو موصول هوا . ۱۸ جون کو او نهون نی اسکا جواب تحریر کیا . یه جواب تمبر (۷۶) پر درج هوگا .

⁽۱) يه مرزا صاحب كم الملاكم مطابق هو . صحيح رسم خط د سات ، هى .

تم سلامت رهو هزار برس دولت وعز و جاه روز افزون عنایت کا طالب غالب. شنبه یکم محرم الحرام سنه ۱۲۸۲^(۱).

(٤٥)

حضرت وليّ نعمت آية رحمت سلامت .

بعدد تسليم معروض هے. حق تعالى جلّ جلاله و عمَّ نواله جس گروه پر مهربان هوتا هے، وهان حاكم عادل ِ رحيم بهيجتا هے، كه بقوت عادله كفر و بدعت كى جڑ اوكھاڑ ڈالے، اور بصفت ِ رحم رعاٰیا كو پالے. مصداق اسكا ذات ِ قدسى صفات ِ جنابِ عالى هے. كه قمار خانے كى بنا مثا ڈالى هے. زهے قانون سياست! غله كا محصول معاف كرديا هے. روپيه رعيت پر نثاركيا هے. زهے آئين رياست! رياعى

نواب که شد زشوکت ِ اقبالش بخشیدن ِ باج ِ غله از اقبالش فارغ شد هر کسی و روداد^(۲) فراغ هم فارغ و هم فراغ باشد سالش^(۳)

پیر و مرشـــد! حضرت فردوس مکان کا دستور تھا ، کہ جب مین قصیدہ بھیجتا ، اوسکی رسـید مین خط تحسین وآفرین کا ، شرم آتی ہے کہتے

⁽۱) لفافه پر ۲۷ مئی سنه ۱۸۹۵ درج همی .

⁽٢) اصل خط مين (رواد) يحذف دال هي .

⁽۳) میرزا صاحب نی نواب خلد آشیان کی جود و کرم کی تذکره مین اس و اقعه کو متعدد مقامات پر نقل کیا ہی . حکیم غلام رضاخان کو لکھتی ہیں : • نواب صاحب حال بمقتضای و الولد سر لابیه ، حسن اخلاق مین نواب فردوس آرامگاه کی برابر ، بلکہ بعض شیوة و روش مین اون سی بهتر ہین . بمجرد مسند نشینی کی غله کا محصول یک قلم معاف کیا . علی بخش خان خانسامان کو ۳۰ هزار روبیه بابت مطالبة سرکای بخش دیا ، (اردوی معلی ، ص ۶۲) . میرزا تفته کی نام کی خط مین قدری تفصیل کی هی . فرماتی هین : • نوابصاحب از روی صورت روح بجسم اور باعتبار اخلاق آیت رحمت هین . خزانه فیض کی تحویلدار هین . جو شخص دفتر ازل سی جو کہی لکھوا اخلاق آیت رحمت هین . خزانه فیض کی تحویلدار هین . جو شخص دفتر ازل سی جو کہی لکھوا کو یا هی ، اوسکی پلنی مین دیر نہین لگتی . ایک لاکی کئی هزار روپیه نقد دیا . منشی نولکشور کردیا . ایک امل کار پر سائی هزار کا محاسبه معاف کیا اور بیس هزار روپیه نقد دیا . منشی نولکشور صاحب کی عرضی پیش ہوئی ، خلاصه عرضی کا سن لیا ، واسطی منشی صاحب کی کہی عطیه بتقریب شادی صدیه تجویز هو رها هی . مقدار مجھیر نہین کھلی ، (ایضا ، ص ۸۵ - ۹۹) . تخریب بتقریب شادی صدیه تجویز هو رها هی . مقدار مجھیر نہین کھلی ، (ایضا ، ص ۸۵ - ۹۹) . تخریب قارخانه اور بخشش محصول غله کا ذکر اخبار الصنادید (ج ۲ ، ص ۱۷۷) مین بھی کیا گیا هی .

ھو ہے مگر کہے بغیر بنتی نہیں، دو سو پچاس^(۱) کی ہنڈوی اوس خط مین ملفوف عطا ہوا کرتی تھی. دو قصیدۂ مدحیہ میرے دیوانِ فارسی مین مرقوم، اور وہ دیوان حضرت کے کتابخانے مین موجود ہے. خطون کی تصدیق از روی ِ دفتر ہوسکتی ہے. یه رسم بری نہین ہے. اگر جاری رہے تو بہتر ہے. دیادہ حد ِ ادب. التفات کا طالب غالب. پنجشنبه ۱۹ محرم سنه ۱۲۸۲.

(٤٦)

حضرت وليِّ نعمت آيةُ رحمت سلامت.

بعد ِ تسلیم معروض ہے . نوازشنامہ مع سو روپیہ کی ہنڈوی کے عزِ ورود لایا . مئی سنہ ۱۸٦٥ کا مشاہرہ معرض ِ وصول مین آیا . زیادہ حد ِ ادب . تم سلامت رہو ہزار برس ہر برس کے ہون دن پچاس ہزار التفات کا طالب غالب . ١٥ جون سنہ ١٨٦٥ عیسوی .

(**٤** V)

حضرت وليّ نعمت آيهٔ رحمت سلامت .

بعد تسلیم معروض ہے. روز پنجشنبه ۱۵ جون کو ایک عرضداشت روانه کرچکا ہون. یقین ہے کہ وہ آج پہنچے گی. کل ۱۷ جون کو فرح بخش و روح افزا نوازشنامه پہنچا^(۲). قصیدہ کا پہنچنا اور اوسکا مقبول و منظور ہونا دریافت کر کے، اپنے بخت و قسمت پر مین نازان ہوا^(۳). اب عرض یه ہے کہ حسب الحکم حضور کے یه تصیدہ میرے دیوان فارسی مین ، جو کتا بخانے مین موجود ہے، درج کیا جائے. اور سلام حضرت فردوس مکان کا او نکے دیوان اردو مین لکھدیا جائے^(۱).

⁽۱) یهان میرزا صاحب نو صرف حسابی رقوم لکھی ہیں.

⁽٢) محولة بالا فرمان كا اقتباس عريضة نمبر (٤٤) كر حاشيه مين ديا جا چكا هو .

⁽٣) يه قصيده خط نمبر (٤٤) كي حاشيه مين درج هوچكا هي.

^{(ُ}٤) میرزا صاحب کی مذکورہ خواہش تشنۂ تکیل رہی . اگر خواجه غلام غوث خان بیخبر اسکی ایك نقل نه منگا لیتے تو دیگر گم شدہ قصائد و قطعات کی طرح اسکا بھی صرف ذکر باقی ہوتا .

حضرت کی خدمت مین نه آؤنگا تو اور کہان جاؤنگا. وه آگ برس رهی هے ، که طیور کے پر جل رهے هین. بعد آگ کے پانی برسے گا. سفر خصوصاً بوڈھے رنجور آدمی کو دونون صورت مین متعذر . آفتاب میزان مین آیا ، اور هنگامهٔ آتش و آب رفع هوا ، اور مین نے احرام بیت المعمور رامپور باندها. انشاء الله العلی العظیم (۱).

پیر و مرشد! از راه خیر خواهی ایك امر عرض کرتا هون. محمد علیخان ابن وزیر محمد خان (۲) رئیس ٹونك نے بعد مسند نشینی گورمنٹ کو «یمین الدوله» اور «دو جزو ملك اور جنگ» لكهكر دیئے، اور وهان سے وه اونكو عطا هوئے. حضور كے اجداد امجاد نے سلاطین بابریه كا خطاب نه قبول كيا. مگر حضرت كے جد امجد كو احمد شاه درانی (۳) نے مخاطب به «مخلص الدوله» فرمایا (٤). حضرت اگر مناسب جانین، تو اوس خطاب كو مع دو جزو «شمش الملك و بهرام جنگ » جناب ملكة معظمه سے بذریعه گورمنٹ

⁽۱) سفرکی تفصیل کیلئی دیباچه ملاحظه هو . یهان اسقدر لکم دینا کافی هوگا، که میرزا صاحب ۷ اکتوبر سنه ۱۸۶۵ع کو دلی س_د عازم رامپور هری . اور ۸ جنوری سنه ۱۸۶۱ع کر واپس دلی چنچی (اردوی معلی ، ص ۲۶۳ ، مکتوب بنیام حکیم سید احمد حسن مودودی ، مورخه ۱۷ جنوری ۱۸۲۱ ع) .

⁽۲) نواب محمد علی خان ریاست ٹونك کی نواب تھی. سنه ۱۸۳۶ع مین گدی پر بیٹھی. سنه ۱۸۳۷ع مین گدی پر بیٹھی. سنه ۱۸۳۷ مین لاوا مین قتل عام کرائی کی الزام مین حکومت هند نی انہین معزول کردیا. سنه ۱۸۳۷ مین ریاست پولیئکل ڈپارنمنٹ کی زبر انتظام آگئی. اور اونکی صاحبزادہ نواب سرحافظ ابراہیم علی خان بہادر نواب بنا دئی گئی .

⁽۳) احمد شاه درانی ضلع هرات کا باشنده اور ابدال نامی قبیله کا ایک فرد تها. ابهی یه بچه هی تهاکه نادر شاه اسکو ایران پکز لیگیا، اور اپنی خدمت گرز برداری پر مقرر کیا . لیک اس نو رفته رفته فوج کی بژی عهده تلک ترقی کرلی . نادر شاه نو ۱۲ مئی سنه ۱۷۶۷ع کر وفات پائی تو اس نی بغاوت کردی ، اور تهوزی عرصه مین افغانستان ، سنده اور لاهور کا بادشاه بن بینهها . اسنی هندوستان پر متعدد حملی کئی هین . لیکن اسکی شاندار ترین جنگ سنه ۱۷۲۱ ع مین پانی پت کی میدان مین مرهنون کی عظیم الشان لشکر سی واقع هوئی ، جس مین یه کامیاب هوا ، اور بعد فتح شاه عالم کو تخت و تاج هند سونپ کر افغانستان چلاگیا . احمد شاه نو ۲۲ سال حکومت کرکی سنه ۱۱۸۲ مطابق سنه ۱۷۷۲ ع کو ۵۰ سال کی عمر مین و فات پائی .

⁽٤) احمد شاه کر عطا کرده خطابات کر سلسله مین اخبار الصنادید، ج ۱، صفحه ۲۹۷ ملاحظه هو .

اپنے واسطے این^(۱).

تم سلامت رهو قیـامت تك دولت و عز و جاه روز افزون ترقی دولت کا طالب غالب. یکشنبه ۱۸ جون سنه ۱۸٦٥ ع.

(ξh)

حضرت ولّي نعمت آيهٔ رحمت سلامت.

بعـدِ تسلیم معروض ہے. منشورِ عطوفت کے ورودنے معزز فرمایا. جُون سـنه ۱۸۹۵ کی تنخواہ کا سو روپیـه از رویِ ہنڈوی معرضِ وصول مین آیا. زیادہ حدِ ادب.

تم سلامت رهو قیامت تك دولت و عز و جاه روز افزون عنایت كا طالب غالب. معروضهٔ دهم جولائی سه ۱۸۶۰.

(ξ)

حضرت ولتي نعمت آية رحمت سلامت.

بعد تسلیم معروض ہے . میری عرضداشت کا جواب آچکا ہے . بندہ ہنڈوی کی رسید بھجوا چکا ہے . بہان خلق کو مینے درکار ہے ، اور ہوا شرارہ بار ہے . دھوپ کی تیزی سے آدمی کے تیور ، اور پہاڑ کے پنھر جلے جاتے ہین . پانی جگر گداز . ہوا جانستان . امراض مختلفه کا ہجوم جہان تہان . جز اعضای انسان ، کہ وہ پسینے مین تر ہین ، طراوت و رطوبت کا کمین پتا نہین . یا لو چلتی ہے ، یا مطلق ہوا نہین . ان سطور کی تحریر سے مدعا یہ ہے ، کہ محضرت کا مزاج کیسا ہے . یہ ہے ، کہ محضرت کا مزاج کیسا ہے . اس خط کا جواب جس قدر جلد عطا ہوگا ، دعا گو پر احسان آپ کا ہوگا . زیادہ حد ادب .

⁽۱) میرزا صاحبکم اس خیرخواهانه عریضه کم جواب مین نوابصاحب نی تحریر فرمایا: د استحصال الفاظ خطاب دستور این ریاست نبوده است . وحسب انترقیم قصیده وسلام مذکور در دیوانها مندرج کنانیده خواهد شد . ۲۰ صفر سنه ۱۲۸۲ هجری مطابق ۱۵ جولایی سنه ۱۸۲۵ع ، ۰

تم سلامت رهو هزار برس هر برسکے هون دن پچاس هزار آپکی سلامت ِ ذات اور اپنی نجات کا طالب غالب. ۲۳ جولائی سنه ۱۸٦٥. (٥٠)

حضرت ولى نعمت آية رحمت سلامت .

بعــــدِ تسليم معروض آنكه منشور ِ عطوفت عز ِ ورود لايا . تنخواهِ جولاً ئی سنه ١٨٦٥ حالكا رو پيه از روي ِ هنڈوي ِ ملفوفه معرض ِ وصول مين آيا .

اگرچہ یہان مینے اسیقدر برسا ہے کہ جس کے پانی سے زمیندار حاصلِ
فصلِ ربیع سے ہاتے دہو لین . مگر چونکہ بفرمانِ ازلی میرے رزق کی برات
آپ پر ہے ، اور آپ کے ملك مین بارش خوب ہوئی ہے ، ابرِ رحمت کے
شکریہ مین ایك قطعه ملفوف اس عرضی کے بھیجتا ہون . بنظرِ اصلاحِ نظم
و اصلاح حال ملاحظہ ہو . زیادہ حد ادب .

تم سلامت رهو هزار برس هر برس کے هون دن پچاس هزار نجات کا طالب **غال**ب. جمعه ۱۱ ماه ِ اگست سنه ۱۸۶۵ ^(۱).

(قطیعه)

- ، مقام شکر ہے اے ساکنان ِ خطۂ خاك! ،
- ہ رہا ہے زور سے، ابر ستارہ بار، برس ہ
- ہ کہان ہے ساقی مہوش؟ کہان ہے ابرِ مطیر؟ 😸
- 💩 بیار، لامی گلنار گون، ببار، برس 🗴

- ہ خدا نے تجکو عطا کی ہے گوہر افشانی ہ
- ہ در حضور پر ، اے ابر! بار بار برس 🐰
- ہ ہر ایك قطرہ كے ساتھ آئے جو ملك وہ كہے 😞
- ۽ امير کلبِ علي خان جئين هزار برس ۽
- ه فقط هزار برس ير کچه انحصار نهين ه
- ه کئی هزار برس بلکه بیشهار برس ه
- ہ جنابِ قبلهٔ حاجات اس بلاکش نے ہ
- ہ بڑے عذاب سے کا نے ھین پانچ چار برس ہ
- ہ شفا ہو آپ کو **غالب ک**و بندِ غم سے نجات ہ
- ہ خدا کر ہے کہ یہ ایسا ہو سازگار برس ہ

(01)

حضرت وليّ نعمت آيهٔ رحمت سلامت .

بعد تسلیم معروض ہے. کل برخوردار نواب مرزا خان داغ کی تحریر سے معلوم ہواکہ حضرت کا مزاج اقدس ناساز ہوگیا تھا. اب خداکے فضل وکرم سے افاقت ہے. نواب مرزانے بجھپر ستم کیا، کہ پہلے سے یہ حال نہ رقم کیا. جو دعا جب کرتا اب بھی ورد شب و روز ہے. مگر یہ خیال، که حضور کو یہ خیال گزریگاکہ غالب رسم عیادت بجا نہ لایا، سخت جگر سوز ہے. اب اس خط کے جواب مین نوید عافیت کا امیدوار، اور یہ سونچکر کہ آج کے آٹھوین دن جواب آئیگا، بیقرار ہون.

ایك عبارت كا ایك جزو بطریقِ خط ایك انصاف دشمن كو لكهكر چهپوا دیا هے. پارسل اوسكا نواب مرزا كو ارسال كیا هے. پانچ رسالے وہ میر بطرف سے نذر گزرانین گے. حضرت قبولِ نذر كو میرا عز و شرف ۸ – ماتیب عاب

جانین کے ^(۱).

تم سلامت رهو هزار برس دولت و عز و جاه روز افزون دعا گو غالب. ۱۳ ماه ِ اگست سنه ۱۸۶۵.

(07)

حضرت وليِّ نعمت آيهُ رحمت سلامت .

بعد ِ تسلیم معروض ہے. داستانِ حمزہ قصۂ موضوعی ہے. شاہ عباسِ ثانی (۲) کے عہد میں ایران کے صاحب طبعون نے اسکو تالیف کیا ہے. ہندستان میں «امیر حمزہ کی داستان» اسکو کہتے ہیں. اور ایران میں «رمموز حمزہ» اسکا نام ہے. دو سو کئی برس اسکی تالیف کو ہو ئے. ابتك مشہور ہے، اور ہمیشہ مشہور رہیگا.

آپ کے اس تکیے دار ِ روزینے خوار فقیر نے آپ کی مدح میں ایک قصیدہ لکھا ہے . مشتمل اس الزام پر کہ تشبیب کے ابیات اور مدح کے اشعار

⁽۱) اس سی و نامهٔ غالب ، مراد هی . میرزا صاحب نی برهان قاطع کی بعض اغلاط پر ایك رساله مسمی بقاطع برهان سنه ۱۸۶۰ ع مین تصنیف کیا تها ، جو نواب فردوس مكان کی امداد سی طبع هو کر شاتع هوا . تقلید آبا کی حامیون نی اسکی تردید مین متعدد کتابین لکهین . ان مین سی ایك کا نام ساطع برهان تها . اس کی مصنف کی متعلق مرزا صاحب سیاح کو لکهتی هین : و وه جو ایك اور کتاب کا تمنی ذکر لکها هی ، وه ایك لؤکی پژهانیوالی ملائو مکتب دار کا خبط هی . . . رحیم بیگ اس کا نام ، میرث کا رهنی والا . کئی برس سی اندها هوگیا هی . باوجود نابینائی کی احمق بهی هی و (اردوی معلی ، صفحه ۲۷ و ۳۱) . مولوی عبد الرزاق شاکر کو لکها هی : و رحیم بیگ نامی میرثی کا رهنی والا هی . دس برس سی اندها هوگیا هی . کتاب پژها نهین سکتا . سن لبتا هی . عبارت لکی نهی نهین سکتا . لکهوا دیتا هی . بلکه اس که مولوی امام بخش صهائی سی اوسکو تلمذ نهین هی . اینا اعتبار بژهانی کو این کو اون کا شاگرد بتاتا که مولوی امام بخش صهائی سی اوسکو تلمذ نهین هی . اینا اعتبار بژهانی کو این کو اون کا شاگرد بتاتا هی . مین کهتا هون که وائی اوس هیچ پوچ پر جسکو صهائی کا تلذ موجب عز و وقار هو ، (عود هندی ، صفحه ۱۲۱): اس کتاب کی جواب مین مرزاصاحب نی نامهٔ غالب لکها ، اور اوسکو ۱۳ آگست سنه ۱۸۵۵ سی قبل طبع کراکی نواب خلد آشیان کی خدمت مین بطریق ارمغان پیش کیا . یه رساله عود هندی ، صفحه سی قبل طبع کراکی نواب خلد آشیان کی خدمت مین بطریق ارمغان پیش کیا . یه رساله عود هندی ، صفحه سی صفحه ۱۵۱ مین بهی شائع هو چکا هی .

⁽۲) شاه عباس ثانی صفوی خاندان کا آنهوان بادشاه تها . اسنی سنه ۱۰۵۲ ه (۱۲٤۲ ع) سی سنه ۱۰۷۷ هـ (۱۶۲۲ ع) تك ایران پر حکومت کی .

مین حمزه و اولاد ِ حمزه و زمردشاه وغیره یا انکے معاملات و حالات کا ذکر درمیان آئے ، سو وہ قصیدہ آج اس خط کے ساتھ ارسال کرتا ہون . امید ہے کہ حضرت اسکو پڑھکر محظوظ ہون. خدا آ پکو قیامت تك سلامت رکھے. مگر جب تك امیر حمزه کا قصه مشہور رہیگا ، یه قصیدہ بھی شہرت پزیر رہیگا (۱). تم سلامت رہو ہزار برس ہر برسکے ہون دن پچاس ہزاز

تم سلامت رهو هزار برس هر برسکے هون دن پچاس هزاز نجات کا طالب **غالب**. ۲۱ ماه ِ اگست سنه ۱۸۶۵.

يا وهاب

زهے دو چشم تو در معرض سیه کاری زهے برور بدیع الزمان کشتی گیر زهے خیال تو آدم ربا چو تندك دیو زغرهٔ تو چگویم که آن بود زعمت (۱) اگر تو نیستی از ساحران انتریا بدین جمال که داری عجب مدار اگر سپس بمذهب تو رج که بوده ماه پرست توئی بمعنی اصلی، و بود نورالدهر چکد ز زلف تو خون دلم بدانگونه فغان ز بار غم دهر، کان بسنجیدن به پیش چرخ مشتعبد چههوشیارو چهمست به پیش چرخ مشتعبد چههوشیارو چهمست خصومت بمن افتاده زال دنیا را

چو بختیارك و بختك بمردم آزاری که کوهسار چون نارنج تر بیفشاری دماغ اهل نظر قاف اوست پنداری دلیر و چست و هنرمند تر بعیاری چرا بلهو همی آتش از هوا باری کند چکیدهٔ قدرت ترا پرستاری نه ایرجم که عبث تن دهم بدین خواری ترا پرستم ازین رو که ماه رخساری همین بنام، که معنی نداشت، پنداری که ریزد از لب ِ زنگی در آدمی خواری عمود خسرو هند است در گرانباری که این بعربده همچون عَمَرْ ز طراری ز فرق، تاج رباید همی بهشیاری که «دُم خبیثه» بود در فنون مکاری

⁽١) اس قصیده کم صرف چند اشعار تذکرهٔ انتخاب یادگار مین بذیل ذکر غالب شائع هوی هین .

⁽۲) میرزا صاحب نی اس نام کا املا اور تلفظ دونون غلط لیکھی ہین . یه نام «عمرو ، بسکون میم وزیادة و او بعد را هی .

که موی سر بسرم کرده است دستاری که بود هر لکدش را جراحت کاری که باشم، وتوام از حاضران نه انگاری ق همیگزشت ز اشقر به تیز رفتاری بخاك و خون تپدم تن همی به ناچاری نبودہ ہیچگہےے سیریم ز پُرُ خواری زخونِ دیده بود بسکه جامه گاناری ق که هیچگه ندهد در سخن مرا یاری که گم شود ز عَمَــُر در دم گرفتاری زتیغ و تاج و نگین روی داد بیزاری جز آن که باز کشاید دکان عطاری بدا^(۱) لبے که زدل نبودش مددگاری! هماره^(۲) نهر ز آب ِگهر دران جاری به دام ِوام، نفس میکشم بدشواری چهل خلیفه تقاضائیان بازاری چو اژدها همه را ذوق آدم اوباری^(۳) که نوشداروی نوشیروان بچنگ آری چنانکه حمزه به نیروی پیر فرخاری عدیل ِحمزه در اِسْپَهْبُدی و سالاری خہے باندی آوازہ جہانداری! که هیچگه نشود چون هلال زنگاری

بجیش عشق منم سر برهنــهٔ تپشی نهيب فتنه به الچوب شش گزى ماند شدست لاغري من گليم غيبي من منم كه فكر من اندر زمين شعر و سخن چە اوفتادەكە ياربكنونچو ارنائىس چنان بخوردن ِ غم عادیم که چون عادی نهاده همنفسان نام من ملك قاسم رسیده بخل بفکر من از عَمَــُرْ میراث دروغ گفته ام آن فکر نیز زنبیل است چو حمزه را بجهان بعد مرگ ِ مهر نگار نماند در نظر دزد ِ کہنه اسلوبے دلاست حمزهٔ وابدر فسونگری عمر است شد آن که بود کلامم طلسم گوهر بار چو حمزه،کِش بعقابین درکشید فلك، بقـاست قرض و منم حمزهٔ و زبهر منند چو ساحران همه را شغل آتش افشانی ز زهر مهره نشد زهر حمزه به ، آن به مگر بفضل وی آیم برون ز بند بلا امیر کلب علیخان بهادر آن که بود درش نوازش طبل سکندری دارد بود پلارك افراسيا بيش در كف

⁽۱) بدا مثل خوشا ، بسیار بد . منه

⁽۲) هماره مخفف همواره . منه

⁽۳) آدم اوباری، اوباریدن بمعنی ناخائیده فروبردن. اوبار صیغهٔ امر و در آخر تحتانی، مردم آزاری مثله. .نه

که در شمار نیاید همی ز بسیاری همه مساهم خسرو به طاقت اظهـاری سیرده اند علمشاه را علمداری رسیده است بخاقان چین جلوداری ازین که یافته توقیع گرز برداری مگر یکے بود از کافران زنہاری کنون به بندگی خواجهگشت اقراری بمقتضای غلط فهمی و غلط کاری ز بندگان خدا چون بوی رسد خواری چرا مرا بسخنهای هرزه آزاری ز تست زینت ِ معنی به نعز گفتاری ستوه آمده باشی ز رنج ناداری خود آن قدر که بدل داشتی بدست آری ر آر دست بدرگاه حضرت باری گزین همال ِ تــُمر^(۲) در فن ِ سپهداری چنانکه تابش مهر از سپهر زنگاری

چگویم از نمط ِ لشکر ظفر پیکر همه مقابل مقبل به ناوك اندازي بیا به بین که در اردوی این امیر کبیر چوقندرآن که جلودار حمزه بود اینك سزدكه فخر براقبال خودكند لـُندور مپرس بر درش از هستی زمردشاه شنیدهٔ که خداوند باختر چون بود گزشت آنکه «چه تقدیر کرده ام »میگفت کنون بعجز «چه تقصیر کرده ام »گوید رموزِ حمزه فروهل (١) خمش نشين غالب ز تست رونق گیتی به دانش آرائی قصیدهٔ تو و لے کاسهٔ گدائی تست غمین مبـاش که از گنج خانهٔ نواب بوقت گدیه گدارا دعاست دست آویز چراغ دودهٔ سرور علی محمد خان زروی کلب علی خان همیشه روشن باد

(04)

حضرت ولى نعمت آيهُ رحمت سلامت .

بعد تسلیم عرض یہ ہے. فقیر تکیہ دار ، روزینہ خوار، غالب خاکسار حیران ہے کہ شکر بجا لائے آپکی عنایت کا، یا ذکر کرے آپکی کرامت اور ولایت کا. آپ ہے شہہ رونق مسند علم و یقین ہین. تکلف بر طرف

⁽١) فروهل بمعنى بگزار . ازينجا التزام موقوف است . منه

ر) گزین بجسای گزیده مستعمل اهل زبان . تمر به تحتانی مکسور ومیم مضموم در ترکی فولاد را گوینسد . واسم شاهی است از اولاد النقوا . واینکه تیمور نویسند طرز املاست اعراب بالحروف . مه

امیرالمسلین هین . یه نه فقط از روی ارادت هے . بلکه یهان مشاهدهٔ خرق عادت هے . ان دنون مین متفرقات کے قرضدار (۱) سرگرم تقاضا باکه آمادهٔ شور و غوغا تهیے . دو سو رو پیه کی هنـلوی صراحی آب حیات هوگئی . دام مرگ سے نجات هوگئی . لطف یه که آج بروز دو شنبه ۲۱ اگست کو نو بجے اول روز ایک قصیده کا لفافه بهیجاگیا . اوسی دن باره پر تین بجے یه کرشمهٔ کرامت دیکهاگیا . قصیده کے لفافه مین ایک عرضداشت هے . اوس سے قصیده کی حقیقت ، اور خود اوس نظم سے طرز نگارش کی جدت ظاهر هو جائیگی . حضرت کے انبساط خاطر کیواسطے یه ایجاد هے . مجھے هر طرح کی نظم و نثر سے آپکی خوشی اور خوشنودی مراد هے . انجام قصیده مین جو قرض کے گلے پائے جائین ، اوس مجموع مین سے اهل بازار منهائی کئے جائین . گوٹھی والے ساهوکار «چہل خلیفه» گئے جائین .

تم سلامت رهو هزار برس هر برسکے هون دن پچاس هزار ترقی عمر و دولت خداوند کا طالب غالب. نگاشتهٔ دو شنبه ۲۱، اور روان داشتهٔ سه شنبه ۲۲ اگست سنه ۱۸۶۰.

(05)

حضرت ولي نعمت آيهُ رحمت سلامت .

بعد تسلیم معروض ہے. مین طبیب نہین ، مگر تجربه کار ہون. ستر برس کا آدمی ہوشیار ہون. اور سے یہ کہا نہین جاتا. حضرت پر بغیر ظاہر کئے رہا نہین جاتا. خدا جانے اور طبیب کیا سمجھے ہونگے کہ کیا تھا. میرے نزدیك به اشتراك معدہ و قلب یه مرض طاری ہوا تھا. اب آپ کو حفظ صحت کیواسطے گاہ گاہ نارجیل دریائی و جدوار کا استعال ضرور ہے.

⁽۱) میرزا صاحب نو یهـان لفظ قرضدار بجای قرضخواه استعمال کیا هی . یه استعمال عامیانه هی . اسلی امی اونکی پریشانی اور ضعف دماغ پر محمول کرنا چاهئی . سند بنانا درست نهین هوگا .

اور معجون طلائی عنبری تقویت قلب مین مجوزهٔ حکیم ببر علیخان معفور هے. ورق طلا ، عنبر اشہب ، عرق کیوڑہ ، قند . کثرت اجزا اس ترکیب خاص مین ناپسند . کثیر الاجزا اور معجونین هین . مفرح بوعلی سینا ، خمیرهٔ مروارید ، خمیرهٔ گاؤزبان عنبری ، ماء اللحم غیر مُنتّی ، جس مین طیور کے گوشت اور ادویهٔ مفرح و مقوی حرارت و برودت مین معتدل (۱) . گاه گاه سکنجبین و گلاب پی لیا کیجے . غذا مین گوشت طیور اکثر . بیضهٔ نیم برشت اکثر . لیکن یه خیال رهے ، که بیضهٔ مرغ و لحم طیور ایك جلسه مین تناول نفرمائیتے . بکری کے گوشت کیساتی بیضهٔ مرغ جائز اور لذیذ اور مرغوب . پودینه کا عرق ، چھوٹی الایچی کا عرق همیشه دواخانے مین موجود رهے . عطریات کے استعمال جھوٹی الایچی کا عرق همیشه دواخانے مین موجود رهے . عطریات کے استعمال مین مبالغه . بعد غذا مباشرت سے پر هیز . شوربای ِ پاچه گوسفند مائدهٔ خاص مین مبالغه . بعد غذا مباشرت سے پر هیز . شوربای ِ پاچه گوسفند مائدهٔ خاص بر موجود رهے . محسب ِ رغبت ِ طبیعت نوشجان فرماتے رهئیے .

تم سلامت رهو قیامت تك دولت و عز و جاه روز افزون سلامت و صحت كا طالب غالب. نگاشتهٔ سه شنبه ، و روان داشتهٔ سه شنبه (۲).
(٥٥)

حضرت ولى نعمت آيهٔ رحمت سلامت .

بعــــدِ تسلیم معروض ہے. شرف افزا عطوفت نامه عزِ ورود لایا . اگست ۱۸۶۵ کی تنخواہ کا سو روپیه از روی ِ ہنڈوی ِ ملفوفه معرض ِ وصول مین آیا . زیادہ حد ِ ادب .

تم سلامت رهو قیامت تك دولت و عز و جاه روز افزون نجات كا طالب غالب. دو شنبه ۱۱ ستمبر سنه ۱۸۳۰

⁽١) يهان كوئى ايك لفظ ساقط معلوم هوتا هي .

⁽۲) اس عریضه کی جواب مین ۲ ربیعالثانی سنه ۸۲ ه مطابق ۲۹ اگست سنه ۲۵ ع کو نواب خلد آشیان نی تحریر فرمایا: و سه قطعهٔ مفاوضهٔ لطف آگین ، اول مع قصیدهٔ نادره که مضاوینش مماو بهزاران در غرر معانی بود ، و ثانی مشعر رسید هندوی مبلغ دو صد رویه ، و ثالث محتوی بر نسخه های معجون وغیره براه محبت معنوی متواتر یاسمین ریز گریبان وصول نشاط شمول گشسنه حالا مزاج راقم بوجوه خوش وخورم است

(07)

حضرت ولمن ِ نعمت آيهٔ رحمت سلامت .

بعد ِ تسليم معروض هے. چاهتا هون كه كچے لكھون. مگر نهين جانتا ك کیا لکھون. لازم تھاکہ تعزیت نامہ بزبان ِفارسیو عبارت ِ بلیغ لکھون. آپکے قــدمون کی قسم دل نے قبول نکیا . آرائش ِگفتار نظماً او نثراً واسطے تہنیت کے ہے. کہ دل کثریتِ نشاط سے گل کی طرح کھل رہا ہے. طبیعت راہ دیتی ھے. الفاظ ڈھونڈھے جاتے ھین. معنی پیدا کئے جاتے ھین. اب مین نیم مردہ، دل پژمرده ، خاطر افسرده ، جس باب مین لفظ و معنی فراهم کیا چاهون ، وه سراسر طبع کے خلاف. جس بات کا تصور ناگوار ہو ، اوسکے تذکُر سے جی کیون نه بیقرار ہو . یه میری قسمت کی خوبی ہے ،کہ ہنوز تہنیت اور مدح کا حق ادا نہوا تھاکہ مرثیہ لکھنا پڑا. اگر ایك بات میرے خیال مین نہ آئی ہوتی ، تو مجھے زندگی دشوار تھی . یعنی حضور کو ابتـــدای جلوس مین وہ رنج پہنچا ، کہ اوس سے زیادہ تصور مین نہین آتا . پس وسادہ نشینی کی بدایت اور غمگینی کی نہایت یه چاہتی ہے کہ اب مدۃ العمر ابداً موبداً حضرت کو کوئی غم نهو . همیشه جهاندار و جهانستان و شاد و شادمان رهین^(۱) . تم سلامت رهو هزار برس هر برسکے هون دن پچاس هزار آپ کے قدمبوس کا طالب غالب. ۱۸ ستمبر سنه ۱۸۶۰.

(قطعهٔ تاریخ ِرحلت ِ سکندر زمانی بیگم)

دریغا که ماند تهی قصر دولت ز خاتون نامی سکندر زمانی «چوستیّار روضه»بودسال فوتش سپس اسم و می باد جنت مکانی

⁽۱) سکندر زمانی بیگم نواب خلد آشیان کی بیوی تهین . انکی والد صاحبزاده سید امداد الله خان ولد صاحبزاده سید کفی سید کفی سید کویم الله خان بهادر ، اور والده آفتاب بیگر بنت صاحبزاده سید کریم الله خان خلف نواب سید فیض الله خان بهادر تهین . سنه ۱۲۲۲ هجری مین انکر ساتی نواب خلد آشیان کی شادی هوئی . نواب سید مشتاق علی خان بهادر عرش آشیان انهین کی بطن سی تهی (انتخاب یادگار، ص ۲۲۰) .

(oV)

حضرت ولي نعمت آيهٔ رحمت سلامت .

بعد تسلیم معروض ہے. ہر چند آبدار خانے کے ساتھ ہونے سے پانی کی طرف سے خاطر جمع ہے، کہ حضور جو پانی ہمیشہ پیتے تھے وہی پیتے ہونگے. مگر ہرج سفر اور اختلاف ہواکا خیال ہے. توقع رکھتا ہون کہ نوید صحت و اعتدال ِ مزاج ِ اقدس سے عز ِ اطلاع پاؤن. بُعد اگرچہ بہت نہین، لیکن طبع پر گران ہے. چشم ِ شوق ورود ِ موکب ِ عالی کی نگران ہے. بقول ِ لیکن طبع پر گران ہے. چشم ِ شوق ورود ِ موکب ِ عالی کی نگران ہے. بقول ِ استاد به تغیر ِ لفظ ، جو تم پھر آؤ تو حضرت پھرین ہمارے دن ، ، زیادہ حد ادب .

تم سلامت رہو ہزار برس ہر برسکے ہون دن پچاس ہزار دوام ِ بقای ِ حضور کا طالب فقیر غالب . چہار شنبه ۸ نومبر سنه ۱۸۶۵^(۱)
(۵۸)

حضرت وليّ نعمت آية رحمت سلامت.

بعد ِ تسلیم معروض ہے. مرادآباد پہنچا، بعد پالکی کے اوتر آنے کے پل کا ٹوٹ جانا، گاڈی ِ اسباب یہانتك کہ رخت ِ خواب کا مع آدمیون کے

(۱) یه خط میرزا صاحب نی رامپور سی لکها هی . اس زمانه مین نواب خلد آشیان دوره پر تشریف لی گئی آهی . میرزا صاحب نی شمشاد علی بیگ رضوان کو لکها هی : ه آج شنبه ی نومبر کی هی . پرسون نواب صاحب دوره کو گئی هین . فرما گئی هین که دو هفته مین آؤنگا . آکر چار روزیهان رهین گی . پهر نمایشگاه بریلی کی سیر کو جائین گی ، (اردوی معلی ، ص ۲۲۰) . حکیم غلام نجف خان کی نام کی مکترب سی معلوم هو تا هی که ۱۲ نومبر کی صبح تك و اپس تشریف نهین لاژ تهی . فرماتی هین : ه نوابصاحب دوری سی یا آج شام کو یا کل آجائینگی . جشن جشیدی کی تیاریان هو رهی هین ، (ایصنا، ص ۲۲۱) . مولانا حالی مرحوم نی یا گار ایش کاب غلی بریس) مین لکها هی : «چند روز بعد نواب کلب علیخان مرحوم کا نواب لفتف گورنر سی مانی کو بریلی جانا هوا . انکی روانگی کی وقت مرزا بهی موجود تهی . چلتی و قت نوابصاحب نی معسمولی طور پر مرزا صاحب سی کها 'خدا کی سپرد' . مرزا نوکب مورد کر تی هین نوکب خدا کی سپرد کر تی هین نوکب نوکب خدا کی سپرد کر تی هین نوکب خواب نوکب کی نوکب ناقم رای مین دورهٔ مذکور بر جاتی وقت یه لطیفه کها نوکب و اقته اعلی . ایسکن میری ناقص رای مین دورهٔ مذکور بر جاتی وقت یه لطیفه کها گیا هوکل . وانته اعلی .

اوسی زمہریر کے میںدان مین رہنا ، بغیر جاڑ ہے کے کچھ نہ کھانا ، خیر جو اونپر گزری وہ جانین . مین مرادآباد کی سرا مین ایك چھوٹی سی حویلی مین ٹہرا . بھوكا پیاسا كمل اوڑھكر پڑرہا . یہ شعر اپنا پڑھ پڑھكر صبح كی .

- 🛭 گرم ِ فریاد رکھا شکل ِ نہالی نے مجھے 🗈
- ہ تب امان ہجر مین دی بردِ لیالی نے مجھے ہ

صبح کو خستهٔ و دنجور اوٹھا. صاحبزادہ ممتاز علیخان بہادر^(۱) کے بھیجے ھوٹے دو فرشتے آئے، اوٹھاکر سعیدالدین خانصاحب^(۲) کے ہان لیگئے. صاحبزادہ صاحب نے وہ تعظیم و تکریم اور سعیدالدین خانصاحب نے وہ تکریم و تعظیم کی کہ میری ارزش سے زیادہ تھی. ناگاہ مولوی محمد حسن خان بہادر صدرالصدور^(۲) آئے، اور مجھے اپنے گھر لیگئے. پانچ دن وہان رہا. بھائی نواب مصطفی خان بہادر⁽³⁾ وہین مجھسے آکر ملے. دوسر مے دن وہ رہگرای ِ

شوق ہر چند یہ کہتا تھاکہ ہوسی لیجی پر ترا نقش قیدم مجھسی مثایا نگیا ، صاحبزادہ صاحب کو نواب سعید الدین احمد خانصاحب فاروقی کی صاحبزادی منسوب تھین . اس تقریب سے مراد آباد مین سکونت یزیر ہوگئی تھی ، اور وہین انتقال کیا .

- (۲) نواب محمد سعید الدین احمد خانصاحب نواب محمد الدین احمد خانصاحب کی بینی اور نواب مجید الدین احمد خانصاحب عرف نواب مجموع خان مراد آبادی کی چهو نی بهایی تهیی . ان کی آباء و اجداد مین سی ایك بزرگ قاضی عصمت الله فاروقی تهی . یه نواب عصمت الله خان بهادر کی لقب سی مفتخر اور عهد عالمگیری مین محتلف صوبون کی گور تر ره چکی تهی . خود نواب مجمو خان بهی بهت بژی جاگیر کی وارث تهی . لیکن غدر سنه ۷۵ ع مین مجرم بغاوت آنهین پهانسی دیدیگی ، اور اوسوقت سی اس خاندان پر زوال آگیا . مراد آباد مین اس خاندان کی اخلاف اب بهی موجود هین . نواب سعید الدین خانصاحب کی ایك تصنیف د لب لباب رمل ، کتا بخانهٔ ریاست مین محفوظ هی . یه نسخته بژی اهتمام سی لکهاگیا هی . اسائی خیال موتا هی که خود مصنف دی تیار کرایا هوگا . اس کی دیباچه مین او نهون نواینی خاندان کی ابتدائی تاریخ اور بعد ازان سنه ۷۵ ع مین اسکی بربادی پر ایك مختصر نوث لکها هی .
 - (٣) محمد حسن خانصاحب صدرالصدور مرادآبادكي متعلق كچير معلوم نهوسكا .
 - (٤) نواب مصطنی خان بهادر فرزند عظیم الدوله سرفراز الملك نواب مرتضی خان بهادر ، جهانگیرآبادكر (باقی)

⁽۱) صاحبزاده ممتاز علیخان بهادرکی متعلق صاحب انتخاب یادگار (ص ۳۹۰)کرتی هین : • نیر ، صاحبزاده محمد ممتاز علیخان ولد صاحبزاده عجد اعجاز علیخان ولد صاحبزاده حسن علیخان ولد جناب مستطاب نواب محمد فیض الله خانصاحب بهادر عرش منزل طاب ثراهم . ستائیس برس کا سن هی . میر احمد علی رساکی شاگرد هین . یه صاحبزادی نهایت اهایت شعار هین . خوش خلق و خوش اطوار هین . یه او نکاکلام هی :

دارالسرور رامپور، اور مین جادہ نورد ِ ستم آباد ِ دہلی ہوا. دو شنبہ ۲۰ شعبان ۱۲۸۲، ۸ جنوری ۱۸۶۲ در ِ غمکدہ پر پہنچا. حضور کے اقبال کی تائید تھی. ورنہ مین اور جیتا دتی پہنچتا (۱).

- ه مغلوب ِ غلبهٔ غمِ دل غالبِ حزين ه
- ه کاندر تنش ز ضعف توان گفت جان نبود 🛾
- ه از رامپور زنده بدهلی رسیده است 🐟
- ه ما را بدین گیاه ِ ضعیف این گیان نبود^(۲) ه
- (بقیه) جاگیر دار اور بڑی صاحب علم وخوش گفتار شاعر تھی . اردو مین شیفته اور فارسی مین حسرتی تخلص کرتی تھی (اردوی معلی، ص ۱۰۱) . ابتىدائ حکیم مومن خان سی مشورة سخن رها . ان کر انتقال کی بعد میرزا صاحب سی اصلاح لینی لگی تھی . انھون تی اردو شعراکا ایك قابل استناد تذکره مگلشن بیخاره فارسی زبان مین تصنیف کرکر خود شایع کیا ہی . آشوب غدر مین شیفته بھی مشتبه قرار دئیر گئی تھی . لیکن آخر کار بری ہوگئی . میرزا صاحب سی ان کی بہت محلصانه روابط تھی . چنانچه جب میرزا صاحب قاربازی کی الزام مین قید کیر گئی تھی تو انھون تی بڑی همدردی کا اظہار کیا تھا . حبسیه مین میرزا صاحب تو اس خلوص کا اس طرح اعتراف کیا ہم :

خود چرا خون خورم از غم که به غمخواری من رحمت حق به لباس بشر آمد گوئی خواجهٔ هست درین شهر که از پرسش وی بایهٔ خویشتنم در نظر آمد گوئی مصطفی خان که درین واقعه غمخوار منست شمر بمیرم، چه غم از مرگ، عزادار منست شیفته نو ۲۳ سال کی عمر مین سنه ۱۲۸۲ه (۱۸۹۹ع) کو وفات بائی .

- (۱) میرزا صاحب کو یه مصیب رامپور سی واپسی کیوقت برداشت کرنی پڑی تھی . وہ سنیجر کی دن ۷ اکتوبر سنه ۱۸۲۵ ع کو دلی سی روانا هوی . اور بعد قطع منازل سته پنجشنه ۱۲ اکتوبر کو رامپور پہنچی . باقر علیخان اور حسین علیخان اس مرتبه بھی ساتی تھی . نواب خلد آشیان نی اپنا مهان خاص بنایا . جرنیلی کی کو ٹھی اقیامت کیائی عطا فرمائی اور تعظیم ، نواضع ، اخلاق ، کسی بات مین کمی نئی . آخر مین کھانی کی کو ٹھی اقیامت کیائی عطا فرمائی اور تعظیم ، نواضع ، اخلاق ، کسی بات مین کمی تخت نشینی کی بعد میرزا صاحب نی دونون لڑکون کو روانا کردیا . سرکار نو وقت رخصت ایك ایك تخت نشینی کی بعد میرزا صاحب خود جعرات کی دن ۲۲ دسمبر کو رامپور سی روانا هوئی . لیکن سو اتفاق سی عرض راہ مین بہار هو کر مرادآباد مین ٥ دن ٹهرنا پڑا ، اسائی ۸ جنوری سنه ۱۸۲۱ ع کو دن کم گیارا بجی دلی چنجی . اس سفر مین اونکی دلی سی باهر رهنی کی کل مدت تین ماہ هوتی ہی مربد تفصیل دیبا چه مین ملاحظه هو .
- (۲) میرزا صاحب نی یه قطعه سفر کلکته کی سلسه مین لکها تها . رای چهج مل کهتری کو سفر مذکور کی و افسات پر مشتمل ایك خط لکها هی ، جو پنج آهنگ کی ص ۱۰۰ پر درج هی . اوس خط مین به قطعه موجود هی . لیکن و هان بجای و غلبه غم ، (سطوت غم) اور بجای مصرع الك (گویند زنده تابه بنارش رسیده است) تحریر هی .

تم سلامت رهو قیامت تك دولت و عز و جاه روز افزون نجات کا طالب غالب. چار شنبه ۲۲ شعبان و ۱۰ جنوری سال ِ جشن ِ حضور (۱).

(۵۹)

حضرت وليّ نعمت آية رحمت سلامت .

بعد تسلیم معروض ہے. عنایت نامۂ والا کے مشاہدہ نے مجکو میری حیات پر یقین عنایت کیا. اس سفر کا حال کیا عرض کرون. دلی سے رامپور تك ذوق قدمبوس مین جوانانہ گیا. اختلافات آب و ہوا و تفرقۂ اوقات غذا کو ہرگز نمانا. اور رنج راہ کو ہرگز خیال مین نه لایا. وقت معاودت اندوه فراق نے وہ فشار دیا، کہ جوہر روح گداز پاکر ہر بن موسے ٹپك گیا. اگر آپ کے اقبال کی تائید نہوتی، تو دلی تك میرا زندہ پہنچنا عال تھا. جاڑا، مینہ، قبض و انقباض، فقدان جوع، فاقہ ہای متواتر، منزلهای نامانوس، ہاپوڑ تك آفتاب کا نظر نه آنا، شب و روز ہوای زمہریر کا جانگزا رہنا. بار مے ہاپوڑ سے چلکر نیر اعظم کی صورت دکھائی دی. دھوپ کھاتا ہوا دلی پہنچا. ایك ہفته کوفته و رنجور رہا. اب ویسا پیر و ناتوان ہون جیسا کہ اس سفر سے پہلے تھا. خدا وہ دن کر ہے کہ پھر اوس در پر پہنچون (۲).

تم سلامت رہو ہزار برس ہر برس کے ہون دن پچاس ہزار نجات کا طالب غالب . ۲۱ جنوری سنه ۱۸۶۳ .

⁽۱) لفافه پر ۱۰ جنوری سنه ۱۸۶۳ تحریر هی .

⁽۲) نواب خلد آشیان کو میرزا صاحب کو مصائب سفر کی روداد نواب مصطفی خان بهادر کی زبانی معلوم هوئی، تو او نهون نی ۱۷ شعبان سنه ۸۲ ه مطابق ه جنوری سنه ۲۱ ع کو مرادآباد کی پته پر میرزا صاحب کو تحریر فرمایا : هزبانی نواب مضطفی خان بهادر کی دریافت هوا ، که مرادآباد مین کچی طبیعت آپکی علیل هوگئی همی . باستماع اس امرکی باعث کمال تردد کا هوا . اسواسطی حواله خامه محبت نگار کی هو تا همی که خیریت مزاج سی مطلع کیجی . اور اگر هنوزطبیعت مائل باعتدال نهو، اور آپکا اراده قیام مرادآباد کا تا درستی طبیعت هو ، تو آپ رامپور مین تشریف لائی . یهان معالجه بخوبی عمل مین آئیگا ،

لیکن فرمانکی اصل مثل مین موجود هی ، اور اوسکر لفافه پر تحریر هی که و خط هذا هرکارهٔ برنده از مرادآباد بجیت تشریف فرما شدن مرزا نوشه صاحب به دهلی واپس آورد. مرقوم ۲۱شعبان (باق)

(7.)

حضرت ولي نعمت آية رحمت سلامت .

بعد ِ تسلیم معروض ہے. اپنا حال اس سے زیادہ کیا لکھون کہ آگے ناتوان تھا ، اور اب نیمجان ہون. برخوردار نواب مرزا خان اپنے مشاہدہ کے مطابق جو میری حقیقت عرض کرے وہ مسموع و مقبول ہو (۱).

حضور اس مطلع کے لفظ و معنی کی حدت و جدت کی داد چاهتا هون. هم در قیام زنده نیم کز برای خویش آنوقت لای نافیه ام از دوپای خویش ایك غزل نئی طرز کی نئی بحر مین عرض کرتا هون (۲). یه جشن حال کی نذر هے. خدا کرمے مقبول هو. زیاده حد ادب.

تم سلامت رهو هزار برس هر برسکے هون دن پچاس هزار نجات کا طالب غالب. ۲۹ مارچ سنه ۱۸۶۳.

بحر هزج مثمن سالم فعلاتن فعلاتن فعلاتن فعلاتن

- ه ای خداوندِ خردمند و جهان داورِ دانا ه
- ه وی به نیرویِ خرد بر همه کردار توانا م

(بقیه) سنه ۱۲۸۲ ه. اس سی معلوم هو تا هی که مرزا صاحب کو فرمان موصول نهرا. مگر اس عرصه مین اونکا عریضه نمبر (۸۵) رامپور بهنج گیا . اس کی جو اب مین سرکار نی ۱۵ جنوری کو تحریر فرمایا : «جو که وقت اطلاع انحراف طبیعت آپکی مرکز اعتدال سی بمقام مرادآباد رقیبة الوداد اس مضمون سی که اگر اراده قیام مرادآباد کا واسطی معالجه کی هو ، تو را پور کو معاودت کیجی ، یهان معالجه بخوبی عمل مین آنیگا ، همدست هرکاره کو بهیجاگیا تها . لیکن آپ و هان سی رو آنا دهلی کو هو گئی تهی . هرکاره خط و اپس لایا او سروز سی کیال انتظار و صول مفاوضه خیریت کا تها . الحد ته که و صول نمیقهٔ لفف آگین باعث اطمینان هو آ ، میرز ا صاحب کا عریضه نمر (۹۵) اسی فرمان کا جو اب هی .

(٢) يه غزل كليات نظم فارسى مين موجود نهين هى .

⁽۱) میرزا صاحب نو ۱۲ مثی سنه ۳٫ ع کو منشی حبیب الله خان ذکا کو نام ایك خط مین اس سی ملتی جلتی الفاظ مین اپنی حالت بیان کی هی . فرماتی همین : «آگی ناتوان تها . اب نیمجان هون . آگی بهرا تها . اب اندها هوا چاهتا هون . رامپور کی سفر کا ره آورد هی رشته و ضعف بصر . جهان چار سطرین لسکهین . اونگلیان نمیزهمی هوگئین . حرف سوجهنی سی رهگئی ، (اردوی معلی ، ص ۳۸) .

- ه ای برفتار و بدیدار، بزیبانی و خوبی 😞
- ، سرو نوخاسته آسا، مه ِ ناكاسته مانا 🗴
- ه به ادا پایه فزایا، بنظر عقده کشایا ه
- ه بكرم ابر عطايا، بغضب برق سنانا ه
- ه به نگه خسته نوازا، بسخن بذله طرازا 😸
- ه به قلم غالیه سایا، به نفس عطر فشانا ه
- ه شه نشان کلب علیخان که تو نی یوسف ثانی 🕳
- » نبود ثانی و همتای تو در دهر همانا 🗴
- ، دانم از حال و مآلم خبر ہے داشتہ باشی ہ
- سر نوشت ازلی گرچه ندارد خطرِ خوانا 🐰
- ، دشمنم چرخ و تو بینی و نسوزی بعتابش 🧋
- ه به عدو صاعقه ریزا، به محب فیضرسانا 😅
- ه جانشینِ تو کند نام ِ ترا زنده بگیتی ه
- ه باد فردوس برین جای تو فردوس مکانا 😸
- ، **غالب** از غم چه خروشی، بتو زیباست خموشی ،
- ه با کریم ِ همه دان هیچ مگو هیچ مدانا »

(71)

حضرت وليِّ نعمت آية رحمت سلامت.

بعد ِ تسليم معروض هے. منشور ِ مكرمت ظهور مع هنـدُوى عز ِ ورود لايا . سو روپيه تنخواه ِ اپريل سنه ١٨٦٦ كا معرض ِ وصول مين آيا . زياده حد ادب .

تم سلامت رهو هزار برس هر برسکے هون دن پچاس هزار عنایت کا طالب غالب ، ۱۶ مئی سنه ۱۸۶۳ عیسوی^(۱).

⁽١) اس عریضه کم لفافه پر ١٥ مثی سنه ١٨٦٦ تحریز هین . غالباً دوسری دن پوسٹ کیاگیا تھا ۔

(77)

حضرت ولتي نعمت آيهٔ رحمت سلامت .

بعد ِ تسلیم معروض ہے. کل ایك عرضداشت مع ایك غزل کے ڈاك مین بھیجی گئی^(۱). شام کو منشور ِ عطوفت مع هنڈوی ِ تنخواه ِ مئی سنه ۱۸۶۳ عز ِ ورود لایا. سو روپیه معرض ِ وصول مین آیا. آج صبحدم وقت تحریر اس عرضی کے حضرت فردوس مكان كا دیوان پیش نظر تها. اوس مین یه شعر نظر پڑا. اوسکے مضمون ِ حکیمانه و عارفانه نے بڑا مزہ دیا. یقین ہے کہ اوسکو پڑھکر حضرت بھی حظ اٹھائینگے.

- وه جسطرح سے جسے چاہے اوسطرح پالے 😅
- ه کسیکا کچه نهین پروردگار پر لینا ه

تم سلامت رهو هزار برس هر برسکے هون دن پچاس هزار عرضهٔ اسد الله ِترقی خواه . معروضهٔ دهم جون سنه ۱۸۶۳ .

(77)

(قطعه درگزارش ِ سپاس ِ یاد آوری بعالی خدمت جناب مولوی آغا احمد علی صاحب جهانگیرنگری

- » مولوی احمد علی احمد^(۲) تخلص نسخهٔ ه
- ه در خصوص ِگفتگوی ِ پارس انشا کرده است 🕝

⁽١) ميرزا صاحبكا محولة بالاخط اور غزل مثل مين موجود نهين هين .

⁽۲) مولوی احمد علی احمد تخلص جهانگیر نگر (بنگال) کی باشندی اور مدرسهٔ کلکنه کی مدرس تهی . انهون نو میرزا صاحب کی قاطع برهان کی جواب مین د موید برهان ، نامی رساله تصنیف کیا تها . مذکورهٔ بالا قطعه او سکا جواب هی (اردوی معلی، ص ٤٤). میرزا صاحب نی موید برهان اور چند دیگر رسائل کی جواب مین تیخ تیز نامی رساله بهی لکها هی . اوس مین آغا احمد علی کی باری مین لکهتی هین : د عربیت مین المین الدین سی بزهکر، فارسیت مین برابر ، فحش و ناسزاگوئی مین کمتر . جتنی الفاظ تذلیل کی هین، و می چنکر میری و اسطی استمال کئی، اور یه نه سمجها که غالب اگر عالم نمین ، شاعر نهین ، آخر (باق)

```
کیچ و مکران را که در سند است وازایران جدا ه شامل اقلیم ایران بیے محابا کرده است ه قوم برلیچ را بایرانی نژادان داده خلط ه ترك تركان سمرقند و بخارا کرده است ه در جهان توام بود روی وی و پشت قتیل ه پیشوای خویش هندوزادهٔ را کرده است ه هندیآن را در زباندانی مسلم داشته ه تاچه اندر خاطر والای او جا کرده است ه خوش برآمد باهمه هندوستان زایان چه خوش! ه تکیه آر بر ولاد تگاه آبا کرده است ه هرکه بینی با زبان مولد خود آشناست ه ساز نطق موطن اجداد بیجا کرده است ه خواجه را از اصفهانی بودن آبا چه سود؟ ه خالقش در کشور بنگاله پیدا کرده است ه
```

⁽بقیه) شرافت و امارت مین ایك پایه ركهتا هی . صاحب عز و شان هی . عالی خاندان هی . امرای هند ، روسای هند ، مهاراجگان هند سب اسكو جانتی هین . رئیس زادگان سركار انگریزی مین گنا جاتا هی . بادشاه كی سركار سی نجم الدوله خطاب هی . گورمنك كی دفتر مین 'خانصاحب بسیار مهربان دوستان ' القاب هی . جس كو گورمنك خانصاحب لكهتی هی . اس كو سؤی اور كتا اور گدها كیونكر لكهون . فی الحقیقت یه تذلیل بفحوای ' ضرب الفلام اهانة المولی ' گورمنك بهادر كی توهین اور و ضبع و شریف هند كی محالفت هی . میرا كیا بگزا . مولوی نی اپنا پاجی پن ظاهر كیا . مین نی امین بیدین كو شیطان كی حواله كیا . اور ان كی مطالب علمی كا جواب اپنی ذمه لیا » (تیخ تیز ، بحواله غالب ، ص ۱۶۷۷) . مرزا صاحب كی اس قطعه كی جواب مین آغا احمد علی كی ایك شاگر د فدا سلهنی نی امی زمین مین قطعه لكها ، جس كا جواب غالب كی دو شاگر دون باقر علی خان باقر اور نفر الدین حسین خان سحون نی امی بحر وقافیه مین دیا . فدا نی ان كی دونون قطعون كا جواب الجواب لكها . اور ان سب كو بالترتیب « تیخ تیز تر » مین شایع كیا . كتا بخانه مین یه كتاب موجود هی . اور لكها . اور ان سب كو بالترتیب « تیخ تیز تر » مین شایع كیا . كتا بخانه مین یه كتاب موجود هی . اور اینی دلچسی كی بنا پر قابل مطالعه هی . مولوی احمد علی نی سنه ۱۲۹۸ ف مین انتقال كیا (تاریخ لطیف مصنفه مهدیعلیخان تحویلدار كتب خانه ، ص ۱۵۹) . یه سال فصلی سنه ۱۲۹۵ هاور سنه ۱۸۷۳ عكو مطابق هوگا (نشریخ السنین قلمی ، سه ۱۲۷ ه فره هیئت اردو نمبر ۱) .

با قتیل و جامع ِ برهان و لاله ٹیك چند لابهٔ و سوگیری و لطف و مدارا کرده است داوریگاهے بنا فرمود و در وی هر سه را منصف و صدر امین و صدر اعلی کرده است گر چنین با هندیان دارد تولا در سخن من هم از هندم چرا از من تبرّا کرده است كرده است از خوبي گفتار من قطع نظر ظلم زین قطع ِ نظر بر چشم ِ بینا کرده است میل او با هرکسے از هند و حیفش خاص من حیف و میلیے با دوعالم شور و غوغا کردہ است مطلب از بدگفتن من چیست ؟ گوئی، نیکمرد مزدِ این کار از حق آمرزش تمنا کرده است ور چنین نبود چنان باشد که در عرض کمال تا بر آرد نام این هنگامه برپا کرده است صاحبِ علم و ادب، وانگه ز افراط ِ غضب چون سفیهان دفترِ نفرین و ذم واکرده است در جدل دشنام کار سوقیان باشد، بلے نتک دارد علم از کاریکه آغا کرده است انتقام جامع ِ «برهان ِ قاطع، مي كشد آنچه ماکردیم با وی، خواجه با ماکرده است من سیاهی زاده ام، گفتار من باید درشت واہے بر وے گر به تقلیدِ من اینها کردہ است زشت گفتم، لیك داد ِ بذله سنجى داده ام شوخی طبعے کہ دارم این تقاضا کردہ است

```
مكند تائيد وبرهان، لك برهان نايديد
نیست جز تسلیم ِ قولش هرچه انشا کرده است
سستی طرز خرام خامهٔ «برهان» نگار
یا نمیدانست، یا دانسته اخفا کرده است
بهر من توهين و بهر خويش تحسين جا بجا
هم مراهم خویش را در دهر رسوا کرده است
آید و بیند همان اندر کتاب مولوی
هرچه از هنگامه گیران کس تماشاکرده است
لغو و حشو و ادعای محض و اطنابِ ممل
مار و موش و سوسمار وگر به یکجا کر ده است
 بگزر از معنی، همین الفاظ برهم بسته بین
 باده نبود، ششه و ساغر مها کرده است
یافتم از دیدن ِ تاریخهـای آن کتاب
خود بدم گفت و باحباب ِ خود ایما کرده است
 غازیان همراه ِ خویش آورده از بهر جهاد
 تا نه ینداری که این پیکار تنها کرده است
 جوش زد ازغایت قهر و غضب خون در دلش
 تا زبانش را بدین کلنپتره (۱) گویا کرده است
 آتش خشمی که سوزد صاحب خود را نخست
 دردلش، همچون شرردرسنگ، ماوا کردهاست
 چون نباشد باعث ِ تشنيع جز رشك و حسد
```

باد غالب خسته ترکر خسته پروا کرده است

⁽۱) کلپتره بفتح کاف و سکون لام و فتح بای فارسی احمقانه کلام .

از جانب ِ آمرزشخواه ِ جرم ِ بیراهه روی اسد الله خان ِ غالب دهلوی _{] (۱)} . (**٦٤**)

حضرت وليّ نعمت آيهٔ رحمت سلامت .

بعد ِ تسليم معروض ہے. آج شنبه ١٠ ماہ ِ اگست سنه ١٨٦٦ کی ہے. نوازشـنامه لاتا هيم. ناگاه اسوقت ڈاك كا آدىي ايك خط برخوردار منشى سیلچند(۲) کا لایا ۔ اوس مین مندرج تھاکہ تو نے جون سنہ حال کی تنخواہ کی رسید کیون نه بهیجی. اور بعــد اسکے یه لکھا تھاکہ جولائی کی تنخواہ کی چٹھیــان ہوتی جاتی ہین . اب دو ایکــــدن مین تیری تنخواہ بھی بھیجی جائيگي. متحير كه يا رب مين حسبِ معمول تنخواهِ جون كي رســـيد ارسال کرچکا ہون. اب دوبارہ رسبد کیون مانگی جاتی ہے. بھر یہ تو گویا پیام مرگ تھاکہ جولائی کی تنخواہ اب روانا ہوگی . یا رب ۱۰ کو وعدہ ، ۱۳، ۱٤ کو چلے گی . بیسوین تك مجھے پہنچیگی . اور میرا حال یه که انگریزی تنخواہ گھر مین اور کچھ قرض کی قسط مین جاتی ہے. حضور کے عطیہ پر ميرا اور شاگرد پيشه كا اور حسين على كاگزارا هے. عالمالغيب جانتا هے جسطرح گزرتی ہے. چار سو ساڑ ہے چار سو کا قرض باقی ہے. اب کوئی قرض بھی نهین دیتا. خلاصه دو عرضین هین. ایك تو یه كه مین جون كی تنخواه كی رسـيد بهيج چكا هون. اگر ڈاك مين تلف هوگئي هو تو اور لكم بهيجون. دوسری یه که اس مهینے کی، یعنی جولائی کی، تو تنخواہ خیر ۲۰ ماہ ِ اگست تك پہنچ جائيگی . آيندہ كو حكم ہو جائے كہ ہر مہينے كى پہلى دوسرى كو فقیر کی تنخواہ ، کہ وہ محض صیغۂ خیرات ہے، بھیجی جایا کرے·

 ⁽۱) دارالانشاء کم فائل مین یه قطعه منسلك اور اسكی لفافه پر ۳۱ جولائی سنه ۱۸٦٦ع تاریخ درج هی .
 مرزا صاحب نی اسكو اکمل المطابع مین یكرخه طبع كراگر اپنی احباب كو تحفة بهیجا تها . چونكه یه بغیر عریضه كی نوابصاحب كو ارسال كیاگیا تها ، اسلئی مینی متن مین شامل كرنا مناسب خیال كیا .

⁽٢) منشى سيلچند كيلئى خط نمبر ١٠٩كا ذيل ملاحظه هو .

تم سلامت رهو قیامت تك دولت و عز و جاه روز افزون نجات كا طالب غالب .

(70)

حضرت وليِّ نعمت آيَّه رحمت سلامت .

بعد ِ تسلیم معروض ہے. پہلے اپنا حال عرض کر لون ، تب کچھ اور مــــدعا لکھون. غم نے بشمول بڑھاپے کے پست و مضمحل کر دیا ہے. حضرت کے قدمون کی قسم! نه حواس درست ، نه رای صحیح . برسون سے مکروہات مین مبتلا رہتے رہتے اب طاقت تحمل کی نرہی . خدا جانے کیا هوتا ہے ، کیا سمجھتا ہون . کیا کرنا چاہئے ، کیا کرتا ہون . کل آخر روز میر منشی حضورکا خط آیا . جونکی تنخواہ کی رسےید کے نہ پہنچنے کی اطلاع پائی . تہیـدستی و قرض کے رنج مین خستهٔ و آزردہ بیٹھا تھا . اوسی وقت عرضی لکھی. اگرچـه ڈاك کا وقت نتھـا ، مگر بھیجــدی. آج آخر روز توقیع ِ وقیع مع جولائی کی تنخواہ کی ہنڈوی کے پہنچا . ہنڈوی تختــار کارکو دی ، اور یه عرضی لکھنے بیٹھا . اکھکر لفافه کر رکھتا ہون . کل صبحـدم ذاك مين بهيجـدونكا . اگر عرضي سـابق مين كوئى بات گسـتاخى و دیوانگی و بد حواسی کی هو ، توفقیر کی خطا معاف هو . میر منشی صاحب کے اگر مخالف ِ طبع کوئی لفظ ہو تو وہ بھی درگزر کرین. جون کی تنخواہ كى رسيد كا لفافه ذاك مين كم هوكيا هوكا . اگر مين بهى بهول كيا هون تو بعيمد نهين. بلكه اغلب هے كه غالب كو سهو هوا هو. ملازمان ٍ در ٍ دولت پر ظاہر ہو کہ جون کی تنخواہ جولائی ہین ، اور جولائی کی اگست ہین مین نے پائی . آیندہ ہر انگریزی مہینے کی دوسری تیسری کو روانگی ہنڈوی کا متوقع هون . زياده حدِ ادب^(۱).

⁽۱) نواب خلد آشیان نی ۱۳ ربیعالثانی سنه ۸۳ ه مطابق ۲۵ اگست سنه ۶۳ ع کو جواباً تحریر فرمایا : «رسید ثانی ضرور نهین هی . اور حسب الایمــا واسطی بهیجی جانی هنـــلـوی مشاهره آپکی اسطور پر که تاریخ پهلی یا دوسری تك آپکی پاس پهونچ جایا كری ، حكم بنام اهالی سرشته كر صادر هوگیا هم ، .

تم ســلاهت رهو هزار برس هر برسکے هون دن پچاس هزار ۱۳ اگست سنه ۱۸۶۹ . عفو و رحم کا طالب غالب .

(77)

حضرت وليّ نعمت آية رحمت مد ظله العالى .

بعد تسلیم معروض ہے . توقیع ِ وقیع مع دیباچۂ شرحِ اشعار ِ بدرِ چاچی^(۱) عز ِ ورود لایا . کیا عرض کرون کہ کیا عالم نظر آیا . واقعی افتتاح کلام بطرز میرزا طاہر وحید د^(۲) ، اور پھر نگارش ِ مطالب بشیوۂ میرزا جلالای ِ طباطبائی^(۳) ہے . لیکن دونون صورتون مین دیباچۂ اعجاز خسروی^(٤) کا رنگ جلوہ گر ہے . پس ناقد ِ بصیر کے نزدیك یه نگارش ، طاہر وحید اور جلالا کی عبارت سے بہتر ہے . یه عرضداشت جلد بھیجتا ہون ، تاکہ حضرت پر پہنچنا اوس دیباچہ یا تقریظ کا ظاہر ہوجائے .

برسات ایسی ہوئی ہے کہ مین باون تریپن برس سے یہان رہتا ہون .

⁽۱) بدرالدین محمد چاچی ، چاچ (تاشقند)کی رهنی والی تههی ، سلطان محمد بن تغلق (سنه ۷۲۰ هـ - ۷۵۳ هـ)کی عمد مین هندوستان آئی . اور اوسکی مدح سراتی مین اپنی عمر کا بزا حصه گرارا . سلطان محمد بزا علم دوست بادشاه تها ، اوسنی انکی کافی قدر و . فزلت کی ، اور د فحرالزمان ، خطاب دیا . بدر نی سنه ۷۵۶ ه (۱۳۵۳ ع) مین انتقال کیا . انکی قصائد شهرت عام کی مالك هین . لیكن تلمیحات و کنایات کی افراط کی سبب سی شیرینی غائب هوگئی هم .

⁽۲) میرزا طاهر وحید بن میرزا حسین خان قزوینی مشهور شاعر اور نثار هی . یه قزوین مین پیدا هوا . سنه ۱۰۵۰ هر (۱۹۲۵ع) مین شاه عباس صفوی نی اپنا مجلس نویس مقرر کیا ، سنه ۱۱۰۱ ه (۱۹۲۹ع) مین وزیر بنایا گیا ، اور ۱۸ سال تك اسی عهده پر رها . یه فن انشاه مین خاص طرز کا مالك هم . لیکن اشمار کی شهرت صرف عهدهٔ وزارت کی بدولت هوئی . طاهر کی تاریخ وفات مین اختلاف هی . بعض سنه ۱۱۰۵ ه اور بعض سنه ۱۱۰۸ ه لکهتی هین . لیکن ربو نی لکها هم که تقریباً سنه ۱۱۲۰ هم (۱۷۰۸ ع) مین انتقال کیا .

⁽٣) میرزا جلالائی طباطبائی اصفهان مین پیدا هوا . سنه ۱۰۶۶ ه (۱۹۳۶ع) مین هندوستان آیا ، اور شاه جهان کی دربار کا مورخ مقرر هوا . مگر ابھی ہ سال کی تاریخ لکھنی پایا تھا کہ حساد نی سازش کی ، اور کام رك گیا . یه بھی انشاء مین ایك خاص طرز کا مالك هی .

 ⁽٤) اعجاز خسروی امیر خسرو دهلوی متوفی سنه ۷۲۵ ه (۱۳۲۵ ع) کی تصنیف هی . یه نثرکی ممتاز کتابون مین شمار هوتی هی ، اور نولکشور پریس لکهنو مین طبع هوچکی هی .

عرش آرامگاه اکبر شاه^(۱) کے عہد مین ایکبار ایسی برسات دیکھی تھی ، یا امسال نظر آئی ہے . اوراقِ مرسلۂ حضور مومین جامـه مین لپیٹ کر بسبیل پارسل ارسال کرونگا ، یا پرسون دو شنبه کو یا سه شنبه کو .

تم سلامت رهو هزار برس مر برسکے هون دن پچاس هزار روز ِ شنبه یکم ستمبر سنه ۱۸۶۹ . نجات کا طالب غالب (۲) .

(77)

حضرت وليّ نعمت آية رحمت سلامت .

بعــدِ تسليم معروض هے. منشورِ مكرمت ظهور عزِّ ورود لايا. سو روپيه بابت تنخواهِ ماه ِ اگست سنه ١٨٦٦ معرض ِ وصول مين آيا .

تثرِ نثرہ نشار^(۳) کے اوراق ۳ ستمبر ماہ ِ حال کو ارسال ہ<u>و ئے</u> ہیں . نظرِ انور سے گزر <u>ہے</u> ہونگے .

(٣) اس نثر سي مذكورة بالا تقريظ شرح قصائد بدر چاچي مراد هي .

⁽۱) اکبر شاه. شاه عالم کا لؤکا اور دهلی کر آخری بادشاه ظفرکا باپ تها. ۲۳ اپریل سنه ۱۷۹۰ع = ۷ ره ضان سنه ۱۱۷۳ هکو پیدا هوا . اور ۱۹ نومبر سنه ۱۸۰۹ع = ۷ رمضان سنه ۱۲۶۸ هکو ۶۸ سال کی عمر مین تخت پر بینها . اسنی ۳۱ سال سلطنت کی ، اور ۲۸ ستمبر سنه ۱۸۳۷ع مطابق ۲۸ جمادی الآخره سنه ۱۲۵۳ هکو جمعه کی دن فوت هوا . اکبر شاه شاعر بهیی تها ، اور شعاع تخلص کرتا تها .

⁽۲) میرزا صاحب کا یه عریصه نواب خلد آشیان کی فرمان مورخهٔ ۱۵ ربیع الثانی سنه ۱۲۸۳ ه مطابق ۲۷ آگست سنه ۱۸۹۳ عکا جواب هی . القیاب و آداب کی بعد نوابصاحب نی تحریر فرمایا هی : و درین و لا تقریظ شرح قصائد بدر چاچی از نوك قلم جلوه خیز گر دیده . او لا بر دیبا چهٔ صور عبد الرحمن و حید و ما بق بر طرز جلالای طباطبائی نگاشته ام . چون زیور اصلاح در گنج خانهٔ عالی طبیعت آن استاد زمان مخزو نست ، بهمین نظر آن نقش باطل را مرسل ساخته ، مرقوم که آنچه فطرت کالت سرشار نه پسنده خامهٔ اعجاز نگار را بر پر چهٔ ثانیه علاوه از بن مجموعهٔ پریشانی به تلافیش تکلیف تحریر دهند . و باسرع ازمنه دیدهٔ سفیدان این دیار را از سرمهٔ جو اهر آگین جو اب باصو اب مسرور و شادمان سازند » . شرح قصائد بدر چاچی ، جسکا فرمان مین ذکر هی ، هولوی محمد عثمان خان بهادر مدار المهام کی تصنیف هی . خان موصوف نو اب خلد آشیان کی خدمت مین عهد و لیمهدی سی آمد و رفت رکهتی تهی . زبان فارسی اور حساب وغیره سی بخوبی و اقف، اور قدری عربی آشنا تهی . جب نو اب صاحب تخت نشین هوی ، تو ان کا تقرب اور رسوخ یهانتک بزها ، که ریاست کی مدار المهام بناد گری هو ، مراج مین قدری درشتی اور جبر تها . اسوجه سی ۱۱ ربیع الاول سنه ۱۲۹۰ ه (۱۸۷۳ ع) کو ایک پنهان کی هاتی سی زخمی هو کر ۱۲ ماه مذکور کو انتقال کرگئی (اخبار الصنادید ، ج ۲ ، صفحه ۱۵ - ۱۵ ای) .

اردوکا دیوان ایک شخص کو دیا ہے. فارسی دیوانکا شیرازہ کھولکر چند شخصون کے حوالے کیا ہے. بعد اتمام تحریر نذر کیا جائیگا^(۱). بھائی ضیاء الدین خان^(۲) کا بجموعة نثر و نظم فارسی و اردو، سراسر دیکھا ہوا میرا، جو اونکے کتابخانہ مین تھا، غدر مین لٹ گیا. بعد غدر ذوق شعر باطل اور دل افسردہ ہوگیا. دو تین غزلین، فارسی، ہندی، جو لکھی ہین، اوسکا انتخاب بھی پہنچیگا.

تم سلامت رهو هزار برس هر برسکے هون دن بچاس هزار

- (۱) نواب صاحب نی ۱۳ ربیع الثانی سنه ۱۲۸۳ ه مطابق ۲۰ اگست سنه ۱۸۲۱ ع کو میرزا صاحب کو تحریر فرمایا تها : « ... مطلب دگر ، جو که راقم کو تر تیب بیاض اشعار منتخبهٔ اساتذهٔ پارسی و اردو کی منظور هی ، اسواسطی حواله خامهٔ محبت نگار کی هو تا هی که آپ انتخاب دیوان فارسی اور اردو اپنی کا فرما کر مع انتخاب کلام ضیاء الدین خانصاحب لطف کربن ، تا شامل انتخاب کی جو اس سرکار ، بین عمل مین آیا هی ، هو جای ه . میرزا صاحب نی حسب الحکم اردو دیوان کا انتخاب ۷ ستمبر کو اور فارسی کلیات کا انتخاب ۲۶ ستمبر کو اور فارسی کلیات کا انتخاب ۲۶ ستمبر کو ارسال کیا . یه دونون انتخاب جو حسب تصریح فرمان مورخه ۱۹ جادی الاولی سنه ۱۲۸۳ ه مطابق ۳۰ ستمبر سنه ۱۸۲۱ ع اس تاریخ سی قبل موصول هو چکی قهی ، کتب خانه سرکاری مین محفوظ هین ، اور ضروری حواشی و مقدمات کی سازی انشاء انته عنقریب شاقم کئی جائین گی .
- (۲) نواب ضیاه الدین احمد خان بهادر نواب احمد بخش خان والئی فیروزپور جهرکه وجاگیردار لوهارو کر خلف اصغر تهیی . انکی چچازاد بهن غالب سی منسوب تهین . لیکن اس نسبتی رشته کی علاوه اهم رابطه یه تها که نوابصاحب فن شعر مین غالب کی شاگرد تهیی . یه فارسی مین نیر اور اردو مین رخشان تخلص کرتی تهی (اردوی معلی، صفحه ۱۰۰) . انکی سلامتی ذوق وحسن طبیعت مسلم هی. خود میرزا صاحب بهی اسکی معترف تهیی ، اور انهین اینا نمونه کهتی تهیی . کلیات فارسی مین انکی مدح مین ایک قصیده هی . اوس مین میرزا صاحب فرماتی هین :

ملح مین بین هسیده می . اوس مین میرود سب طور سی من با است من بصورت خود می تراشد آذر من اگر چه اوست ارسطوی و من فلاطونم بود بیایه ارسطوی من سکندر من صلاه الدین خان کی پاس کتابون کا برا نایاب ذخیره تها . الیك صاحب نی تاریخ هند کی ترتیب مین اوس سی استفاده کیا هی . اس کتب خانه کی متعلق مرزا صاحب لکهتی هین : « میرا ایك نسبتی بهائی هی نواب ضیاء الدین خان سلمه الله تعالی . و « میری نظم و نثر کو فراهم کرتا رهتا تها . چنانچه میم نثرین ، اور کلیات نظم فارسی اور کلیات نظم اردو سب نسخی اوسک کتب خانه مین تهی و و کتابخانه که ، ڈر کر عرض کرتا هون ، ۲۰ هزار روییه کی مالیت کا هوگا ، لک گیا . ایک ورق نبین رها » (عود هندی ، صفحه ۲۹) . نواب ضیاء الدین خان جادر نو سنه ۱۳۰۲ ه مطابق سنه ۱۸۸۳ ع مین وفات پائی . میر مهدی مجروح نو مصرع «اب نه باقی رهی و « رونق شهر ده ی » سی هجری سال نکالا هی (تاریخ لطیف ، ص ۲۶۱) .

اسد الله بيدستكاه. دو شنبه ١٠ ستمبر سنه ١٨٦٦.

(71)

حضرت وليّ نعمت آية رحمت سلامت .

بعد تسلیم معروض ہے. خاطر اقدس مین نگزرے کہ غالب تعمیل احکام مین کاہل ہے. بصارت مین فتور. ہاتھ مین رعشہ. حواس محتل. ناچار کاتب کی تلاش کی. شہر سراسر ویران ہے. کاتب کہان؟ بارے ایك دوست نے کاتب نشان دیا. اردو کا دیوان، اشعار پر صاد کر کے، اوسكو حواله کیا. کل وہ اجزای منقوله آئے. آج بطریق پارسل مع اس عرضی کے ارسال کئے. خط کاتب کا مجکو پسند نہین آیا. حضرت کو کیونکر پسند آئیگا. اغلاط اتنے تھے کہ مجکو تحریر کی برابر محنت پڑی. فارسی کے کلیات کا شیرازہ کھولکر اجزا اوسکے احباب پر تقسیم کردئیے ہین. جابجا اشعار پر صاد کردئیے ہین. وہ بھی میرے انتخاب کے مطابق نقل ہو رہے ہین. بعد ِ اتمام وہ بھی پیشکش کرونگا. زیادہ حد ِ ادب.

تم سلامت رهو هزار برس هر برسکے هون دن پچاس هزار ترحم کا طالب غالب. سه شنبه ۱۸ ستمبر سنه ۱۸۶۳.

(میرزا صاحب نے اصلاح ِ تقریظ ِ شرح ِ بدر ِ چاچی کے سلسله مین ۱۹ ستمبر سنه ۱۸۶۳ ع کو ایك عریضه روانا کیا تھا . مثل مین اوسکا لفافه موجود ہے . میر منشی صاحب لـهكتے هین : « اصل ِ خط که بمقدمـهٔ تقریظ ِ شرح ِ بدر ِ چاچی بود در حضور ِ پرنور ماند »)(۱) .

⁽۱) یه عربصه نواب صاحب کی اس تحریر کا جواب تها: ه... نامهٔ محبت آئین مع تقریظ بدر چاچی ومضامین اصلاح آگین سرمه کش چشم وصول گشته روشی بخش عیون دیده سفیدان انتظار گردید. چنانچه نظیر همه الفاظ که شاید عجالتاً بامعان نظر ملاحظه نشده مرسل داشته ام . چشم که اگر اقوال این همه اساتذه قابل اعتبار باشد فیها . والا بعد مشاهده از چگونگی آن مطلع سازند . المرقوم ۲ جادی الاولی سنه ۱۲۸۲ ه مطابق ۱۳ ستمبر سنه ۱۸۲۹ ع . اس فرمان کی ساتر فرهنگ جهانگیری و رشیدی وغیره سی تلاش کرکی نظائر روانا کی گؤتهی . اونکا یهان نقل کرنا باعث طوالت هوگا

(79)

حضرت ولي نعمت آية رحمت سلامت .

بعد ِ تسلیم معروض ہے. اردو دیوان کا انتخاب بھیج چکا ھون. یقین ہے کہ حضرت کی نظرِ انور سے گزرگیا ھو ؛ آج فارسی دیوان کا انتخاب بطریق ِ پارسل اس عرضی کیساتھ بھیجتا ھون. اور بھائی ضیاء الدینخان بہادر نے جو اوراق میر ہے پاس بھیجنے ھین، وہ بھی اسی پارسل مین رکھدئے ھین ، حضرت اس غریب کا مجموعۂ نظم و نثر غدر مین لٹگیا . بعد ِ غدر جو کچھ کہا ھے ، وہ یہی ھے جو پہنچتا ھے . اس درویش نے صرف غزلین اور رباعیون کا انتخاب بھیجا ھے . قصائد و قطعات و مثنویات کا انتخاب ابھی نہین بھیجا . اگر حکم ھو تو وہ بھی بھیجون . زیادہ حد ِ ادب .

تم سلامت رهو هزار برس هر برسکے هون دن پچاس هزار عنایت کا طالب **غالب** . ۲۶ ستمبر سنه ۱۸۶۳ .

(V·)

حضرت وليّ نعمت آيهُ رحمت سلامت .

بعد ِ تسلیم معروض ہے . منشورِ مکرمت ظہور عزّ ِ ورود لایا . اسعارِ سو روپیه بابت تنخواہ ِ ماہ ِ ستمبر سنه ۱۸۶۳ معرض ِ وصول مین آیا . اشعارِ فارسی و اردو پہنچیے . خدا کر سے پسند آئیین . افسوس که برخوردار نواب مرزا خان نے میرا حال سامعهٔ اقدس پر عرض نکیا . حضور ملك و مال جسکو جسقدر چاهین عطا کر سکتے هین . مین آپ سے صرف راحت مانگتا هون . اور راحت منحصر اس مین ہے کہ قرض ِ باقیاندہ ادا ہو جائے ، اور آبندہ قرض لینے کی حاجت نه پڑے .

تم سلامت رهو قیامت تك دولت و عز و جاه روز افزون اسد الله بیدستگاه. ششم اكتوبر سنه ۱۸۶۳.

(VV)

حضرت ولي نعمت آية رحمت سلامت .

بعد ِ تسلیم معروض ہے . اس عنایت نامے مین ایك فقرہ نظر پڑا کہ جس سے مین کانپ اوٹھا . « مرا ازان مشفق واسطة تلمذ بودہ است ، (۱) . یه ذلیل کو عزت دینی اور دکان ِ بے رونق کی خریداری کرنی ہے . مین تو حضرت کو اپنا استاد اور اپنا مرشد اور اپنا آقا جانتا ہون .

بدو فطرت سے میری طبیعت کو زبانِ فارسی سے ایك لگاؤ تھا . چاھتا تھا كہ فرھنگون سے بڑھكر كوئى ماخـذ مجكو ملے . بارے مراد برآئى . اور اكابر پارس مین سے ایك بزرگ یہان وارد ہوا . اور اكبرآباد مین فقـیر کے مكان پر دو برس رہا . اور مین نے اوس سے حقائق و دقائق زبانِ پارسی کے معلوم كئے . اب مجھے اس امرِ خاص مین نفس مطمئنه حاصل ہے . مگر دعوی اجتہاد نہین ہے . بحث كا طریق یاد نہین '') .

میان اِنجو جامع ِ فرهن*گ ِ* جهانگیری^(۳)، شیخ رشـید راقم ِ فرهن*گ*ِ

⁽۱) مرزا صاحب کی ۱۹ ستمبر کی عریضه کی جواب مین نواب خلد آشیان نی جو فرمان لکها تها اوسکا اهم فقره مرزا صاحب نی نقل کیا همی . نواب صاحب فرمانی هین : ه نیسان خامه که در تحریر معانی شعر عرفی و هم به حتیق لفظ ار تسک و ارژنگ گوهر بار گردیده بر خاطر اخلاص فروش هر آتیسه محنی و محتجب میاند که اکثر مالك رقابان علم لفت ارتئك و ارژنگ را بمعنی و احد پنداشته اند. و عامة مفسر ان کلام شیرازی مشار ه آشیان چیدن ، را مرادف آشیان بستن نگاشته . چانچه نظیر هر یکی ملفوف عنبرین نامه هذاست بمطالعه خواهد رسید . معهذا اگر طمع آن اوستاد زمان به ترقیم الفاظ بالا فی الجله نفوری داشته باشد همچنان حوالة قلم نمایند که مبحوث عنه را از تقریظ اصلاح شده چون نفسانیت خود محو سازم . داشته باشد همچنان حوالة قلم نمایند کوده است . نه از عرفی و دیگر آن . اما نظایر یکه به نظارم گذشته است ، صرف برای اطلاع به نمیقه هذا مندرج گردیده . المرقوم ۲۱ جمادی الاول سنه ۱۲۸۳ ه مطابق ۲ اکتوبر سنه ۱۸۲۳ ه ع.

 ⁽۲) ملا عبد الصدكى شاكردى كى متعلق اردوى معلى مين متعدد جگه اور قاطع برهان مين ص ۷ پر ميرزا صاحب نى تصریح كى هى .

⁽۳) میان انجوکا نام جمال الدین حسین بن شاه حسن انجوی شیرازی اور لقب عضد الدوله هی . انکی آبا واجداد فارس کر شهره آفاق شهر شیراز کی باشندی تهیی . یه وهین پیدا هوی . بعد ازان بتلاش روزگار هندوستان آئی، اور بقول محمدحارثی بدخشی سنه ۱۰۳۵ هجری (۱۹۲۹ع) مین آگره مین انتقال کیا . فرهنگ جهانگیری هندوستان کر مفل بادشاه نورالدین جهانگیر بن جملال الدین اکبرکر نام معنون هی .

رشیدی^(۱) عظمای عجم مین سے نہیں. هند انکا مولد. ماخذ انکا اشعار ِقدما . هـادی انکا ان کا قیـاس . ٹیك چنـد^(۲) اور سـیالکوٹی مل^(۲) انکے _بیرو . سبحان الله هندی بهی ، اور هندو بهی ! نور ً علی نور !!

فقیر اشعارِ قدماکا معتقد . اون لوگون کے کلام کا عاشق . مگر جو لغات اونکے کلام مین ہین ، اوسکے معنی تو اہلِ ہند نے اپنے قیاس سے نکالے ہین . مین انکے قیاس پر کیونکر تکیه کرون . اب جو پیر و مرشد نے لکھا کہ «ار تنگ و ار ژنگ متحد المعنی اور آشیان ساختن و بستن و چیدن گھونسلا بنانے کے معنی پر ہے » ، تو مین نے بے تکلف مان لیا . لیکن نه اون صاحبون کے قیاس کے بموجب ، بلکہ اپنے خداوندِ نعمت (کے)() حکم کے مطابق . تم سلامت رہو قیامت نگ دولت و عز و جاہ روز افزون انصاف کا طالب غالب . ۷ اکتوبر سنه ۱۸۶۲()

⁽۱) شیخ رشید کا نام عبد الرشید الحسنی هی . انکر آبا واجداد مدینهٔ منوره کی رهنی والی تهی . یه خود شهر الهنه مین پیدا هوئی . منتخب اللفات اور فرهنگ رشیدی انکی تصنیف هین . خزانهٔ عامره (ص ۲۶، ، نولکشور پریس) مین انکا سال وفات ۱۰۷۷ هجری (۱۹۲۱ع) لکها هی .

⁽۲) لاله ٹیکچند بہار تخلص بہار عجم کی موانف ہین . یہ خان آرزو متوفی سنه ۱۱۳۹ هجری (۱۷۵۵ع)کی شاگر د اور اردو، فارسی کی شاعر تھی .

⁽٣) سيالكوئى مل وارسته تخلص مصطلحــات شعراكر مصنف دين . يه مير محــد على رائع ســيالكوئى متوفى سنه ١١٤٩هـ (١٧٣٦ع)كـ شاگرد تهـي .

 ⁽٤) یهان لفظ دکی ، ساقط هوگیا هی . آینده عریضه مین مرزا صاحب نی اس عبارت کو دوهرایا هی .
 وهان یه لفظ موجود هی . اسائی مین نیر بریک مین بژها دیا .

⁽ه) اصل خط میں سہواً ۱۷ تاریخ درج هوگئی هی . صحیح سات هی . اسلئی که اولا تو خود ایرزا صاحب هی نی اس خط کی لفافه پر ۸ اکتوبر تاریخ لکهی هی . جسکی یه معنی هین که تاریخ کتابت کو دوسری دن یه خط پوسٹ کیا گیا تها . ثانیاً نواب خلد آشیان نی اس خط کا جواب ، جو آگی آرها هی ، تیره اکتوبر کو دیا هی . اور ظاهر هی که جس خط کا جواب تیره کو لکها جائی وه خود ستره کا مکتوب نین هو سکتا . میرزا صاحب کی عریضه کی بعض کتابات سی ناخوش هو کر نوابصاحب نی جواناً تحریر فرمایا : ه . . . مکتوب حیرت اسلوب مشعر اختراع معنی غلط نسبت هندی نؤادان پیشین و دیگر اعتراضها ، واین که راقم را طریقهٔ بحث یاد نیست ، موصول مطالعه گشته ، باعث استعجاب عظیم گردید . از آنجا که تا حال ورای تحقیق و تنقیح امور علمیه ، که معاذ الله از مناظره و مناقشه بچشم حق بین دور بی نماید ، امری دیگر بظهور نیامده . و آنچه حالی خاطرم بود بی ریب و رنیج حوالهٔ قلم دقائق سنج گردیده . لیکن می نازم بر ذهن موشگاف آن فرید زمان که (باق)

(YY)

حضرت ولى نعمت آية رحمت سلامت .

بعد تسلیم معروض ہے . آج سه شنبه ۱۸ ماہ اکتوبر کے دن کو بارہ بجے کھانا کھاکر بیٹھا تھا، کہ توقیع وقیع آیا . پڑھتے ھی کانپ اوٹھا، اور عالم نظر مین تیرہ و تار ھوگیا . اگر حضور کے ارشادات کو بحث تعبیر کیا ھو ، تو مجھے جناب الہی اور حضرت رسالت پناھی کی قسم ا اگرچه فاسق و فاجر ھون ، مگر وحدانیت خدا اور نبوت خاتم الانبیا کا بدل معتقد اور بزبان معترف ھون . خدا و رسول کی قسم جھوٹی نکھاؤنگا . انکار بحث سے مراد یہ تھی، کہ شعرای ھند کے کلام مین جو غلطیان نظر آتی ھین ، یا ھندی فرھنگ لکھنے والون کے بیان مین جو نادرستی ، اور باہم جو اونکے عقول مین اختلاف ھین ، اوس مین مین کلام نہین کرتا . اپنی تحقیق کو مانے ھوڑے ھون . اورون سے مجھے بحث نہین . با ھمہ ضعف حافظہ یاد ھے کہ آخر مین یہ بھی لکھدیا تھاکہ ، ان دونون باتون کو مین نے مانا . لیکن نه فرھنگ لکھنے والون کی رای کے بموجب . بلکہ اپنے خداوند کے حکم کے فرھنگ لکھنے والون کی رای کے بموجب . بلکہ اپنے خداوند کے حکم کے

⁽بقیه) نوشته ام را بر بحث و اجتهاد محمول نموده . امثال این کنایه های تو، مثل نسبت استادی بجانب راقم ، و لفظ بحث ، که هر دو خلاف و اقع و مورث رنج و عنا است ، نگاشتند . پس اگر آن مشفق را همچنین منظور باشد ، اشارتی سازند که و اسطه ترسیل رسائل از فیابین برداشته شود . ورنه بنان عامه را بامور خارج المبحث تکلیف نداده باشند ، که نتیجه اش سوای صداع الراس امری بخیال نمی رسد . و راقم پایه اعتبار محققان که صاحب تصافیف مقبول انام بوده اند ، از خود زیاده دانسته بحوالهٔ کلام شان پرداخته . اگر نزد آن صیم چاوید آنها قابل قبول نبود ، بایستی که بمهران نمط تحریر میساختند . مصلحت اینقدر اطناب سخن از فهم همچو منی بیرون . زیاده ازین نوشتن حکمت به تحریر میساختند . مصلحت اینقدر اطناب سخن از فهم همچو منی بیرون . زیاده ازین نوشتن حکمت بونکه نوابصاحب کی اس فرمان سی اظهار ناخوشی و ناراضگی هوتا تها . میرزا صاحب نی فوراً معذرت بچونکه نوابصاحب کی اس فرمان سی اظهار ناخوشی و ناراضگی هوتا تها . میرزا صاحب نی فوراً معذرت نامه مورخه ۱۲ ماه اکتوبر لکهکر طلب عفو کیا . نوابساحب نی معذرت قبول کرتی هوئی تحریر سنه فیاه مقاهر مقرون جعیت باشد . المرقوم ۲۱ جادی اثانیه سنه ۱۲۸۳ هجری مطابق ۲۱ اکتوبر سنه طلف مظاهر مقرون جعیت باشد . المرقوم ۲۱ جادی اثانیه سنه ۱۲۸۳ هجری مطابق ۲۱ اکتوبر سنه هن که آن کی طبیعت کا تکدر کلیهٔ دور نهین هوا .

مطابق ، . یه کلمه موجبِ عتـاب نهین هوسکتا . اور اگر اسکو گناه سمجها جائے . «آخر گناهگار هون کافر نهـین هون مین ، . گناه معاف کیجے اور نوید ِ عفو سے مجکو تقویت دیجے .

تم سلامت رہو ہزار برس ہر برسکے ہون دن پچاس ہزار عفو کا طالب غالب .

(VT)

حضرت ولي نعمت آيهٔ رحمت سلامت .

بعد تسلیم معروض هے . حضور کے لشکر نصرت اثر کا بسپه سالاری نوابِ معلی القاب جناب مهدی علیخان بهادر (۱) اکبرآباد پهنچنا، اور خیام فلک احتشام کا وهان نصب هونا، اور رامپور سے اکبرآباد تک گهوڑون کی ڈاك کا بیٹھنا، اور حضرت کا سنبھل تک بسبیل ڈاک تشریف لیجانا، اور وهان مزاج اقدس کا ناساز هونا، اور دار السلطنت کو معاودت فرمانا، یوماً فیوماً مسموع هوا . غرض اس عرضداشت کی تحریر سے یه هے ، که حصول جواب سے آبرو، اور خیریت و عافیت ِ مزاج مبارک سے عز و اطلاع پاؤن .

اخبار مین مسطور ، اور شهر مین مشهور هے ، که حضرت اجلاس کو نسل کیواسطے حسب الحکم گورمنٹ کلکته کو تشریف لیجائین گے . کمخوار دعا گوئی و مدح گستری مین بهانه طلب رهتا هے . اس تقریب کا ایک قطعهٔ تاریخ سنه ۱۸۶۲ ءیسوی رقم کیا هے . عرض کرتا هون . اگر پسند آئے تو اجازت ملجائے که اسکوکسی اخبار مین چهپوا دون(۲) :

⁽۱) صاحبزاده سید مهدی علیخان بهادر ، نواب سید غلام محمد خان بهادر کی پوتی ، صاحبزاده سید حفیظ الله عان بهادر کی بینی ، اور نواب خدلد آشیان کی چچا تهی . شعر وسخن کا شوق تها اور نحیف تخلص کرتی تههی . ابتدا مین نواب فردوش مکان سی تلمند تها . آخر مین میر احمد علی رساکر شاگرد هوئی . ۷۱ برس کی عمر پائی . ستائیسوین ماه رمضان کو سنه ۱۲۸۹ (۱۸۷۲ ع) کو رحلت فرمائی ، (انتخاب یادگار ، صفحه ۲۲۹ ، وتاریخ لطیف ، صفحه ۲۲۹) .

⁽۲) نواب خلد آشیان بهادرکی کلکته تشریف لیجانیکر متعلق صاحب اخبار الصنادید (ج ۲، ص ۱٤۰) د لکھا ہم کہ : ، مسٹر جان انگلس صاحب کمشنر و ایجنٹ ریاست نی نواب سید کلب علی خان سی (باق

قطعيه

چو نواب از بهر اجلاس کونسل به کلکته از رامپور آورد رخ عدو را بگیر و بکش زود وی را بجو سال ِ اجلاس از «بخت ِ فرخ» چوگویندکزکُشتن ِوی چه خواهی بگو حذف ِ اعداد ِ «وی، اینت پاسخ

اینت لغت پارسی ہے، مرادف خہے و زہے. اور قتل کا مشارالیہ لفظ (وی) ہے جس کے ۱۹ عدد ہیں. اور (وی) کا مشار (عدو) ہے. «بخت فرخ» کے ۱۸۸۲. جب اس مین سے ۱۶کم کئے تو ۱۸۹۳ رہے. زیادہ حد ادب. تم سلامت رہو ہزار برس ہر برسکے ہون دن پچاس ہزار (۱۸ نومبر سنه ۱۸۶۲)(۱).

(نقمه) هونهاری و بلند اقالی کر آثار دیکهکر ست جلد آنر دل ایڈمنڈ ڈریمنڈ صاحب لفٹنٹ کو رنر صوبجات متحدہ کی حضور مین رپورٹ کی . اور انھون کو لارڈ لارنس صاحب گورنر جنرل کی خــدمت مین نواب سید کلب علیخان کی لیافت خدا داد کی اطلاع کی . گورنر جنرل نی باظهار مسرت مثل نواب سید یوسف عایخان کر نواب سید کلیعایخان کو بھی ایجسایٹیو کو نسل مین ممبر تجویز کیا . نوابصاحب نو هنگام استمزاج باوجود ناچاقی طبیعت و ضعف یاقتضای عزم بلند ممبری قبول کی . ۲۰ شعبان سنه ۱۲۸۳ مجری مطابق ۲۸ دسمبر سنه ۱۸۶۹ ع کو رامپور سے علیگڑھ تك گاڑی کی ڈاك میں اور علیگڑھ سی كلكته تك تخميناً يانسو همراهيون كيساته ريلكو ذريعه سي گؤ . اثناء راه مين كانيور، الهآماد، اور بنارس وغیره هر مقـام پر حکام نر استقبال کیـا اور سلامی سر هوئی. مهراجه ایسری پرشاد نرائن سنگیر صاحب جی ، سی ، ایس ، آئی والی کاشی نریس نو بنــارس مین بنظر اتحــاد قدیمی دھوم ہے دعوت کی. کلکتی میں گورنر جنرل کی طرف ہے بطرز مرغوب استقبال ہوا . سلامی سر هوئو . آب و هوای کلکته نو انکو مزاج سی بھی مخالفت کی . اور طبیعت جادۂ اعتدال سی منحرف رهی . پهر بهی کونسل مین کئی اجلاس کئی . جب ناسازی زیادہ بڑھی تو حسب اصرارگورنر جنرل ڈاکٹر بیلی سے علاج شروع ہوا . ڈاکٹر کی رای ہوئی کہ آب و ہوا یہـانکی انکی مخالف ہی . بلکہ قيام كلكته سي امراض شديد لاحق هونيكا انديشه هي . مكر نوابصاحب ني اسي قبول نكيا . جب گورنر جنرل کو اسکا علم آیا ، تو بمقتضای محبت خاص بکمال اصرار واپس کیــا . ۲۷ رمضان سـنه ۱۲۸۳ ه مطابق ۳ فروری سنه ۱۸۹۷ ع کو کلکتر سی رامپور واپس ۱وئی... میرزا صاحب کی عریضه نمبر (۷۵) کی لفافه سی معلوم هوتا هی که نواب صاحب محلهٔ کاشی پورکی مکان نمبر ه اور ۷ مین قيام فرما هوى تهير . مرزا صاحب كا قطعة تاريخ حسبالحكم حضور اخبار دبدبة سكندرى مين طبع هوا اور ٣٠ نومبر كو اسكى اطلاع ان الفـاظ مين ميرزا صاحب كو ديگئى : • تاريخ مذكوره كه بّر طرز نو و عدیمالمثال است در اخبار دبدبهٔ سکندری رامپور طبع کردیده شده.

(۱) خطّ مین کاتب کا نام اور تاریخ درج نہیں . مین نو قوسین مین لفافه کی تاریخ اضافه کردی ہی

(V£)

حضرت وليّ نعمت آية رحمت سلامت .

بعد تسلیم معروض هے . ایك عرضداشت بهیج چكا هون . اوسكا جواب نهین پایا^(۱) . امیدوار هون كه اس عرضداشت كے جواب سے محروم نرهون . كل دن كو دس بجے سنا كه عالیجناب نواب مهدیعلیخان بهادر بسواری ریل آئے ، اور املی كے محلے مین ٹهر ہے هین . كهانا كهاكر فورآ سوار هوا . وهان جاكے سنا كه نوابصاحب ریل كے اسٹیشن پرگئے هین . گهنٹا بهر بیٹها رها كه حضرت آئے . آگے غازی آباد كے اسٹیشن پر سے سواری هوتی تهی . اب ولی محمد سوداگر كی كوٹهی كے پاس سے^(۲) ، جو بیگم كے مفت عقب هے ، نیا اسٹیشن قرار پایا هے . سو صاحبزاده صاحب نے آپ باغ كے عقب هے ، نیا اسٹیشن قرار پایا هے . سو صاحبزاده صاحب نے آپ كے حضور مین اطلاع كی هے . دیكھئے حضرت غازی آباد سے سوار هو تے هین یا شهر مین سے . واسطے خدا كے مجكو اپنے روز ورود و وقت ورود سے اطلاع بخشین . اور اس عرضی كا جواب ایسا جلد عنایت هو كه فقیر بیسر و سامان اپنا سامان درست كر ركھے (۲) .

حضرت کی توجه ِ باطنی ، جو همیشه میری مصلح ِ حال اور افزایش ِ عز و وقار کی کفیل ہے ، بعد ادای ِ شکر ِ الہی اوسکا سپاس بجا لاتا ہوں . پیش از غدر گورمنٹ کے دربار مین ۷ پارچے ، اور جیغه ، سرپیچ ، مالای

⁽۱) میرزا صاحب نی جس عرضداشت کا حواله دیا هی وه اور اوسکا جواب دونون مثل مین موجود نهین. غالباً نوابصاحب کی حضور تك نه پهنچی .

⁽۲) یهان لفظ (سی) زیاده معلوم هوتا هی .

⁽۳) اس عریضه کی جواب مین ۲۲ دسمبر سنه ۱۸۶۱ ع کو نواب خلد آشیان نی تحریر فرمایا: ... چون راقم عنقریب روانهٔ کلکته می شود. چنانچه برای انتظام گاذیهای ریل رفعت و عوالی مر تبت محمد اصغر علی خان رسالدار را روانهٔ آنجا نموده شد. و هنوز تاریخ رسیدن بمقام اسٹیشن ریل دهلی مقرر نگشته، لهذا حوالة خامهٔ مودت نگار می شود، که حال تقرر تاریخ رسیدن آنجا از خان معزی الیه دریافت نموده شوده. بهت ممکن هی که مرزا صاحب نی اصغر علی خان صاحب رسالدار سی تاریخ دریافت کی هو. لیکن مجهی اسکا کوئی ثبوت نهین مل سکا.

مروارید، تین رقمین جواهر کی مجکو ملتی تهین. بعدِ غدر اگرچیه پنسن اور دربار بحال رها، لیکن خلعت موقوف هوگیا. نواب لفثنث گورنر بهـادر پنجاب(۱) کا کل ۱۲ پر چار بجے دربار تھا . حکم سب درباردارون کو پہنچ گیا تھا . مین نواب مہـــدی علیخان صاحب کو رخصت کرکے گھر آیا . دو کھنٹے کے بعد دربار میں گیا . خیال یہی کہ ملاقات ہوگی . ایك رباعی كاغذِ مذهب پر لکھی ہوئی نذرکرونگا . کلماتِ عنایت سنکر چلا آؤنگا . نه مجھے کچیم احتمال. نه صاحب کمشنر بهادر شهر کو علم. بارے بر وقت ِ ملاقات تعظیم معمولی اور مصافحه کرکے لاڑد صاحب نے کھڑ ہے کھڑ ہے جیغہ، سرپیچ میری ٹوپی پر باندھا . اور فرمایا «یه هم نے آپ کے واسطے رکھا تھا » . مالای مروارید میر منشی نے گلے مین ڈالدی . یہ پارچے سات مرحمت ہوئے . دوشاله ، ۱ . كَمْخُوابِ كَا تَهَانَ ، ۱ . بِنَارِسِي تَهَانَ سِنْهِرِي بُونِثْجِ ، ۱ . بِنَارِسِي سیلاً ، ۱ . الوان کی چادر کناره کلابتون ، ۱ . کناویز کا تھان ، ۱ . الوان کی چادر بےکنارہ ، ۱ . مین اس عطیہ کو آپ کی بخشش معنوی سمجھا ہون. اور دوسری بخشش ، یعنی اس خط کے جواب کے جلد حاصل ہونے ،کا متوقع هون . زياده حد ِ ادب .

تم سلامت رہو ہزار برس ہر برسکے ہون دن پچاس ہزار عرضداشت کے جواب کا طالب **غالب** . روز سہ شنبہ ۱۸ دسمبر سنہ ۱۸۶۳ .

⁽۱) سر ڈانل میکلوڈ صاحب مراد ہیں . یہ لفٹٹ جنرل ڈنکن میکاوڈکی ہان فورٹ ولیم ، کلدکته ، مین 7 جون سنه ۱۸۱۰ ع کو پیدا ہوی . ولایت جاکر تعلیم پائی . سنه ۱۸۲۸ ع مین ہندوستان واپس ہوی ، اور صوبۂ بنگال مین ملازمت اختیار کی . ۱۸۳۱ ع سی ۱۸۶۹ ع تك اضلاع ساگر و نربدا ، اور بنارس مین رہی . ۱۸۵۶ ع مین پنجاب کی جوڈیشل کشنر ہوی . غدر سنه ۷۵ ع مین لاہور مین تھی . ۱۸۲۵ ع سی ۱۸۷۰ ع تك پنجاب کی لفٹف گورنر رہی . اور ۲۸ نومبر سنه ۱۸۷۷ ع کو لندن کی زمیندوز ریل کی ایك حادثه سی انتقال کر گئی . یه مشرقی عاوم و فنون کی بڑی حامی تھی ، اور چاہی تھی کہ دیسی زبانون مین مغربی علوم کی تعلیم دیجای . پنجاب یونیورسٹی انہی نو قائم کی ہی .

(Vo)

حضرت وليِّ نعمت آية رحمت سلامت .

بعد ِ تسلیم معروض ہے. حضرت کا رونق افزای کلکتہ ہونا از روی شمار ِ رفتار ِ ریل یقینی ہے. مگر وہان کی آب و ہوا کا موافق آنا، اور جناب لاڑد صاحب بهادر (۱) سے ملاقات کا ہونا، اور اجلاس کونسل کا وقوع مین آنا، یہ امور جب تك حضرت رقم نفرمائینگے، دعا گو کے خیال مین کیون کر آئینگے . ناچار جرات بهم پہنچا کر اس عرضداشت کے جواب مین ان حالات کے انکشاف کا امیدوار ہون (۲) .

پیر و مرشد! حضرت کے تصدق سے قرض ادا ہو گیا . تنخواہ نے قسط سے ، اور مین نے رنج سے رہائی پائی . ہم بدل و ہم بزبان ثناخوان جود و نوال ، و دعا گوی دوام دولت و اقبال ہون . آدھا قرض عطیهٔ سابق مین ، اور آدھا قرض عطیهٔ حال مین ادا ہوگیا . کہ نہین سکتا ، اور بن کہے بنتی نہین ، اگر دونون لڑکون کا پچاس روپئے مہیانا جنوری سنه ۱۸۶۷ یعنی ماہ حال و سال حال سے جاری ہو جایگا اور ماہ بماہ فقیر کے روزینہ کے ساتھ پہنچا کریگا تو آپ کا نمکخوار پھر کہی قرضدار نہوگا . زیادہ حد ادب (۳) .

⁽۱) لارڈ لارنس مراد ہیں ، جو ۱۲ جنوری سنه ۱۸۹۶ ع س_{ی ۱}۲ جنوری سنه ۱۸۹۹ ع تك هندوستان کی وائسرائی اورگورنر جنرل رہی تھی .

⁽۲) اس سلسله مین نواب خلد آشیان کی ۲۱ جنوری سنه ۱۸۹۷ ع کو تحریر فرمایا : • مشفقا ! مخاص بخیریت تمام پتاریخ ۹ جنوری سنه حال فائز مقام کا کمته گردید . و ملاقات جناب مستطاب معلی القاب نواب گورنر جنرل بهادر دام شوکتهم و دیگر صاحبان عالیشان و نیز اجلاس کواسل بعنوان شایسته و طرز بایسته بها یه حصول رسید » .

⁽۳) دونوری لؤکون می باقر علی خان اور حسین علی خان مراد هین. یه دونون زین العابدین خان عارف ، مرزا غالب کر متبنی بینی کر لؤکر تهی . میرزا صاحب چاهتی تهی که آن درنون کو ریاست وامپورکا باقاعده وظیفه خوار بنیا دین . لیکن اون کی زندگی مین یه خواهش پوری نهوئی . البته میرزا صاحب کم انتقال کم یعسد حسین علیخان بزمرة شعرا ملازم هوگئی تهی .

۱۲ -- مكاتيب غالب

تم سلامت رهو هزار برس هر برسکے هون دن پچاس هزار فیض کا طالب غالب. معروضهٔ ۸ جنوری سنه ۱۸۶۷^(۱).

(77)

حضرت وليّ نعمت آية رحمت سلامت.

بعد مین یا رامپور . چنانچه ایك عرضداشت اوسی تردد ها ، كه حضرت كلکتے هین یا رامپور . چنانچه ایك عرضداشت اوسی تردد هین بهیجی بهی هے . هنوز جواب كے آنے كی مدت منقضی نهین هوئی . خیر اوسکے جواب پر كیا موقوف هے . یه تو جان لیا كه حضرت رونق افزای رامپور هین . مگر یه كیونكر جانون (۱) كه اب به خجستگی و فرخندگی یهین رونق افزا رهینگی . یا پهر كلکتے تشریف لیجائینگے . خیر اس بیعلی كو سهل سمجھ لیا كه جو كچھ هوگا معلوم هو جایگا . مگر یه كیونكر جانون كه مزاج اقدس كیسا هے . اور جب تك یه نجانون تو آرام كیونكر آئے . یهان سے رامپور تك برابر تار برق بهی نهین جو خبر منگواؤن . آج ١٤ فروری كی هے . یه خط بهیجتا هون . اگر جواب آئے تو ۹ دن مین . مجكو اتنے دن صبركیونكر آیگا . الهی آج یا كل كو ئی نو از شنامه خداوند كا آجائے ! زیاده حد ادب .

تم سلامت رهو هزار برس هر برسکے هون دن پچاس هزار خیرکا طالب غالب . ۱۶ فروری سنه ۱۸۹۷^(۳)

$(\gamma\gamma)$

بعـدِ تسليم معروض هے. توقیع ِعطوفت عزّ ِورود لایا. (سو روپیه

⁽۱) میرزا صاحب ز یه عریضه کلکته کر پته سی لکها تها . چنانچه لفافه پر «کلکته . محله کائی پور . خانه لمبر ۷ اور لمبر ۵ ، ایڈریس تحریر هی .

⁽٢) اصل خط مين سهوأ (جاؤن) رقم هو گيا هي .

⁽٣) لفافه پر ١٥ فروری درج هی . غالباً دوسری دن پوسٹ کیا گیا تھا .

تنخواه) (۱) فروری سنه ۱۸۶۷ حال کا معرضِ وصول مین آیا. اس درویش کا حال اب قابلِ گزارش نهین . امراضِ قدیم بڑھگئے. دورانِ سر، اور رعشه، اور ضعفِ بصر، تین بیاریان نئی پیدا هوئی هین . قلم نهین بنا سکتا، از کون سے بنوا لیتا هون. برسون کی بات نهین رهی. هفتون کی یا مهینون کی زندگی ره گئی هے.

تم سلامت رهو قیامت تك دولت و عز و جاه روز افزون زیاده حد ِ ادب. نجات کا طالب غالب. ۱۳ مارچ سنه ۱۸۹۷.

(NV)

حضرت وليّ نعمت آيهُ رحمت سلامت .

بعد ِ تسلیم معروض ہے. کل صبح کو دوگھڑی دن چڑ ہے نوروز ہے . آج یہ قطعہ ہات تھام کر لکھکر حضور کی نذر بھیجتا ہون.

نوروز و دو عید از دو جانب امسال خوب ست زروی ِوضع ونیك ست بفال امید که این سـه عید نذرِ نواب آرند دوام ِ عمر، و عز، و اقبــال

- » تم سلامت رهو قيامت تك »
- ه دولت و عز و جاه روز افزون 🛮 🗈

نجات كا طالب غالب . جهاد شنبه ٢٠ مادچ سنه ١٨٦٧ .

(V4)

بعدرِ تسلیم و تعظیم معروض ہے. ہنڈویِ ملفوفۂ نوازشنامہ کے ذریعہ سے سو روپیئے مارچ کی تنخواہ کے وصول ہوئے.

⁽۱) بریکٹ کی عبارت میرزا صاحب سے سہواً چھوٹ گئی تھی . مین نو دیگر عرایض سے ایزاد کردی ہی . تاکہ کلام تمام ہوجائی .

ایك رباعی بهیجتا هون، اور یه چاهت هون، كه دبدبهٔ سكندری كے آغاز مین اسكے چهاپنے كا التزام رہے.

آن کیست که جسم ملك را جان باشد آن کیست که همسر سلیمان باشد آن کیست که انجمش بفرمان باشد کس نیست مگرکلب علی خان باشد

ه تم سلامت رهو هزار برس ه

ه هر برسکے هون دن پچاس هزار 🕝

نجات كا طالب غالب . ٦ ايريل سنه ١٨٦٧.

(**/** •)

حضرت ولى نعمت آية رحمت سلامت .

بعد ِتسلیم معروض ہے. نمایشگاہ ِ سراسر سورِ رامپور کا ذکر اخبار مین دیکھتا ہون، اور خون ِ جگر کھاتا ہون، کہ ہائے مین وہان نہیں! بالاخانے پر رہتا ہون. اوتر نہین سکتا. مانا کہ آدمیون نے گود مین لیکر اوتارا، اور پالکی مین بٹھادیا. کہار چلے. راہ مین نه مرا، اور رامپور پہنچ گیا. کہارون نے جاکر بینظیر مین میری پالکی رکھدی. پالکی قفس، اور مین طائر اسیر. وہ بھی بے پر و بال. نه چل سکون. نه پھر سکون. جو کچہ اوپر اکر آیا ہون، یه سب بطریق فرض ِ محال ہے. ورنه ان امور کے وقوع کی کہان مجال ہے. بارے تین بیت کا قطعهٔ تاریخ بھیجتا ہون. اگر پسند آئے، کہان مجال ہے. بارے تین بیت کا قطعهٔ تاریخ بھیجتا ہون. اگر پسند آئے، تو مین خوشنودی ِ مزاج ِ مبارك سے اطلاع پاؤن (۱).

⁽۱) انتخاب یادگار (ص ۹۰) اور اخبار الصنادید (ج ۲، ص ۱۳۹) سی معلوم هو تا هی ، که نواب خلد آنهان نی سنه ۱۲۸۲ هجری مطابق سنه ۱۸۲۰ ع مین باغ بینظیر کی نمایش کا آغاز کیا ، موخرالذکر لکهتی دین : د سنه ۱۲۸۲ هجری مطابق سنه ۱۸۲۰ ع مین باغ بینظیر مین ایك میله جاری کیا ، آنهی دوز بژی رونق سی یه میله دهتا تها ، مال بکثرت آنا تها ، باغ مین بهت سی دوکانین هوتی تهین اور روهیلکهندگی اکثر معزز روسا اس میل مین شریك هوا کرتی تهی ، نوابساحب خود بهی آنهی روز برابر و هین مقیم رهتی . اور اکثر اوقات دوکانون پر تشریف لیجا کر اسباب خریدتی . قسم قدیم کر جلسی ، طرح طرح کی تماشی هوا کرتی تهیی . بائیس میل نوابساحب نی گئی . تیئیسوان میله قریب تها که رحلت کی ه ۰۰ .

نمایشگمهی در خورِ شانِ خویش برآراست نوابِ عالی جناب به بین چون طرب را نهایت نماند بود سال آن «بخششِ بیحساب» خدایا! پسسندد خداوندگار که از طبع غالب رود پیچ و تاب

«بخشش بیحساب» کے بارہ سو پچاسی ہوتے ہیں. «طرب» کی نہایت بای موحدہ ہے . جب وہ نرھی، تو دو عدد گھٹے، اور ۱۲۸۳ رہ گئے. فہو المقصود. اگر حضرت کی مرضی ہو ، تو دبدبهٔ سکندری مین یه تاریخ چهاپی جائے . تم سلامت رہو ہزار برس ہر برسکے ہون دن پچاس ہزار داد کا طالب غالب . ١٤ مام اپریل سنه ۱۸۳۷ عیسوی .

(VI)

حضرت وليِّ نعمت آية رحمت سلامت .

بعد تسلیم معروض هے. توقیع وقیع عزّ ورود لایا. اپریل سنه ۱۸۹۷کی تنخواه کا سو روپیه ۱۵ معرض وصول مین آیا. زیاده حد ادب. تتم سلامت رهو قیامت تك دولت و عز و جاه روز افزون نجات کا طالب غالب. (۱۶ مئی سنه ۱۸۳۷) ۲۰۰۰.

(NY)

حضرت وليّ نعمت آيهُ رحمت سلامت .

بعد ادای مدارج تسایم سونچتا ہون ، کہ کیا لکھون . ہے ہے مین کیون جیستا رہا ، جو صاحبزادہ محمد حسن خان کے مرنے کی خبر سنون ، اور خداوند نعمت کو تعزیت کے کلمات لکھون . مین نیم جان نمرون ، اور وہ نوجوان مرجائے(**) .

⁽۱) میرزا صاحب نی لفظ (روپیه) کم اوپر حسابی رقوم مین سو روپیه کی نعداد لکھی ہی .

⁽٢) خط مين تاريخ درج نهين تهيي. مين نو لفافه سي يه تاريخ اضافه کردي هي .

⁽۳) صاحبزاده محمد حسن خان بهادر نواب سید غلام محمد خان بهادر کی پرپوتی اور نواب خلد آشیان کی صاحبزادی حیات النسا بیگم ملقب به عالیه سلطان بیگم کی شوهر تهی . انهون نو عین عالم جوانی مین انتقال کیا . نواب خلد آشیات کیلئی یه واقعه بهت روح فرسا تها . اسیلئی میرزا صاحب نو اسقدر براثر تعزیت نامه ارسال کیا (اخبار الصنادید، ج ۲، ص ۲۳۰) .

سرو ٍ چمن ِ سروری افتاد ز پاهای !!

حضرت کے رنج و اندوہ کا تصور اور مارے ڈالتا ہے. دوسری محرم کو علی بخش خان خانسامان مرے (۱). تیسری کو یہ واقعۂ ہوشربا پیش آیا. یہ تو آپ کا فرزند دلبند تھا. جو اسکا غم ہو وہ بجا ہے. پر فقیر جانتا ہے کہ علی بخش خان کے مرنے کا بھی حضرت کو بڑا رنج ہوا ہوگا. ایسے کار گزار ، دیانتدار ، ہوشمند ، مزاجدان کہان پیدا ہوتے ہیں. بہرحال «رَضِیْنَا بِرِضَاءِ اللهِ». حضرت کے سامنے صبر ، و ثبات ، و تسلیم ، و رضا مین کلام کرنا ادریس کو حکمت پڑھانی ، اور خضر کو راہ بتانی ہے.

تم سلامت رهو هزار برس هر برسکے هون دن پچاس هزار غالب . ۱۶ مئی سنه ۱۸۶۷ .

$(\Lambda \Upsilon)$

بعـــد ِ تسلیم معروض ہے . ورودِ توقیع ِ وقیع سے فیض پایا . سو روپیےے(۲) مئی سنه ۱۸۶۷ کی تنخواہ کا معرض وصول مین آیا .

تم سلامت رهو هزار برس هر برسکے هون دن پچاس هزار اسد الله یدستگاه . ۱۱ جون سنه ۱۸۶۷ .

$(\lambda\xi)$

حضرتُ وليّ نعمت آية رحمت ســـــلامت .

بعد ِ تسلیم معروض ہے، کہ توقیع ِ وقیع عزّ ِ ورود لایا. اوسکی ملفوفه هنڈوی سے تنخواہ ِ جون سنه ۱۸۶۷ کا سو روپیه مین نے پایا.

⁽١) على بخش خان خانسامان كى سلسله مين عريضه تمبر ٢٤ كا حاشيه ملاحظه هو .

⁽۲) میرزا صاحب نو یهان لفظ (روپو) کیســاته ، جو جمع هی ، فعل (آیا) استمال کیا هی . چونکه به وراعد زبان کی بهت ابتدائی غلطی هی ، اسائی اسی سمو تصور کرنا چاهئر .

تىم سلامت رھو ھزار برس ھر برسكے ھون دن پچاس ھزار ھوا خواہ اسد الله. ١٥ جولائی سنه ١٨٦٧.

(Vo)

بعــد ِ تسلیم معروض ہے. بموجب تحریرِ میرزا رحیم الدین بهادر حیا^(۱) کے، فاضل شطرنج باز کو خرچ دیکر روانه کیا .

تیم سلامت رهو قیامت تك دولت و عز و جاه روز افزون اسد الله بیدستگاه . ۲۲ جولائی سنه ۱۸۹۷ .

(γ)

حضرت وليّ نعمت آيهٔ رحمت ســــلامت .

بعد ِ تسایم معروض ہے. آپ کے غلام ِ زر خرید، یعنی حسین عایخان. کی منگنی ہوگئی. اور اپنے کنبے مین ہوئی. یعنی نواب احمد بخش خان مرحوم کے حقیقی بھائی کی پوتی سے. اور رجب کا مہینا قرار پایا. اب میر نے بڑھاپے اور میری مفلسی کی شرم آپ کے ہات ہے.

نکہون آپ سے توکس سے کہون مدعای ضروری الاظہار تم سلامت رہو ہزار برس ہر برسکے ہون دن پچاس ہزار نجات کا طالب غالب ، ۱۹ اگست سنه ۱۸۹۷ ع (۲) .

⁽۱) صاحبمالم میرزا رحیم الدین بهادر حیا بن مرزا کریم الدین رسا دلی کر شاهزاده اور شاه نصیر کر شاگرد تهی . سنه ۱۲۱۲ ه مین پیدا هوی . غدر سنه ۵۷ ع سی قبل نواب فردوس مکمان کی طلب پر رامپور تشریف لائی، اور یهین سنه ۱۳۰۶ ه مین نواب خلد آشیان کی وفات کی آنی دن بعد ۹۶ سال کی عمر مین فوت هوی . انهین شعر و شطرنج کا بهت شوق تها . اردوی معلی (صفحه ۸۲) سی معلوم هوتا هم که مرزا صاحب نی حیاکی دیوان کا دیباچه لکها تها .

⁽۲) اس عریضه کر گفافه پر سهوا ۲۹ اگست درج هوگیا هو . نواب خلد آشیان نو ۲۱ ربیع النانی سنه ۱۲۸۶ ه مطابق ۲۸ اگست سنه ۱۸۲۰ ع کو جواباً تحریر فرمایا : چونکه مفاوضهٔ بهجت طراز سی منشای خاص آپ کا بخوبی منکشف نهوا . اسواسطی حواله خامه محبت نگار کی هوتا هم . که آپ خلاصهٔ مکنون خاطر محبت مظاهر سی مطلع کیجی . که بمقتضای انصباط روابط مرانست قدیمه جو بات که محن هوگی ، وه ظهور مین آئیگی . خاطر جمع رکهی . .

(VA)

آن کیست که جسمِ ملك را جان باشد آن کیست که همسرِ ساسیان باشد آن کیست که انجمش بفرمان باشد کس نیست، مگرکلبِ علیخان باشد حضرت ولیّ نعمت آیهٔ رحمت سلامت.

بعدِ تسلیم معروض ہے. عنایت نامہ عزِ ورود لایا. اوس مین یہ حکم مندرج پایا ، کہ حسین علیخان کی شادی کے باب مین ِ خلاصۂ مکنونِ خاطر » عرض کرون . حکم بجا لاتا ہون ، اور عرض کرتا ہون .

بحملاً یه که مین در دولت کاگدای خاك نشین. اور وه آپ کا غلام. تفصیل یه که میرے پاس نقد ، جنس ، اسباب ، املاك ، اور میرے گهر مین زیور ِ زرینه و سیمینه کا نام و نشان نهین. هت اودهار قرض کوئی دیتا نهین. آپ روپیے عنایت فرمائین ، تا یه کام سر انجام پائے ، اور بوڑ هے فقیر کی برادری مین شرم ره جائے .

دوسری بات یه که سو روپیئے آپ کی سرکار سے بطریق خیرات اور باسٹے روپیئے آٹے آنے آنے آنے آنے انگریزی سرکار سے بعوض جاگیر پاتا ہون . عالم الغیب جانتا ہے، که اس مین میرا بڑی مشکل سے گزارا ہوتا ہے . بہو کو کہان سے کھلاؤنگا . حسین علیخان کی کچھ تنخواہ مقرر ہوجائے . لیکن توقیع تنخواہ اوس کے نام جاری ہو . بلکہ اوس کی زوجہ حُسن جہان بیگم بنت اکبر علیخان کے نام وہ تنخواہ مقرر ہو ، اور اوس کی مُہری رسید سے ملاکر ہے . زرِ مصرف شادی کی مقدار اور تنخواہ کی مقدار جو خداوند کی ہمت اور اس کنگال ایاہج کی قسمت ، زیادہ حد ادب .

تم سلامت رهو هزار برس هر برسکے هون دن پچاس هزار

ا) یہان میرزا صاحب نی صرف حسابی رقم لکھی ہی . مین نی سہوات طباعت کرخیال سے رقم کو الفاظ
 مین تبدیل کردیا ہی .

نجات كا طالب غالب. ه ستمبر سنه ١٨٦٧ (١).

(VV)

حضرت وليِّ نعمت آية رحمت سلامت .

بعدر تسلیم معروض ہے . عنایت نامه عزّ ورود لایا . الله اکبر ! حضرت نے غمخواری و تفقد و درویش نوازی کو اوس پایه پر پہنچایا ،که شاهان عجم مین سلطان سنجر (۲) نے اور شاهان مند مین شاهجهان (۲) نے ملازمون کی اتنی پرسش اور نوازش کی ہوگی . باقر علیخار (۱) کی شادی نواب

- (۱) اس عریضه کی جواب مین نواب خاد آشیان نی تحریر فرمایا تها: و چونکه آن مشفق تعداد مصارف شادی مجوزهٔ خود تحریر ننموده اند، لهذا حوالهٔ خاه تم محب نگار میشود، که اول از تعداد مصارف شادی مطلع نمایند. بعد دریافت آن درین خصوص تجویز مناسب بعمل خواهد آمد، چراکه بمقتضای موانست و اتحاد قدیمه راقم را خوشنودی آن مهربان درامور مناسبه مد نظر است المرقوم محادی الاول سنه ۱۲۸۶ محری مطابق ۱۸ ستمبر سنه ۱۸۲۷ ع .
- (۲) سلطان سنجر بن ملك شاه سلجوقی سنه ۵۱۱ ه (۱۱۱۷ع) مین بادشاه هوا ، یه بزا اولوالعزم اور صاحب جود و کرم بادشاه تها . اگرچه آخر مین معرکون مین ناکام رها ، لیکن اسکی ابتدائی حکومت فتوحات کی و سعت کی بدولت تاریخ کا روشن باب هی . یه علم و هنر اور شعر و سخن کا بهی بزا قدردان اور مربی تها . رشید و طواط ، اور انوری و غیره اسکی درباری شعرا مین شمار هوتی هین . اسنی انوری کی کاشانه کو اپنی قدوم میست لزوم می دو بار شرف بخشا . آخر مین ترکانون کی هاتی مین گرفتار هوگیا تها . و هان سی بدقت آزاد هوا ، تو ۱۱ ربیع الثانی سنه ۵۵۲ ه (۱۱۵۷ع) کو دست قضا فی یکز لیا .
- (۳) شاهجهان هندوستان کی مغل خاندان سلاطین کا پانچوان حکمران آنها. ۲۹ ربیع الاول سنه ۱۰۰۲ ه (۱۹۹۳) مین راتی بالمتی دختر راجه او دیسنگه والی جودهپورکی بهان سی پیدا هوا. ۱۰۳سال کی عمر مین سنه ۱۰۳۷ ه (۱۳۲۷ع) کو اپنی والد جهانگیر کی انتقال کی بعد مسند حکومت پر قدم رکها. اور سنه ۱۰۳۸ ه (۱۳۵۷ع) مین اپنی از کی عالمگیر اورنگ زیب کی حق مبن تاج و تخت هند سی دست بردار هوکر آگره کی قلعه مین جا بسیا. و وجوده دلی اسی کی آباد کی هرنی همی. یه بزا سخی داتا اور شهرهٔ آفاق قدردان علم و هنر بادشاه گزرا همی . دلی کی مسجد جامع اور لال قلعه ، اور آگره کی عدیم النظیر روضه تاج محل کا بانی همی . اسکی قدردانی اور قدر افزائی کا یه عالم آنها ، که مختلف موقعون پر شاعرون کو روپیه اور اثر فیون مین تلوادیا اورکئی سخن گیترون کی منه همیری اورموتیون سی بهر دئی . اس نی آگره مین سنه ۱۰۷۱ ه (۱۳۲۵ع) کو و فات بائی ، اور تاج محل مین اپنی بیوی کی برا بر مدفون هوا .
- بر بر مستون مو . (٤) باقر علی خان میرزا صاحب کی بی بی کر -قبق بهانجی نواب رین المابدین خان عارف کر بڑی لڑکر آنهی . میرزا صاحب کر اپنی بچی نه جئی ، تو او نکی بی بی نی عارف کو بیٹا بنا لیا . و ، بڑی لایق اور خوشگو شاعر هوی . مرزا صاحب کو اون سی دو چند محبت آنهی ، کیونکه و هسمادت ،ند بیؤهی نه آنهی ، (باق) ساعر حکاتب غال

ضیاء الدینخان کے هان هوئی. اونهون نے کهانے جوڑے کے دو هزار روپیه دیئے۔ اور میری زوجه نے پانسو روپیئے کا زیور لگا کر پچیس سو روپیے صرف کئے. حسین علیخان کا سسرا، یعنی اکبر علیخان، اپنے خاندان کا هے. لیکن امیر نہین. نوکری پیشه هے. اب یه مین کیونکر عرض کرون که مجھے کیا دو. سائل هون. یه رسم نہین که سائل مقدار سوال عرض کرہے. حال مصارف شادی خاندان لکھ دیا هے. دو ڈهائی هزار مین شادی اچهی هو جائے گی. لیکن یه بهتی ساتھ عرض کرتا هے، که میرا حق خدمت اتنا نہین که اسقدر مانگ سکون. جو کچھ دوگے، اوس مین شادی کر دونگا ، زیادہ حد ادب.

تم سلامت رهو قیامت تك دولت و عز و جاه روز افزون نجات كا طالب غالب. معروضهٔ ۲۶ جمادی الاول سنه ۱۲۳۸ مطابق ۲۳ سنه ۱۸۷۲ فردای ورود ِ همایون منشور (۱).

(ΛQ)

حضرت وليّ نعمت آية رحمت سلامت .

بعــدِ تسليم معروض هـے. فرمانِ والا مع هنڈویِ تنخواهِ ستمبر سنه ۱۸۹۷ عَرْ ِ ورود لایا . سو روپیه^(۲) معرض ِ وصول مین آیا. زیاده حد ِ ادب.

⁽بقیه) قابل فخر شاگرد بهی تهیی. لیکن میرزا صاحب اور اونکی بیبی کی بدقسمتی که وه عین جوانی مین فوت هوگئی . مرزا صاحب نی اونکی دو بچون کو پوتون کی طرح پالا . باقر علی خان جو بڑی تهیی . جوان هوکر اپنی والدکی خلف الرشید ثابت هوی . یه شعر کهتی تهیی ، اور کامل تخلص تها . مرزا صاحب کی ساتی دونون مرتبه رامپور آئی . جوان هوکر الور مین ملازم هوگئی تهیی . اردوی معلی (صفحه ۳۲۱ ـ ۳۲۳) سی معلوم هو تا هی که انکی ایك لؤکی بهی تهیی . انهون نی جوانی مین سنه ۱۲۹۳ هدر ۱۸۷۹) .

⁽۱) اس عریضه کی تاریخون مین میرزا صاحب سی سبو هوا هی . در اصل او نهین سنه ۱۲۸۶ ه او ر ۱۸۹۷ ع لکهنا چاهثی تها . اسیطرح انگریزی مهینی کا نام بهی بهول گئی هین . البته لفافه کی تاریخ مین ماه و سنه انگریزی یون لکها هی (۲۳ ستمبر سنه ۱۸۲۷) . لفافه کی پشت پر میر منشی صاحب کا نوف هم ، پیش تموده شد . هنوز حکم تحریر جواب صادر نشده . ۲۸ ستمبر سنه ۱۸۲۷ ع ، .

⁽۲) اسکو اوپر حسابی رقم بھی تحریر ہی .

تم سلامت رّهو قیامت تك دولت و عز و جاه روز افزون ترحم كا طالب غالب. ١٠ اكتوبر سنه ١٨٦٧.

$(\mathbf{4} \cdot)$

حضرت وليّ نعمت آية رحمت سلامت.

بعد تسلیم معروض ہے. دبدبهٔ سکندری مین حضرت کے مزاج کی ناسازی کا ذکر دیکھکر جو مجھ پر گزری، میرا خدا جانتا ہے. مگر یه بڑی بات ہے کہ اوسی ذکر کیساتھ افاقت و رفع مرض کی بھی نوید مندرج تھی. توقع ہے کہ حضرت! مفصل حال مرض کے پیدا ہو نے کا اور پھر رفع ہونے کا اور فی الحال مزاج اقدس کیسا ہے. میر منشی کو حکم ہوجائے. کہ حضور کی زبانی خط مین مجھے لکھ بھیجین.

تم سلامت رهو هزار برس هر برسکے هون دن پچاس هزار **غالب . ۱**۸ اکتوبر سنه ۱۸۲۷^(۱).

(A1)

حضرت ولمّي نعمت آيهٔ رحمت سلامت.

بعد ِ تسلیم معروض ہے. ایک قطعه ۱۵ شعرکا بھیجتا ہون. حضور ملاحظه فرمائین. مضامین کی طرز نئی. مدحکا انداز نیا. دعاکا اسلوب نیا. زیادہ حد ادب (۲).

تم سلامت رهو هزار برس هر برسکے هون دن پچاس هزار

(۱) اس عریضه کی جواب مین لکهاگیا تها: دمشققا! فی الحقیقت مزاج راقم از مرکز اعتدال منحرف شده بود. و حالا هم طبیعت خوب صاف نیست و تجویز استمال مسهلات در پیش . ۲۹ اکتوبرسنه ۱۸۲۷ ع .
 (۲) یه قطعه مثل مین موجود نهین هی . لفافه کی پشت پر میر منثی صاحب کا ایك نوث هی . اوس سی معلوم

⁾ یه قطعه مثل مین موجود نهین هی . لفافه کی پشت پر میر منشی صاحبکا ایك نوت هی . اوس سی معنوم هو تا هی ته نوانس الحب کی الفاظ هو تا هی که نوابساحب فی قطعه منشی امیر احمد امیر مینانی کو دیدیا تها . میر منشی صاحب کی الفاظ یه هین : « پیش نموده شد . حضور پر نور بعد ملاحظه قصیده حواله منشی امیر احمد صاحب فرمودند . به نومبر سنه ۱۸۲۷ ع . نوابساحب فی ۱۸ نومبر سنه مذکور کو قطعه کی رسید مین تحریر فرمایا : « . . . مفاوضه عدیم المعاوضه مع یك قطعه بمضامین نو وطرز نادر رنگ افروز چبره وصول گردید . و از الاحظه معنامین نوش انشراح دل بحصول انجامید » .

نجات کا طالب غالب. ه رجب سنه ۱۲۸۶ هجری(۱)

(97)

حضرت آيهٔ رحمت ولى نعمت سلامت^(۲).

بعد ِ تسلیم معروض ہے. کل ۱۹ دسمبرکو نومبرکی تنخواہ کی ہنڈوی پہنچی. وہ بھی سعادت منے منشی سیلچند کے خط مین ملفوف. دیر مین ہنڈوی کا پہنچنا یك طرف. حضرت کے توقیع ِ وقیع کے مشاہدہ سے آنکھون کا روشن ہونا میری سیاہ بختی کی دلیل ہے. زیادہ حد ادب.

تم سلامت رهو هزار برس هر برسکے هون دن پچاس هزار نجات کا طالب **غالب** . ۱۷ دسمبر سنه ۱۸۲۷ .

(94)

حضرت وليّ نعمت آية رحمت سلامت .

بعد ِ تسلیم معروض ہے. آج روز ِ شنبه یکم ماہ ِ رمضان المبارك ســنه ۱۲۸۶ هے، به اتفاق ِ حسابِ دوج و نگارش ِ جنتری .

روز ِروزه است و روز ناپیداست غلظت ِ ابر و شدت ِ سرماست چونکه دهوپ تو نظر هی نهین آتی، ناچار دن رات آگ تاپتا هون، اور هر وقت کانپتا هون.

ماہِ صیام مین سلاطین و اُمرا خیرات کرتے ہیں. اگر حسین علیخان یتیم کی شادی اسی صیغے مین ہوجائے، اور اس بوڑ ہے اپاہج فقیر کو روپیہ ملجائے، تو اس مہینے مین تیاری ہو رہے، اور شوال مین رسم نکاح عمل مین آئے. اور چونکہ اس ماہِ مبارك مین در فیض باز، اور سال ِ انگریزی کا

⁽۱) عریصه کی لفافه بر تاریخ انگریزی ۳ نومبر سنه ۱۸۹۷ تحریر هی .

⁽٢) يهان ميرزا صاحب و الفاظكى قديم ترتيب كو بدلديا هو .

بھی آغاز ہے، وہ پچیس^(۱) روپئے مہینا جو زبانِ مبارك سے نكلا ہے، جنوری سنه ۱۸۶۸ سے بنام ِ حسین علیخان مـــذكور جاری ہوجائے، تو مجھے گویا دونون جہان ملگئے.

تم سلامت رهو هزار برس هر برسکے هون دن پچاس هزار لکھا هوا یکم رمضان اور بھیجا هوا دوم رمضان کا . عطاکا طالب غالب (۲) .

(45)

(90)

داد و دهش تو روز افزون بادا بر دولت تو زمانه مفتون بادا این عید و دوصد هزار عید دیگر بر ذات تو فرخ و همایون بادا نجات کا طالب غالب . جمعه ۲۸ رمضان المبارك سنه ۱۲۸۶ هجری^(۳).

(97)

بعــــدِ تسليم معروض هے. منشورِ عطوفت ظهور عزِّ ورود لايا . اور

⁽۱) میرزا صاحب نو روپیه کی تعداد حسابی رقم سی بھی ظاہر کی ہی .

⁽۲) اس عریضه کی لفافه پر میرزا صاحب نی یکشنده دوم رمضان و ۲۹ دسمبر لکها هو . نواب خلد آشیان نی جواباً ۲ جنوری سنه ۳۸ ع مطابق ۱۰ رمضان سنه ۱۲۸۶ هکو جو فرمان تحریر فرمایا هی ، اوس مین میرزا صاحبکی اصل مدعاکاکوئی تذکره نهین .

⁽۳) اس قطعه کیساتیم مثل مین کوئی عریضه منسلك نهین. غالباً بلا عریضه ارسال هوا. لفافه پر انگریزی تاریخ ۲۶ جنوری سنه ۱۸۶۸ ع تحریر هی . اس قطعه کی رسید مین نواب خلد آشیان د ۵ فروری سنه ۱۸۶۸ ع کو تحریر فرمایا : و قطعهٔ مبارکباد عید الفطر بطرز نفز و مضامین شرف افزا موصول گشته ساز و برگ فرحت و انبساط افزود ، .

اوسکی ملفوفه هنــــــــــــــــــــــــــــــــه معرضِ وصول مین آیا .

تم سلامت رهو قیامت تك دولت و عز و جاه روز افزون نجات كا طالب غالب. ۱۳ فروری سنه ۱۸۶۸.

(**9V**)

حضرت ولى نعمت آية رحمت سلامت .

عرضِ مدارجِ عز و نیاز کے بعد نوازشنامـه کے بہ:چنے کا اور تنخواہ فروری سنه ۱۸٦۸ کے پانے کا شکر بجا لاتا ہون . سبحان اللہ ! کیا برکت ہے اس سو روپیئے مین ، کہ سو آدمی روٹی کھاتے ہین . اور اس فقیر کے بھی سو کام نکلجاتے ہین .

مرزا حسین علیخان کی شادی رجب کے مہینے مین قرار پائی تھی .
عطیۂ حضور کے نہ پہنچنے کے سبب ملتوی رہی . آج جو ذیقعدہ کی ١٥ ہے .
١٥ دن یه اور مہینا ذی الحجه کا . اگر اسی ذیقعدہ کے مہینے مین کچے حضرت عطا فرمائین گے ، تو آخر ذی الحجه تك نكاح ہو جائیگا . خدا کر نے خداوند کے ضمیر مین یه بھی گزر نے کہ غالب جب بہو بیاہ لائیگا ، تو اوسکو روٹی کے ضمیر مین یه بھی گزر نے کہ غالب جب بہو بیاہ لائیگا ، تو اوسکو روٹی کے ضمیر مین عمل اس سے یہ کہ حسین علیخان کی تنخواہ جاری ہو جائے . حضرت! کوئی ایسا نہین کہ جو میر نے مطالب حضور مین عرض کرتا رہے ، اور مجھے بار بار لکھتے ہوئے شرم آتی ہے .

تم سلامت رهو هزار برس هر برسکے هون دن پچاس هزار نجات کا طالب غالب. ۹ مارچ سنه ۱۸۶۸ (۱).

⁽۱) عریضه کر لفسافسه پر دوشسنبه نهم مارچ سنه ۱۸۹۸ تاریخ درج هی . چونکه اس سی یوم روانگی متمین هوتا تها ، اسلئی یهان نقل کرنا مناسب سمجهاگیا .

(AA)

حضرت وليِّ نعمت آية رحمت سلامت .

بعد ِ تسلیم معروض ہے . منشور ِ عطوفت ظہور عز ِ ورود لایا . سو رو پیه کا کاغذ خط کے لفافے مین سے پایا . اپریل سنه ۱۸٦۸ کی تنخواہ کا روپیه معرض ِ وصول مین آیا .

تم سلامت رهو هزار برس هر برسکے هون دن پچاس هزار (دوشنبه ۱۱ اپریل سنه ۱۸۶۸)^(۱).

(99)

حضرت ولى نعمت آيهٔ رحمت سلامت .

بعد ِ تسلیم معروض ہے. شوق ِ قدمبوس نے تنگ کیا. جب دیکھا کہ کسیطرح جا نہین سکتا، ناچار اپنا نقشا اوتروایا، اور خدمت ِ عالی مین روانہ کیا. جب تك کہ مین جیتا ہون، تب تك اس صورت سے حاضر رہونگا. زیادہ حد ِ ادب.

تم ســــلامت رهو هزار برس هر برسکے هون دن پچاس هزار عنایت کا طالب غالب . ۲۷ مئی سنه ۱۸۶۷^(۲) .

⁽۱) عریضه مین کاتب کا نام اور تاریخ کتابت دونون درج نهین . البته لفافه پر میرزا صاحب نو ۱۱ اپریل سنه ۱۸۹۸ تحریر کیا هی . لیکن یه درست نهین . اولا اسلئی که ذاکخانه کی انگریزی مهر مین ۱۱ مئی لکنی گئی هی . ثانیآ اسلئی که اس عریضه مین تنخواه اپریل کی اطلاع دی هی . اور یه مسلم هی که اپریل کی تنخواه اپریل مین نمین ملئی ، مئی مین ملتی ، مئی مین ماتی هی . اسلئی اسکو ۱۱ ماه مئی سنه ۲۸ ع کا هونا چاه نی .

⁽۲) میرزا صاحب نی سهواً سنه ۲۷ ع لهکدیا هی . صحیح تاریخ ۲۷ مئی سنه ۱۸۶۸ ع هی . اسائی که او لا تو جون سنه ۱۸۶۸ ع هی . اسائی که او لا تو جون سنه ۲۸ ع کی نوشته عریضه مین اسکی رسید طلب کی هی اور اوس مین اس خط کو « سابق کا عریضه الکها هی . جس می ظاهر هو تا هی که دو تون عریضون کی درمیان کسی تیسری عریضه کا فصل نمین تها . ثانیا آمی عریضه کی لفافه کی بشت پر میر منشی صاحب کا حسب ذیل نوث هی : « تصویر بعد ملاحظه سپرد سید مجاور علی صاحب شد . ۲ جون سنه ۱۸۲۸ ع » . اس سی صاف ظاهر هم که یه واقعه سنه ۱۸۳۰ ع کا هی . اگر سنه ۲۷ ع کا هو تا ، تو اوسی سال میرزا صاحب تقاضای رسید کرتی ، اور اومی و قت سرکار یه تصویر ملاحظه فرما کر سید مجاور علی صاحب کو دیتی .

 $()\cdots)$

حضرت وليِّ نعمت آيةُ رحمت سلامت .

بعد ِ تسلیم معروض ہے. آج چو تھا دن ہے ، کہ توقیع ِ وقیع عز ِ ورود لایا ہے. ہنڈوی ملفو فہ کی رو سے تنخواہ ِ مئی سنہ ۱۸٦۸ کا سو رو پیہ معرض ِ وصول مین آیا ہے. جواب کے جلد نه لکھنے کی وجہ یہ ہے ، کہ مین گرمی کی شدت کے سبب سے ، اور احتباسِ ہوا سے کہ جو لازمۂ موسم ِ برسات ہے . یکارِ بحض ہوگیا ہون . مطلق کچھ لکھ نہیں سکتا . اور کوئی ایسا شخص ، کہ جس سے کچھ لکھواؤن ، اس چار روز مین میرے پاس نہیں آیا . آج اسوقت ایك صاحب آگئے . اون سے مین نے یہ عریضہ لکھوا لیا .

پیر و مرشد! سابق کے عریضه کیساتے مین نے اپنی تصویر حضور مین بھیجی ہے . اوسکی رسید اس نوازشنامه مین مرقوم نتھی . مجکو یه اندیشه ہے ، که کہین وہ لفافه ڈاك مین تلف نه ہوگیا ہو . اگر اوسکی رسید سے شرفِ اطلاع پاؤن ، تو دلجمعی ہوجائے (۱) .

تم سلامت رهو هزار برس هر برسکے هون دن پچاس هزار ۱۵ جون سنه ۱۸۶۸ ع . نجات کا طالب غالب (۲) .

 $(1 \cdot 1)$

حضرت ولى نعمت آية رحمت سلامت .

بعد ِ تسلیم معروض ہے . کل منشور ِ عطوفت عَزِ صدور لایا . جولائی سنه ۱۸۶۸ کا سو روپیه^(۳) بذریعهٔ هنڈوی وصول پایا .

⁽۱) نوابصاحب نی جوابی فرمان مورخه ۷ جولائی سنه ۲۸ ع مین تحریر فرمایا همی : • شبیه آن مشقق وصول شادمانی آورده از فرط محبتها متصور شد • . اس تصویرکی علاوه میرزا صاحب نی جهان جهان اپنی تصویرین بهیجی تهین ، اونکی لئی اردوی معلی ، ص ۲۰ ، ۲۳ ، ۲۲ ، ۲۲۱ ، ۲۲۷ ، ۲۲۷ ملاحظه هو .

⁽٢) اس عريضه مين صرف (طالب غالب) ميرزا صاحبكي قلم كا لكها هوا هي .

 ⁽٣) الفاظكر او پر ميرزا صاحب نو حسابى رقوم بهى لكهى هين .

تین التماسین سابق پیش ہوئی تھین . سو اب پہلے برخوردار نواب مرزا خان کی تحریر سے ، اور پھر جناب مظفر حسین خان بهادر (۱) کے خط سے اون خواہشون کے منظور و مقبول ہونے کی نوید پائی . انشاء اللہ الکریم حسب ارشاد حضور اسی برس ٦٨ مین آمد زمستان یعنی نومبر و دسمبر مین میرا قرض بھی ادا ہوجایگا ، اور حسین علیخان کی شادی بھی ہوجایگی ، اور اوسکے واسطے اوسکی زندگی تك تنخواہ جداگانہ مقرر ہوجایگی .

باكريمــان كارها دشوار نيست

عرضداشت ِ هوا خواه أسد الله . معروضهٔ ۱۳ ماه ِ اگست سنه ۱۸٦۸ . تم سلامت رهو قیامت تك دولت و عز و جاه روز افزون

$(1 \cdot Y)$

حضرت وليّ نعمت آية رحمت سلامت .

بعد ِ تقدیم ِ مدارج ِ تسلیم معروض ہے . توقیع ِ رافت عَزِ ورود لایا . مین نے ہنڈوی ِ ملفوفہ کے ذریعہ سے بابت تنخواہ ِ اگست سنہ ۱۸۶۸ سو روپیہ وصول یایا .

نکہون آپ سے تو کس سے کہون مدعای ضروری الاظہار

⁽۱) مظفر حسین عان بهادر ابن مسیح الدوله حکیم علی حسین غان بهادر لیکهنوی تواب خلد آشیان کی مصاحب تهیی . ان کی والد مسیح الدوله شاه اوده کی طیب خاص تهیی . لیکن سلطنت اوده کی بساط او لنجانی کی بعد یه خانذان بهی ترك وطن پر مجبور هوا . رامپور اوس زمانه مین صاحبان علم و هنر کا ملجاو ماوی آنها . مظفر حسین خان اور انکی بهائی احسان حسین خان و بهی سنه ۱۸۹۷ع مین اس دربار دربارکا قصد کیا . نواب خلد آشیان تی ان دونون کی کا حقه قدر و منزلت کی . مظفر حسین خان صاحب علم اور ایک نهایت عمده ذخیره مخطوطات و مطبوعات کی مالك تهیی . نواب صاحب تی اون می به بورا ذخیره خرید کر سرکاری خرانه کتب مین شامل فرما لیا . ان تمام کتابون پر مظفر حسین خان کی دستخط ثبت هین ، اور متعدد نسخون پر جا بجا حواثی بهی پاتی جاتی هین . خود ان کی اینی مصنفه متعدد رسالی بهی کتب خانه مین موجود هین . یه عربی زمان مین لیکهی گئی هین ، اور فلسفه و حکت می متعلن هین . میرزا غالب سی انکی روابط تهی . اسائی جب یه رامپور آئی هین ، تو میرزا صاحب و منشی سیلچند می انکی درباری قدر و منزلت کی متعلق استفسار کیا آنها . ملاحظه هو مکتوب نمیر سیلچند می انکی میوعه هذا .

١٤ --- مكاتيب غالب

پیر و مرشد! حسین علیخان کے سسر ال والون کا بڑا تقاضا ہے. زندگی مشکل ہوگئی ہے. بطریق مشیئاً لله ، سوال مختصر یه ہے ، کہ جو حضرت کے مزاج مین آوے ، وہ عطاکیجے . اور حسین علیخان کے نام جداگانه تنخواہ مقررکر دیجے . لیکن یه دونون امر جلد صورت پکڑ جائین .

تم سلامت رهو هزار برس هر برسکے هون دن پچاس هزار زیاده حـــد ادب. عرضـداشت ِ دولتخواه **اسد الله**. معروضـهٔ ۷ ستمبر سنه ۱۸۶۸ .

(1.7)

حضرت ولي نعمت آية رحمت سلامت .

بعد ِ تسلیم معروض ہے . عنایت نامہ مع سو روپیہ کی ہنڈوی کے عز ِ ورود لایا . تنخواہ ِ ستمبر سنہ ۱۸٦۸ کا روپیہ مین نے پایا .

تم سلامت رهو قیامت تك دولت و عز و جاه روز افزون مشتاق مرك ِ ناگاه اسد الله . ۱۳ ماه ِ اكتوبر ۱۸۶۸ .

$(1 \cdot \xi)$

حضرت ولى نعمت آية رحمت سلامت .

بعد تسليم معروض هے. توقیع ِ رافت شرف ِ ورود لایا. سو روپیه (۱) بابت تنخواه ِ اکتوبر سنه ۱۸۶۸ از روی ِ هنڈوی ِ ملفوفهٔ خط معرض ِ وصول مین آیا . خدا حضرت کو سلامت رکھے ! مجھ سے اپاہج نکھے کو بیعوض ِ خدمت تنخواہ دیتے ہو .

تم سلامت رهو هزار برس هر برسکے هون دن پچاس هزار عرضداشت اسد الله. مورخهٔ ۱۲ نومبر سنه ۱۸۶۸.

⁾ يهـان ميرزا صاحب و حسابى رقم لـكهى تهى . مين نى سهولت طباعتكى خيال سى اوسكو الفاظ مين لـكهديا هم .

(1.0)

حضرت ولى نعمت آيهٔ رحمت سلامت .

بعد ِ تسلیم معروض ہے. کل عریضه مشعر ِ رسیدِ تنخواہ ِ نومبر سنه ۱۸٦۸ حال ارسال کرچکا هون. آج ناچار از روی ِ اضطرار وافتقار پھر یه عرضی لکھتا هون.

حال میرا تباہ ہوتے ہوتے اب یہ نوبت پہنچی، کہ اب کی تنخواہ مین سے 36^(۱) روپئے بچے۔ ٦٣^(۱) روپئے کا چٹھا ماہوار کا سُو سہماہہ دینا. مجملا آٹے سو روپئے ہون، تو میری آبرو بچتی ہے. ناچار حسین علیخان کی شادی اور اوسکے نام کی تنخواہ سے قطع ِ نظر کی . اب اس باب مین عرض کرون کیا مجال . کبھی نه کہونگا . آٹے سو روپئے مجکو اور دیجے . شادی کیسی ؟ میری آبرو بچ جائے ، تو غنیمت ہے . برخوردار نواب مرزا خان کے خط مین میری آبرو بچ جائے ، تو غنیمت ہے . وہ عرض کریگا . محتصر یہ کہ اب میری جان اور آپ کے ہاتے ہے . وہ عرض کریگا . محتصر یہ کہ اب میری جان اور آب کے ہاتے ہے . مگر حضور جو عطا فرمانا ہے ، جلد ارشاد ہو . زیادہ حد ادب .

تم سلامت رہو قیامت تک ہر برس کے ہون دن پچاس ہزار عرضداشت کدای یك در اسد الله مضطر ، ١٦ نومبر سنه ١٨٦٨ .

(1.7)

حضرت وليِّ نعمت آية رحمت سلامت.

یعد ِ تسلیم معروض ہے. بہت دن ہوئے ،کہ برخوردار نواب مرزا خان نے مجکو مبارکباد لکھی تھی،کہ حضور نے تیرے قرض کے ادا کر نے کی نوید دی ہے ، اور مقدارِ قرض پوچھی ہے. سو مین نے اونکو لکھ بھیجا تھا،کہ آٹھ سو روپئے مین میرا قرض تمام ادا ہو جایگا . اس تحریر سے

⁽۱) یمهان میرزا صاحب نی حسابی رقـوم لکهی تهین . مین نی سمولت طباعت کی خیال سی اونکو الفـاظ مین لکهدیا هم .

یاددھی منظور ہے. زیادہ حدِ ادب.

تم سلامت رهو هزار برس هر برسکے هون دن پچاس هزار آرام کا طالب غالب. صبح ِ پنجشنبه ۱۷ دسمبر سنه ۱۸۶۸ (۱)

 $()\cdot \vee)$

حضرت ولى نعمت آية رحمت سلامت.

بعد تسلیم معروض ہے. عنایت نامه اوراوس مین تنخواہ دسمبر سنه ۱۸۶۸ کی هندوی ملفوف پہنچی. جلد یاد آوری کا شکر بجا لایا. حضور قرضخواہون نے بہت عاجز کر رکھا ہے. بس میرا یہی کام ہے کہ یاد دلادون آگے حضرت مالك ہین.

تم سلامت رهو هزار برس هر برسكے هون دن پچاس هزار عرضداشت ِ غالب ِ گدیه خواه ، مرقومهٔ روز ِ یکشنبه اواخرِ تاریخِ رمضان المقدس سنه ۱۲۸۵ ه ^(۲) .

⁽۱) اس عریضه کی لفافه پر ۱۵ دسمبر سنه ۱۸۹۸ درج هم اور لفافه کی پشت پر نوٺ همی : • پیش نمو ده شد حکم صادر نشد . ۲۰ دسمبر سنه ۱۸۹۸ ع . .

⁽۲) لفافه پر و دهم جنوری سنه ۱۸۲۹ ، تحریر هی . یه میرزا صاحب کی آخری تحریر هی . حسبن علی خان کی عریضه می معلوم هو تا هی که جنوری کی تنخواه ۱۵ فروری کو میرزا صاحب کی انتقال سی ایک گهنه قبل پهنچی تهی ، اسلئی اوسکی رسید اپنی قلم می نه لکم سکی . سویم کی روز حسین علی خان نی سرکار کو میرزا صاحب کی انتقال کی اطلاع دیتی هوی لکها : و بتاریخ ۱۵ فروری سنه حال مطابق ۲ ذیقعده روز دوشنبه وقت ظهر جناب دادا جانصاحب قبله نواب اسد اقه خان غالب عرف مرزا نوشه صاحب نی اس جهان فانی می رحلت کی . فدوی کیچی عرض نهین کرسکتا که کسفدر رنج و الم اس سائحه جانگرا و جگر خراش سی لاحق هوا هی . اور نیز جناب دادی صحاحبه معظمه کا حال اس رنج سی عالم پیری مین ایسا هوگیا هی که گذارش نهین کیا جاسکتا هی . حضور کا نوازشنامه می هندوی یکصد رویسه بابت تنخواه جنوری سنه ۲۹ ع کی ۱۵ فروری کو ایل گهنه پهلو انتقال دادا جانصاحب می شرف صدور لایا تها . رسید هندوی واسطی اطلاع حضور کی عرض کیگئی ، .

بخدمت نوابصاحب مشفق و مکرم مظهر لطف و کرم نواب زین العابدین خانصاحب بهادر عرف کلن میان سلمه الله تعالی مقبول باده(۱)

(صاحبزاده سید زینالعابدین خان بهادر عرف کان میان ولد صاحبزاده سید اصغر طیخان بهادر ولد نواب سید عبدالله خان بهادر این نواب سید غلام محمد خان بهادر ، نواب فردوس مکان کی همجد تهیی ، دلی مین پیسدا هوی ، اور و هین نشو و نما پائی . اپنی دادا نواب سید عبدالله خانصاحب بهادر کی هدر الصدوری میرنی کی زمانه مین اونکی ساتی رهی . نواب فردوس مکان کی عبد مین رامپور آئی ، اور یهان سی کسی بات پر ناراض هوکر جبپور چلی گئی ، اور و هین توطن اختیار کرلیا . امیر مینائی نوانتخاب یادگار (ص ۲۱۲) مین انکی متعلق لکها هی :

عابد . صاحبراده محمد زین العابدین خان عرف کان خان ولد صاحبراده محمد
 اصغر عایخان اصغر بیالیس برس کا سن هی . تلذ کسی می نمین .
 بطور خود کرتی هین . یه اونکا کلام هی :

تها جو اوژنا هی هوش کو میری بوی گیسوی عنبریر... هوتا آنها نه کهلنا جو عقدهٔ دلکو کاش ابرو کی تیری چین هوتا،

انکی دادا میرزا صاحب کی مخلص دوست تھی . اسلتی یہ میرزا صاحب کو اپنا بزرگ اور وہ انھین اپنا فرزند خیال کرتی تھی . لیکن نواب فردوس مکان ان می آخر مین ناخوش ہوگئی تھی ، اسلتی میرزا صاحب ٹی ان کی کلام پر اصلاح دینی سی انکار کردیا تھا . صاحبزادہ سید زینالعابدین خان بہادر ٹی جیپور مین دشمیر سنه ۱۸۹۲ ع کو انتقال کیا .)

$(1 \cdot V)$

بنده پرور ا

مہربانی نامہ پہنچا. مین تو سمجھا تھا، آپ مجکو بھولگئے. بارے یاد کیا. جناب نوابصاحب میرے محسن اور میرے قدردان اور میری امیدگاہ ہین . مین اگر رامپور نہ آؤنگا توکہان جاؤنگا. یہ جو آپ کہتے ہین کہ تجکو آنے مین تردد کیا ہے، تردد کچے نہین، توقف ہے. وجہ توقف کی یہ کہ مین

⁽۱) یه عبارت میرزا صاحب نو لفافه پر لکهی تهی . مین نو عنوان مین تبرکاً نقل کردی هم .

نے اپنی پنسن کے باب مین چیف کمشنر بهادر کو درخواست دی تھی. وہان سے صاحب کمشنر ِ شہر کے وہ درخواست حوالہ ہوئی. صاحب کمشنر دہلی نے صاحب کلکتر شہر سے کیفیت طلب کی ہے. یس اگر وہ کیفیت پنسن کی ھے. تو بہان کی کلکتری کا دفتر اگر نہین رہا نہ رہے. ریُنُو بوڑد^(۱) کے دفتر، اور لفٹنٹ گورنری آگرہ، اور نواب گورنر جنرل کلکتہ کے دفتر اس پنسن کی کیفیت سے خالی نہین ہین. اور اگر میریکیفیت مطلوب ہے، تو میرا بے جرم اور بری اور الگ هونا فساد سے از روی دفتر قلعه و اظہار مُخبرین ظاهر هے. بہر حال صاحب کمشنر شہر کیفیت صاحب کلکتر سے طلب کرکر چیف کمشنر کیساتہ پنجاب کو گئے ہین. دیکھئیے کب آوین، اور بعدِ ملاحظہ کیفتیت کیـا حکم دین. مگر تا صـدور حکم مین یهان سے کہین جا نہین سکتا. ہان بعــــد ملنے حکم کے ، خواہی دلخواہ ہو خواہی مخالف مدعا، دونون صورت مین رامپور آؤن کا . مگر حیران هون، که جب تك یهان رهون کهاؤن کیا ، اور جب چلنےکا قصد ہو تو رامپور کسطرح پہنچون . کیا خوب ہو کہ تم یہ رقعہ اپنے نام کا حضورکو ، یعنی حضرت نوابصاحب کو ، پڑھواکر اس مدعای ِ خاص کا جواب ، جو وہ فرمائین ، مجکو لکے بھیجو . لیکن تم سے یہ توقع کیونکر پڑے کسواسطے کہ تم نے اردو دیوان کے پہنچنے نہ پہنچنے کا حال جناب عالی سے دریافت کرکر کب لکھا ہے، جو اس بات کا جواب لكهوكي. زياده اس سے كيا لكھون. از غالب. نكاشتة و روان داشتة پنجشنبه ۲۵ مارچ ۱۸۵۸ع . ضروری جواب طلب^(۲) .

⁽١) اس لفظ كو ميرزا صاحب و اسيطرح لكها هي . ليكن صحيح و بورڈه هو .

⁽۲) خطرکی لفافه سی معلوم هوتا هی که میرزا صاحب نو ۲۶ تاریخ کو امی لکی لیا تها، اور یه اراده تها، که ۲۵ کو پوسٹ کُر ائینگی ، اسلئی ۲۵ مارچ تاریخ لکھدی تھی . لیکن بعد ازان از راہ عجلت ۲۶ هی کو ڈاك مین ڈلوا دیا. اصل عبارت یه هی : • در شهر رامپورموصول و بخدمت نوابصاحب مشفق و مکرم مظهر لطف و کرم نواب زین العابدین خانصاحب عرف کلن میان سلمه الله تصالی مقبول باد . از غالب یکرنگ . بیرنگ . مرسلمهٔ ۲۵ مارچ ۱۸۵۸ . ضروری . جواب طلب و شستاب طلب . چون عجلت در ارسال مکتوب می بایست ، هم بروز چهار شنبه آخر روز ۲۶ مارچ فرستاده شد ، .

(1.4)

نو ابصاحب والا قدر عظيم الشان سلمكم الله تعالے.

بعد سلام مسنون مشہود خاطر عاطر هو . سابق آپ کا خط متضمن اردو کے استفتای روزمرہ کا آیا تھا . اوسکا جواب جو مجھے معلوم تھا لکہ بھیجا . اب جو دوسرا خط آیا ، اوس مین آپ نے اپنے اشعار بتوقع اصلاح بھیجے ھین . آپ کو معلوم رھے کہ مین خاص خدمت اصلاح اشعار پر جناب نوابصاحب قبلہ کا نوکر ھون ، اور آپ حضور کے عزیزون مین اور فرزندون مین نوابصاحب قبلہ کا نوکر ھون ، اور آپ حضور کے عزیزون مین اور فرزندون مین کھین . پس مین ہے حکم حضور کے آپ کی خدمت بجا نہین لا سکتا. نا چار کاغذ اشعار مسترد بھیجتاھون 'یہ امریقین ھے کہ موجب ملال خاطر اقدس نہوگا . کاغذ اشعار مسترد بھیجتاھون 'یہ امریقین ھے کہ موجب ملال خاطر اقدس نہوگا . بندگی بیچارگی . زیادہ اس سے کیا لکھون ، کہ مدعای ضروری الاظهار اسیقدر تھا . والسلام '' راقم اسد الله خان غالب . ١٤ مارچ سنه ١٨٦٥ (۱) .

⁽١) زين العابدينخان كى خط كيائى خط تمبر ١١٢ كا حاشيه ملاحظه هو .

« بمطالعهٔ منشی صاحب سعادت و اقبال نشان منشی سیلچند صاحب میر منشی سلمه الله تعالی مفتوح باد »(۱)

(منشى سلچند راجّه كنورسين كى اولاد مين هين. كنورسين قومكر كايستم اور نواب سيد على محمد خان بهادر فاتح روهیلکهنڈکی معتمد سردار تھی . قلعیهٔ سرهندکی فتح مین اپنی ولی نعمت کی همركاب خدمات شايسته انجام دمكر مادشاه دهلي كر دربار سے راجه كا خطاب حاصل كيا . روهيله سلطنت کم ٹکڑی ہوی ، اور نواب سبد فیضاللہ خالضاحب سادر ریاست رامپورکر ، الی نکر اس خطہ مین تشریف لائه ، تو اونکم رکاب مین تمام وفادار سرداران روهیلهکیساتیر منشی صاحب کا خاندان بهی تها . منشی سیلچند کی تاریخ ولادت اور جای پیدائش کا صحبح حال معلوم نہوسکا . البته ۲۹ دسمبر سنه ۱۸۹۶ ع کو انکی عمر اکیـامّی سال کی آنهی . اس حساب سی سنه ولادت ۱۸۱۳ ع قرار پاتا هم . انکا ابتدائی تقرر نواب سید احمد علیخان بهادرکی عهد حکومت مین بعهدهٔ ناظر نظامت هوا . بعد ازان عامل (تحصیلدار) مقرر هوى . ١٨٤٤ ع مين انكي والد ني وفات يائي تو اونكي اساى پر محكمة عالية دار الانشا ممين بدلدير گئی . غدر سنه ۱۸۵۷ ع مین ریاست کیطرف می خبر رسانی و فراهمی رسند وغیره کا کام آنجــام دیا ، اور تواب گورنر جنرل بهادر سے بصلة خدمات دربار فتحكَّزه مين دوشاله انعام يايا . نواب فردوس مكان نر بھی انکی خدمات کی تعریف مین روبکار جاری فرمایا ، اور ایك تلوار عطاکی . نوابصاحب کی وفات کی بعد نواب خلد آشیان اور نواب عرش آشیان نو بھی انکی بہت قسد و منزلت فرمائی . بالآخر یانج والیان ریاست کی خدمت کرکی ۲۹ دسمبر سنه ۱۸۹۶ ع کو اکیاسی سالکی عمر مین رامپور مین انتقال کیا . ً منشى سيلجند كو فارسى مين كافي دستگاه حاصل تهي ، او ر ملا غياث الدين راميوري مولف غيّات اللغات فارسي سي شرف تلذ تها . شعر بهي كرتي تهم . اور منشي تخلص كرتي تهير .)

 $(11 \cdot)$

منشی صاحب سعادت و اقبال نشان منشی سیلچند صاحب میر منشی سلمه الله تعالی .

بعد دعای دوام ِحیات وترقی درجات معلوم فرمائین. اگرچه از روی ِ خطوط ِ حضور، صحت وعافیت ِ حضور معلوم ہوئی ہے، لیکن یه کہین سے نہین سنا، که غسل ِ صحت کیا، یا کسدن کرینگے. آپ سے یه فقیرکا سوال ہے،

⁽۱) یه عبارت میرزا صاحب نو مکتوب مورخه ۲۵ دسمبر سنه ۱۸۹۶ عکر لفافه پر لکهی تهیی . مین نو یهـان تبرکا نقل کردی همی .

کہ مجکو لکھٹیے، کہ حضرت غسل کسدن فرمائینگے. اور اگر موافق میری آرزو کے نہا چکے ہون، تو غسل کی تاریخ سے اطلاع دیجے. خیرو عافیت کا طالب غالب. ۲۰ دسمبر ۱۸۶۶ (۱).

(111)

منشی صاحب سعادت و اقبال نشان منشی سیلچند صاحب میر منشی کو خدا سلامت رکھیے!

مادّۂ تاریخ ِ غسل ِ صحت کو تم نے غور نہیں کیا . ۱۸۶۹ عدد ہوتے ہیں . پھر کیا حضور سال ِ آیندہ غسل ِ صحت فرمائیں گے ؟ یہ تو جنوری سال ۱۸۹۰ ہیں . اس تاریخ کا قطعہ کیونکر لکھون^(۲) ؟

یه جو مین نے قصیدۂ تہنیت اکھکر بھیجا ہے، منشا اسکا یہ ہے، کہ شاہ کبیر الدین صاحب رامپور سے آئے، اور اونھون نے کہا، کہ نواب صاحب جمعه کے دن ساتوین تاریخ ِ شعبان کو نہائین گے. اب تمھاری تحریر سے معلوم ہوا، کہ ماہ ِ آیندہ یعنی رجب^(۲) مین نہائین گے. خیر وہ کاغذ تو حضور کی نظر سے گزریکا. اگر موقع پاؤ تو حضور مین یہ ماجرا عرض کردینا کہ مین نے بموجب

⁽١) يه خط نواب فردوس مكانك غسل صحتكى تاريخكى متعلق لكهاكيا تها .

⁽۲) منشي صاحب نی میرزا غالب کی مکتوب مورخه ۲۵ دسمبر سنه ۲۶ ع کی جواب مین جو خط تحریر کیا تها ،
اوس مین ذکر ماه جشن کی بعد درخواست کی تهی که و ایک ماده تاریخ کا فدوی نی نکالا هی . سو عرض
کر تأ هون . امید و از هون ، که اوسکی دو شعر موزون فرما کر عنایت نامهٔ موسومه فدوی کی مین عنایت
فرما نیم . بیت: کا شکر سر اعدا عرض کر تو ای منشی * بندگان عالی کا آج غیل صحت هی ، اس شعر کا
مصرع ثانی مادهٔ تاریخ هی . چونکه اسکی اعداد ۱۸۲۱ هوتی هین ، اسلی ایک عدد کا تخرجه کیا گیا هی .
فقره (کا ایکر سر اعدا) بت اتا هی ، که اگر سر اعدا یعنی حرف الف کی عدد کو ، جو و ایک ، همی ، ماده
مین سی کم کر دیا جائی تو اعداد مطلوبه ۱۸۲۵ حاصل هوجائین گی . چونکه یه قاعدهٔ تاریخ گوثی کی عین
مطابق هی اسلی تعجب هوتا هی . که میرزا صاحب نی اسپر کیون اعتراض کیا .

⁽۳) میرزا صاحب نی سهوا ماه آینده کو رجب لکهدیا هی . فی الواقع ماه آینده رمضان تها . اساتی که خط نمبر (۳۹) سی معلوم هو تا هی که اس سال ۱۳ دسمبر کو رجب کی ۱۳ تاریخ تهی . لهـذا ۱۹ جنوری کو ، جو تاریخ تحریر خط هی ، ۱۹ یا ۲۰ شعبان هوگی . اور شعبان کی بعد رمضان آنا هر . رجب نمین آنا .

١٥ - مكاتيب غالب

روایت ِ شاہ کبیر الدین کے اسکے ارسال مین جلدی کی ہے(۱). غالب ۱۹ جنوری سے نه ۱۸۶۰.

(117)

منشی صاحب! عجب اتفاق ہے،کہ حضور اپنے خط مین اپنے مزاجِ مبارك كا حال كچے نہین لكھتے، اور میرا دھیان لگا ہوا ہے. خدا كيواسطے! تم مفصل حال لكھو،كہ كیا عارضه باقی ہے، اور صورت كیا ہے؟ دربار بدستور ہوتا ہے یا نہین؟ سوار ہوتے ہین یا نہیں؟

زین العابدین خان نے جیپور سے اپنے اشعار اصلاح کیواسطے میر کے پاس بھیجے. مین نے اصلاح دینے سے انکار کیا، اور اشعار مسترد کردئے. اون کا خط اور اوسکی پشت پر اوسکے جواب کا مسودہ اس خط مین لپیٹ کر تم کو بھیجتا ہون. پڑھ لو. بلکہ اگر موقع اور محل پاؤ، تو حضور کو بھی پڑھوا دو^(۲). والدعا . اسد الله خان غالب . ۱۶ مارچ سنه ۱۸٦٥.

(117)

منشی صاحب سعادت و اقبال نشان منشی سیاچند صاحب میر منشی کو فقیر غالب کی دعا پہنچہے. یہ خط^(۳) مین نے ایك شبانه روز کی فکر مین حضور کو لکھا ہے. مگر مسودہ جو ہر بار کچھ کا کچھ ہوتا رہا، اس سبب سے

⁽۱) اشعار تهنیت کیلئی عریضه نمبر ۳۹ کا حاشیه ملاحظه هو .

⁽۲) زین العابدین خان کا خط حسب ذیل هی : « نوابصاحب مشفق مهربان ، کرمفرمای دوستان ، بحوعة خویهای بیکران سله الله تعالی . بعد سلام مسنون ، واشنیاق «لاقات مباهجت مشحوت ، یه چند خزف ریزی بهیجکر تکلیف دیتا هون ، که نگاه گرهر سنج سی ملاحظه کرکر اغلاط محاورات و تراکیب ، وسستی بندش ، و تعقیدات صوری و معنوی ، و تنافرالفاظ ، و ابتذال مضامین ، جس جگه و اقع هو مطلع فرمائی . فقط . امر مستفسرهٔ سابق مین صدور مهربانی نامهٔ نامی نی خلجان رفع کیا . جواب اسکا بهی اگر جلد عنایت هو بعید ارتباط دیرینه سی نهوگا. زیاده شوق و بس . فقط . نگاشتهٔ دهم مارچ سنه ۱۸۲۵ع ، مقام جیپور . زین العابدینخان ، . میرزا صاحب کی جواب کیلئی مکتوب نمبر ۱۰۹ ملاحظه هو .

⁽٣) عريضه نمبر ٤٢ مراد هي .

میرے پاس نہین رہا. اور خداکی قسم! کہ مین اب بہت ناتوان ہوگیا ہون. یہ خط لیٹے لیٹے صاف کیا ہے. اور اس تحریر کو مجموعة نثرمین رکھا چاہتا ہون. آپ اس کی نقل کرکے مقرر مجکو بھیجد بجے گا. بڑا احسان مجھ پر ہوگا(۱). اسد الله.

(11ξ)

منشی صاحب سعادت و اقبال نشان عزیز تر از جان منشی سیلچند کو فقیر غالب کی دعا پہنچسے (۲). کیون صاحب؟ هم تو تم کو اپنا فرزند سمجهین، اور تمهارا یه حال که مراسم فرزندی بجا نهین لاتے. خط لکهنا تم نے یك قلم موقوف کر دیا. اور بهائی ہے تكلف لکهتا هون که مجھ مین اب دم نهین هے، نه طاقت باقی هے، نه حواس درست هین (۲). آج کے نوابصاحب کے خط مین دوجگہ غلطیان هو ئین مجھ سے، لکھا کچھ چاهتا هون، لکھ کچھ جاتا هون. بس اب تو یه نویت پہنچی هے (۲)، که آج بچا كل مرا، كل بچا پرسون مرا، اس خط كا (جواب) (۹) مجكو جلد لکھو. اور اوس مین یه لکھو، كه احسان حسین خان (اور اونكے بھائی مظفر حسین خان) (۵) جو لکھنو سے آئے هین،

⁽۱) یه عریصه کلیات نثر فارسی مین شامل نہین . اغلب یه هی ،که یهانب سی نقل روانا نہین کیگئی . (۲) کاتب نی دونون جگه دپونچی، لکها هی . لیکن میرزا صاحب نی اسی متن مین علی حاله باقی رکھکر پائین خط مین اپنی قلم سی دپہنچی، بنادیا هی ، اسلئی مین نی متن مین صحیح املا لکھنا مناسب خیال کیا .

⁽۳) حواس کا املاکاتب نی های هوز سی لکها تها . مرزا صاحب نی اوسکو قلمزد کرکر حای حطی سه لکما هم .

⁽٤) میرزا صاحب کی خط مین یه لفظ موجود نهین هی . لیکن سیاق چاهنا تھا اس لئی مین نی اسکو سهو کاتب و مکتوب له خیال کرکر بریک مین اضافه کردیا هی .

⁽ه) احسان حسین خان اور مظفر حسین خان ، مسیح الدوله حکیم علی حسین خان بهادر لکهنوی ، طبیب شاه اوده کی صاحبزادی تهی . الحاق اوده کی بعد رفته رفته روساه شهر و اراکین سلطنت تساه حال اور پریشان روزگار هو نا شروع هوژ ، تو ان مین سی اکثر اصحاب نی دربار رامپور کی دامن الطاف و کرم مین پناه لی . یه دونون بهائی بهی سنه ۲۷ ع مین یهان آگئی . نواب خلد آشیان نو انکی شایان شان قدر و منزلت کا اظهار فرمایا ، اور اپنی مصاحبین خاص مین جگه عطاکی . احسان حسین خان بهادر نی جمعه کی دن ۵ رجب سنه ۱۲۹۰ ه (۱۸۷۳ ع) کو کربلای معلی مین انتقال کیا . مظفر جسین خان تمهر مین بنارس چلی گئی تهی ، اور تیرهوین صدی کی آخر تك بقید حیات تهی .

نوابصاحب کی سرکار سے اونکا کیا در ماہه مقرر ہوا ہے، اور تعظیم و توقیر کا کیا رنگ ہے؟ دربا مین جو آتے ہین، تو بیٹھتیے کہان ہین^(۱)؟ (اس خطکے جواب کا طالب غالب ، ۱۱ جون)^(۲).

(110)

برخوردار نورچشم منشی سیلچند میر منشی کو بعد دعاکے یه معلوم هو، که اگلیے مہینے یعنی اگست سنه ۱۸۶۸ (کی)^(۲) تنخواه کی هنڈوی جو تم نے بھیجی تھی، اوسکا روپیه ابتك نہین پٹا. مین تو جس دن هنڈوی آتی هے، اوسی دن یا دوسر ہے دن اپنے مختار کار کے هات، که وہ بھی مهاجن هے، بیچ ڈالتا هون. مگر اوس مختار کار کو ، جسکے هان هنڈوی آئی هے، (اوسنے) روپیه ابتك نہین دیا. ۸ ستمبر کو وہ هنڈوی بیچکر روپیه مین نے لے لیا تھا، اور آج ۱۸ هے. مختار کار کو روپیه اوسنے ابتك نہین دیا. جس سے تم نے هنڈوی لکھوائی هے، اوسکو تم تاکید کرو که (یہان کے مهاجن کو روپیه دینے کی تاکید لکھوائی هے، اوسکو تم تاکید کرو که (یہان کے مهاجن کو روپیه دینے کی تاکید لکھوائی هے، تاکہ)⁽³⁾

⁽۱) اصل خط مین (می) بصینـهٔ مفرد تحریر هی . لیکن اصول زبان کی رو سی (مین) بصینـهٔ جمع هونا چاهـهٔ . مین نی یه خیال کرکه که اسـیر میرزا صاحبکی نظر نهین یزی. متن مین (مین) لیکهدیا هم .

 ⁽۲) خطکی لفافه پر میر منشی صاحب کی حسب ذیل تحریر هی : • خط در جواب توشته شد . ۱۹ صفر سنه ۱۳۸۶ ه مطابق ۲۰ جون سنه ۱۸۲۷ ع . اس سی معلوم هو تا هی که میرزا صاحب کی خط کی پوری تاریخ ۱۱ جون سنه ۱۸۲۷ ع هی .

⁽٣) به لفظ اصل من ساقط تها. من تو بريك من اسائي اضاف كرديا هي ، كه جمله بامحاوره هوجائي .

⁽٤) يه عريضه بهي ميرزا صاحب كي آپني قلم كا نوشته نهين هي. البته جو عبارت بريكك مين درج هي، وهُ اونهرن ني خود لكهي هي.

⁽٥) اس خطک لفافه پر ۱۸ ستمبر سنه ۱۸۲۸ تاریخ درج هی .

بنام خلیفه احمد علی صاحب احمد رامپوری

(خلیفه شیخ احمد علی صاحب احمد تخلص ولد شیخ نادر علی تقریباً سنه ۱۲۱۹ ه (۱۸۰۵ ع) مین پیسدا هوی . فارسی کتابین مولوی عنبر شاه خان عنبر اور کبیر خان تسلیم سی پژهین ، اور عربی علوم و فنون دیگر علما شهر سی حاصل کئی . لیکن ادبیات فارسی کی دوق تو خلیفه صاحب کو عربی علوم کو لطایف کی طرف متوجه نهو تو دیا ، اور انکی ساری عمر شیراز و شروان هی کو مرغزارون کی سیر مین گزر گئی . رامپورکی اکثر فارسی ادب کی علما کا سلسله ان تك منتهی هوتا هی . نواب خلد آشیان اور نواب عرش آشیان طاب ثر اهماکی استادی کا بهی شرف حاصل تها . خلیفه صاحب تی جمعرات کی دن ۲۹ رمضان سنه ۱۳۰۹ ه مطابق ۲۸ ایریل سنه ۱۸۹۲ ع کو نوی سال کی عمر مین اپنی مکان واقع محله بنگله آزاد خان (رامپور) مین انتقال کیا .

. مرزا صاحب رامپور تشریف لائی ، اور خلیفه صاحب سی ملاقات هوئی تو موخر الذکر نی اثنای گفتگو مین عرفی کر کلام پر نکته چنی کی ، اور مثالا یه دوشعر پیش کی :

> ساکتم، این نغمه تا در نیم شب، همره مرغ سحو خوان می زنم شاهدی کو که یك نفس گوش_ی بدل درد پرور اندازد

میرزا صاحب نی عرفی کی حایت کی . لیکن اوسوقت بحث ناتمـام رهی ، اور یه طی پایا که خلیفه صاحب شب کو آکر گفتگو کرینگی . معلوم هوتا هی که یه اوس رات تشریف نه لیجاسکی ، اسائی میرزا صاحب نی اینی دلائل لیکهکر انکی خدمت مین بهیجدیی .

تذكرهٔ كاملان رامپور (ص ٢٤) مين اختلافي شعر يه لكها هي :

منکه باشم عقل کل را ناوك انداز ادب مرغ توصیف تو از اوج بیان انداخته مگر میرزا صاحب کی آینده تحریر کی روشنی مین اسکی صرف یه تاویل کیجاسکتی هی که مذکورهٔ بالا دو شعرون کم ساتر یه بهی معرض بحث مین آیا هوگا . ورنه میرزا صاحب خط مین اسیکا ذکر کرتر .)

(117)

جناب مولویصاحب مخدوم مولوی احمد علی صاحب کی خدمت مین بعد سلام مسنون الاسلام عرض یه هے ، که فقیر شب کو آپکا منتظر رہا . آپ تشریف نه لائے . ناچار تقریر کو تحریر کا پیرایه دیکر آپ کی جناب مین بهیجتا هون . سنین فارسیه کا حال بسیل اجمال ایك دو ورقه پر مندرج هے .

بنظرِ اصلاح مشاهده هو^(۱).

بعدد اوسکے میری یه عرض ہے، که ہر چند «سحر» اور «صبح» مرادف بالمعنی ہین. اور وہ انجام ِ لیل اور آغاز ِ نهار ہے. مگر بخلاف ِ صبح «سحر» بطریق ِ مجاز بعد ِ نصف ِ شب سے صبح تك مستعمل ہے. طعام ِ آخرِ شب کو «سحری» اور «سحرگهی» کہتے ہین. اور مرغان ِ خوش آواز ، که بلبل بھی اون مین ہے ، اکثر پہر سوا پہر رات سے بو لتے ہین. نصف ِ شب کو مرغ ِ سحر خوان کا ہم آواز ہونا محلِ اعتراض نہین ہے .

«گوش » کا استعمال «انداختن» کیساتی اگر شعرای مند کے کلام مین آیا ہوتا، تو ہم اوسکی سند اہل ِ زبان کے کلام سے ڈھونڈھتے. جب وہ خود عرف (۲) نے لکھا ہے، تو ہم سند اور کہان سے لائین؟ قواعد ِ زبانِ فارسی کا ماخذ تو ان حضرات کا کلام ہے. جب ہم انھین کے قول پر اعتراض کرین گے، تو اوس اعتراض کیواسطے قاعدہ کہان سے لائین گے؟ ان سب باتون کو جانے دیجے. اسکو ملاحظہ کیجے، کہ عرفی اکبر شاہ (۳) کے عہد مین تھا.

⁽۱) میرزا صاحب کا یه خط مولوی عبد الحکیم خان صاحب مدرس فارسی مدرسهٔ عالیهٔ راهپور سی ملغ ۲۵ روپیه مین خریداگیا تها . فقیر عرشی کا خیـال تها که سنین فارسی کی کیفیت پر مشستمل دو ورقه بهی موصوف الذکر بزرگ کی پاس هوگا . لیکن باوجود تلاش دستیاب نهوسکا .

⁽۲) خواجه جمال الدین محمد عرفی این خواجه زین الدین علی شیرازی عهد اکبری کا ممتاز اور بلند پایه فارسی شاعر شمارکیا جانا هی. حکیم او الفتح اور میرزا عبدالرحیم خانخانان کا مصاحباور مداح تها. اپنی موخر الذکر مدوح کی توسط سی شاهزادهٔ سلیم کا اتالیق مقرر هوا. سنه ۹۹۹ هم مین خانخانان کی ساتیم نهایهه (سنده) کی مهم مین شریك هونو کی اراده سی روانا هوا. لیکن شوال سنه مذکوره (اگست سنه ۱۵۹۱ ع) کو ۳۱ سال کی مختصر عمر مین بمقام لاهور فوت هوگیا. اسمکه کلام مین جوانی کا جوش و خروش اور الوالعزی اپنی تمام معاصرین سی زائد هی. اگر دست قضا سی کچیم عرصه اور بچگیا هوتا، تو بعض ایسی خامیان، جو نظر نمانی نهونو کی سب کلام مین پائی جاتی هین، هماری فارسی ادیون کوکهی نظر ناتین. تاهم ایران کی جو شاعر هندوستان چلی آئی تهی اون مین سی یه نصیب نیك عرفی هی کی حصه مین آیا، که اوسکی زندگی مین اسکا کلام شیراز مین پژها جاتا تها.

⁽۳) جلال الدین اکبر ابن نصیرالدین همایون ابن ظهیرالدین بابر ، سلطنت مغلیه کا تیسرا روشن چراغ تها . امر کوٹ (سنده) مین سنه ۹۶۹ه (۲۰۵۲ع) کو پیدا هوا . ابھی تیرا سال نو ماه کی عمر تھی که باپکا سایه سر سی اوٹھگیا . بیرم خان خانخانان نو اسی بادشاہ بناکر خود صدر اعظم کی حیثیت (باق)

اور اوس عهد مین قطع ِ نظر اور اهل ِ کال سے ابو الفضل (۱) اور فیضی (۲) یه دونو شخص کیسے فاضل تھے۔ اور پھر عرفی کا ممدوح حکیم ابو الفتح (۲) اسکا وہ پایه علم مین تھا ، کہ فیضی اور ابوالفیضل کو بھی خیال مین نه لاتا تھا . اگر یه دونو شعر عرفی کے غلیط ہو تے ، تو یه تینون آدمی اوسکی دهجنیان اوڑا ڈالیتے . حال آنکہ فیضی و ابو الفضل اوسکے دشمن تھے . پس جب ان دونون نے باوجود عداوت اعتراض نکیا ، تو اب عرفی پر کون اعتراض کر سکتا ہے ؟ عرفی کی زبان سے جو نکل جائے وہ سند ہے . ہمارے واسطے وہ ایک قاعدہ محکم ہے . وہ مطاع ہے ، اور ہم اوسکے مقلد اور مطبع ہین . غالب .

- (۱) ابوالفصل ، شیخ مبارك كا بیتا ، اور نیمنی كا بهائی هی . یه سنه ۹۵۸ ه (۱۵۵۱ع) مین پیدا هوا . سنه ۱۹۸ مر شاهی مین ملازمت كا شرف حاصل كیـا اور بهت تهوؤی عرصه مین وزارت كی درجه تك جا پهنچا . اسكو ربیع الاول سنه ۱۰۱۱ ه (۱۹۰۲ع) ، بین شاهزادهٔ سلیم كی ایـا می ۵۳ سال ۲ ماه كی عمر مین شهید كردیا گیا . یه بؤا مدبر اور زبردست ادیب تهـا . آئین اكبری ، اكبری ، اكبرنامه ، اور مكاتبات علای تصنیفات هین . شعر بهی كها اور علای تخلص كرتا تها . یه اكبری درباركی نورتن ، بین شمار كیا جاتا هی . اسكی قتل كی اطلاع می اكبركو اسقدر صدمه هوا تها كه اوس نی كئی و تت كهانا به كهایا . اور یار یار یار کها تها كه اگر شیخو بابا مجهی قتل كرادیتا تو اس می بهتر تها .
- (۲) فیعنی، شیخ مبارك كا بؤا بیثا، اور اكبری درباركا ملك اشعرا آنها . حكت، فلسفه، ریاضیات. تاریخ، اور سنسكرت كا عالم آنها . سواطع الالهام، اور مواردالكام، عربی مین، اوركایات نظم، اور خمسه، فارسی مین اسكی مشهور تصایفات دین . یه ۱۰ صفر سنه ۱۰۰۶ ه (۱۹۱۵ع) كو ۵۰ مال كی عمر مین فوت هوا.
- (۳) حکیم اموالفتح مسیح الدین ابن حکیم عبد الرزاق گیلانی اکبرکا طبیب خاص اور اوس عهدکا بهت بزا فاضل تها . یه اپنی علمی وجاهت وعظمت کی سبب بادشاه کی دربار مین نمتاز درجه کا مالك اور اکبری دربارکی نورتن مین شامل تها . اسی سنه ۹۹۷ ه (۱۹۸۸ع) مین وفات بانی .

⁽بقیه) می کام شروع کردیا . لیکن اپنی خدا داد قابلیت سی اکبر نی بهت جلد انتظام سلطنت کا بار اپنی کاندهون پر او ٹھا لیا ، اور سلطنت مغلیه کی حدود کو گجرات، بنگال ، کشمیر اور سنده تك و سبع کردیا . فتح پور سیکری اسی نی آباد کیا تھا . یه بهت معمولی پژها لکھا تھا . لیکن ایك دانشمند بادشاه کیطرح بهدربار کو اوسوقت کی ممتاز اهل علم سی مرین رکھتا ، اور اونکی علمی مباحثر ن مین شریك هو تا رهتا تھا . جس سی اسکی معلومات اور قابلیت ،بین غیر معمولی و سعت پیدا هوگئی تھی . اس کی دربار کی نو رتن ابتك مشهور هین . اسکا سب سی اهم کارنامه دین الهی کی ترویج هی . یه مذهب کی یه شور نصا اسی مذهب کی یه بدولت جنت نشان بنی تهی . اکبر نی جادی الآخره سنه ۱۰۱۶ ه (۱۲۰۵ ع) کو 13 سال کی عمر مین اس دار فانی کو خیرباد کها هی .

بنام مولوی محمد حسن خان مالكِ مطبع

(مولوی محمد حسن خان این نور محمد خان این شاہ محمد خان مهمند افغان رامیورکر ایك شریف و با عزت خاندان کی فرد تھی. انکی دادا شیاہ محمد خان نواب سید محمد فیض اللہ خان بہادرکی همراه افغانستانے سی تشریف لائی . اور فوج مین بعہدۂ جمعدّاری مقرر ہوئی . مولوی محمد حسن خان نو تبغ نباكان كو قلم مو تبديل كرليا. اور اوس زمانه كي مروج تعلم حاصل كركي نواب فردوس مكان كم حسب ايما سنه ١٨٥٦ع مين • مطبع حسى ، قائم كيا . بُعد ازّان نواب خلد آشیان کی حسب الحکم ۱۲ جادی الثانیه سنه ۱۲۸۳ ه مطّابق ۱۵ اکتوبر سنه ۱۸۶۳ ع کو اخبار دبدبهٔ سکدری ، کا پہلا پرچه شائع کیا ، جو اسوقت تك اپنی عمر كر ١٤ سال بوری كرچكا هو . اور هنوز اینی روایتی وفاداری حکومت هند و رامپور پر قائم هو . سنه ۱۸۷۷ ع کم دربار قبصری مین گورنمنٹ یو۔پی نی انھین اپنی صوبہ کی صدیران اخبارات و رسایل کا نمایندہ بنیاکر بھیجیا . نواب خلد آشیان کر ایام ولیمهـدی مین اینا مصاحب منتخب کیـا ، اور عهـد حکومت مین متعدد اهم سفارتی خدمات تفریض فرمائین . انکر بعــد نواب سید محمد مشتاق علیخانب بهــادر عرش آشیان ذ آنریری مجسٹریٹ مقرر فرمایا . مولویصاحت نی ۱۷ شیوال سنه ۱۳۱۶ ۵ (۱۸۹۳ع) کو ۹۰ سال کی عمر مین انتقبال فرمایا . آیکی بعد چنبد سال تك آیکی خلف الرشیبد مولانا شباه فاروق حسن خانصاحب صابری رحمه الله نی اپنی مشاغل طریقت کی ساتر ، دیدبهٔ سکندری ، کو بھی ایڈٹ كياً . ليكن سنة ١٩٠٣ع مي فرائض ادارت ايني فرزند اكبر مولانا فضل حسن خانصاحب صارى کم سپردکردیئی ، جو آجنك ام_د انجام دیرهی هیں . موخرالذکر بزرگ نو اینی گرامی نامهٔ موسومهٔ فقیر عرشیٰ مین تحریر قرمایا هی : واخیــار دیدبهٔ سکندری کی هندوستان بهرکی اخبارات مین به نمــایان خصوصیت ہی کہ ۷۶ سال کی مدت مدید میں برٹش گور نمنٹ اور لوکا گورنمنٹ نوکھی، اسکر ایك حرف ير نه كوئي اعتراض كيا ، نه اس مي كيهي ضانت طلب هوئي، نه اسيركسي نو آجتك كوئي مقدمه چلايا ه .)

(11V)

مشفتی اور مکری محمد حسن خانصاحب^(۱)کو غالبِ آزردہ دلکا سلام پہنچیے. آج بھی آپکا ایک خط آیا. کئی اخبار آپکے پھیرے، کئی خط آپکے پھیرے، اور آپ اخبار بھیجے جاتے ھین. الہی! آپکا خط خط تھا، یاکوئی جھوٹ کی پوٹ. بیشتر مجذوبون کی سی بڑ. اور جو کچے سمجے

⁽۱) ميرزا صاحب نر مكتوب اليه كا نام ، القاب اور سرنامه دونون مقامات پر محمد حسين خان لكها هو . په سهو هم . صحيح نام محمد حسن خالف هم .

مین آیا، وہ غلط اور دروغ اور جھوٹ. یہ غلط ِ محض ہےکہ مطبع حضور کا ہے، اور تم مہتم ہو حضور کیطرف سے. اللہ! اللہ! ڈگی جی سنگھ کی تعریف مین کہین سارا ایك صفحه کہین سارا ایك ورق سیاہ کرتے ہو، اور اپنے والی ملک اور اپنے پادشاہ یعنی امیر المسلمین نواب کلب علیخان بہادر کے نام (کے)^(۱) آگے یا نام سے پہلے کوئی دو تین لفظ تعظیم کے لکھتے ہو بس، اور اس قباحت کو نہین سمجھتے کہ اگر یہ اخبار حضور کی طرف سے ھے، تو گویا ڈگی سنگھ جی کی تعریف بھی حضور کی طرف سے ہوگی. ھندستانی علمداری (۲) مین وه ایك زمدندار اور مالگزار تها. اب گورمنٹ هند نے اوسكو جاگيردار مستقل كرديا. اور نواب محمد عليخان رئيس ٺونك كا هر اخبار مین ایك مرثیه لكھتے ہو . اس سے یه معلوم ہواكہ تم طرح طرح سے اطراف و جوانب کے رئیسون سے بھیك مانگتے ہو. بھائی! « یك درگیر و محكم گیر». اگر حضور کے نوکر بھی نہین ہو تم، تو آخر رعیت تو ہو. یه کیا ھے کہ اپنے پادشاہ کا ذکر سب سے پیچھے لکھتے ہو ، کبھی صفحه پر کبھی حاشیه پر؟ هم نے ان باتون سے بیزار ہوکر تمھارا اخبار موقوف کیا ہے، اور اب پھر تمھین لکھتے ہیں، کہ دوہائی خداکی! مین یکم جنوری سنہ ۱۸۶۸ سے «دبدبهٔ سکندری » کا خریدار نہین ہون. نه بھیجا کرو. واسطے خدا کے! نه بهیجا کرو. اس سے زیادہ کیا لکھون. (مہر **غالب** ۱۲۷۸).^(۳) فروری سـنه ۱۸۶۸ ع).

⁽١) يه لفظ اصل مين ساقط تها . مين ني سياق كلام كي حسب اقتضا بزها ديا هم .

ر) یه خط میرزا صاحب کی قلم کا نوشته نهین هی ، اسائی ممکن هی که کاتب در سهوا «عملداری» کی بجمای وعلمداری، لکهدیا هو .

 ⁽۳) خطک آخر مین تاریخ نهین تهیی . مین نو لفافه کی تاریخ الکهدی هیی . لفافه کی پشت پر نوث هو :
 د بموجب خط هذا بعد استدراك از مرزا نوشه صاحب مبلغ دو روپیه هشت آنه بابت بقایا حساب اخبار محمد حسن خان حواله لاله نهندی رام محافظ دفتر نموده شده . تمت بالخیر . و الحمد ننه او لا و آخر آ .

۱ ـ فهرست اشخاص و قبائل

(ان فہرستون مین جلی ہندسے متن کیطرف اور خنی ہندسے حاشیہ کی طرف اشاره کرتے هين ، اور حاشيه سے فٹ نوٹس اور وہ تحريرين مراد هين ، جو مكتوب اليهم كے متعلق اون كے نام كے خطوط كے آغاز مين لكھي گئي هين .)

> آزرده (ديكهو: صدر الدين مفتى). آفتاب بیکم - ۲۶ .

آلنقو ١ - ١٦ .

ابدال - ١٥٠

ابراهیم ذوق، شیخ – ۱۷.

ابراهیم علیخان بهادر ، نواب سر حافظ - ٥٥.

ابو الفتح، حكيم - ١١٨، ١١٩٠

ابوالفضل - ١١٩.

احسان حسين خان - ١٠٥، ١٠٥٠

احمد بخش خان مهادر ، نواب - ۱۱ ، . 90 . 44 . 14

احمد حسن مودودی، حکیم سید – ۵۰. احمد شاه درانی - ٥٤.

احمد علی جهانگیرنگری، مولوی آغا -. VY . VI

احمد عليخان بهادر ، نواب سيد - | امين الدين - ٧٢،٧١

. 117 6 79

احمد على راميوري ، خليفه - ١١٧ .

احمد على رسا - ٢٦، ٨٥.

الأمنسين صاحب - ٢٢.

اصغر علىخان مهادر، صاحبزاده سيد -

. 1.9 . 15

اصغ علیخان رسالدار، محمد - ۸۷.

اعجاز علیخان، صاحبزاده محمد - ٦٦٠

اكبر، جلال الدين - ٨٢، ١١٨، ١١٩٠

ا کرشاه ، عرش آرامگاه - ۷۸ · اكبر علىخان - ٩٨، ٩٦ .

الك صاحب - ٧٩

الهي بخش خان معروف، نواب -١٢٠

امام بخش صهبائی - ۵۸ .

امداد الله خان ، صاحبزاده سيد - ٢٠٠

امير احمد مينائي – ۲، ۱۲، ۱۷، ۲۱، ۲۱، ۲۱ - 1-9 : 49 : 89 : 84

امين الدين احمد خان بهادر، نواب-١٢٠

چشتی یهلوان - ۱۳.

چهج مل کهتري ، راي - ۲۷ .

حالى ، مولانا - ٢٥.

حيب الله خان ذكا - ٦٩.

حسرتى (ديكهو: مصطفى خان) .

حسن جهان بیگم - ۹۶.

حسن علخان ـ ٣١٠.

حسن علخان ، صاحبزاده - ٦٦ .

حسین خان قزو نبی ، میرزا – ۷۷ .

حسين علىخيان ، مرزا - ٢٦ ، ٤٠ ، ٧٠ ،

· 1 · · · 9 · 47 · 40 · ^9 · Vo

(1.761.761.061.761.1

حفيظ الله خارب سادر، صاحبزاده

سىد – ٥٥ .

حيا (ديكهو:رحيم الدين بهادر مرزا).

حياتالنسا بيكم صاحبه - ٩٣ .

حيدر علخان مادر، صاحبزاده

سىد - ۲۹ ، ۳۰ .

خاقانی - ۸.

خان آرزو – ۸۳.

خسرو دهلوي ، امبر - ۷۷ .

خلد آشان، نو اب سبد محمد کلب علیخان

سادر - ۳، ۱۷، ۳۳، ۱۲، ۶۱، ۶۶

. 171 6 17 6 117 6 110 6 117

داغ (دیکھو:نواب مرزا خان) .

انجو ، میان – ۸۲ .

انو ري – ۹۷ .

او دىسنگە ، راجە – ۹۷ .

اورنگ زیب (دیکهو: عالمگس).

الد منذ در عند - ٢٨٠

ایسری پرشاد نراین سنگی – ۸۹.

مار ، ظهيرالدين - ١١٨ .

باقر علىخان - ٢٦، ٧٢، ٧٢، ٨٩، ٧٩، ٨٠.

ماقى بالله، خواجه - ١٤.

مالمتي، راني - ٩٧.

ببرعلیخان، حکیم – ۹۳.

ىدر چاچى - ٧٧.

برلچ – ۷۲ ·

بر يعج - ١ ، ١٨ .

بوعلى سينا - ٦٣ .

مادر شاه ظفر - ۲، ۱۲، ۷۸.

بيخير (ديكهر: غلام غوث خان يهادر).

بیلی صاحب، ڈاکٹر - ۸۱.

ترك - ٧٢ .

تركان – ۹۷ .

تفته، هرگویال - ۲۷، ۳۷، ۲۹، ۲۹، ۲۹، ۲۰۰

تمر، تېمور – ۳۱.

للك چند، لاله - ٧٣ ، ٨٣.

جان انگلس مهادر - ۸۰، ۸۰

جلالای طاطای - ۷۷، ۷۷.

جهانگیر، نورالدین – ۸۲، ۹۷، ۱۱۸، ۱۱۹.

سکه – ۲۲ .

سليم، شاهزاده (دبكهر: جهانگير).

سنجر ، سلطان – ۹۷.

سیاح – ۸۰ .

سيالكوڻيمل - ٧٣.

سیلچند ، منشی – ۷۰ ، ۷۹ ، ۹۹ .

. 117 (1.0 (1.7 (1..

شاهجهان – ۷۷، ۷۷ .

شاه عالم - ٥٤ ، ٧٨ .

شاه محمد خان - ۱۲۰.

شعاع (دیکھو: اکبر شاہ).

شمسالدین احمد خان ، نواب – ۱۲

شمسالدین خان دهلوی ، نواب – ۱۷ .

شمشاد على بيك رضوان – ٦٠.

شيخو بابا (ديكهو:جهانگير).

شيفته (ديكهو: مصطفى خان).

شیو نراین ، منشی – ۱۰ ، ۳۵ ، ۳۹ .

صدرالدين خان آزرده ، مفتى – ٢ .

صهبائی (دبکهر: امام بخش).

ضياء الدين احمد خان بهادر نير، نو اب –

· 9 \ · \ \ \ · \ \ \ · \ \ \ · \ \ · \ \ · \ \ ·

طاهر وحيد - ۷۷، ۲۸،

ظفر (دیکهو: مادر شاه).

عارف (ديكهو: زين العابدين خان) .

عالمكير - ٩٧.

عاليه سلطان بيكم (ديكهو: حيات النسابيكم).

ڈانل میکلوڈ صاحب – ۸۸.

ڈکی سنگھ جی – ۱۲۱ .

ڏلهوسي ، لارڏ – ۲۲ .

ڈنکن میکلوڈ صاحب _{– ۸۸}.

ذكا (ديكهو: حبيب الله خان).

ذوق (دېكهر: ابراهيم شيخ) .

رحيم بيگ – ٥٨ .

رحيمُ الدين بهادر حيا، مرزا - ٩٥.

رخشان (ديكهو: ضياء الدين احمد خان بهادر)

رسا (ديكهو: احمد على) .

رسا (دېكە:كريمالدىن بهادر مرزا).

رشید، شیخ – ۸۲.

رشید وطواط – ۹۷ .

رضوان (ديكهو: شمشاد على بيك).

روهيله – ۱۱۲ .

ريو – ۷۷ -

زين العابدين خان بهادر – ١٣ ، ١٠٩ ،

. 118

زين العابدين خان عارف - ٢٠، ٨٩، ٧٠ .

سخن (ديكهو: فخرالدين حسين خان).

سراج الديناحمد – ٣.

سرفراز حسین، میر – ۳۱، ۳۲، ۳۸.

سعيد الدين احمد خان بهـادر طالب،

نواب – ۶۹ ۰

سعىدالدين خانصاحب - 77 .

سکندر زمانی بیگم - ۶۶ ۰

عباس ثانی ، شاه - ۸۸ ، ۲۷ .

عبدالله خان بهادر ، نواب سید - ؛ ،

. 1.9 (18 (14

عبدالحق خیرآبادی ، مولوی – ۱۰،۰

عبدالحكيم خان ، مولوى - ١١٨ .

عبد الرحمن خان بهادر، نواب سید – ۱۶۰۰،

عبد الرحمن وحيد (دبكهر:طاهر وحيد).

عبد الرحيم خانخانان – ١١٨.

عبد الرزاق شاكر – ٥٨ .

عبد الرزاق گيلاني - ١١٩.

عبد الرشيد الحسني (ديكهو: رشيد شيخ).

عبد الصمد، ملا - ٨٢.

عبد العليخان بهادر ، سيد - ١٠٠٠

عبد القادر دهلوی ، شاه – ۳ .

عثمان خان بهادر ، مولوی محمد – ۷۸ .

عرش آشیان ، نواب سید محمد مشتاق

علیخان بهادر – ۱۲۰،۱۱۷،۱۱۲،۰۱۶.

عرفی ، جمال الدین محمد شیرازی – ۸ ،

. 119 . 111 . 11V . AT

عزت (ديكهر: غياث الدين، خليفه) .

عزيز (ديكهر: يوسف عليخان) .

عصمت الله خارب بهادر فـاروقی، نواب – ٦٦ .

علاء الدين احمد خان بهـادر علائي،

. نواب – ۱۰ ، ۲۹ ،

على ، زين الدين شيرازي - ١١٨ .

علی بخش خان خانسامان – ۳۲،۳۱ ۰۹۶،۹۲

على حسين خان بهادر ، مسيح الدوله حكم – ١٠٠ ، ١٠٠

علی محمد خان بهادر ، نواب سید – ۱ ، ۱۱۲ ، ۱۱۲ .

عمده خانم – ۱۷.

عنبر شاه خان عنبر – ۱۱۷ .

غلام رضا خان ، حکیم – ۰۵۰

غلام غوث خان بهادر بيخبر - ٥٠، ٥٠.

غلام محمد خان بهادر ، نواب مىيد –

. 1.9 (97 (80) 88 (18 (17 (1

غلام نجف خان ، حکیم – ٦٥ .

غياث الدين عزت ، خليفه - ٢ ، ١٨ ،

. 117

فاروق حسن خان صابری ، شاہ – ۱۲۰ . فاضل شطرنج باز – ۹۵ .

فتح النسا بیگم ، جنابعالیـه – ۱۸،۱ ، ۱۹ ، ۲۰ .

فخر الدين خان ، نواب – ٢٨ .

فخرالدين حسين خان سخن – ٧٢.

فحر الزمان (دیکهو: بدر چاچی) . فدا سلمٹی – ۷۲ .

فردوس مکان ، نواب سید یوسف علیخان سادر - ۲۰،۵۲،۵۳۰ مجاور على صاحب، سيد - ١٠٠.

مجيد الدين احمد خان بهادر عرف مجو

خان ، نو اب – ۶۶ .

محمد تغلق ، سلطان – ۷۷ . .

محمد تقی خان سپهر ، مرزا – ۴۸ .

محمد حارثی – ۸۲

محمد حسن خان بهادر صدرالصدور،

مولوی – ۲۳۰

محمد حسن خان ، صاحبزاده - ۹۳ .

محمد حسن خان مالك مطبع ، مولوى -

. 14.

محمدالدين احمد خان - ٦٦ .

محمد سعید خان بهادر ، نواب سید -

محمد على ، مولانا - ٣١٠

محمد علىخان بهادر ، نواب سيد- ٢٩ .

محمد على رائج سيالكونى – ٨٠٠

محمد علیخان ابن وزیر محمد خان رئیس

ٹونك – ٥٤، ١٢١.

محمد نور خان بڑیج – ۱۸،۱

مرتضی خان بهادر ، نواب - ۲۰

مرهطه - ۱۲،۱۱ ، ۵۶ ،

مشتاق علیخان بهادر ، نواب سید ،

(دېكهر: عرش آشيان).

مصطفی خان بهادر ، نواب – ۲۳ ، ۲۸ .

مظفر حسین خان بهادر - ۱۱۵، ۱۰۵.

() 1 Y () 0 () F () P () Y ()

- 17- 6 114

فضل امام ، مولانا – ٣٠

فضل حسن خان صابری، مولانا - ١٢٠ .

فضل حق خیرآبادی ، مولانا محمد – ۲

. 11. 10 . 1 . 4

فيروز النسا بيكم – ١٤٨

فیض الله خان بهادر، نواب سید – ۱،

٠١٢٠ ٢١١ ، ٢٦ ، ٢٦ ، ١٢٠

فیض محمد خان ، نواب - ۰۳

فیضی ، ابوالفیض – ۱۱۹ ·

قتيل – ۷۲ ، ۷۲ ·

کاظم علیخـان بهـادر عرف چھوٹے

صاحب، صاحبزاده سید - ۱۶۷

كبير خان تسليم - ١١٧ .

كبير الدين ، شاه – ١١٤ ، ١١٤ ·

كريم الله خان بهادر، صاحبزاده

سيد – ٦٤ -

كريم الدين بهادر رسا ، مرزا - ٩٠ -

كفايت اللهخانه، صاحبزادهسيد - ٦٠.

كنورسين ، راجه – ۱۱۲

كيننك بهادر، لارل - ١٩، ٢٢، ٢٢،

• ٣٧ ، ٣٦ ، ٣٣

لارنس صاحب ، لارد - ۸۱ ، ۸۹ .

ليك بهادر، جرنيل لارڈ - ١٢٠

مبارك، شيخ - ١١٩٠

نورمحمد خان – ۱۲۰ .

نوشه صاحب ، مرزا – ۲۸ .

نولکشور صاحب ، منشی – ۰، ۷۷ .

نیازعلیخان ، صاحبزاده – ۲۰ .

وارسته (ديكهو: سالكوني مل).

وكثوريه ، ملكة معظمـه – ١٥ ، ٢١ ،

. 0 % (\$ 1 , 77 , 7 8 , 77

ولی محمد سوداگر – ۰۸۷

ولیم فریزر ، مسٹر – ۱۲ .

هاردنگ صاحب ، لارد - ۲۲.

هرگوپال (دیکهر: تفته) .

همايون – ١١٨.

يوسف خان برادر غالب - ٢٧٠

يوسف عليخان بهادر ، نواب سيد

(دیکھو: فردوس مکان) .

يوسف علىخان عزيز - ١٠.

معروف (دیکھر: الہی بخش خان نواب) . ملك شاہ سلجوقی – ۹۷ .

ممتاز علیخان بهادر ، صاحبزاده – ۳۶ . مومن خان – ۲ ، ۲۷ .

مهد یحسین ، میر – ۱۲ ، ۱۲ ، ۲۷ ، ۳۱ ، ۷۹ ،

مهدی علیخان بهـادر ، نواب – ۸۵ ،

٠٨٨ ، ٨٧

مهدى عليخان تحويلدار - ٧٢.

مهمند - ۱۲۰

میرنصاحب – ۳۱، ۳۲.

نادر شاه - ۱۵.

نادر على ، شيخ – ١١٧ .

ناظر حسین ، مرزا – ۱۰ .

نصرالله بیگخان بهادر – ۱۱.

نصرالله خان بهادر ، نواب سید – ۶۶.

نظام حیدرآباد ، حضور – ۱۷ .

نواب مرزا خان داغ دهلوی – ۱۷

٠١٠٧، ١٠٥، ٨١، ٦٩، ٥٧

۲ _ فهرست مقامات

· 11 · (9 / A7 (11 (1 · - 0 5 T اصفیان - ۷۲ ، ۷۷ . افغانستان - ۲۲، ۵۶، ۱۲۰ اكبرآباد (دبكهو: آگره). الور - ۲،۹۸۰ المآماد - ۲۸۰ امرکوٹ - ۱۱۸ . . , انڈمان ، جز ائر – ۳ · انگلستان - ۱۲، ۱۹، ۲۰، ۲۱، ۲۷ . اوده- ۱۱، ۱۰۰، ۱۱۰ . . ار ان - ۵۰، ۸۵، ۷۲، ۱۱۸۰ يخار ا - ٧٢ . ىرار، صوبە - ۲۲ . ىرما – ٢٢ -بريلي - ٦٥٠ ينارس - ۲۷، ۸۶، ۸۹ بنكال، نكاله - ۷۱، ۷۲، ۸۸، ۱۱۹. بينظير ، باغ - ٩٢ . یارس - ۸۲۰ ياني يت - ٥٤ . ىلىلە - 11 -ينجاب - ۱۹، ۸۸، ۲۲، ۱۹ تاشقند - ۷۷ .

نونك - ٣، ٥٤، ١٢١. نهنهه – ۱۱۸ ، ۱۱۸ جو دهبو ر -- ۹۷ . جهانگير آباد - ٦٦ . جہانگیر نگہ ۔ ۷۱ ۔ جهجهر - ۲ جىيور - ١١٤، ١٠٩ . چاچ (دبکھو: تاشقند). حدرآباد - ۱۷ خبرآباد - ۳ . . دلی، دهلی = ۳، ٤، ١٠، ١٢، ١٣، ١١، ١١، 11 . 07 . 77 . 17 . 18 . 30 . 10 · 1V 64V 640 6AV 6V4 674 67A 67V -117 (11 - (1.4 راميور - ۲، ۱۰، ۱۷، ۱۹، ۲۰، ۲۲، ۲۸، (70 (08 (0) (0. (7) (7. (74 VF , AF , PF , OA , FA , PP , ٠ ١١٣ ، ١١١ ، ١١٠ ، ١١٠ ، ١١٢ ، - 17 - 6 114 6 114 رنگون - ۱۲ . روهيكهند - ۱۱۲،۱ -ساک - ۸۸ ستلج – ۲۲ • 119

سرهند - ۱۱۲ .

سمرقند – ۷۲.

سنبهل - ۸۰.

سنده - ٥٤ ، ٧٢ ، ١١٨ ، ١١٩ .

سوار، تحصيل - ٢٦.

سونك سونسا، پرگنهٔ – ۱۱، ۱۲.

سهارنپور – ۳ .

شاهجهان آباد (دیکهو: دلی).

شاهجهانپور – ۲۰

شيراز - ۸۲، ۱۱۷.

عليكؤه - ٨١.

غازي آباد - ۸۷.

فتح پور سیکری – ۱۱۹ .

فتحكُّوه – ۲۱، ۲۲، ۱۱۲.

فرخ آباد – ۲۰ .

فيروزپور جهركه – ۱۱، ۱۲، ۷۹.

قزوين – ۷۷ -

قلات - ۲۲.

کاشی یور - ۲۲، ۲۲.

کاشی پور ، محله – ۸۹

کانپور – ۸۸.

کربلای معلی – ۱۱۰ .

كشمير - ١١٩.

کلکته – ۱۹، ۱۷، ۱۷، ۸۵، ۲۸، ۱۸،

. 11 . . 4 . . 14 . . 1

کمهریا ، موضع – ۲۹ .

کیچ – ۷۲ .

گجرات – ۱۱۹.

گڑھ مکٹیسر – ۲۰.

لاوا - ٥٠.

لاهور – ٥٤، ٨٨، ١١٨.

لكهنؤ -٣، ٢٨، ٧٧، ١١٥.

لندن - ۲۲ ، ۸۸ .

لوهارو – ۱۱، ۱۲، ۷۹.

مدينة منوره - ٨٣.

مرادآباد - ۲۱، ۲۰، ۲۱، ۲۰، ۲۲،

. 79 . 78 . 78

مراد نگر - ۲۰.

مكران - ٧٧.

ممالك مغربي و شمالي - ۲۲ ، ۲۲ ، ۲۰ ، ۱۲۰ .

ميرڻي - ٤ ، ١٣ ، ١٤ ، ٢٥ ، ٨ ، ١٠٩ .

نجيب آباد - ۳۱.

نرىدا - ۸۸.

هاپوژ – ۸۸.

هرات – ٥٤.

هند، هندستان - ۱، ۱۲، ۱۹، ۲۲، ۲۳،

. AY . VV . YY . YY . OA . OE . TE

3A . AA . PA . VP . A ! 1 . P! 1 .

- 171 6 17-

۳ – فهرست کتب و اخبارات

تاریخ لطیف – ۲۰، ۷۷، ۷۹، ۸۰، ۹۸. تاريخ هند مصنفهٔ اليٺ صاحب ـ ٧٩ . تذكرة كاملان راميور - ٣١، ١١٧. تشريح السنين – ٧٢. تيغ تيز – ٧٢،٧١. تيغ تيز تر – ۷۲،۷۱. خزانهٔ عامره - ۸۳ خمسة فيضي - ١١٩. داستان حمز ه (ديكهر: امبر حمز ه كي داستان). دىدىة سكندري، اخيار - ٤٨، ٢٨، ٩٢، ٩٢، . 171 . 17. . 99 . 97

ا المحستنو – ١٥ .

ديوان اصغر - ١٤٠

سدوان غالب اردو - ۱۰، ۱۵، ۷۹، · 11 · · 11 · 14 · 14 ·

٧ د يو ان غالب فارسي - ٥٣ ، ٥٠ ، ٧٩ ،

٠٨١،٨٠

ديوان ناظم – ۲، ۵۳، ۵۰۰ ديو ان نو اب - ٤٨

رمو زحمزه (دیکهو:امیرحمزه کی داستان).

ساطع برهان - ٥٨٠

آئينهٔ سکندر ، اخبار – ۳ .

آئين اکبري - ١١٩.

الرگهربار، مثنوی – ۰۳۸

اخسار الصناديد - ١٨، ٢٢، ٢٥، ٢١،

. VA . 70 . 35 . 65 . 67 . 67

اردوی معلی - ۱۰، ۱۶، ۲۷، ۲۹، ۲۱، ۲۱، . OT . EQ . PQ . PV . PT . PO . PT

.) · £ 6 9A 6 AY

اعجاز خسروی - ۷۷.

اكبر نامه – ۱۱۹ .

امبر حمزه کی داستان – ۵۹، ۹۰.

انتخاب يو ستان خيال - ٤٨ -

انتخاب بادگار، تذکره - ۲، ۱۳، ۱۰، ۲۰، ۲۰،

- 1.4 . 97 . A0 . 77 . 78 . 09 . 87

رهان قاطع - ۵۸ ، ۷۲ ، ۷۷ .

بهار عجم ، فرهنگ – ۸۳ .

پنج آهنگ – ١٣ .

تاریخ سلاطین تیموریه – ۱۲ · تاریخ شاهان سلف – ۱۸۰

گلشن فتوت – ۱۸ .

لب لباب رمل - ٦٦ .

مصطلحات شعرا - ۸۳.

مكاتبات علامي – ١١٩.

منتخب اللغات - ٨٣ .

موارد الكلم - ١١٩.

موید برهان ٔ – ۷۱ .

ر مهر نيمروز (ديكهو: تاريخ سلاطين

تيموريه) .

ناسخ التواريخ – ٤٨.

ار نامهٔ غالب - ۸۰،۵۷

هدية سعيديه - ٣.

الم يادكار غالب - ١٠٠

سواطع الالهام – ۱۱۹.

شرح اشعار بدر چاچی – ۷۷ ، ۷۸ .

عود هندی – ۱۶، ۳۱، ۵۰، ۵۰، ۷۹.

غالب، مصنفهٔ مهر – ۷۲.

غياث اللغات - ٢ ، ٤٨ ، ١١٢ .

فرهنگ جها نگیری – ۸۲، ۸۰.

فرهنگ رشیدی – ۸۰، ۸۲، ۸۳.

قاطع برهان - ۸۰، ۷۱، ۸۲.

كليات (شر) غالب - ١٥،١٥٠.

كليات (نظم) غالب - ٢، ٢٨ ، ٢٩ ، ١٩ ،

· A · 6 V4

كليات فيضي – ١١٩ .

گلشن بیخار - ۲۷.

تصحيح واستدراك

```
( پروفکی تصحیح مین انتهائی احتیاطکی باوجود متن اور حواشی مین بعض غلطیان روگئین تهین ،
نیز مکاتیب کی طباعت کر بعد کچھ نئی چیزین بھی معلوم ہو ئین، اسائی مجبوراً تصحیح و استدراك کی نامشكور سعی
کرنی پڑی . براہ کرم غلطیون کی اصلاح فرما لیجائی، اور نئی معلومات مناسب مقام پر اضافه کرایجائین ، تاکه
                                              كتاب يؤهني وقت كوئي غلط فهمي يبدأ نهو . )
                      ص١٢، سط او ٤ - « لارد » بجائے «لارد ».
                   ایضاً، حاشبه نمبر ؛، سط ه ـ اضافه کیجی ، (اردوی معلی، ص ۱۹۳) ، .

    بھائی کی حویل ، بجائی ، بھائی کی حویل ، .

                                                       ص ١٤، حاشيه ممر ٣، سط ٤ _
                    د سنه ۱۸۵۸ع ، بجائد د سنه ۱۸۸۸ع . .
                                                       ص ۱۹، حاشیه نمبر ۱، سط ۸ ــ
 « داروغه تهی اور سو روپیه »    بجائر    « داروغه تهی سو روپیه » .
                                                       ص ١٧ ، حاشيه نمبر ٢ ، سط ٤ _
                       «لاؤد» بجائر «لارد».
                                                            ص ۱۹، سط ۶ –
                                ويهان، بجائد ويهان،
                                                             ص ۲۱، حاشیه، سط ۶ _
                                  وتر، بجانو در..
                                                        ص ۲۲ ، حاشيه نمبر ۲ ، سط ۹ _
      و ممالك مغربي و شمالي كر گورنر ه بجائي . و پنجاب كر گورنره .
                                                        ايضاً ، حاشيه ، نمبره ، سط ۽ _
                              و دعائي ، بجائي و دعاي . .
                                                        ص ۲۶ ، حاشیه ، سط ۲۶ ــ ۰
                                 .كى، بجائد ،كىلئى.
                                                            ص ۲۶، حاشه، سط ٥ _
                                 وجا، بجائر وجاجا،.
                                                              ايضاً ، حاشه، سط ۸ _
             « نو ازشنامه » بجائے « لو ازشنامه ».
                                                            ص ۲۷ ، سط ۱۶ -
                                 ص ۲۹، حاشیه نمیر ۱، سط ۱۵ ـ د کیا ، بجائی د کیا ، .
                           وديدهور، بجائي وديدوره.
                                                          ایضاً ، حاشیه ، سط ۱۷ ــ ر
ه مارچه بجائد ه فروری. ( یه اردویمه لی کر مطبوعه ایدیشن کی غلطی هی ) ·
                                                       ص ۲۷ ، حاشیه ، سط ۱ و ۱۵ -
                       دهزار، بجائے دهزاز،
                                                           ص ۶۰، سط ۲ –
                                ومرزا، بجائد ومرزه.
                                                         ايضاً ، حاشيه نمبر ١، سط ١ ـ
                       « نہرتا » بجائے « ٹھرتا » .
                                                            ص ٤١، سط ١٠ -
                   « ناتوانان » بجائے « ناتوان » .
                                                            ص ٤٤، سط ١٥ -
                        « چو » بجائے « چون ».
                                                            ص ۶۹، سط ۱۳ -
                                 ص ٥٠، حاشيه نمبر ١، سط ١٩ - د آمر ، بحائد د امر . .
                        رچو » بجائے رچون ».
                                                           ص ٥٩، سط ٩-
               « دستاری » نجائے « دسناری » ·
                                                            ص ٩٠، سط ١ -
اضافه کیجی ﴿ و سعید الدین خانصاحب فر ۲۱ ربیع الثانی سنه ۱۳۰۳ ﴿
                                                        ص ٩٦، حاشيه تمبر ٢، سط ٩ -
مطابق ۲۷ جنوری سنه ۱۸۸٦ع اور ۸ جمـادی الاولی سنه مذکور مطابق
                 ۱۴ فروری سنه مذکورکر درمیان انتقال کیا . ،
```

ص ٦٦، حاشيه نمبر ٣ _

وکچے معلوم نہوسکا ہ کے بجائے ۔ اونکی صاحبزادہ مولوی محمد نجم الحسن خانكر مكتوب مورخة ٢٦ أپريل سنه ١٨٧٨ ع سي معلوم هو تا هي كه صدر الصدور صاحب بانس بريلي كر باشندى تهيى ، اور خط لكهني سي پانچ سال قبل ، تقريباً سنه ۱۸۷۳ ع مين ، انتقال كرگءُ . صدر الصدور صاحب کم برادر خورد مولوی حامد حسن خان بھی صدر الصدور تھی. یه فروری سنه ۱۸۷۸ ع مین فوت هوی 🛚 .

وكي بجائد وكوه.

د ۱۱۰، بجانی ۱۱۰۰،

د د ۱۲۲۱ م ، کانی د ۱۲۶۸ م ، .

ولکھتے، بجائے ولھکتے،

ص ۹۵ ، حاشیه نمبر ۱ ، سط ۲ _ درجب سنه ۱۲۷۲ هـ(۱۸۵۵ ع) مین ، بجائی دغدر سنه ۵۷ ع سر قبل ، . (مکاتیب کی ترتیب کی وقت قطعهٔ آینده کی متعلق صرف اسقدر معلوم هوسکا تھا، که نواب خلد آشیان نر منشی امیر احمد مینائی مرحوم کی حواله كرديا. ليكن حسن اتفاق سي كتابكي طباعت ختم نهوئي تهيي، كه منشی عتیق الرحمن خان کلیم رامپوری نو قطعهٔ مذکور پیشکیا اور بتایاکه مین نو امیر مینائی مرحوم کی پوتون سی حال مین پرانی ردی خریدی هی.. اوس مین سے یه قطعه دستیاب هوا هی . حقیر عرشی نی اسر گنج باد آورد شمار کرتی هوی سر دست آخر مین شامل کردینا مناسب خیال کیا . انشاءالله آینده اشاءت مین اپنی مقام پر درج کیا جائیگا .)

(قطیعه)

هنـد مین اهلِ تسنن کی هین دو سلطنتین حیدرآبادِ دکن ، رشكِ گلستان ِ ارم رامپور اہل نظر کی ہے نظر مین وہ شہر کہ جہان ہشت بہشت آکے ہوئی ہین باہم حیدرآباد ست دور ہے. اس ملك کے لوگ اوسطرف کو نہین جاتے ہین . جو جاتے ہین توکم رامپور آج ہے وہ بقعهٔ معمور، کہ ہے مرجع و بحمع اشراف نواد آدم رامپور ایك بڑا باغ ہے از روی مثال دلکش و تازه و شاداب و وسیع و خوترم

ص ٦٩، حاشيه، سط ٥ ــ ص ٧٥، حاشيه، سط ٤ _

ص ۷۸ ، حاشیه ، سط ۲ ــ

ص ۸۰، سط ۱۸ –

ص ۹۹، خط ۹۱ –

جس طرح باغ مین ساون کی گھٹا^مین^(۱) برسین ہے اوسی طور په یان دجله فشان دست ِ کرم ابرِ دست ِ کرم ِ کلب ِ علیخان سے مدام دُرِ شہوار ہین، جو گرتے ہین قطرے پیہم صبحدم باغ مین آجائے جسے ہو نہ یقین سبزه و برگ کل و لاله په دیکھے شبنم حَــبَّذَا باغ ِ همـايون ِ تقـــدس آثارُ کہ جہان ؑ چرنے کو آتے کھین غزالان ِ حرم مسلكِ شرع کے ہين راہرو و راہ شناس خضر بھی یان اگر آجائے تو لے انکے قدم مدح کے بعد دعا چاہیےے اور اہل سخن اسکو کرتے ہیں بہت بڑھکے به اغراق رقم حق سے کیا مانگیے؟ انکے لئے جب ہو موجود ملك و گنجينه و خيل و سپه و كوس و علم ہم نه تبلیغ کے مایل نه غلو کے قایل دو دعائین آهین که وه دیتے هین نواب کو هم یا خدا! غالب عاصی کے خداوند کو دے دو وہ چیزین کہ طلبگار ہے جنکا عالم اولاً عمــر طبیعی به دوام ِ اقبــال ثانيـــاً دولت ِ ديدار ِ شهنشــاه ِ امــــم

ص١٠٣، حاشيه نمبر ٢، سط ١ - ، لكهديا ، بجاؤ ، لمكديا ، .

ص ١٠٤، حاشيه نمبر ١، سط ١ ـ ، مشفق ، بجائي ، مشقق ، .

ص ۱۰۵، حاشیه تمبر ۱، سط ۱۲ _ اضافه کیجی دمظفر حسین خان کر سنه ۱۲۹۲ ه (۱۸۷۵ع) مین انتقال کیـا (کلیات منیر ، ص ۱۵۷) . .

[&]quot;(١) ميرزا صاحب نر وكثباتين، لكها هو .

Printed by Abdus-Samad Sharafuddin at The Qayyimah Press, 232 Bhendi Bazar, Bombay 3, and published by The State Library, Rampur State, U. P.

MAKĀTĪB-I-GHĀLIB

A collection of 115 letters of Najm-ud-Dawlah Dabir-ul-Mulk Mirza Asad-ullah Khan Bahadur Ghalib Nizam-Jang Dihlawi addressed to Nawwab Firdaws-Makan, Nawwab Khuld-Ashyan and other persons.

Edited by IMTIYĀZ 'ALĪ 'ARSHĪ

Librarian, The State Library, Rampur State, U.P., India.

QAYYIMAH PRESS
(PROPS.: SHARAFUDDIN & SONS)

BOMBAY

1937